श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिःॐ॥ समस्तगुणसंपूर्णंसर्वदो
षविवर्जितं । नारायणंनमस्कृत्यगीतातात्पर्यमुच्यते । शास्त्रेषुभारतंसारंतत्रनामसहस्रकं । वैष्णवंकृष्णगीता
चतज्ज्ञानान्मुच्यतेंजसा । नभारतसमंशास्त्रंकुतएवानयोःसमं । भारतंसर्ववेदाश्चतुलामारोपिताःपुरा । दे
वैर्ब्रह्मादिभिःसर्वैर्ऋषिभिश्चसमन्वितैः । व्यासस्यैवाज्ञयातत्रत्वत्यरिच्यतभारतं । महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्चमहाभा
रतमुच्यते । निरुक्तमस्ययोवेदसर्वपापैःप्रमुच्यते । स्वयंनारायणोदेवैर्ब्रह्मरुद्रेंद्रपूर्वकैः । अर्थितोव्यासतांप्रा
प्यकेवलंतत्त्वनिर्णयं । चकारपंचमंवेदंमहाभारतसंज्ञितमितिब्रह्मांडे । तत्रसाक्षादिंद्रावतारमुत्तमाधिकारिण
मात्मनःप्रियतममर्जुनंक्षत्रियाणांविशेषतोपिपरमधर्मंनारायणद्विट्तदनुबंधिनिग्रहंबंधुस्नेहादधर्मत्वेनाशंक्य
ततोनिवृत्तप्रायंस्वविहितवृत्त्याभक्त्याभगवदाराधनमेवपरमोधर्मस्तद्विरुद्धःसर्वोप्यधर्मोभगवदधीनत्वात्सर्व
स्येतिबोधयतिभगवान्नारायणः। सर्वंचैतदत्रैवावगम्यते। अथचेत्त्वंधर्म्यमिमंसंग्रामंनकरिष्यसि। ततःस्वध
र्मंकीर्तिंचहित्वापापमवाप्स्यसीत्यादिनायुद्धस्यस्वधर्मत्वं । यतःप्रवृत्तिर्भूतानांयेनसर्वमिदंततं । स्वकर्मणा
तमभ्यर्च्यसिद्धिंविंदतिमानवः । श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मेनिधनंश्रेयःपरधर्मोभया

वहः । सर्वगुह्यतमंभूयःशृणुमेपरमंवचः । इष्टोसिमेदृढमितिततोवक्ष्यामितेहितं । मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजी
मांनमस्कुरु । मामेवैष्यसिसत्यंतेप्रतिजानेप्रियोसिमे । सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रज । अहंत्वासर्वपापे
भ्योमोक्षयिष्यामिमाशुचइत्यादिनास्वधर्मेणैवभगवदाराधनस्यैवकर्तव्यत्वंतदन्यस्यत्याज्यत्वंच । नाहंवेदैर्न
तपसानदानेननचेज्यया । शक्यएवंविधोद्रष्टुंदृष्टवानसिमांयथा । भक्त्यात्वनन्ययाशक्यअहमेवंविधोर्जुन । ज्ञा
तुंद्रष्टुंचतत्त्वेनप्रवेष्टुंचपरंतपेत्यादिनाविष्णुभक्तेरेवसर्वसाधनोत्तमत्वंपरोक्षापरोक्षज्ञानयोर्ज्ञानिनोपिमोक्षस्यतद
धीनत्वंच । मत्कर्मकृन्मत्परमोमद्भक्तःसंगवर्जितः । निर्वैरःसर्वभूतेषुयःसमामेतिपांडवेत्यादिनाभक्तस्यापित
त्कर्मविकर्मत्यागश्च । कुरुकर्मैवतस्मात्त्वंपूर्वैःपूर्वतरैःकृतमित्यादिनाज्ञानिनोपिभगवत्कर्म । सुदुर्दर्शमिदंरू
पंदृष्टवानसियन्मम । देवाअप्यस्यरूपस्यनित्यंदर्शनकांक्षिणः । इष्टोसिमेदृढमितिततोवक्ष्यामितेहितं । दै
वीसंपद्विमोक्षायनिबंधायासुरीमता । माशुचःसंपदंदैवीमभिजातोसिपांडव । महात्मानस्तुमांपार्थदैवींप्रकृ
तिमाश्रिताः । भजंत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययं । (दर्शयात्मानमव्ययं) दर्शयामासपार्थायपरमंरू
पमैश्वरमित्यादिनार्जुनस्योत्तमाधिकारित्वमपरोक्षज्ञानित्वंच । नमेविदुःसुरगणा[illegible]वंनमहर्षयः । अहमा

दिर्हिदेवानांमहर्षीणांचसर्वशः । योमामजमनादिंचवेत्तिलोकमहेश्वरं । असंमूढःसमर्त्येषुसर्वपापैःप्रमुच्यते ।
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहःक्षमासत्यंदमःशमः । महर्षयःसप्तपूर्वे । एतांविभूतिंयोगंच । अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्र
वर्तते । इतिमत्वाभजंतेमांबुधाभावसमन्विताः । तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः । नाशयामि । तेषाम
हंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् । भोक्तारंयज्ञतपसांसर्वलोकमहेश्वरं । सुहृदंसर्वभूतानांज्ञात्वामांशांतिमृच्छ
ति । ज्ञानंतेहंसविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वानेहभूयोन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते । अहंकृत्स्नस्यजग
तःप्रभवःप्रलयस्तथा । मत्तःपरतरंनान्यत्किंचिदस्तिधनंजय । मयिसर्वमिदंप्रोतंसूत्रेमणिगणाइव । इदंतुते
गुह्यतमंप्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानंविज्ञानसहितंयज्ज्ञात्वामोक्षसेऽशुभात् । राजविद्याराजगुह्यं । मयाततमि
दंसर्वंजगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानिसर्वभूतानिनचाहंतेष्ववस्थितः । भूतभृन्नचभूतस्थः । नत्वत्समोस्त्यभ्य
धिकःकुतोन्यः । परंभूयःप्रवक्ष्यामिज्ञानानांज्ञानमुत्तमं । ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भंदधाम्यहं । संभवःस
र्वभूतानांततोभवतिभारत । ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्यच । शाश्वतस्यचधर्मस्यसुखस्यैकांतिकस्य
च । द्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएवच । क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोक्षरउच्यते । उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मे

त्युदाहृतः । योलोकत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः । यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः । अतोस्मिलोके वेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः । योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तमं । ससर्वविद्भजतिमांसर्वभावेनभारत । इति गुह्यतमंशास्त्रमिदमुक्तंमयानघ । एतद्बुध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारत । नमेपार्थास्तिकर्तव्यंत्रिषुलोकेषु किंचन । नानवाप्तमवाप्तव्यमित्यादिनासर्वस्माद्भगवतोभेदःसर्वस्यतदधीनत्वंतस्यानन्याधीनत्वंसर्वोत्तमत्वं सर्वगुणपूर्णत्वंसर्वशास्त्राणांतत्परत्वंतथातज्ज्ञानादेवमोक्षइत्यादि । अधातेविष्णोविदुषाचिदर्ध्यःस्तोमोयज्ञश्च राध्योहविष्मता । पश्यन्नपीममात्मानंकुर्यात्कर्माविचारयन् । यदात्मनःसुनियतमानंदोत्कर्षमाप्नुयात् । भ क्त्याप्रसन्नःपरमोदद्याज्ज्ञानमनाकुलं । भक्तिंचभूयसींताभ्यांप्रसन्नोदर्शनंव्रजेत् । ततोपिभूयसींभक्तिंदद्या त्ताभ्यांविमोचयेत् । मुक्तोपितद्वशोनित्यंभूयोभक्तिसमन्वितः । साध्यानंदस्वरूपैवभक्तिर्नैवात्रसाधनं । ब्र ह्मरुद्ररमादिभ्योप्युत्तमत्वंस्वतंत्रतां । सर्वस्यतदधीनत्वंसर्वसद्गुणपूर्णतां । निर्दोषत्वंचविज्ञायविष्णोस्तत्राखि लाधिकः । स्नेहोभक्तिरितिप्रोक्तःसर्वोपायोत्तमोत्तमः । तेनैवमोक्षोनान्येनदृष्ट्यादिस्तस्यसाधनं । अधमा [illegible] । अधिकार्य[illegible] । नैतदेवपदंप्राप्नाब्रह्मद

शर्दिदेगतां[illegible]सर्वतशः । [illegible]ल्गुकमितश्वग । असमूढः ॐ ॥ [illegible]
सानुशिष्टानांदेवानांक्षत्रजन्मनां । पार्थानामतिरोधानंज्ञानंसुस्थिरतांगतं । अस्यदेवस्यमीळ्हुषोवयाविष्णो
रेषस्यप्रभृथेहविर्भिः । विदेहिरुद्रोरुद्रियंमहित्वंयासिष्टंवर्तिरश्विनाविरावत् । एकोनारायणआसीन्नब्रह्मानच
शंकरः । समुनिर्भूत्वासमचिंतयत्ततएतेव्यजायंतविश्वोहिरण्यगर्भोग्निर्यमोवरुणरुद्रेंद्राइति । एकोनारायणआ
सीन्नब्रह्मानेशानः । वासुदेवोवाइदमग्रआसीन्नब्रह्मानचशंकरः । यंयंकामयतेविष्णुस्तंब्रह्माणंचशंकरं । श
क्रंसूर्यंयमंस्कंदंकुर्यात्कर्तास्यनक्कचित् । सर्वोत्कर्षेदेवदेवस्यविष्णोर्महातातपर्यंनैवचान्यत्रसत्यं । अवातरंत
त्परत्वंतदन्यत्सर्वागमानांपुरुषार्थस्ततोतइतिपैंगिश्रुतिः । परोमात्रयातन्वावृधानंनतेमहित्वमन्वश्नुवंति । अ
नंतगुणमाहात्म्योनिर्दोषोभगवान्हरिः । नसमोवाधिकोवापिविद्यतेतस्यकश्चन । नासीन्नचभविष्योवापरतः
स्वतएवचेत्यादिश्रुतेश्च । यस्त्वात्मरतिरेवस्यादित्यादितुमुक्तविषयं । यस्त्वेवात्मरतोमुक्तःकार्यंतस्यैवनास्ति
हि । तस्मात्कुर्वीतकर्माणीत्याहकृष्णोर्ज्जुनंस्मयन्निति चस्कांदे । ज्ञानयोगेनसांख्यानामित्यादितुबाह्यकर्मसं
कोचापेक्षया । नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृत् । शरीरयात्रापिचतेनप्रसिध्येदकर्मणः । एतान्यपितु

कर्माणिसंगंत्यक्त्वाफलानिच । कर्तव्यानीतिमेपार्थनिश्चितंमतमुत्तमं । ज्ञानीचकर्माणिसदोदितानिकुर्याद
कामःसततंभवेत । नसर्वकर्मणांत्यागःकस्यचिद्भवतिक्वचित् । त्यागिनोयतयोपिस्युःसंकोचाद्बाह्यकर्मणा
मित्यादि । उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनइत्यादिचोत्पन्नज्ञानतिरोभावनिवृत्त्यर्थं । प्रकर्षेणजानंतीति
प्रज्ञाःतदवादःप्रज्ञावादः । प्राज्ञमतविरुद्धवादंवदसि । कथं । गतासून् । बंधुस्नेहाद्धित्वयास्वधर्मनिवृत्तिः
क्रियते । तत्रदेहनाशभयात्किंवाचेतननाशभयात् । देहस्यसर्वथाविनाशित्वान्नतत्रभयेप्रयोजनं । नचचेत
ननाशभयात् । तस्याविनाशित्वादेव । नतावत्परमचेतनस्यममनाशोस्ति । एवमेवतवान्येषांच । नित्योनि
त्यानांचेतनश्चेतनानामेकोबहूनांयोविदधातिकामानित्यादिश्रुतेः । स्वदेहयोगविगमौनामजन्ममृतीपुरा ।
इष्येतेह्येवजीवस्यमुक्तेर्नतुहरेःक्वचिदितिस्कांदे ।ईश्वरस्यापियुद्धगतत्वान्मोहात्तस्याप्युभयविधानित्यत्वशंका
प्राप्तौतदपिनिवार्यते । नत्वेवाहमिति । यद्यप्येषाशंकार्जुनस्यनास्तितथापिप्राप्तलोकोपकारार्थंभगवतानिवार्य
ते । एकांतेकथयन्नपिव्यासरूपेणतदेवलोकेप्रकाशयिष्यतिहि । ममस्वकीयदेहांतरप्राप्तिरपिनास्तीतिदर्शयि
तुंदेहिनइतिविशेषणं । भवदादीनांसाभविष्यतीत्यपिशोकोनकर्तव्यः । देहस्येदानीमप्यन्यथात्वदर्शनात् ।

तदद्दर्शनादिनिमित्तंसोढव्यमित्याह । मात्रास्पर्शाइति । विषयसंबंधाः । फलमाह । यंहीति । नकेवलम
व्यथामात्रेणामृतत्वंकिंतुपुरुषं । पुरुब्रह्मगुणाधिक्यात्तज्ज्ञानात्पुरुषःस्मृतइतिप्रवृत्ते । पुरुसरणात्पुरुषइत्यर्थः ।
नचयुद्धात्परलोकदुःखमितिशोकः । असत्कर्मणःसकाशाद्भावोनास्तिसत्कर्मणःसकाशादभावोनास्तीतिनि
यतत्वात् । सद्भाववाचिनःशब्दाःसर्वेतेसुखवाचकाः । अभाववाचिनःशब्दाःसर्वेतेदुःखवाचकाइतिशब्दनिर्ण
ये । सद्भावेसाधुभावेचसदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्तेकर्मणितथासच्छब्दःपार्थयुज्यतइतिवक्ष्यमाणत्वात् । अस
न्नेवसभवतिअसद्ब्रह्मेतिवेदचेदित्यादेश्च । अंतोनिर्णयः । नचाविद्यमानविद्यमानयोरुत्पत्तिनाशनिषेधकोयं
श्लोकः । प्रत्यक्षविरोधात् । सन्नितिव्यवह्रीयमाणमेवपदार्थस्वरूपमुत्पत्तेःप्राङ्नाशोत्तरंचनास्तीतिसर्वलोकोव्य
वहरति । नचविपर्ययेकिंचिन्मानं । इदंतुवाक्यमन्यथासिद्धं । आद्यंतयोःसर्वकार्यमसदेवेतिनिश्चितं । यद्यसन्न
विशेषोत्रजायतेकोत्रजायते । व्यक्तावपिसमंह्येतदनवस्थान्यथाभवेत् । एवंनाशेपिबोद्धव्यमतोसन्नेवजायते ।
तथाप्यभेदानुभवात्कार्यकारणयोःसदा । भेदस्यचाविशेषेणदेहोगात्क्षितितामिति । व्यवहारोभवेद्यस्माद्व
ल्येवानुभवःसदेतिब्रह्मतर्के । नचसदसद्विलक्षणंकिंचिदस्तीत्यत्रकिंचिन्मानं । नचासतःख्यात्ययोगात्सतो

बाधायोगादुभयविलक्षणंभ्रांतिविषयं । असतःख्यात्ययोगादितिवदतोसतःख्यातिरभून्नवा । यदिनाभून्नत त्ख्यातिनिराकरणं । यद्यभूत्तथापि । नचासतोसत्त्वेनभ्रांतौसत्त्वेनचख्यातिर्नास्तीत्यत्रकिंचिन्मानं । अस द्व्यवहारलोपप्रसंगाच्च । यदविद्यमानंरूपंतस्यसत्त्वेनप्रतीतेरेवभ्रांतित्वाच्च । अनिर्वचनीयत्वपक्षेपिसदिदंरजत मित्यविद्यमानसत्त्वप्रतीतिंविनानहिभ्रांतित्वं । भ्रांतिसत्वांगीकारेप्यभ्रांतंसदिदंरजतमित्यविद्यमानसत्त्वप्र तीतौहिप्रवर्तंते । तस्मादुभयविलक्षणंनकिंचित् । विश्वंसत्यं । यच्चिकेतसत्यमित् । कविर्मनीषीपरिभूःस्वयंभूर्या थातथ्यतोर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यःसमाभ्यइत्यादिश्रुतेश्च । यद्यपिनित्यत्वंजीवस्याप्यस्ति । तथापिसर्वप्रकारे णाविनाशित्वंविष्णोरेवेतितुशब्दः । अनित्यत्वंदेहहानिर्दुःखप्राप्तिरपूर्णता । नाशश्चतुर्विधःप्रोक्तस्तदभावोहरेः सदा । तदन्येषांतुसर्वेषांनाशाःकेचिद्भवंतिहीतिमहावाराहे । देशतःकालतश्चैवगुणतश्चत्रिधाततिः । सास मस्ताहरेरेवनह्यन्येपूर्णसद्गुणाइतिपरमश्रुतिः । शरीरिणांतुदेहहान्यादिनाशोविद्यतएव । येनसर्वमिदंतत मितितस्यैवलक्षणकथनात् । नजीवानांदेशतोगुणतश्चपूर्णता । अनिच्छयादेहहान्यादेरेवदुःखावाप्तिःसिद्धा तस्मादनाशिनोप्रमेयस्यविष्णोःपूजार्थंयुध्यस्व । तत्प्रसादाधीनत्वाद्दुःखनिवृत्तेःसुखस्यच । येतुसर्वाणिक

र्णिमयिसन्यस्यमत्पराः । तेषामहंसमुद्धर्तेत्यादेः । जीवपक्षेनित्यस्योक्ताइत्युक्तत्वादनाशिनइतिपुनरुक्तिः
अविनाशियेनसर्वमिदंततमित्युक्तस्यैवानाशिनोप्रमेयस्येतिप्रत्यभिज्ञानाच्च । इमेदेहाइतिविशेषणान्नित्यश्चि
दानंदात्मकःस्वरूपभूतोदेहोमुक्तानामपिविद्यतइतिज्ञायते । नवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्त्वंचमिश्रंनचका
लविक्रमः । नतत्रमायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताः । श्यामावदाताःशतपत्रलोचनाःपिशंगव
स्त्राःसुरुचःसुपेशसः । सर्वेंचतुर्बाहवउन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाःसुवर्चसः । प्रवाळवैदूर्यमृणाळवर्चसांप
रिस्फुरत्कुंडलमौळिमालिनां । भ्राजिष्णुभिर्यःपरितोविराजतेलसद्विमानावळिभिर्महात्मनां । विद्योतमान
प्रमदोत्तमाभिःसविद्युदभ्रावळिभिर्यथानभइतिहिभागवते । चिदानंदशरीरेणसर्वेंमुक्तायथाहरिः । भुंजतेका
मतोभोगांस्तदंतर्बहिरेवचेतिपरमश्रुतिः । नचजीवेश्वरैक्यंमुक्तावपि । इदंज्ञानमपाश्रित्यममसाधर्म्यमाग
ताः । सर्गेपिनोपजायंतेप्रळयेनव्यथंतिच । योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन् । सोश्नुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्म
णाविपश्चिता । एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्येमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन्नेतत्सामगायन्नास्ते ।
सर्वेनंदंतियशसागतेनसभासाहेनसख्यासखायः । किल्बिषस्पृत्पितुषणिर्ह्येषामरंहितोभवतिवाजिनाय । ऋ

चांत्वःपोषमास्तेपुपुष्वान्गायत्रंत्वोगायतिशक्करीषु। ब्रह्मात्वोवदतिजातविद्यायज्ञस्यमात्रांविमिमीतउत्वः।
परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतेसतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्रममाणः । तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयनि
रंजनःपरमंसाम्यमुपैति । मुक्ताःप्राप्यपरंविष्णुंतद्देहंसंश्रिताअपि । तारतम्येनतिष्ठंतिगुणैरानंदपूर्वकैः । भू
पामनुष्यगंधर्वादेवाःपितरएवच । आजानेयाःकर्मदेवास्तत्त्वदेवाःपुरंदरः । शिवोविरिंचइत्येतेक्रमाच्छतगु
णोत्तराः । मुक्तावपितदन्येयेभूपाच्छतगुणावराः । नसमोब्रह्मणःकश्चिन्मुक्तावपिकथंचन । ततःसहस्रगु
णिताश्रीस्ततःपरमोहरिः । अनंतगुणितत्वेनतत्समःपरमोपिन । अक्षण्वंतःकर्णवंतःसखायोमनोजवेष्वस
माबभूवुः । कामस्ययत्राप्ताःकामास्तत्रमाममृतंकृधीत्यादिमोक्षानंतरमपिभेदवचनेभ्यः । नचयत्रत्वस्यसर्व
मात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येत् । यद्वैतन्नपश्यतिपश्यन्वैतन्नपश्यति । नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यते । अविना
शित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्ति । ततोन्यद्विभक्तंयत्पश्येत् । परमंब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति । तत्त्वमस्यमहंब्रह्मास्मीत्या
दिश्रुतिविरोधः । संज्ञानाशोयदिभवेत्किंमुक्त्यानःप्रयोजनं । मोहंमांप्रापयामासभवानत्रेतिचोदितः । याज्ञ
वल्क्यःप्रियामाहनाहंमोहंब्रवीमिते । भूतजज्ञानलोपःस्यान्निजंज्ञानंनलुप्यते । नचज्ञेयविनाशःस्यादात्मना

शःकुतःपुनः । स्वभावतःपराद्विष्णोर्विश्वंभिन्नमपिस्फुटं । अस्वातंत्र्याद्भिन्नमिवस्थितमेवयदेदृशं । तदाघ्राणा
दिभोगःस्यात्स्वरूपज्ञानशक्तितः । तदात्मानुभवोपिस्यादीश्वरज्ञानमेवच । यदान्यंनविजानातिनात्मानंने
श्वरंतथा । पुरुषार्थताकुतस्तुस्यात्तदभावायकोयतेत् । तस्मात्स्वभावज्ञानेनभिन्नाविष्णुसमीपगाः । भुंजते
सर्वभोगांश्चमुक्तिरेषानचान्यथा । यन्नपश्येत्परोविष्णुर्द्वितीयत्वेनसस्वतः । तद्द्वितीयंनभवतिप्रादुर्भावात्मकं
वपुः । प्रधानपुरुषादन्यद्यत्तस्माद्भिन्नमीश्वरः । विभक्तत्वेननियतंयस्मात्पश्यतिसर्वदा । पश्यन्नेवयतोविष्णु
स्तदभेदंनपश्यति । चेतनाचेतनस्यास्यनाभेदोस्तिततोमुना । नहिज्ञानविलोपोस्तिसर्वज्ञस्यपरेशितुः । ब्र
ह्माणिजीवाःसर्वेपिपरब्रह्माणिमुक्तिगाः । प्रकृतिःपरमंब्रह्मपरमंमहदच्युतः । नैवमुक्तानप्रकृतिःक्वापितद्वि
ष्णुवैभवं । प्राप्नुवंत्यपितज्ज्ञानान्निजंब्रह्मत्वमाप्यते । यद्यस्यपरमेशित्वंतदास्याद्दुःखिताकुतः । दुःखीचेत्कुत
ईशत्वमनीशोह्येवदुःखभाक् । कुतःसर्वविदोज्ञत्वंक्वभ्रमोप्यज्ञतांविना । तस्मान्नैवेश्वरोजीवस्तत्प्रसादात्तुमुच्य
ते । अहेयत्वादहंनामाभगवान्हरिरव्ययः । ब्रह्मासौगुणपूर्णत्वादस्म्यसावसनान्मितेः । असनादसिनामासौ
तेजस्त्वात्त्वमितीरितः । सर्वैःक्रियापदैश्चैवसर्वैर्द्रव्यपदैरपि । सर्वैर्गुणपदैश्चैववाच्यएकोहरिःस्वयं । युष्मत्प

देःश्रातियोग्यात्तद्युतैश्चक्रियापदैः। अस्मत्पदैरांतरत्वाक्कियार्थैश्चतदन्वयैः। परोक्षत्वात्ततपदैश्चमुख्यवाच्यःसए
वतु। सर्वान्वेदानधीत्यैवप्रज्ञाधिक्येनहेतुना। श्वेतकेतुरहंकारात्प्रायशोनास्मिमानुषः। देवोवाकेशवांशोवा
नैषाप्रज्ञान्यथाभवेत्। एवंमहत्त्वबुध्यैवदर्पपूर्णोभ्यगात्पितुः। सकाशमकृताचारंतंदृष्ट्वास्तब्धमज्ञवत्। पितो
वाचकुतःपुत्रस्तब्धतात्वामुपागता। प्रायोनारायणंदेवंनैवत्वंपृष्टवानसि। यस्मिञ्ज्ञातेत्वविज्ञातज्ञानादी
नांफलंभवेत्। प्राधान्यात्सदृशत्वाच्चतदधीनमितिस्फुटं। तत्सृष्टंचेतिविज्ञातंफलवद्धिभवेज्जगत्। स्वातंत्र्ये
णास्यविज्ञानंमिथ्याज्ञानमनर्थकृत्। यथाचैवैकमृत्पिंडज्ञानादेःसदृशत्वतः। मृन्मयंतदकार्यंचज्ञातंमृदितिवै
भवेत्। यथैवमृत्तिकेत्यादिनित्यनामप्रवेदनात्। वाचारब्धमनित्यंतुज्ञातंतन्मूलमित्यपि। एवंकारणभूतो
सौभगवान्पुरुषोत्तमः। प्रधानश्चस्वतंत्रश्चतन्मूलमखिळंजगत्। तदाधारंविमुक्तौचतदधीनंसदास्थितं। स
सूक्ष्मोव्यापकःपूर्णस्तदीयमखिळंजगत्। तस्मात्तदीयस्त्वमसिनैवसोसिकथंचन। यथापक्षीचसूत्रंचनानावृ
क्षरसाअपि। यथानद्यःसमुद्रश्चयथावृक्षपरावपि। यथाधानाःपरश्चैवयथैवलवणोदके। यथापुरुषदेशौचयथाज्ञ
ज्ञानदावपि। यथास्तेनापहार्यौचतथात्वंचपरस्तथा। भिन्नौस्वभावतोनित्यंनानयोरेकताक्वचित्। एवंभेदो

खिलस्यापिस्वतंत्रात्परमेश्वरात्। परतंत्रंस्वतंत्रेणकथमैक्यमवाप्नुयात्। सजीवनामाभगवान्प्राणधारणहेतुतः।
उपचारेणजीवाख्यासंसारिणिनिगद्यते । तदधीनमिदंसर्वंनान्याधीनःसईश्वरः । जीवेश्वरभिदाचैवजडेश्वर
भिदातथा । जीवभेदोमिथश्चैवजडजीवभिदातथा । जडभेदोमिथश्चेतिप्रपंचोभेदपंचकः । सनित्यएवनो
त्पाद्यउत्पाद्यश्चेन्नशेदपि । तस्मादनादिमानेवप्रपंचोभेदपंचकः। विष्णोःप्रज्ञामितंयस्माद्वैतंनभ्रांतिकल्पितं।
अद्वैतःपरमार्थोसौभगवान्विष्णुरव्ययः। परमत्वंस्वतंत्रत्वंसर्वशक्तित्वमेवच । सर्वज्ञत्वंपरानंदःसर्वस्यतदधी
नता । इत्यादयोगुणाविष्णोर्नैवान्यस्यकथंचन । अभावःपरमद्वैतेसंत्येवह्यपराणितु । विकल्पोविनिवर्तेतक
ल्पितोयदिकेनचित्। अद्वैतंज्ञानिनांपक्षेनतस्माद्भिद्यतेक्वचिदित्यादिश्रुतिभ्योर्थांतरस्यैवावगतत्वात्। एक
पिंडनामधेयेतिशब्दानांवैयर्थ्यंचान्यथा । नचैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंतत्पक्षे । नहिशुक्तिज्ञोरजतज्ञइतिव्यव
हारः। नवकृत्वोपिभेदएवदृष्टांतोक्तेश्च । तस्मादतत्त्वमसीत्येवोच्यते । ऐतदात्म्यमित्येतदात्मसंबंधि । त
त्स्वामिकं। त्वमपितदैतदात्म्यमेवासिनसोसीतिवा । तदितिलिंगसाम्यंचात्र । अविद्यमानमेवेश्वरंसृष्ट्या
दिकंचाप्राप्तमेवात्मनोभिन्नत्वेनप्रापयित्वातन्निषेधेकथंश्रुतेरुन्मत्तवाक्यत्वंनस्यात् । अनुवादोपियदिदंवदं

तितन्नयुज्यतइत्यादिवाक्यंपरिहारेविशेषयुक्तिंचविनानदृष्टः। अतिप्रसंगश्चान्यथा । अभेदानुवादेनभेदोपदेशःकिमितिनस्यात्। सर्वशाखांतेभेदोक्तेश्चैतदेवयुक्तं। नासंवत्सरवासिनेप्रब्रूयात्नाप्रवक्रइत्याचार्याआचार्याः। अहंविश्वंभुवनमभ्यभवां । अनंतेस्वर्गेलोकेज्येयेप्रतितिष्ठतिप्रतितिष्ठतीतिब्रह्मविदोविदुः । नमोविष्णवेमहतेकरोमि । पश्यंत्यात्मन्यवस्थितमित्यादि । नचेश्वरस्तद्भेदोवाप्रत्यक्षादिसिद्धः। तत्पक्षेत्वैक्यादेरपिमिथ्यात्वात्स्वरूपस्यचसिद्धत्वाद्व्यर्थैवश्रुतिः।लक्षितस्वरूपस्यापिनस्वरूपाद्विशेषः। निर्विशेषत्वोक्तेः। मिथ्याविशेषोक्तौचाप्रामाण्यंश्रुतेः । मिथ्यात्वंचमिथ्यैवतेषां। अतःसत्यत्वंसत्यंस्यात् । उपाधिकृतभेदेप्युपाधेर्मिथ्यात्वेत्वप्राप्तमेवोपाधिभेदंप्रापयित्वापुनर्निषिध्यतइतिसएवदोषः । सत्योपाधिपक्षेपिहस्तपादाद्युपाधिभेदेपिभोक्तुरेकत्वदृष्टेरेकेनैवेश्वरेणसर्वोपाधिगतंसुखंदुःखंभुज्येतेत्येवमादयोदोषाःसमाएव । अचेतनानामनुभवाभावान्नतत्साम्यं। अतोजीवेश्वरयोर्भेदएवेतिसिद्धं । यएनंजीववेत्तिहंतारंस्वातंत्र्येण । अन्यथामयाहतांस्त्वंजहीत्यादिविरोधः। चेतनंप्रतियएनमितिपरमात्मनोपिसमं। जीवेश्वरयोर्नित्यत्वेमंत्रवर्णोप्यस्तीत्याह। नजायतेम्रियतइति। अयंनापरमपुरुषोभूत्वाविद्यमानएवदेहसंबंधरूपेणापिभविता न । मरणंतुदेहवि

योगइतिप्रसिद्धमेव । नहिघटादीनांमरणव्यवहारः । स्वरूपनाशःकैमुत्येनैवसिद्धः । अयंजीवोप्यजोनित्य
श्च । अन्यथापुनरुक्तेः । शाश्वतश्च । नकदाचिदस्वातंत्र्यादिकंजीवस्वरूपंजहाति । अल्पशक्तिरसार्वज्ञंपारतं
त्र्यमपूर्णता । उपजीवकत्वंजीवत्वमीशत्वंतद्विपर्ययः । स्वाभाविकंतयोरेतन्नान्यथास्यात्कथंचन । वदंतिशा
श्वतावेतावतएवमहाजनाइतिमहाविष्णुपुराणे । पुराण्यणतिगच्छतीतिपुराणः । अविनाशिनंशरीरापाया
दिवर्जितं । नित्यंस्वरूपतः । एनंपरमेश्वरं । कर्तृत्वंतुस्वतंत्रत्वंतदेकस्यहरेर्भवेत् । तच्चाव्ययंतस्यजानन्कथंक
र्तास्वयंभवेदितिपरमश्रुतिः।अन्यथाअविनाशिनंनित्यमितिपुनरुक्तिः।जीवस्यापिशरीरसंयोगवियोगावेव
जनिमृतीयतस्ततोनदुःखकारणमित्याह । वासांसीति । कारणतोपिनेश्वरस्यान्यथात्वमित्याह । नैनंछिंद
तीति । अच्छेद्यत्वादिकंजीवस्यापितत्सममित्याह । अच्छेद्योयमिति । नित्यंसर्वगतेस्थितः । अणुश्चायमि
तिसर्वगतस्थाणुः । सर्वगतोविष्णुस्तदधीनत्वादिकंतत्स्थत्वं । हेतुतोपितत्स्थत्वान्नचलतीत्यचलः । नादेनश
ब्देनसहवर्ततइतिसनादनएवसनातनः । नित्यंसर्वगतेविष्णावणुर्जीवोव्यवस्थितः । नचास्यतदधीनत्वंहेतु
तोपिविचाल्यते । निषेधविधिपात्रत्वात्सनातनइतिस्मृतइतिमहाविष्णुपुराणे । अच्छेद्योयमित्यादिपुनरुक्ति

श्चान्यथा । यस्मिन्नयंस्थितःसोव्यक्ताचिंत्यादिरूपः । एवंज्ञातःपरमेश्वरःसर्वदुःखनाशंकरोतीतिनानुशोचितु
मर्हसि । तेषामहंसमुद्धर्तेत्यादेः । नत्वेवाहंजातुनासंनत्वमित्युभयोरपिप्रस्तुतत्वात् । देहिनःशरीरिणःदेही
तिविशेषितत्वाच्चजीवस्यतत्रतत्र । अविनाशितु । येनसर्वमिदंततं । अनाशिनोप्रमेयस्य । नम्रियतेभूत्वाभवि
तान । अविनाशिनं । अव्ययं । अव्यक्तोयमचिंत्योयमविकार्योयमित्यादिपरमात्मनश्च । नहिजीवेनततंसर्वं ।
नचमुख्यतोप्रमेयोसौ । नचनम्रियते । नचाविनाशिनंनित्यमितिनित्यत्वातिरिक्तमविनाशित्वंतस्य । नचाव्य
क्तत्वमविकार्यत्वंचमुख्यं । नचभूत्वाभवितावानेतिदेहस्याप्यनुत्पत्तिः । परमात्मनस्तुदेहवियोगादिकमपिना
स्तीत्यविनाशित्वित्यादिविशेषणं । यस्मादेवंभूतस्तस्मात्सएवस्वतंत्रस्तदधीनमन्यत्सर्वमतःसएवसर्वपुरुषा
र्थदः । अतस्तत्पूजासत्कर्मैव । अतस्तदर्थंयुध्यस्व । अन्येषांत्वंतवंतएवदेहाः । प्राकृतदेहिनश्च । अतोस्वतंत्र
त्वान्नहंतुंतेषांसामर्थ्यं । नित्यत्वान्नहन्यतेच । तस्माद्धंताहतइतिमन्यमानौनविजानीतः । यस्मादयमेवपरमेश्व
रःशरीरवियोगरूपेणापिनम्रियतेतत्संयोगरूपेणापिनजायतेजीववत्कदापि । अतःसएवस्वतंत्रत्वात्सर्वस्य
हंता । जीवस्तुतेनशरीरेहन्यमानेस्वयंनहन्यतइत्येतावत् । अतएवमविनाशित्वादेःस्वातंत्र्यात् । सर्वक

तारंपरमात्मानंयोवेदसकथंघातयतिहंतिवा । वाससोजरावत्स्वशरीरजरादावस्वातंत्र्यदर्शनात्सर्वत्रास्वातं
त्र्यंज्ञातव्यंजीवस्य । ईश्वरस्यतुदेहस्यापिच्छेदादेरभावात्स्वातंत्र्यं । नैनंछिंदंतीतिच्छेदनाद्यभावःसाक्षादे
वदर्शयितुंशक्यतेस्वदेहस्येतिवर्तमानापदेशः । छेदनादिकंत्वीश्वरोमोहायमृषैवदर्शयति । सर्वगतश्चेत्पर
मात्माकिमितितथानदृश्यतइत्यतोवक्ति । अव्यक्तोयमिति । कथमेतद्युज्यते । अचिंत्यशक्तित्वात् । नचसा
शक्तिःकदाचिदन्यथाभवति । अविकार्यत्वात् । यानियान्यस्यरूपाणितानिसर्वाण्यप्येवंभूतानीतिदर्शयितु
मेनमयमित्यादिपृथग्वचनं । जीवेतुसर्वजीवेष्वनुगमार्थं । सर्वंचैतच्छ्रुतिसिद्धं । सद्देहःसुखगंधश्चज्ञानभाः
सत्पराक्रमः । ज्ञानज्ञानःसुखसुखःसविष्णुःपरमोक्षरइतिपैंगिश्रुतिः । अदेहोदेहवांश्चैकःप्रोच्यतेपरमेश्वरः ।
अप्राकृतशरीरत्वाददेहइतिकथ्यते । शिरश्चरणबाह्वादिविग्रहोयंस्वयंहरिः । स्वस्मान्नान्योविग्रहोस्यतत
श्चादेहउच्यते । स्वयंस्वरूपवान्यस्माद्देहवांश्चोच्यतेततः । शिरश्चरणबाह्वादिःसुखज्ञानादिरूपकः । स
चविष्णोर्नचान्योस्तियस्मात्सोचिंत्यशक्तिमान् । देहयोगवियोगादिस्ततोनास्यकथंचन । गुणरूपोपिभ
गवान्गुणभुक्सदाश्रुतः । अहमित्यात्मभोगोयत्सर्वेषामनुभूयते । अभिन्नेपिविशेषोयंसदानुभवगोचरः ।

॥९॥ विशेषोपिहिनान्योतःसचस्वस्यापियुज्यते । नानवस्थाततःक्वापिपरमैश्वर्यतोहरेः । युक्तायुक्तत्वमपिहिय
दधीनंसदेष्यते । प्रमाणावगतेतत्रकुतएवह्ययुक्तेत्यादिपरमश्रुतिः । गुणाःश्रुताःसुविरुद्धाश्चदेवेसंत्यश्रु
ताअपिनैवात्रशंका । चिंत्याअचिंत्याश्चतथैवदोषाःश्रुताश्चनाज्ञैर्हितथाप्रतीताइत्यादिचर्ग्वेदेसौपर्णशाखा
यां । एकमेवाद्धितीयंनेहनानास्तिकिंचन । मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति । यथोदकंदुर्गेवृष्टंपर्व
तेषुविधावति । एवंधर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति । मत्स्यकूर्मादिरूपाणांगुणानांकर्मणामपि । तथै
वावयवानांचभेदंपश्यतियःक्वचित् । भेदाभेदौचयःपश्येत्सयातितमएवतु । पश्येदभेदमेवैषांबुभूषुःपुरुष
स्ततः । अभेदेपिविशेषोस्तिव्यवहारस्ततोभवेत् । विशेषिणांविशेषस्यतथाभेदविशेषयोः । विशेषस्तुस
एवायंनानवस्थाततःक्वचित् । प्रादुर्भावादिरूपेषुमूलरूपेषुसर्वशः । नविशेषोस्तिसामर्थ्येगुणेष्वपिकदाचन ।
मत्स्यकूर्मवराहाश्चनृसिंहवटुभार्गवाः । राघवःकृष्णबुद्धौचकल्किव्यासैतरेयकाः । दत्तोधन्वंतरिर्यज्ञःकपिलो
हंसतापसौ । शिंशुमारोहयास्यश्चहरिःकृष्णश्चधर्मजः । नारायणस्तथेत्याद्याःसाक्षान्नारायणःस्वयं । ब्रह्मरु ॥६७०॥
द्रौशेषविपौशक्राद्यानारदस्तथा । सनत्कुमारःकामभवोप्यनिरुद्धोविनायकः । सुदर्शनाद्यायुधानिपृथ्वाद्या

श्चक्रवर्तिनः । इत्याद्याविष्णुनाविष्टाभिन्नाःसंसारिणोहरेः । तेष्वेवलक्ष्मणाद्येषुत्रिष्वेवंचबलादिषु । नरार्ज्जुना दिषुतथापुनरावेशउच्यते । स्वल्पस्तुपुनरावेशोधर्मपुत्रादिषुप्रभोः । एतज्जानातियस्तस्मिन्प्रीतिरभ्यधिका हरेः । संकरज्ज्ञानिनस्तत्रपातस्तमसिचध्रुवमित्यादिमहावराहे । तिष्ठतुतावदयंविस्तारः । यावन्मोक्षंजीवस्य जन्ममरणेस्वयमेवमन्यसेनतुनियमेंन । तथापितावन्मात्रेणापिज्ञानेनशोचितुंनार्हसि । नित्यंसनातनंप्रो क्तंनित्यंनियतमेवचेतिशब्दनिर्णये । अत्रतुनियतं । जातस्यहिध्रुवइतिप्रकाशनात् । तस्मान्नात्राश्चर्यबुद्धिः कर्तव्या । किंतर्ह्याश्चर्योभगवानेवेत्याह । आश्चर्यवदिति । आश्चर्यमेवसंतमेनमाश्चर्यवत्पश्यतिनपुनरनाश्च र्यं । गगनंगगनाकारंसागरःसागरोपमइत्यादिवत् । आश्चर्योभगवान्विष्णुर्यस्मान्नैतादृशःक्वचित् । तस्मा त्तद्गोचरंज्ञानंतद्गोचरवदेवत्विति ब्रह्मतर्के । अनाश्चर्यवदप्यसुरादयःपश्यंतीतिकश्चिदितिविशेषणं । देहीकु तोवध्यःयस्मादयमीश्वरःसर्वस्यजीवस्यसूक्ष्मेस्थूलेचदेहेरक्षकत्वेनावस्थितःअतएवावध्यः । नस्वसामर्थ्यंक स्यापि । द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावोजीवएवच । यदनुग्रहतःसंतिनसंतियदुपेक्षयेतिहिभागवते। तत्रतत्रस्थि तोविष्णुर्नित्यंरक्षतिनित्यदा । अनित्यदैवानित्यंचनित्यानित्येततस्ततः । भावाभावनियंताहितदेकःपुरुषो

त्तमइतिपाद्मे । जित्वास्वर्गंमहींच । येयुध्यंतेप्रधनेषुशूरासइतिश्रुतेः । सम्यक्ख्यातिर्ज्ञानंसांख्यं । युज्यतेने
नेतियोगस्तदुपायः । सम्यक्तत्त्वदृशिःसांख्यंयोगस्तत्साधनंस्मृतमितिशब्दनिर्णये । ब्रह्मतर्कस्तर्कशास्त्रंवि
ष्णुनायत्समीरितं । अक्षपादकणादौचसांख्ययोगौचहैतुकाः । बौद्धपाशुपताद्यास्तुपाषंडाइतिकीर्तिताः ।
मीमांसात्रिविधाप्रोक्ताब्राह्मीदैवीचकार्मिकी । ब्रह्मतर्कंचमीमांसांसेवेतज्ञानसिद्धये । वैदिकज्ञानवैरूप्यान्ना
न्यत्सेवेतपंडितइत्यन्यसांख्ययोगयोर्निषिद्धत्वान्नारदीये । सांख्यस्यनिरीश्वरत्वादुक्तत्वाच्चेश्वरस्य । सांख्यैर्यो
गैश्चविहितहिंसायाअप्यनर्थहेतुत्वांगीकारात् । अत्रतुयुद्धविधानाच्चमोक्षार्थत्वेनैवकर्मबंधंप्रहास्यसीति । प
रमसांख्ययोगयोश्चोक्तार्थत्वेनैवनविरोधः । प्रारंभमात्रमिच्छावाविष्णुधर्मेननिष्फला । नचान्यधर्माकरणाद्दो
षवान्विष्णुधर्मकृदित्याग्नेये । स्वोचितेनैवधर्मेणविष्णुपूजामृतेक्वचित् । नाप्रवृत्तिःप्रवृत्तिर्वायत्रधर्मःसवैष्णवः ।
एनंधर्मंचदेवाद्यावर्ततेसात्त्विकाजनाः । एषकार्तयुगोधर्मःपांचरात्रश्चवैदिकः । तत्प्रीत्यर्थंविनान्यस्मैनोदबिंदुं
नतंडुलं । दद्यान्निराशीश्चसदाभवेद्भक्तश्चकेशवे । नैतत्समेधिकेवापिकुर्याच्छंकामपिक्वचित् । जानीयात्तदधी
नंचसर्वंतत्तत्त्ववित्सदा । यथाक्रमंतुदेवानांतारतम्यविदेवच । एषभागवतोमुख्यस्त्रेतादिषुविशेषतः । एषध

मोंतिफलदोविशेषेणपुनःकलौ । एवंभागवतोयस्तुसएवहिविमुच्यते। त्रैविद्यस्त्वपरोधर्मोनानादैवतपूजनं।तत्रापिविष्णुर्ज्ञातव्यःसर्वेभ्योभ्यधिकोगुणैः।समर्पयतियज्ञाद्यमंततस्त्वेवविष्णवे। त्रैविद्यधर्मापुरुषःस्वर्गंभुक्त्वानिवर्तते। पुनःकुर्यात्पुनःस्वर्गंयातियावद्धरेर्वशे। सर्वान्देवान्प्रविज्ञायतत्कर्मैवसदाभवेत् । सम्यक्त्वापरिज्ञानादन्यकर्मकृतेरपि। स्वर्गादिप्रार्थनाच्चैवरागादेश्चापरिक्षयात् । सदाविष्णोरस्मरणात्त्रैविद्योनाप्नुयात्परं। क्रमेणमुच्यतेविष्णौकर्माण्यंतेसमर्पयन्। यदिसर्वाणिनियमाज्जन्मभिर्बहुभिःशुभैः। परंविष्णुंनयोवेत्तिकुर्वाणोपित्रयीक्रियाः । नासौत्रैविद्यइत्युक्तोवेदवादीसउच्यते । वादोविवादःसंप्रोक्तोवादोवचनमेव च। वेदोक्तेविष्णुमाहात्म्येविवादात्पठनादपि। अथवानिरर्थकात्पाठाद्वेदवादीसउच्यते। वेदवादरतोनस्यान्नपाषंडीनहैतुकी। तेभ्योयातितमोघोरमंधंयस्मान्नचोत्थितिः। अनारंभमनंतंचनित्यदुःखंसुखोज्झितं । वव्रंयद्वेदगदितंयत्रयांत्यसुरादयः। बुद्धिर्निर्णीततत्त्वानामेकाविष्णुपरायणा। बहुशाखाह्यनंताश्चबुद्धयोव्यवसायिनामितिब्रह्मवैवर्ते । अव्यवसायबुद्धिःकेषां । यांवाचमविपश्चितःप्रवदंति । तयापहृतचेतसां । बुद्धिर्व्यवसायात्मकत्वेनसमाधानेनवर्तते। यथावस्तुतथाज्ञानंतत्साम्यात्सममीरितं । विषमंत्वन्यथाज्ञानंसमाधानंस

॥ ११ ॥

मस्थितिः । नतद्भवत्यसद्वाक्यैर्विषमीकृतचेतसां । स्वर्गादिपुष्पवाद्येववचनंयदचेतसां । नमन्यंतेफलंमोक्षं
विष्णुसामीप्यरूपकं । फलदंचनमन्यंतेतंविष्णुंजगतःपतिं । भोगैश्वर्यानुगत्यर्थंक्रियाबाहुल्यसंततां । बहुसं
सारफलदामंतेतमसिपातिनीं । यांवदंतिदुरात्मानोवेदवाक्यविवादिनः । तयासंमोहितधियांकथंतत्त्वज्ञताभ
वेदितिच । इष्टापूर्तंमन्यमानावरिष्ठंनान्यच्छ्रेयोवेदयंतेप्रमूढाः । नाकस्यपृष्ठेसुकृतेतेनुभूत्वाइमंलोकंहीनतरं
वाविशंतीतिचाथर्वणीयश्रुतिः । वेदवादरतोनस्यान्नपाषंडीनहैतुकीतिहिभागवते । येनज्ञानंतितंविष्णुंया
थातथ्येनसंशयात् । जिज्ञासवश्चनितरांश्रद्धावंतःसुसाधवः । निर्णेतॄणामभावेनकेवलंज्ञानवर्जिताः । ते
याज्ञिकाःस्वर्गभोगक्षयेयातिमनुष्यतां । यैर्निश्चितंपरत्वंतुविष्णोःप्रायोनयातनां । ब्रह्महत्यादिभिरपियांत्या
धिक्येचिरंनतु । विशेषएवतेषांतुतदन्येषांविपर्ययः । येतुभागवताचार्यैःसम्यग्यज्ञादिकुर्वते । बहिर्मुखाभ
गवतोनिवृत्ताश्चविकर्मणः । दक्षिणातर्पितानांतुह्याचार्याणांतुतेजसा । यांतिस्वर्गंततःक्षिप्रंतमोंधंप्राप्नुवंति
च । तदन्येनैवचस्वर्गंयांतिविष्णुबहिर्मुखाइतिनारदीये । त्रैगुण्याख्यंविषंयापयंतिअपगमयंतीतित्रैगुण्यवि ॥६७२
षयाः । आश्रित्यवेदास्तुपुमांस्त्रैगुण्यविषहारिणः । निस्त्रैगुण्योभवेन्नित्यंवासुदेवैकसंश्रयइतिच । सत्त्वंसाधु

गुणाद्विष्णुरात्मासंततिहेतुतइतिच । संततविष्णुस्मरणंनित्यसत्त्वस्थत्वं । परस्मामस्वामीतिज्ञानमात्मवत्त्वं तेनैक्यज्ञानंनिवारयति । विरुद्धयोगक्षेमेच्छावर्जितः । अन्यथोत्थानादेरप्ययोगात् । उद्रेकात्पातृराहित्या दनत्वाच्चाखिलस्यच । प्रलयेप्युदपानोसौभगवान्हरिरीश्वरः । प्रकृतिर्ह्युदरूपेणसर्वमावृत्यतिष्ठति । प्रलयेऽ तोलयंप्राहुःसर्वतःसंप्लुतोदकमितिच । यावत्प्रयोजनंविष्णोःसकाशात्साधकस्यच । धर्ममोक्षादिकंतावत्स र्ववेदविदोभवेत् । वेदार्थनिर्णयोयस्माद्विष्णोर्ज्ञानंप्रकीर्तितं । ज्ञानात्प्रसन्नश्चहरिर्यतोखिलफलप्रदइतिच । सर्वतःसंप्लुतोदकेप्युद्रिक्तःपालकवर्जितः । कालाद्यनश्चयोविष्णुस्तस्माद्यावत्फलंतावत्सर्ववेदेषुविशेषज्ञस्यैवभ वतीत्यर्थः । सर्वेहिविष्णोरन्येप्रलयकालेनोद्रिक्ताः । येचोद्रिक्तामुक्तारमाचतेपिनपालकवर्जिताः । विष्णुपा ल्यत्वात् । नचमुक्ताःकालादिचेष्टकाः । नचोद्रिक्तत्वंतेषांतद्वत् । अतःउदपानोविष्णुरेव । प्रलयेविशेषतो पि । आनीदवातंस्वधयातदेकंतस्माद्धान्यन्नपरःकिंचनास । तमआसीत्तमसागूह्ळमग्रेप्रकेतंसलिलंसर्वमा इदं । आपोवाइदमग्रेसलिलआसीत्सलिलएकोद्रष्टाऽद्वैतोभवतीत्यादिश्रुतिभ्यः । कर्माधिकारिणएवत्वदाद योजीवाः । फलंतुमदायत्तमितिभावः । माकर्मफलहेतुर्भूर्नेश्वरोहमितिभावंकुरु । एषउएवशुभाशुभैःकर्म

फलैरेनंसंयोजयतिनस्वयंसंयुक्तोभवतियदेनंकर्मफलैःसंयोजयतिनस्वयंसंयुक्तोभवतितस्मादन्यएवासौभग
वान्वेदितव्यइतिपैंगिश्रुतिः। संगंफलस्नेहं। बुद्धौजातायामपिविष्णुमेवशरणमन्विच्छ। अज्ञानांज्ञानिनांचैव
मुक्तानांशरणंहरिः। तंयेस्वैक्येनमन्यंतेसर्वभिन्नंगुणोच्छ्रयात्। कृपणास्तेतमस्यंधेनिपतंतिनसंशयः। नते
षामुत्थितिःक्वापिनित्यातिशयदुःखिनां। गुणभेदविदांविष्णोर्भेदाभेदविदामपि। देहकर्मादिषुतथाप्रादुर्भा
वादिकेपिवा। स्वोद्रिक्तानांतदीयानांनिंदांकुर्वंतियेपिच। सर्वेषामपिचैतेषांगतिरेषानसंशयइतिनारदीये।
यथावद्विष्णुंज्ञात्वातदर्थत्वेनकर्मकरणमित्येतत्कर्मकौशलमेवयोगः। भगवज्ज्ञानमेवबुद्धिः। निर्वेदंनितरा
लाभं। बुद्धिमोहोयदानस्यादन्यथाज्ञानलक्षणः। श्रोतव्यश्रुतसाफल्यंतदाप्राप्नोतिमानवः। श्रुतिमार्गंप्रप
न्नातुतदर्थज्ञाननिश्चला। समाधानेनतुपुनरापरोक्ष्याच्चनिश्चला। विष्णौप्राप्स्यतितद्योगंमुक्तोभूत्वातदश्रुतइ
तिच। श्रुतौविशेषेणप्रतिपन्ना। काभाषा। कथंभाष्यते। कैर्गुणैः। समाधिस्थस्यविषमबुद्धिवर्जितस्य।
सर्वकामनिवृत्तिस्तुजानतोनकथंचन। अनिषिद्धकामितैवातोह्यकामित्वमितीर्यते। अपरोक्षदृशोपिस्याद्य
दानास्त्यपरोक्षदृक्। क्वचिद्विरुद्धकामोपियथायुध्यद्धरोहरिं। अतोनभिभवोयावद्दृशस्तावन्निगद्यते। स्थि

तप्रज्ञस्तथाप्यस्यकादाचित्क्यपियादृशिः। नियमेनैवमोक्षायभवेद्योग्याभवेद्यदि। अयोग्याभक्तिजाताचेत्क्र मान्मुक्त्यैभवेत्तथेतिच। आत्मनिविष्णौतत्प्रसादादेवतुष्टः। रसोरागः। संमोहान्मिथ्याज्ञानात्। ज्ञातमप्य न्यथास्मर्यते। वाक्यार्थानामन्यथास्मरणान्निर्णीतंज्ञानमपिनश्यति। शांतिर्भगवन्निष्ठा। शमोमन्निष्ठतेति हिभागवते। देवेभ्योन्येयदाब्रह्मपश्यंत्यन्यन्नदृश्यते। निशायामिववस्तुव्यक्तंयथान्यैर्ब्रह्मनेयते। आश्चर्यवस्तु दृग्यद्वद्व्यक्तमन्यन्नपश्यति। ऐकाग्र्याद्वासुखोद्रेकाद्देवाःसूर्यवदेवच। प्रायशःसर्ववेत्तारस्तत्रापिह्युत्तरोत्तर मितिब्रह्मतर्के। भुंजानोपिहियःकामान्मर्यादांनतरेत्क्वचित्। समुद्रवद्धर्ममर्यींनासौकामीसउच्यते। केति कुत्सितवाचीस्यात्कुत्सितंमानमेवतु। कामोमोक्षविरोधीस्यान्नसर्वेच्छाविरोधिनीतिच। नचसर्वेच्छाभावेजी वनंभवति। शांतिर्मोक्षोयतोह्यत्रविष्णुनिष्ठाभवेद्ध्रुवेतिच। निषिद्धस्पृहाभावमात्रेणसर्वविषयान्विहाय। अ स्वरूपेस्वरूपत्वमतिरेवह्यहंकृतिः। त्याज्यासर्वत्रममताज्ञात्वासर्वंहरेर्वशइतिच। ब्राह्मीब्रह्मविषया। ज्ञानि नामप्यंतकालेन्यमनसांप्रारब्धकर्मभावाज्जन्मांतरं। प्रारब्धकर्मनाशकालेनियमेनभगवत्स्मृतिर्भवति। ततो मोक्षश्च। यंयंवापिस्मरन्भावमितिहिवक्ष्यति। बाणंशरीरं। अभावाज्जडदेहस्यविष्णुर्निर्वाणउच्यते। भि

न्नदेहाभावतोवासससहस्रशिराअपीतिच ॥ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेद्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥

हरिःॐ । ज्ञानंयोगश्चोक्तौ । तत्रकर्मयोगंविशेषतःप्रपंचयत्यनेनाध्यायेन । दूरेणह्यवरंकर्मेतिप्रश्नबीजं । ज्ञानप्रचुरोयोगोज्ञानयोगः । कर्मप्रचुरोन्यः । सांख्याज्ञानप्रधानत्वाद्देवाश्चयतयस्तथा । मुख्यंसांख्यास्तत्रदेवाज्ञानमेषांमहद्यतः । बहुकर्मकृतोप्येतेततोपिबहुवेदनात् । मुख्यसांख्याइतिज्ञेयास्तदन्येकर्मयोगिनः । ज्ञानिनोप्यतिबाहुल्यात्कर्मणःकर्मयोगिनः । नोभयंतद्विनाकश्चित्पुमान्हिपुरुषार्थभाक् । नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृत् । नचज्ञानंविनाकर्मपुरुषार्थकरंभवेदितिब्रह्मवैवर्ते । निष्ठापर्यवसितिर्मुक्तिः । ज्ञानिनोमोक्षनियमस्तथापिशुभकर्मणा । आनंदवृद्धिरन्येनह्रासोज्ञानंतुकर्मणेतिपरमश्रुतेः । नकर्मणानप्रजयाधनेनेत्यादिविरोधोन । अन्यथाकर्मणामनारंभादित्याद्युभयसमवाक्यशेषविरोधश्च । समत्वंचनहिकश्चिदित्यादेः । नान्यःपंथाइत्यपिज्ञानमृतेनमोक्षइत्येवाह । कर्तृत्वंद्विविधंप्रोक्तंविकारश्चस्वतंत्रता । विकारःप्रकृतेरेवविष्णोरेवस्वतंत्रतेतिपैंगिश्रुतेः । कार्यतेह्यवशइत्यत्रावशोविष्णुवशः । अइतिब्रह्मेत्यादिश्रुतेः । कर्मणाबध्यते

जंतुरित्यादिकमप्यवैष्णवकर्मविषयमित्याह । यज्ञार्थादिति । ज्ञोनामभगवान्विष्णुस्तंयात्युद्देशएषयः । सयज्ञ इतिसंप्रोक्तोविहितेकर्मणिस्थितइतिबर्कश्रुतिः । जननात्परसस्यादेःपर्जन्योमेघसंततिः । सयज्ञात्कर्मणःसोपि समस्तंकर्मकेशवात् । सनित्योप्यक्षरततिरूपाद्वाक्याद्धिगम्यते । वाक्यमुच्चार्यतेभूतैस्तान्यन्नात्तच्चमेघतः । तस्मात्सर्वगतोविष्णुर्नित्यंयज्ञेप्रतिष्ठितः । एवंप्रवर्तितंचक्रंनानुवर्तयतीहयः । सपापोविश्वहंतृत्वान्नरकेमज्ज तिध्रुवं । वाचिकोमानसोयज्ञोन्यासिनांतुविशेषतः । वनस्थस्याक्रतुर्यज्ञःक्रत्वादिर्गृहिणोखिलः । शुश्रूषा द्यात्मकोयज्ञोविहितोब्रह्मचारिणः । विद्याभयादिदानंचसर्वेषामपिसंमतं । गृहिणोवित्तदानंतुवनस्थस्यान्न पूर्वकं । सर्वैःकार्यंतपोघोरमितिसर्वेत्रिकर्मिणइतिनारदीये । ब्रह्माक्षरशब्दार्थयोर्व्यत्यासेतस्मात्सर्वगतंब्रह्मेति प्रत्यभिज्ञाविरोधश्चक्रकाप्रवेशश्च । तृप्तिसंतोषशब्दयोःपर्यायत्वेपिपरमात्मनातृप्तःपरमात्मनितृप्तइतिविशेषः । विष्णुप्रसादाद्रतिमांस्तृप्तोविष्णुप्रसादतः । विष्णावेवातितृप्तश्चमुक्तोसौविध्यगोचरइत्याग्नेये । रतिरानंदउ द्दिष्टस्तृप्तिस्तुकृतकृत्यता । प्रीतिस्तुद्विविधःस्नेहःकर्मजोनिजएवचेतिशब्दनिर्णये । संतोषस्तृप्तिरापूर्तिःप्री तिःपर्यायवाचकाइत्यभिधानं । यस्मादमुक्तस्यकार्यमस्त्येवतस्मादसक्तः । असक्तआचरन्नेवयस्मात्परमाप्नो

ति । मुक्तस्यैवकार्यंनास्तीत्येवकारार्थोपियस्त्वितितुशब्देनावगतः । तस्मात्कर्मसमाचरेत्युपसंहारविरोधश्चा
न्यथा । ब्रह्मनिष्ठाब्रह्मरताब्रह्मज्ञानसुतर्पिताः । पांडवानांचमुक्तानामंतरंकिंचिदेवहीतिभविष्यत्पर्ववचनाच्च
नार्जुनस्यामुख्याधिकारिता । आत्मरतिरेवस्यादित्येवशब्देनमुक्तानामेभ्योविशेषोदर्शितः। एषांकदाचिद्दुः
खाभासस्यापिभावात् । सहैवकर्मणासिद्धिमास्थिताजनकादयः । ज्ञाननिष्ठाअपिततःकार्यंवर्णाश्रमोचित
मितिच । अज्ञानांज्ञानदंकर्मज्ञानिनांलोकसंग्रहात् । अद्धैवतुष्टिदंमह्यंसामुक्तानंदपूर्तिदा । ममैवकेवलंना
स्तिकेनाप्यर्थस्तथाप्यहं । कर्मकृल्लोकरक्षायैतस्मात्कुर्वीतमत्परइतिकृष्णसंहितायां । रक्षयावाथसृष्ट्यावासंहृ
त्यादेर्नतुक्वचित् । अर्थोविष्णोस्तथाप्येषस्वभावात्सर्वकर्मकृत् । मत्तोनृत्तादिकंयद्वत्कुर्यात्सुखविशेषतः । प
रमानंदरूपत्वात्कुर्याद्विष्णुस्तथैवत्वितिबर्कश्रुतिः । नाहंकर्ताहरिःकर्तातत्पूजाकर्मचाखिलं । तथापिमत्कृता
पूजातत्प्रसादेननान्यथा।तद्भक्तिस्तत्फलंमह्यंतत्प्रसादःपुनःपुनः।कर्मन्यासोहरावेवंविष्णोस्तृप्तिकरःसदा। य
स्मात्स्वतंत्रकर्तृत्वंविष्णोरेवनचान्यगं । तदधीनंस्वतंत्रत्वंस्वावरापेक्षयैवतु। जीवस्यविकृतिर्नामकर्तृत्वंजडसं
श्रयं । पुमान्दोग्धाचगौर्दोग्ध्रीस्तनोदोग्धेतिवत्क्रमादितिब्रह्मतर्कवचनादीश्वरजीवप्रकृत्यादीनांकर्तृत्वमक

र्तृत्वंचविभागेनज्ञातव्यंसर्वत्र । क्वचित्स्वभावःप्रकृतिःक्वचिच्चत्रिगुणात्मिका । क्वचित्प्रकृष्टकर्तृत्वाद्भगवान्प्र
कृतिर्हरिरितिशब्दनिर्णये । स्वभावतस्त्रिधाजीवाउत्तमाधममध्यमाः । उत्तमास्तत्रदेवाद्यामर्त्यमध्यास्तुमध्य
माः । अधमाअसुराद्याश्चनैषामस्त्यन्यथाभवः । शरीरमात्रान्यथात्वेस्वजातिंपुनरेष्यति । उत्तमामुक्तियोग्या
स्तुसृतियोग्यास्तुमध्यमाः । अपरेंधतमोयोग्याप्राप्तिःसाधनपूर्तितः । पूर्त्यभावेनसर्वेषामनादिःसंसृतिःस्मृ
ता । नैवपूर्तिश्चसर्वेषांनित्यकालहरीच्छया । अतोनुवर्ततेनित्यंसंसारोयमनादिमान् । अतोधमानांजीवा
नांमिथ्याज्ञानादयोखिलाः । स्वाभाविकागुणाज्ञेयामध्यमर्त्येषुमिश्रिताः । तत्वज्ञानंविष्णुभक्तिरित्याद्यादे
वतादिषु । कार्यतेह्यवशःकर्मसर्वैस्तैःप्राकृतैर्गुणैः । स्वाभाविकगुणानेतान्हेतुंकृत्वैवविष्णुना । कर्मसुक्रिय
माणेषुकर्ताहमितिमूढधीः । मन्यतेतत्वविद्विष्णोर्गुणाइच्छादयस्तुये । स्वाभाविकेषुजीवस्यकामाद्येषुसदैव
तु । प्रेरकत्वेनवर्ततेस्वातंत्र्यंममनक्वचित् । इतिमत्वानसक्तःस्यात्प्रीतोस्यभवतिप्रभुः । स्वभावगुणसंमूढाज्ञा
नादिगुणवत्तरं । स्वातंत्र्येणैवकर्तारंचात्मानंप्रतिजानते । तान्गुणान्कर्मतच्चैवविष्ण्वधीनंनतेविदुः । तेष्वयो
ग्येषुतत्वज्ञस्तत्वंनातिप्रकाशयेत् । वदेद्विवादरूपेणनोपदेशात्मनाक्वचित् । सभ्यरूपेणवाब्रूयात्पृष्टेऽव्यक्तिकृ

देववा । बुध्वाप्यसौयतोनित्यंस्वभावानुगचेष्टितः । स्वभावंयांतिभूतानिनिग्रहःकिंकरिष्यतीत्यादिप्रकाशसं
हितायां । परमेश्वराद्देवेभ्यश्चार्वाक्तनप्रेरकंपृच्छति । अथकेनेति । अखिलप्रेरकोविष्णुर्ब्रह्माद्यास्तदवांतराः ।
असुराअशुभेष्वेवकामादेरभिमानिनः । तत्रकामःकालनेमिःसर्वंधूममलोल्बवत् । शुभमध्याधमजनंक्रमा
दावृत्यतिष्ठति । महाशनस्यतस्येदंनालंतेनानलोग्निवत् । भुंजानइंद्रियाविष्टोज्ञानास्त्रेणैवदह्यतइतिब्रह्मतर्के ।
ज्ञानावरणरूपेणेदमावृणोतीत्यावृतंज्ञानमितिपुनराह । नकेवलंदुष्पूरोनालमितिमन्यतेचेत्यनलः । अग्नेरप्य
नलःकामोयन्नालमितिमन्यतइतिच । सर्वेभ्यःप्रवरादेवाइंद्राद्याइंद्रियात्मकाः । तेभ्योमनोभिमानीतुरुद्रस्त
स्मात्सरस्वती । बुध्यात्मिकाततोब्रह्मामहानात्मापरःस्मृतः । अव्यक्तरूपालक्ष्मीश्चवरातोतोहरिःस्वयं । नत
त्समोधिकोवेतिह्यानुपूर्वीप्रकीर्तिता । यथाक्रमप्रबोधेननाश्याःकामादिशत्रवः । प्राप्यतेचपरंस्थानंविष्णोर
तुलमंजसेतिच । नचेंद्रियेभ्यःपराह्यर्थारुद्रोहंकृतिरूपकइत्यादिविरोधः । सर्वाभिमानिनोदेवाःसर्वेपिह्युत्तरो
त्तरं । आधिक्यंवक्तुमेवैषांपृथक्स्थानमुदीर्यते । आधिक्यक्रमएवात्रशास्त्रतात्पर्यमिष्यते । स्थानेषुत्ववरेषां
चपरेसंतिनचेतरे । तथापिपितुरर्थोयंःपुत्रस्याप्युपचर्यते । अव्यक्तादिपदार्थानांसर्वेतदभिमानिनइतिच । य

त्रहक्कचपुत्रस्यतत्पितुर्यत्रवापितुस्तद्वापुत्रस्येत्येतदुक्तंभवतीत्यादिश्रुतेश्च। बहुवाचिनांशब्दानांलिंगप्रकरणा
दिभिः। प्रवृत्तिहेतोश्चाधिक्यान्निर्णयोर्थेषुगम्यतइतिशब्दनिर्णये। लिंगादिसाम्यंयत्रस्यात्प्रयोगाधिक्यमेव
तु। निर्णायकंभवेत्तत्रतेनस्यात्सुबहुश्रुतइतिब्रह्मतर्के ॥ ७ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचि
तेगीतातात्पर्यनिर्णयेतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥
हरिःॐ ॥ उक्तयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोर्विशेषविस्तरात्मकोयमध्यायः। ब्रह्मरुद्रेंद्रसूर्याणांयद्दत्तंविष्णुनापुरा।
पंचरात्रात्मकंज्ञानंव्यासोदात्पांडवेषुतत्। तेषामेवावतारेषुसेनामध्येर्जुनायच। प्रादाद्गीतेतिनिर्दिष्टंसंक्षेपेणा
युयुत्सवे। यथाकुर्वंतिकर्माणियथाजानंतिदेवताः। सर्वेकार्तयुगाश्चैवनृपाश्चमनुपूर्वकाः। ज्ञातव्यंचैवकर्त
व्यंयथासर्वैर्मुमुक्षुभिः। त्रेतादित्रिषुजातैश्चगीतायांतदुदाहृतं। पांडवाद्याःक्षेमकांताःकरिष्यंतिचजानते। त
थैवतेनगीतायानास्तिशास्त्रंसमंक्वचित्। वेदार्थपूर्वकंज्ञेयंपंचरात्रंयतोखिलं। तत्संक्षेपश्चगीतेयंतस्मान्नास्याः
समंक्वचिदितिब्रह्मवैवर्ते। जानंतोपिविशेषार्थज्ञानायस्थापनायवा। पृच्छंतिसाधवोयस्मात्तेनपृच्छसिपार्थि
वेत्याग्नेयवचनान्नार्जुनोभगवंतंनजानाति। आत्ममायया आत्मेच्छया। प्रकृतिंस्वामधिष्ठायस्वभावं। देव

स्यैषस्वभावोयमित्यादिश्रुतेश्च । अतएवस्वशब्देनविशेषणंप्रकृतिंस्वामवष्टभ्येत्यादिषु । मयाध्यक्षेणप्रकृति
रित्यादिषुतुनस्वशब्दः । प्रकृतिंविद्धिमेपरामित्यादिषुसंबंधित्वेनप्रतीतेरन्या । अत्रतुस्वशब्दःस्वरूपवाची ।
स्वभावइत्यत्रापिस्वाख्योभावःस्वभावः । भावशब्दस्तुसंबंध्याशंकानिवृत्तये । स्वस्वभावइतितुस्वस्वरूपमितिव
दुपचारत्वाशंकांनिवर्तयति । स्रष्टृत्वादिस्वभावत्वात्स्वेच्छयाविष्णुरव्ययः । सृष्ट्यादिकंकरोत्यद्धास्वयंचबहु
धाभवेदितिनारायणश्रुतिः । येषांगुणानांज्ञानेनमुक्तिरुक्तापृथक्पृथक् । वेदेषुचेतिहासेषुसातुतेषांसमुच्चयात् ।
एवमेवशमादीनांनान्यथातुकथंचनेतिब्रह्मवैवर्तवचनाज्जन्मकर्मचेत्यादिषुनतावन्मात्रेणमोक्षः । मयंप्रधानमु
द्दिष्टंप्राधान्यंयैर्हरेर्मतं । भगवन्मयास्तेविज्ञेयास्तेमुच्यंतेनचापरइतिच । मयिभावोमद्भावः । तथैवभजामि ।
तदनुसारिफलदानरूपेण । अन्यदेवतायाजिनामपिमत्समर्पणेनवैष्णवमार्गानुवर्तनेनैवसम्यक्फलंभवति ।
अन्यदैवतपूजापियस्मिन्नंतेसमर्पिता । स्वर्गादिफलहेतुःस्यान्नान्यथातंभजेद्धरिमित्याग्नेये । सत्वसत्वाधिकर
जोरजोभिस्तमसातथा । वर्णाविभक्ताश्चत्वारःसात्विकाएववैष्णवाइतिच । कर्मविभागंशमोदमइत्यादिनाव
क्ष्यति । वैष्णवाःसात्विकाएवतामसाएवचापरे । दौर्लभ्यसुलभत्वेनतेषांवर्णादिभिन्नतेतिच । स्वाभाविको

ब्राह्मणादिःशमाद्यैरेवभिद्यते । योनिभेदकृतोभेदोज्ञेयऔपाधिकस्त्वयं । विष्णुभक्तिश्चानुगतासर्ववर्णेषुविश्प तिं । आरभ्यहीयतेथापिभेदःस्वाभाविकस्ततइतिनारदीये । कर्तापिभगवान्विष्णुरकर्तेतिचकथ्यते । तस्य कर्तायतोनान्यःस्वतंत्रत्वात्परात्मनइतिच । अपिशब्दोगुणसमुच्चयार्थः । कर्तामेनास्तीत्यपिविद्धीति । जीवाभेदनिवृत्यर्थंमामितिविशेषणं । कर्मापिनोमत्तइतिबोद्धव्यमित्यादि । कर्मणिजीवेअस्वातंत्र्यादकर्म । कर्मविधिफलयोरभावात् । अकर्मणिविष्णौ । स्वातंत्र्यात्सर्वकर्तृत्वं । करोस्मिन्मीयतइतिकर्मजीवउदाहृतः । विधिशब्देनामितत्वादकर्मभगवान्हरिरितिनारदीये । करइतिसकारांतोऽदृष्टवाची । क्रियावाचीवा । तदधीनत्वात् । प्रसिद्धश्चजीवेकर्मशब्दःपंचरात्रे । कृत्स्नफलत्वात्कृत्स्नकर्मकृत् । अनिराश्रयोभगवदाश्रयत्वात् । मुक्तस्यस्वातंत्र्याभिमानात् । कथमभिमानत्यागः । ब्रह्मार्पणमित्यादि । ब्रह्मण्यर्पणंब्रह्मार्पणं । ब्रह्मणोहविः । ब्रह्मणोग्नौ । ब्रह्मणःकर्मसमाधिनासह । समाधिरपितदधीनइत्यर्थः । एकःस्वतंत्रोभगवांस्त्वदीयंत्वन्यदुच्यत इतिभारते । दैवंविष्णुमेवयज्ञइत्युपासते । स्वभोग्यत्वात्स्वयमेवयज्ञः । ब्रह्माख्याग्नौक्रियायज्ञंतेनैवयज्ञाख्येनविष्णुनासमर्पयंति । तत्पूजात्वेनश्रोत्रादिसंयमंकुर्वंति । तत्पूजात्वेनविषयान्भुंजते । तत्पूजात्वेनेंद्रिया

दिसंयमंकुर्वंति । यज्ञेनैवेतिसर्वत्राप्यन्वीयते । तेनैवतंप्रजयेद्वाविहितैर्वान्यसाधनैः । सएवविष्णोर्यज्ञःस्यान्मानसोवासबाह्यकइतिब्रह्मवैवर्ते । श्रोत्रादीनित्यादिष्विज्यानुक्तेरिज्योन्यइतिशंकांनिवारयति । विततात्रह्मणोमुखइति । सर्वयज्ञैःपरब्रह्मयाज्यंविष्णवाख्यमव्ययमितिच । सर्वंकर्माखिलमासमंतादल्तंज्ञानेपरिसमाप्यतेज्ञानेजातेपूर्यते । समाप्तविद्यान्धनुषिश्रेष्ठान्यांत्सप्तमन्यसइतिवत्समाप्तिशब्दोत्रपूर्तिवाची । ज्ञानासिनाऽत्मनश्छित्वैनंसंशयंयोगमातिष्ठोत्तिष्ठेतिपुनर्योगकथनात् । ज्ञानंतेहंसविज्ञानमितिवक्ष्यमाणत्वात्स्वयमेवोपदेक्ष्यति । आत्मनिव्याप्तेमयि । अथोतस्माद्व्याप्तत्वादेव । आत्मवंतंपरमात्मभक्तं ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥

हरिःॐ ॥ योगसंन्यासयोर्लक्षणंस्पष्टयत्यनेनाध्यायेन । योगसंन्यस्तकर्माणमित्यादौन्यासशब्दःसर्वकर्मत्यागविषयइत्याशंक्ययोगसंन्यासयोर्भिन्नपुन्निष्ठत्वाभिप्रायेणपृच्छति । संन्यासमिति । एकपुंयोग्यावेतौतयोर्मध्येयोगएवविशिष्टइतिपरिहाराभिप्रायः । उभौसमुच्चितौ । संन्यासस्तुमहाबाहोदुःखमाप्तुमयोगतइतिवक्ष्यमाणत्वात् । द्वेषादिवर्जनमेवसंन्यासशब्दार्थोनयत्याश्रमोत्राभिप्रेतइत्याह । ज्ञेयइति । नचकाम्यानांकर्म

णांन्यासमित्यनेनविरोधः। तेनापिसाहितस्यन्यासत्वात्। नचत्यागस्यपृथग्वचनाद्विरोधः। कुरुपांडववन्न्यासावांतरभेदत्वात्त्यागस्य। बालास्तुन्यासशब्देनयत्याश्रममेवस्वीकृत्यतत्स्थानामेवसांख्यशब्दोदितज्ञानाधिकारोगृहस्थानामेवयोगशब्दोदितकर्माधिकारइतिमन्यंते। तन्नपंडितामन्यंते। कुतःयस्माज्ज्ञानमार्गंकर्ममार्गंचसम्यगास्थितउभयोरपिफलंप्राप्नोतितस्माज्ज्ञानिनांकर्माप्यनुष्ठेयं। कर्मिणामपिगृहस्थानांज्ञातव्योभगवान्। नहिज्ञानंविनाकर्मणःसम्यगनुष्ठानंभवति। निष्कामंज्ञानपूर्वंचनिवृत्तमिहचोच्यते। निवृत्तंसेवमानस्तुब्रह्माभ्येतिसनातनं। बुध्याऽविहिंसन्पुष्पैर्वाप्रणवेनसमर्चयेत्। वासुदेवात्मकंब्रह्ममूलमंत्रेणवायतिः। मुक्तिरस्तीतिनियमोब्रह्मदृग्यस्यविद्यते। तस्याप्यानंदवृद्धिःस्याद्वैष्णवंकर्मकुर्वतः। कर्मब्रह्मदृशाहीनंनमुख्यमितिकीर्तितं। तस्मात्कर्मेतितत्प्राहुर्यत्कृतंब्रह्मदर्शिना। एतस्मान्न्यासिनांलोकंसंयांतिगृहिणोपिहि। ज्ञानमार्गःकर्ममार्गइतिभेदस्ततोनहि। तस्मादाश्रमभेदोयंकर्मसंकोचसंभवइतिव्याससमृतेः। मोक्षोपायोयोगइतितद्रूपोन्यासएवतु। विष्णवर्पिततयाभद्रोनान्योन्यासःकथंचनेत्याग्नेये। विष्णवर्पितत्वादियोगरूपत्वंविनाकेवलकर्मत्यागोनरकफलएव। यंसंन्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धिपांडवेतिवक्ष्यमाणत्वात्। योगवि

शेषत्वान्न्यासस्यपृथगुक्तिः । सर्वभूतात्मभूतात्मेतिमुख्ययोगः । आदानात्सर्वभूतानांविष्णुरात्माप्रकीर्त्ति
तः । सर्वभूतात्मभूतात्मातत्रभूतमनाःपुमानितिच । यथान्यासस्ययोगरूपत्वंतथाहनैवकिंचिदित्यादिना ।
विष्णुनार्थेष्वीरितानिमनआदीनिसर्वशः । वर्ततेन्योनस्वतंत्रइतिजानन्हितत्वविदितिच । तत्पूजात्मका
नितत्कृतानिममशुभार्थमितिब्रह्मण्याधानं । स्वातंत्र्याभावापेक्षयैवजीवस्याकर्तृत्वं । स्ववंदनंयथापित्राका
रितंशिशुकर्तृकं । एवंपूजाविष्णवधीनाभवेज्जीवकृतेत्यपीतिप्रवृत्ते । अतोमनसैवकर्मन्यासोस्वातंत्र्यापेक्षया ।
यथापितृदत्तंपालकत्वंराजपुत्राणांएवंपरमात्मदत्तंक्रियास्वातंत्र्यलक्षणंकर्तृत्वं । क्रियानिष्पन्नधर्मादिरूपक
र्मणिस्वातंत्र्यंचजीवानामप्यस्तीत्याशंकांपरिहरति । नकर्तृत्वमित्यादिना । क्रियायामदृष्टोत्पादनेफलेच
स्वातंत्र्यंलोकस्यनसृजतीश्वरइत्यर्थः । अन्यथालोकस्येतिविशेषणंव्यर्थं । जनपदेनिवसतांतद्वित्तभोजिना
मप्याधिपत्यादानान्नदत्ताजनपदाराज्ञास्वपुत्राणामितिवत्कर्मफलादिसंयोगिनामपितत्स्वातंत्र्यादानान्नसृ
जतीतियुज्यते । स्वयमेवभवतिभावयतिचेतिस्वभावोभगवान् । स्वभावत्वात्स्वयमेवकर्तृत्वादिषुप्रवर्तते ।
स्वातंत्र्याद्भगवान्विष्णुःस्वभावइतिकीर्तितः । तत्स्वातंत्र्यंकदाप्येषनान्यस्यसृजतिक्वचित् । स्वातंत्र्यादेवपा

पादिसंबंधःकुर्वतोपिन । अज्ञानावृत्तबुद्धित्वादीदृशंतंनजानतइतिमहावाराहे । अहंसर्वस्यप्रभवः । तपा
म्यहमहंवर्षंनिगृह्णामि । परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच । नऋतेत्वत्क्रियतेकिंच
नारे । देवस्यैषस्वभावोयं । लोकवत्तुलीलाकैवल्यमित्यादेर्नास्यास्वाभाविकंकर्तृत्वमकर्तृत्वंवा । विपरीतप्र
माणाभावाच्च । अनिर्वाच्यनिरासादेवचनिरस्तोयंपक्षः । नचसर्वविशेषराहित्यवादिनांशून्यवादात्कश्चिद्वि
शेषः । नहिसर्वविशेषरहितमित्युक्तेतदस्तीतिसिध्यति । वाच्यत्वलक्ष्यत्वास्तित्वादीनामपिविशेषत्वात् । अ
न्यथास्तिब्रह्मेत्यादीनांशब्दानामपिपर्यायत्वादयोदोषाः । व्यावर्त्यविशेषश्चव्यावृत्तविशेषनिबंधनएव । अन्य
थावैयर्थ्यमेवस्यात् । नचसर्वशब्दावाच्यस्यलक्ष्यत्वं । नचसर्वप्रमाणागोचरमस्तीत्यत्रकिंचिन्मानं । नास्ति
त्वंतुसप्तमरसादिवददर्शनात्सिध्यति । स्वप्रकाशत्वंचनाऽमानंसिध्यति । स्वयंप्रकाशत्वंचततोतिरिक्तंचेद्वि
शेषांगीकारः । नचेत्तदेवप्रमाणगोचरं । तत्प्रमाणभावेपरप्रकाशत्वमात्रनिरासेस्वप्रकाशत्वेप्रमाणाभावादप्रका
शत्वमेवस्यात् । अर्थतःसिद्धिरित्यर्थापत्तितःसिद्धिस्तत्प्रमाणतःसिद्धिर्वा । उभयथापिप्रमेयत्वमेवस्यात् । स्व
प्रकाशशब्देनस्वमितत्वानंगीकारात्परमितत्वानंगीकाराच्चासिद्धिरेव । प्रकाशइत्युक्तेपिस्वमन्यंवाकिंचित्प्र

॥ १९ ॥

काश्यंविनानदृष्टएवभोजनादिवत् । कर्तृकर्मविरोधश्चानुभवविरुद्धः । ज्ञानंचज्ञेयंज्ञातारंचविनानदृष्टं । अ
तःशून्यवादान्नकश्चिद्विशेषः । अतोनंतदोषदुष्टत्वाद्रुपरम्यते । हरिःस्वभावतःकर्तासर्वमन्यत्तदीरितं । अ
तःसाकर्तृतातस्यनकदाचिद्विनश्यतीतिपैंगिश्रुतिः । विषमेष्वपिजीवेषुसमोविष्णुःसदैवतु । यत्तृणादिगत
स्यापिगुणाःपूर्णाहरेःसदेतिच । इदानीमपिपरमात्मनिस्मृतमात्रेसुखंविंदतीतियत्तदासएवसम्यग्युक्तः । कि
मुब्रह्मणिभूतः । अन्यथापुनर्ब्रह्मगच्छतीतिविरोधाच्च । अंतस्सुखादिकंचब्रह्मदर्शनात् । अमुक्तोमुक्तसादृ
श्यान्मुक्तएवहितत्वदृक् । किमुमुक्तिगतस्तस्माज्ज्ञानमेवाधिकंनरइतिनारदीये ॥ ७ ॥ इतिश्रीमदानंद
तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥

हरिःॐ ॥ ध्यानमत्रोच्यते । सब्रह्मनिष्ठस्तुयतिर्महात्माशारीरमग्निंचमुखेजुहोतीत्यादेर्नयतेरप्यनग्नित्वं । आ
त्मसमारोपणाच्च । योगविशेषएवसंन्यासइत्यर्थः । संपूर्णोपायोयोगारूढः । नानाजनस्यशुश्रूषाकर्माख्याक
रवन्मितेः । योगार्थिनातुसाकार्यायोगस्थेनहरौस्थितिः । तेनापिस्वोत्तमानांतुकार्यान्यैरखिलेष्वपि । शक्ति
तःकरणीयेतिविशेषोसिद्धसिद्धयोः । प्राप्तोपायस्तुसिद्धःस्यात्प्रेप्सुःसाधकउच्यते । तस्यप्राण्युपकारेणसंतु

ष्टोभवतीश्वरः । सिद्धोपायेनविष्णोस्तुध्यानव्याख्यार्चनादिकं । कार्यंनान्यत्तस्यतेनतुष्टोभवतिकेशवइतिप्र
वृत्तवचनान्नविरोधः । शमोमन्निष्ठताबुद्धेर्दमइंद्रियनिग्रहइतिभागवते । कथंनानुषज्जतेसर्वसंकल्पसंन्यासी ।
मयिसर्वाणिकर्माणीत्युक्तत्वात् । मदधीनमिदंज्ञात्वामत्सन्न्यासीतिचोच्यतइतिच । उद्धरेत्तैवसंसाराज्जीवा
त्मानंपरात्मना । विष्णुर्बंधुःसतांनित्यंपरात्माह्यसतामरिः । तत्प्रसादजयाभक्त्याजितोयस्यवशेत्विव । वर्त
तेतस्यमित्रंसतदन्यस्यचशत्रुवदितिच । परमात्मासमाहितइतिवाक्यशेषात् । सर्वत्रविष्णोरुत्कर्षज्ञानंज्ञान
मितीर्यते । तद्विशेषपरिज्ञानंविज्ञानमितिगीयतइतिच । यस्ययत्रयथावृत्तिर्विहितावर्तनंतथा । ज्ञानंवापि
समत्वंतद्विषमत्वमतोन्यथेतिमहाविष्णुपुराणे । अनिमित्तस्नेहवांस्तुसुहृज्ज्ञात्वोपकारकृत् । मित्रंवधादिकृदरि
र्द्वेष्यस्त्वप्रियमात्रकृत् । उदासीनःस्नेहवतोप्यस्नेहीतत्कृतानुकृत् । मध्यस्थइतिविज्ञेयःसुहृदेषुविशिष्यतइतिना
रदीये । आत्मानंविष्णुं । आत्मनातत्प्रसादेन । ब्रह्मणिभूतं । सर्वभूतेषुस्थितंपरमात्मानं । सर्वत्रविष्णुरेक
इतिस्थितः । अतोविष्णवनुवर्तिषुस्ववत्स्नेहःकर्तव्यः । अयतिरप्रयत्नः । प्रयत्नाद्यतमानस्त्वितिवाक्यशेषात् ।
योगशब्दस्योपायार्थत्वेप्यत्रोपायविशेषएवध्यानयोगादिर्विवक्षितइतिनविरोधः । मोक्षोपायस्यजिज्ञासुरपि

केवलपाठकात् । विशिष्टःकिमुतद्विद्वान्किंपुनर्यस्तदास्थितइतिपरमयोगे । तपसश्चैवयज्ञादेर्ध्यानमेवविशिष्यते । अज्ञानिध्यानतोज्ञानंध्यानंसज्ञानमप्यतः । तत्रापिमय्यभक्तस्यनान्यध्यानंप्रयोजकं । अन्यसामान्यविद्योमेयश्चान्यंनेतिपश्यति । अवरत्वदृग्उदासीनोविद्वेषीचेत्यभक्तयः । मद्भक्तोपिहिकार्यार्थंयोध्यायेदन्यदेवतां । परिवारतामृतेतस्मात्केवलंमदुपासकः । वरोन्यान्मदधीनांश्चसर्वान्जानन्विशुद्धधीरितिदत्तात्रेयवचनम् ॥ ४७ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगद्गीतातात्पर्यनिर्णयेषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥

हरिःॐ ॥ भगवन्महिमाविशेषतउच्यते । अनंतानांतुजीवानांयतंतेकेचिदेवतु । मुक्त्यैतेषुचमुच्यंतेकेचिन्मुक्तेषुचस्फुटं । केचनैवहरिंसम्यग्ब्रह्मरुद्रादयोविदुः । अन्येषांयावतामुक्तिस्तावज्ज्ञानंहरौपरमितिपाद्मे । मुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरायणः । सुदुर्लभःप्रशांतात्माकोटिष्वपिमहामतइतिभागवते । सर्वेमुक्ताहरौभक्तास्तेषुब्रह्मैवमुख्यतः । विष्णोःपरमभक्तस्तुतस्माज्जीवघनोमतइतिसत्तत्त्वे । अचेतनाचेतनेतिद्विविधाप्रकृतिर्मता । त्रिगुणाचेतनातत्रचेतनाश्रीर्हरिप्रिया । तेउभेविष्णुवशगेजगतःकारणेमते । पिताविष्णुःसजगतोमाताश्रीर्यात्वचेतना । उपादानंतुजगतःसैवविष्णुबलेरितेतिच । मत्तोन्यत्परतरंनास्तिपरतस्त्वहमेवेत्य

र्थः । अन्यथान्यदितिव्यर्थं । अवराद्दुःखसंबंधाज्जीवाएवप्रकीर्तिताः । नित्यनिर्दुःखरूपत्वात्पराश्रीरेकलैवतु । दुः
खासंपीडितत्वात्तुमध्यमोवायुरुच्यते । अनन्याधीनरूपत्वादसमाधिकसौख्यतः । तत्तंत्रत्वाच्चसर्वस्यविष्णुः
परतरोमतः । अभावादंतरान्यस्यत्विहैकार्थौतरक्षमौ । यस्याःसंबंधयोग्यत्वाज्जीवाअप्यवरामताः । तस्याज
डायाःप्रकृतेरवरत्वेकसंशयः । अथावरतरायेतुविमुखाश्चेतनाहरेः । नित्यदुःखैकयोग्यत्वान्नह्येतत्स्यादचेतने ।
अतःपरतरंविष्णुंयोवेत्तिसविमुच्यते । मुक्तस्तुस्यात्पराभासःसुनित्यसुखभोजनात् । तत्रापितारतम्यंस्यात्ते
षुब्रह्माधिकोमतः । विष्णोराधिक्यसंवित्तिःसर्वस्माज्ज्ञानमुच्यते । एवंविविच्यतज्ज्ञानंविज्ञानमितिकीर्ति
तं । एतच्चतारतम्येनवर्ततेकेशवादिषु । मुख्यविज्ञान्यतोविष्णुःकिंचिद्विज्ञानिनोपरे । सोप्सुस्थित्वारसयति
रसनामाततःस्मृतः । सूर्यचंद्रादिषुस्थित्वाप्रभानामाप्रभासनात् । वेदस्थःप्रणवाख्योसावात्मानंयत्प्रणौत्यतः ।
खेस्थितःशब्दनामासौयच्छब्दयतिकेशवः । पुण्यापुण्यंगंधयतिस्वयंपुण्योधरास्थितः । तेजयत्यग्निसंस्थःस
न्भूतस्थोजीवनप्रदः । तपस्विस्थस्तपयतिव्यंजनाद्बीजसंज्ञितः । बोधनाद्बुद्धिनामासौबुद्धिमत्सुव्यवस्थितः ।
नित्यपूर्णबलत्वात्तुबलंकामविवर्जितं । अरागजबलश्चैवस्थानेभ्योन्येष्वयोजनात् । एतादृशबलात्मासौबलि

नांबलदःस्वयं । वेतिपूर्णत्ववाचीस्यात्तद्वतेर्बलमुच्यते । प्रायोहिकामिताअर्थाधर्मंहन्युर्हरिःपुनः । नधर्मंहा
निकृत्किंतुकामितोधर्मवृद्धिकृत् । धर्माविरुद्धकामोतोविष्णुर्भूतेषुसंस्थितः । एवंससर्वतश्चान्यःस्वतंत्रश्चैवसर्व
गः । व्यवस्थयैवसर्वेषांसर्वदासर्वदःप्रभुः । येचैवसात्विकाभावाराजसास्तामसाश्चये । ततएवनचान्यस्मात्तदा
यत्तमिदंनसः । अन्यायत्तोचेतनयातन्मेयत्त्वात्तुमायया । लक्ष्म्यावशगयालोकोविष्णुनैवविमोहितः । येतु
विष्णुंप्रपद्यंतेतेमायांतांतरंतिहि । लक्ष्मीःसाजडमायायादेवतातेउभेअपि । विष्णोर्वशेततोनन्यभक्त्यातंश
रणंव्रजेत् । यादृशीतत्रभक्तिःस्यात्तादृश्यन्यत्रनैवचेत् । अनन्यभक्तिःसाज्ञेयाविष्णावेवतुसाभवेत् । अन्ये
षुवैष्णवत्वेनलक्ष्मीब्रह्महरादिषु । कुर्याद्भक्तिंनान्यथातुतद्वशाएवतेयतः । एवंजानंस्तमाप्नोतिनान्यथातुकथं
चन । पूर्णंवस्तुयतोह्येकोवासुदेवोनचापरः । एवंविद्दुर्लभोलोकेयत्सर्वेमिश्रयाजिनः । विष्णुंतत्परमंज्ञात्वा
रमाब्रह्महरादिकान् । यजन्नपितमोघोरंनित्यदुःखंप्रयातिहि । अज्ञानांतुकुलेजातोयावद्विष्णोःसमर्चनं । वि
ष्णुतत्वंनजानीयात्तावत्सेवापृथक्कृता । विद्याद्यैहिकभोगाययदिबुध्वापुनर्नतु । परिवारतामृतेकुर्यादन्यदेवा
र्चनंक्वचित् । अजानताकृतंत्यक्तंनदोषायभविष्यति । जन्मादिप्रदमेवस्यादत्यागेपुनरेवतु । क्षिप्रंचज्ञापय

त्येवभगवान्स्वयमेवतु । यदिजन्मांतरेस्त्रीयोनिमित्तीकृत्यकंचनेत्यादिच । मत्तएवेतितान्विद्धीत्युपसंहारा
च्च । तत्तत्कारणत्वात्तत्तन्नामेत्यवसीयते । मयिसर्वमिदंप्रोतमितिभेदेनैवोपक्रमाच्च । आप्नोतिविष्णुमित्येवा
त्मशब्दोज्ञानिनि । यच्चाप्नोतियदादत्तइत्यादेः । आस्थितःसहिमांप्रपद्यतेइत्यादिवाक्यशेषाच्च । बहूनांजन्म
नामंतेज्ञानवान्भवति । ततोमांप्रपद्यते । वासुदेवःसर्वमितिपूर्णमितिजानन्प्रपद्यंतेन्यदेवताइतिवाक्यशेषेभेद
दर्शनाच्च । देवान्देवयजोयांतिमद्भक्तायांतिमामपीतिच । ज्ञात्वापरत्वंविष्णोस्तुपृथग्देवान्यजन्नरः । यातिदेवां
स्तदज्ञात्वातमएवप्रपद्यते । तथापियावदन्यैस्तुसाम्यंहीनत्वमेकतां । ननिश्चिन्वंतिजायंतेसंसारेतेपुनःपुनरि
तिच । अव्यक्तःपरमात्मासौव्यक्तोजीवउदाहृतः । मन्यतेयस्तयोरैक्यंसतुयात्यधरंतमइतिच । यथात्मानंहरिर्वे
त्तितथान्येनैवतंविदुः । जानंतिकिंचित्क्रमशोरमाद्यास्तत्प्रसादतइतिच । द्वंद्वमोहोमिथ्याज्ञानं । तमस्तुशा
र्वरंविद्यान्मोहश्चैवविपर्ययइतिचभारते । जीवेश्वरादिकंद्वंद्वंतद्विषयोमोहोद्वंद्वमोहः । संमोहस्तदाग्रहः । तदा
ग्रहोमहामोहः । क्रोधस्तामिस्रउच्यतइत्युक्तत्वात् । सर्गेसर्गकालएव । जीवधर्मानीश्वरेतुयोजीवेष्वैश्वरानपि ।
विद्याज्जीवेश्वरैक्यंवाद्वंद्वमोहीसउच्यतइत्याग्नेये । तद्ब्रह्मेत्युक्तेन्यत्वशंकांनिवारयति । साधिभूताधिदैवमिति

॥ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥
हरिःॐ ॥ उक्तव्याख्यानपूर्वकंब्रह्मप्राप्तिरुच्यते । तदितिविशेषणाद्ब्रह्मेत्युक्तमन्यदेव । प्रकृत्यादीनांमध्येय
त्किंचित् । उपरिसाधियज्ञंचेतिचशब्दादधिभूतादिसहितत्वेनविष्णुज्ञानमन्यदेवेतिसंशयः । किंतद्ब्रह्मेति
प्रश्नकारणं । परमाक्षरोविष्णुरेवमुख्यतइतिप्रसिद्धत्वात् । तथैवपरिहरति। अज्ञानांतदपिज्ञापयितुंतथैवपरि
हारः । पुनरहमितिनोक्तमित्याशंकाऽव्यक्तंव्यक्तिमापन्नमितिविष्णावेवप्रयुक्तत्वेनाव्यक्तशब्देनाव्यक्तोक्षरइत्यु
क्तइतिपरिह्रियते । येचाप्यक्षरमव्यक्तमित्यत्रतुपृथक्प्रश्नाद्उपासकयोःफलतारतम्यकथनात्कूटस्थोक्षरउच्यतइ
त्युक्ताक्षरादपिचोत्तमइतिविष्णोरुत्तमत्वकथनाच्चान्यदेवेत्यवसीयते । अधियज्ञोहमेवेतिसाधियज्ञमित्युक्त्या
प्राप्तभेदनिवृत्त्यर्थंतस्यैवसर्वप्राणिदेहस्थितरूपांतरापेक्षयासहितत्वंयुज्यते । प्राणिनांदेहगोविष्णुरधियज्ञइती
रितः । सएवव्याप्तरूपेणब्रह्मेतिपरिकीर्त्यते। तैस्तैरधिकयाज्यत्वाद्बृंहितत्वाच्चहेतुतः । अध्यात्मंतत्स्वभावोय
दधिकःपरमात्मगः । पुंसांसजडभावानांसर्गःकर्महरेःस्मृतं। भूताधिकत्वतोजीवाअधिभूतमितीरिताः । अ
धिकोदैवतंविष्णुरेवयस्यास्तुसारमा । पुरुप्राणाधिदैवाख्यात्वितिज्ञेयमिदंनरैरितितत्त्वविवेके । कथंरूपोधि

यज्ञइतिप्रश्नस्त्वहमेवेत्युक्तत्वात्तल्लक्षणोक्त्यैवपरिहृतः । मद्भावंमयिभावं । सदातद्भावभावितानामेवस्मरंस्त्य जतीतिकेवलंतत्कालस्मरणंभवति । नचेत्स्मरतोपिसमाधिस्थस्खलनवत्पूर्वकर्मानुसारिस्मृत्यातत्प्राप्तिरेवभव ति । अपरोक्षज्ञानिनांप्रारब्धकर्मावसानेस्मरंस्त्यजतीतिभवत्येव । प्रयाणकालेपिचमांतेविदुरित्युक्तत्वात् । युक्तचेतसइतिविशेषणान्नित्यंस्मरतामेवापरोक्षज्ञानंजायते । भक्त्याज्ञानान्निषिद्धानांत्यागान्नित्यंहरिस्मृतेः । अरागाद्विहितात्यागादित्येतैरेवसंयुतैः । अपरोक्षदर्शनंविष्णोर्जायतेनान्यथाक्वचिदितिसत्तत्वे । तमसःपर स्तादप्राकृतदेहः । मनआदीनांब्रह्मणिचरणंब्रह्मचर्यं । एकाक्षरवाच्यत्वादेकाक्षरंपरंब्रह्म । नियमाज्जन्मनोभा वोमुक्तस्यैवतथापितु । महर्लोकमतीतानांनजन्मांशलयौविना । तत्राप्यवश्यंतत्स्थानंतैःक्षिप्रंपुनराप्यतइति पाद्मे । सहस्रमितिबह्वेव । ब्रह्मणःपरब्रह्मणः । अव्यक्ताद्व्यक्तयःसर्वाःप्रभवंत्यहरागमे । रात्र्यागमेप्रलीयंतेतत त्रैवाव्यक्तसंज्ञिकइतिवाक्यशेषात् । नहिविरिंचाहन्येवसर्वव्यक्तिलयः । नित्यस्यापिहरेःकालोद्विपरार्धात्मक स्त्वयं । अहश्चासौनिमेषश्चेत्यप्रवृत्त्योपचर्यतइतिच । यत्रकालाभिमानिदेवतासुमृत्यनंतरंप्रयाताः । अग्नि ज्योतिर्धूमानामकालाभिमानित्वेपिकालप्राचुर्यात्कालइत्युच्यते । अग्निर्ज्योतिरितिद्वेधावह्नेःपुत्रोव्यवस्थि

तः । तंप्राप्ययातिब्रह्मिष्ठोदिवसाद्यभिमानिनइतिसत्तत्वे । तत्कालमरणविवक्षायामग्निज्योतिर्धूमानामयो
गः । अथयोदक्षिणेप्रमीयतेपितृणामेवमहिमानंगत्वाचंद्रमसःसायुज्यंसलोकतामाप्नोत्येतौवैसूर्याचंद्रमसोर्म
॥ २३ ॥ हिमानौब्राह्मणोविद्वानभिजयतितस्माद्ब्रह्मणोमहिमानमाप्नोतीतिविदुषोदक्षिणायनमरणेप्यपुनरावृत्त्याब्रह्म
प्राप्तिश्रुतेः । विद्वान्ब्रह्मसमाप्नोतियत्रतत्रमृतोपिसन्निति पाद्मे । मार्गौब्रह्मचयःपश्येत्साक्षादेवापरोक्षतः । स
र्वपुण्यातिगोऽमुह्यन्यात्यसौब्रह्मतत्परमितिच ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थ०गीतातात्पर्येऽष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥
हरिःॐ ॥ सप्तमोक्तंप्रपंचयति । विष्णुगान्यप्यतत्स्थानिभूतान्येषह्यसंगतइतिच । ममात्माममदेहएव ।
तदनन्यत्वात् । देहस्याचेतनत्वशंकानिवृत्तयेममात्मेत्याह । अध्यक्षोधिपतिःप्रोक्तोयदक्षाण्यस्यचोपरीतिश
ब्दनिर्णये । मानुषींमनुष्यसदृशीं । तन्वाविष्णुरनन्योपिस्वाधीनत्वात्तदाश्रितइतिच । ब्रह्मरुद्रमादीनांसा
म्यदृष्टिरनन्यता । प्रादुर्भावगतस्यापिदोषदृष्टिरपूर्णता । धर्मदेहावतारादेर्भेददृष्टिश्चसंकरः । अवतारेष्वितिज्ञे
यमवज्ञानंजनार्दने । सर्वंमोघंशुभंतस्ययोवजानातिकेशवं । अधरंयातिचतमःप्रादुर्भावगतोप्यतः । ज्ञेयःके
वलचिद्देहोनिर्दोषःपूर्णसद्गुणइतिभविष्यत्पर्वणि । एकमूर्तिश्चतुर्मूर्तिरथवापंचमूर्तिकः । द्वादशादिप्रभेदोवा

पूज्यतेसज्जनैर्हरिरितिच । अर्च्यत्वाद्दृक्समत्वाच्चनिजरूपेषुसामसः । याज्यत्वात्सयजुर्यज्ञःसार्वज्ञात्पुरुषोत्तमः । क्रतुःकृतिस्वरूपत्वात्स्वधानन्यधृतोयतः । मानात्त्रातीतिमंत्रोयमुष्टानांनिधिरौषधं । आज्यायस्त्वादाज्यनामादर्भोदरधरोयतः । आहूतत्वाद्धुतंचायमग्निर्नेताऽगतेर्यतइत्यादिच । तत्तत्पदार्थभिन्नोपितत्तन्नामैवमच्युतः । स्वातंत्र्यात्सर्वकर्तृत्वाद्गुणानंत्याच्चकेवलमितिच । ओमित्याक्रियतेयस्मादोंकारोभगवान्हरिरितिच । पातीतिसपितामानान्मातायत्सपितुर्महान् । पितामहोनिधातृत्वान्निधानंभीतरक्षणात् । शरणंव्यंजनाच्चैवबीजमित्युच्यतेप्रभुरितिच । प्रलयकालेसंहर्तृत्वात्प्रलयः । अन्यदापीतिमृत्युः । प्राणगःप्राणधर्तायदमृतंप्रविलापयन् । विश्वंप्रलयइत्युक्तोमृत्युरन्यत्रमारणादितिच । सत्साधुगुणपूर्णत्वादस्मान्नान्योगुणाधिकः । यतोतोसदितिप्रोक्तंविष्णवाख्यंपरमंपदमितिशब्दनिर्णये । अनन्यदेवतायागाद्भक्त्युद्रेकादकामनात् । सदायोगाच्चवैशिष्ट्यंत्रैविद्याद्वैष्णवादपि । स्याद्धिभागवतस्यैवतेनब्रह्मादयोखिलाः । अश्वमेधादिभिर्यज्ञैरपिकेशवयाजिनः । वैष्णवाइतिबुद्ध्यैवमानयंत्यन्यदेवताइत्याग्नेये । सम्यग्गुणगणज्ञानादुपासापर्युपासनेतिच । मामिष्ट्वाप्रार्थयंतइत्युक्तत्वाज्ज्ञानंतोपिनाभितोजानंतितत्त्वेन । सर्वदेववरत्वेनयोनजानातिकेशवं । तस्यपुण्यानिमो

घानियातिचांधंतमोध्रुवमितिच। मोघाशामोघकर्माणइत्युक्तत्वाच्चनकेवलाज्ञविषयंमिथ्याज्ञानिविषयंवाच्य
वंतितइत्यादि। अतःसर्वाधिक्यंविष्णोर्ज्ञात्वापिब्रह्मादीनांतत्परिवारत्वादिकमजानतामिदंफलं। नास्यभक्तो
पियोद्वेष्योनचाभक्तोपियःप्रियः। किंतुभक्त्यनुसारेणफलदोतःसमोहरिरितिपाद्मे। प्रीत्यामयिते। पापादि
कारिताश्चैवपुंसांस्वाभाविकाअपि। विप्रत्वाद्यास्तत्रपुण्याःस्वाभाव्याएवमुक्तिगाः। यांतिस्त्रीत्वंपुमांसोपि
पापतःकामतोपिवा। नस्त्रियोयांतिपुंस्त्वंतुस्वभावादेवयाःस्त्रियः। पुंसासहैवपुंदेहेस्थितिःस्याद्वरदानतः। त
ज्जन्मनिवराःपापजाताभ्योनिजसत्स्त्रियः। सर्वेषामपिजीवानामंत्यदेहोयथानिजः। मुक्तौतुनिजभावःस्या
त्कर्मभोगांस्ततोपिचेतिभविष्यत्पर्ववचनात्पापयोनयःपुण्याइतिविशेषणं॥ छ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगव
त्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्येनवमोध्यायः॥ ९॥ ॥ ॥ छ॥
हरिःॐ॥ उपलक्षणार्थंसुरगणाइत्यादि। अनस्याप्यादिरनादिः। बुद्धिर्बोधनिधित्वात्तदंतःकरणमुच्यतइ
तिशब्दनिर्णये। मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः। वसिष्ठश्चमहातेजाःपूर्वेसप्तर्षयःस्मृताइतिब्राह्मे। मन ॥६८५
वोबोधवैशेष्याद्देवाब्रह्मादयःस्मृताः। विप्रादिवर्णभेदेनचत्वारोबहवोपिते। दीनत्वाद्देवनामानस्त्वन्येब्रह्मादि

नामकाः। अवैष्णवकृतोयज्ञोदीनैर्देवैस्तुभुज्यते। वैष्णवैस्तुकृतोयज्ञोदेवैर्हिमनुनामकैः। मरीच्याद्यास्तुतत्पु
त्रामानवानामतःस्मृताः। तत्पुत्रपौत्रामुनयस्तथामानवमानवाः। तेभ्योमनुष्याइत्येषासृष्टिर्विष्णोःसमुत्थि
तेतिमहाविष्णुपुराणे। युज्यतेयेनयोगोसावुपायःशक्तिरेवचेतिच। विशिष्टभवनंविभूतिः। महत्वंविविधभ
वनंवा। योगःसामर्थ्यं। भजंतेमामित्यनेनजीवेश्वरैक्यशंकांनिवर्तयति। मद्गतप्राणामद्विषयचेष्टाः। येषांवि
ष्णुस्वरूपाणांसन्निधेरन्यवस्तुषु। विशिष्टत्वंस्वजातेःस्याद्विभूत्याख्यानितानितु। ब्रह्मनामाब्रह्मगतःसर्वदेवत
संचयात्। आधिक्यहेतुर्भगवान्सामस्थःसामनामकः। आधिक्यहेतुर्वेदेभ्यस्तथाश्वत्थस्थितोहरिः। उत्कर्षहे
तुर्वृक्षेभ्योयएवाश्वत्थनामकइत्यादिविभूतितत्वे। केषुकेषुचभावेष्वित्युक्तत्वाच्चब्रह्मादिजीवेभ्योन्यदेवविभूति
रूपं। द्विविधंवैभवंरूपंप्रत्यक्षंचतिरोहितं। कपिलव्यासकृष्णाद्यंप्रत्यक्षंवैभवंस्मृतं। भिन्नंब्रह्मादिजीवेभ्योजडे
भ्यश्चापितद्गतं। स्वजात्याधिक्यदंतेषांतत्तिरोहितवैभवमित्यादिच। आत्माततगुणत्वेनरवज्ञेयोयतोरविः।
उदवन्मेघचलनान्मरीचिःसामसाम्यतः। सुखात्सुखत्वात्तुशशीवेदोवेदनतोहरिः। वासवर्तीवासवोसौचेतोने
तातुचेतना। पालकैर्वननीयत्वात्पवनोबोधनान्मनः। पावकःशोधनान्मेरुरीरोयन्मास्यसागरः। सारस्यगर

णात्स्कंदोजगतःस्कंदनाद्भृगुः । भर्जनाज्जपयज्ञश्चजातपोयाज्यएवच । अश्वाकारस्थितोश्वत्थऐरंश्रीश्चतदा
श्रयः । ऐरावतोनराणांयद्द्यात्सर्वंसनारदः। ह्रीश्रीसमाश्रयत्वाच्चहिमालयइतीरितः। वर्ज्यत्वादरिभिर्वज्रो
वैनतेयोनतास्पदः । वासुकिर्वाससुखदःकंदर्पःसुखभेदपः । अर्यमाज्ञेयमातृत्वात्कालआकलनादपि । वरु
णोवरणाद्द्वंद्वोद्विरूपोंतर्बहिर्यतः । मकरोमानकर्तृत्वाद्यमःसंयमनाद्विभुः । प्रल्हादःसमहानंदोमृगेंद्रोमृगय
त्पतिः। जाह्नवीजहतांस्थानमध्यात्मंचात्मनांपतिः। विद्याज्ञप्तिस्वरूपत्वाद्वादोवाच्यत्वतोहरिः। कीर्त्योवक्ता
श्रयःकीर्तिर्वाक्श्रीरितिचनामकः। स्मरणीयःस्मृतिर्मेधाक्षमारूपस्तथेर्यते । द्यूतंक्रीडापरत्वाच्चगायत्रीत्राति
गायकान्। सत्वंसाधुगुणत्वाच्चदंडनाद्दंडउच्यते। बृहत्सारोप्यमेयश्चबृहत्सामोशनोशतेः। शुभाशुभज्ञानक
रःकुसुमाकरईरितः । ज्ञानंज्ञानात्मतोमौनंमुनीड्योनीतिरानयन् । मार्गाणामंतगत्वात्तुमार्गशीर्षःप्रकीर्ति
तः। सुखंपिबल्लीलयैवकपिलोव्यासएवच । विशिष्टत्वाद्विष्णुनामाविशिष्टप्राणसौख्यतः । एवंनानागुणोवि
ष्णुर्नानानामभिरीरितः। नानाप्राण्यादिसंस्थश्चविभूतिरितिशब्दितः । शश्यादिषुविजातीयस्वाम्यदःसार
दःक्वचित्। शर्वादिषुसजातीयश्रैष्ठ्यदत्वेनसंस्थितः । शक्रोशनार्ज्जुनाद्येषुसजातीयैकदेशतः । देवेष्वप्यधि

कोब्रह्मायतोविष्णोरनंतरः। कवित्वादिगुणेष्वेवयत्समोनास्तिकश्चन। तथाभीमश्चपार्थेषुज्ञानंचज्ञेषुचोत्तमं। सुदर्शनंचायुधेषुवेदेष्वृग्वेदउच्यतइत्यादिविभूतितत्वे। क्वचित्साम्नआधिक्यमभिमान्यपेक्षया। ऋचःश्रीर्गौरुमाद्याश्चसाम्नःप्राणशिवादयइत्याद्यभिमानिभेदात्। तत्रापियथायोग्यं। ममतेजोंशेनसंयुक्तंभवति। किंज्ञानेनेतिवक्ष्यमाणस्याधिकफलत्वज्ञापकमेव। अन्यथोक्तेरेववैयर्थ्यात्। अन्याधिक्यज्ञापनार्थंशुभंचाक्षिप्यतेक्वचित्। नतावतास्यनिंद्यत्वंज्ञेयैवान्यवरिष्ठता। उभयंमिलितंचैवततोप्यधिकशोभनमितिच॥ छ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेदशमोध्यायः॥ १०॥ ॥ छ॥

हरीःॐ॥ आत्मानमव्ययं। परमंरूपमैश्वरं। सर्वाश्चर्यमयंदेवमनंतंविश्वतोमुखमित्यादिरूपविशेषणाच्चरूपस्येश्वरसाक्षात्स्वरूपत्वंनित्यत्वंततएवचिदानंदाद्यात्मकत्वंचसिद्धं। ममदेहइत्युक्तत्वाच्चादित्यादीनांभेदःसिद्धः। मेरूपाणिसर्वतोनंतरूपंद्रष्टुमिच्छामितेरूपमित्यादेश्चैकस्यैवाभिन्नानंतरूपत्वंच॥ एकंरूपंहरेर्नित्यमचिंत्यैश्वर्ययोगतः। बहुसंख्यागोचरंचविशेषादेवकेवलं। अभावोयत्रभेदस्यप्रमाणावसितोभवेत्। विशेषोनामतत्रैवविशेषव्यवहारवान्। विशेषोपिस्वरूपंसस्वनिर्वाहकएवच। द्रव्यात्मनासनित्योपिविशेषात्मैवजाय

ते । नित्यएवविशेषश्चकश्चिदेवंद्विधैवसः । वस्तुस्वरूपमस्त्येवेत्येवमादिष्वभेदिनः । विशेषोनुभवादेवज्ञायते
सर्ववस्तुषु । नचाविशेषितंकिंचिद्वाच्यंलक्ष्यंतथामितं । विशिष्टस्यस्वतोन्यत्वेस्वस्यामेयत्वहेतुतः । नैवज्ञेयंवि
||२६|| शिष्टंचमानाभावाच्चनोभवेत् । स्वयमित्यपिहिस्वत्वविशेषेणविवर्जितं । नज्ञेयंतद्विशेष्यंचतथैवेत्यनवस्थितिः।
अभेदेनविरोधोस्तिज्ञाताज्ञातंयतोखिलं । तदेवज्ञातरूपेणज्ञातमज्ञातमन्यथा । अभिन्नस्यविशिष्टत्वान्नदोषद्व
यमप्युत । एकत्वानुभवाच्चैवविशेषानुभवादपि । तज्ज्ञानानुभवाच्चैवनदोषद्वयसंभवः । भेदाभेदौचतौनैवक
र्तृभोक्तृविशेषणे । मदन्यइत्यनुभवोयतोनैवास्तिकस्यचित् । भेदोविशेषणस्यापिनांतरस्यक्वचिद्भवेत् । शुद्ध
स्वरूपइत्यादावभेदस्यैवदर्शनात् । अपृथग्दृष्टिनियमाद्बलज्ञानादिकस्यच । ऐक्यंबाह्यविशेषाणांपृथक्दृष्ट्यै
वतन्नतु । विशेषहेत्वभावेपिद्वैविध्यंकल्प्यतेयदि । कल्पनागौरवाद्यास्तुदोषास्तत्रातिसंगदाः। नैकत्वंनापि
नानात्वंनियमादस्त्यचेतने । भेदाभेदावनुभवादतस्तत्रान्यथागतेः । एकोहमन्यतोन्यश्चेत्येवमेवव्यवस्थितौ
भेदाभेदौचेतनेषुतस्मान्नैकप्रकारता । एकमित्येवयज्ज्ञातंबहुत्वेनैवतत्पुनः । पटाद्यंज्ञायतेयस्माद्भेदाभेदौकुतो
नतत् । तंतुभ्योन्यःपटःसाक्षात्कस्यदृष्टिपथंगतः । अनन्यश्चेत्तंतुभावेपटाभावःकुतोभवेत् । नचात्मनिविशेषो

त्रदृष्टांतत्वंगमिष्यति। शुद्धोहंप्रत्ययोयस्मात्तत्राभेदप्रदर्शकः। अत्रावयवभेदेनस्यादेवह्यवनस्थितिः। न चानवयवंवस्तुक्कचित्स्यान्मानगोचरं। पूर्वापरादिभेदेनयतोंशोस्यावगम्यते। उपाधिरप्येकदेशसंबद्धःसंत मेवहि। ज्ञापयेद्धेदमखिलंग्रसन्सविभजेत्कथं। तस्माद्गुणादिकमपिनास्त्यनंशतयाक्कचित्। भावाभावव्यवहृ तेर्विद्यमानेपिवस्तुनि। भेदाभेदौगुणादेश्चजडेवस्तुनिसंस्थितौ। चेतनेशक्तिरूपेणगुणादेर्भावइष्यते। सुप्तोयं बलवान्विद्वानित्यादिव्यवहारतः। नचैवंशक्तिरूपेणजडेव्यवहृतिःक्कचित्। एकमेवाद्वितीयंनेहनानास्तिकिं चन। मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति। यथोदकंदुर्गेवृष्टंपर्वतेषुविधावति। एवंधर्मान्पृथक्पश्यंस्ताने वानुविधावति। इत्यादिश्रुतिमानाच्चपरमैश्वर्यतस्तथा। सर्वंतुघटतेविष्णौयत्कल्याणगुणात्मकमित्यादिब्रह्म तर्के। कमलासनेब्रह्मणिस्थितंरुद्रं। विष्णुंसमाश्रितोब्रह्माब्रह्मणोंकगतोहरः। हरस्यांगविशेषेषुदेवाःसर्वेपिसं स्थिताइतिपाद्मे। द्यावापृथिव्योरंतरमेकेनैवरूपेणव्याप्तं। नांतंनमध्यमित्युक्तत्वात्। पुनरनादिमध्यांतमिति गुणानंत्यापेक्षया। त्वयाततंविश्वमनंतरूपेतिकालापेक्षया। स्वयमंतंविद्यमानमपिनपश्यतीत्याशंक्यत्वया ततंविश्वमनंतमित्याह। अन्यत्तात्पर्यज्ञापनायाभ्यासरूपं। सर्वंसमाप्नोषिततोसिसर्वइतिसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्या

दिक्षुसर्वशब्दव्याख्यानरूपं। त्रिलोकेषुस्थितैर्भक्तैरर्जुनायप्रदर्शितं । दृष्टंविष्णोर्विश्वरूपंस्वयोग्यत्वानुरूपतः।
प्रायःसहैवपार्थेनप्रायोभीताश्चतेखिलाः। दर्शनाभ्यासतोदृष्टिरानंदोद्रेकदाभवेत् । तस्मिन्कालेतुभूमेश्चभार
हारार्थमुद्यमात् । उग्रत्वमिवसर्वत्रनभीतिर्ब्रह्मदर्शिनां। अर्जुनादधिकायेतुतेषांभीतिर्नचाभवत्। श्रीब्रह्मरु
द्रपूर्वाणांकृष्णायाभीमरामयोरित्याग्नेयवचनाद्दृष्ट्वाद्भुतंरूपमित्यादियुज्यते । मुक्ताःसुरसंघाविशंति । प्र
वेशोनिर्गमश्चैवमुक्तानांस्वेच्छयाभवेदितिब्रह्मांडे । अन्यचेष्टांकुर्वतामपिभगवच्चेष्टयैवप्रलयोदकेप्रजानांप्रवे
शवत्प्रवेशोयुज्यते । सेनामध्यतोभगवन्मुखानामुभयाभिमुखत्वाच्चोभेसेनेतत्रप्रविशतः। येतुतस्मिन्मुहूर्तेम
रिष्यंतितेषांदशनांतरेचूर्णितमपिशिरःसूक्ष्मदृष्टिगोचरत्वान्मानुषदृष्ट्यातथानदृश्यते । यथाभिन्नमपिघटादि
कंयावत्पृथङ्नपततितावन्मंददृष्टीनांनज्ञायते । यथापुरूरवसोजराऽश्विभ्यामेवदृष्टा । विशेषगुणकर्मविषएव
प्रश्नः। विष्णवितिसंबोधनात् । कालःकलितसंपूर्णसद्गुणत्वाज्जनार्दनः । संहारात्सर्ववित्त्वाद्वासर्वविद्रावणे
नवेतिमहावाराहे । अपिशब्देनभ्रात्रादीनप्यृते । जयद्रथस्यपितुर्वरादेवविशेषः । निहतानिहतप्रायाः। प
श्चादर्जुनेपिस्थित्वासएवहनिष्यति। वायुर्बलज्ञानयोगाच्छशांकोतिसुखाकितः । इंद्रःसपरमैश्वर्यादितिना

नाभिधोहरिरितिच । एकःसर्वोत्तमोप्यसत्कृतः । एकःसर्वाधिकोज्ञेयएकएवकरोतियदितिच । तेनैवरूपे णभवेत्यनंतरूपगोपनेनतदेवप्रकाशयेत्यर्थः । पंचाननंचिंत्यमचिंत्यरूपंपद्मासनंगोपितविश्वरूपमितिवैहाय ससंहितायां । विश्वनामासभगवान्यतःपूर्णगुणःप्रभुरितिपाद्मे । त्वदन्येननदृष्टपूर्वमित्यनेनतेनैवेंद्रशरीरेण दृष्टमितिज्ञायते । त्वदन्येनेतित्वदवरापेक्षया । तैरपितद्वन्नदृष्टमित्येव । विश्वरूपंप्रथमतोब्रह्मापश्यच्चतुर्मुखः । तच्छतांशेनरुद्रस्तुतच्छतांशेनवासवः । यथेंद्रेणपुरादृष्टमपश्यत्सोर्जुनोपिसन् । तदन्येक्रमयोगेनतच्छतांशा दिदर्शिनइतिब्रह्मांडे । वेदादिभिरपित्वदवरेणैवेंद्रष्टुमशक्यं । अन्यथादृष्ट्वाद्भुतंरूपमित्यादिविरोधः । स्वव क्रियतइतिस्वकंरूपं । विश्वरूपमज्ञानांस्वरूपवन्नदर्शयति । एतदज्ञानामपितथैवदर्शयतीतिविशेषः । अन्य थाद्रष्टुमिच्छामितेरूपमितिविरुद्धंस्यात् । परावरविभेदस्तुमुग्धदृष्टिमपेक्ष्यतु । प्रादुर्भावस्वरूपाणांविश्वरूप स्यचप्रभोः । अन्यथानविशेषोस्तिव्यक्तिर्ह्यज्ञव्यपेक्षयेतिच । किंचिन्मनुष्यवद्दृश्यमानत्वान्मानुषं । येदर्शन कांक्षिणस्तैरपीदानींदृष्टंप्रायः ॥ छ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्य निर्णयेएकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

हरिः ॐ ॥ साधननिर्णयोत्र । श्रियेजातःश्रियआनिरियायश्रियंवयोजरितृभ्योदधाति । श्रियंवसानाअ
मृतत्वमायन्भवंतिसत्यासमिथामितद्रौ । उपासितामुक्तिदासद्यएवह्यस्येशानाजगतोविष्णुपत्नी । याश्रीर्ल
क्ष्मीरौपलाचांबिकेतिह्रीश्चेत्युक्तासंविदग्र्यासुविद्येत्यादिश्रुतिभ्यः । श्रीःसुतुष्टाहरेस्तोषंजनयेत्क्षिप्रमेवतु ।
अतुष्टातदतुष्टिंचतस्माद्ध्येयैवसासदा । अव्यक्तंप्रकृतिंप्राहुःकूटस्थंचाक्षरंचतां । प्रधानमितिचप्राहुर्महापुरुष
इत्यपि । तांब्रह्ममहदित्याहुःपरंजीवंपरांचितिं । तस्यास्तुपरमोविष्णुर्योब्रह्मपरमंमहदितिब्रह्मांडवचनाच्चाव्य
क्तोपासनान्मोक्षाशंकयापृच्छति । कूटस्थोक्षरउच्यतइत्युत्तरवचनात्कूटस्थमचलमित्यत्राप्युक्तेरव्यक्तशब्दश्चि
त्प्रकृतिवाची । अन्यथायेत्वांपर्युपासतेयेचाप्यक्षरंतेषांकेयोगवित्तमाइतिभेदेनप्रश्नानुपपत्तिः । परंब्रह्मपरंधा
मपवित्रंपरमंभवानितितेनैवोक्तत्वात् । येतुतेमेयुक्ततमामताःमय्येवमनआधत्स्वेत्यादौभगवतोक्तेप्यव्यक्तो
पासकानामाधिक्यंवदंतितेत्वपलापकत्वादतीवसाहसिकाइतिसुशोच्याएव । नचलेत्स्वात्पदाद्यस्मादचला
श्रीस्ततोमतेत्याग्नेये । सूक्ष्मत्वादप्रसिद्धत्वाद्गुणबाहुल्यतस्तथा । अनिर्देश्यौतथाव्यक्तावचिंत्यौश्रीश्चमाधव
इतिनारदीये । अविष्णुज्ञैरतद्भक्तैस्तदुपासाविवर्जितैः । शपेदुपासिताप्येषाश्रीस्तांस्तद्धरितत्ववित् । तद्भक्त

स्तमुपास्यैवश्रियंध्यायीतनित्यदा । तेनतुष्टातुसाऽच्छिद्रंदद्याद्विष्णोरुपासनं । ततस्तद्दर्शनान्मुक्तिंयात्यसौ नात्रसंशयः । तथापिसर्वपरमांसर्वदोषविवर्जितां । ज्ञात्वाश्रियंतत्परमंतत्पतिंपुरुषोत्तमं । विज्ञायोपासते नित्यंतेहियुक्ततमामताः । यतःक्लेशोधिकस्तेषांपृथक्श्रियमुपासतां । विष्णुनासहिताध्यातासाहितुष्टिंपरां व्रजेत् । अन्यथातुपुनर्विष्णोःश्रीपतित्वेनचिंतनं । अच्छिद्रमेवकर्तव्यमितिमुक्तिश्चिराद्भवेत् । तस्मादक्लेश तोमुक्तिःक्षिप्रंविष्णुमुपासतामितिपरमश्रुतिः । युक्ततमाःसाधकतमाः । विष्णोरन्यंनस्मरेद्योविनातत्परि वारतां । तदधीनतांवानन्ययोगीसपरिकीर्तितइतिच । अंतवत्तुफलंतेषामित्यादिनान्यदेवतोपासनायाःपूर्वं निंदितत्वात् । लक्ष्म्यास्त्वतिसामीप्याद्विशेषमाशंक्यतदुपासनाविषयएवप्रश्नःकृतः । वैष्णवान्येवकर्माणि यःकरोतिसदानरः । जपार्चामार्जनादीनिस्वाश्रमोक्तानियानिच । सतत्कर्मेतिविज्ञेयोयोन्यदेवादिपूजनं । कृत्वाहरावर्पयतिसतुतद्योगमात्रवान् । तत्रपूर्वोविशिष्टःस्यादादिमध्यांततःस्मृतेः । अवांतरेचनियमाद्विष्णो स्तद्दासतास्ययत् । मनसावर्ततेन्योपियथाशक्तिहरिस्मृतेः । पूर्वोक्तयोग्योभवतियदिनित्यंतदिच्छति । अ सम्यग्ज्ञानिनोध्यानाज्ज्ञानमेवविशिष्यते । ज्ञात्वाध्यानंततस्तस्मात्तत्फलेच्छाविवर्जितं । तस्माज्ज्ञानाद्भवे

न्मुक्तिस्त्यागाद्ध्यानयुतास्फुटमितिच । शांतिर्मुक्तिः । अवैष्णवसर्वारंभपरित्यागी । सर्वारंभाभिमानत्यागे नफलत्यागेनभगवत्समर्पणरूपेणचत्यागी । सर्वकर्मफलत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणाः । मयिसर्वाणिकर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसेत्यादेः । भक्तिंज्ञानंचवैराग्यमृतेयोनेच्छतिक्वचित् । शुभाशुभपरित्यागीविद्वद्भिःकीर्तितोहिसइतिच । प्रायःसुखादिषुसमःप्रायोहर्षादिवर्जितः । तथोच्यतेयथाल्पस्वोनिःस्वइत्युच्यतेजनैः । नहि मुख्यतयासाम्यंकस्यचित्सुखदुःखयोः । नचहर्षादिसंत्यागोयावन्मुक्तिःकुतश्चनेतिच । हृतिर्मदादधर्मायहर्षो नामप्रकीर्तितइतिशब्दनिर्णये । व्यस्तेनप्रियाःसमस्तेनातीवप्रियाः । भक्तिस्तुव्यस्तेष्वप्युक्तैव । यस्मान्नोद्विजतइत्यत्रापिसचेत्यनेनभक्तिरनुषज्यते । धर्मसाधनंधर्म्यंतदेवामृतसाधनममृतंधर्म्यामृतं ॥ ७ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेद्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥ ॥

हरिःॐ ॥ सर्वार्थसंक्षेपोयं । हिंसाहेतुश्चजीवस्यपरेणप्रेर्यतेचयत् । अव्यक्तादिशरीरंतुतत्क्षेत्रंक्षीयतेत्रयत् । इच्छाद्वेषःसुखंदुःखंदेहोव्याप्तिश्चचेतसः । तद्विकाराइतिज्ञेयाश्चिद्रूपेच्छादिमिश्रिताः । विकारेच्छादिनिर्मुक्तश्चिन्मात्रेच्छादिसंयुतः । मुक्तइत्युच्यतेजीवोमुक्तिश्चद्विविधामता । चिन्मात्रद्वेषदुःखेचदेहोमिथ्यादृगात्म

कः। निषिद्धेच्छाचयत्रस्युर्नित्यासामुक्तिरासुरी । चिन्मात्रावैष्णवीभक्तिर्देहःसम्यग्दृगात्मकः । सुखमिच्छा
नुकूलाचधृतिर्दैवीतिसामतेतिनारायणश्रुतिः । क्षेत्रज्ञोभगवान्विष्णुर्नह्यन्यःक्षेत्रमंजसा । वेत्यसौभगवान्ज्ञे
योव्यक्ताव्यक्तविलक्षणः । सतुजीवेषुसर्वेषुबहिश्चैवव्यवस्थितः । विलक्षणश्चजीवेभ्यःसर्वेभ्योपिसदैवच । सर्व
तःपाणिपादादिर्यतःपाण्यादिशक्तिमान् । केशादिष्वपिसर्वत्रकृष्णकेशोहियादवः । अणोरणुतरैरूपैःपाणि
पादादिसंयुतैः । सर्वत्रसंस्थितत्वाद्वासर्वतःपाणिपादवान् । सर्वेंद्रियाणांविषयान्वेत्तिसोप्राकृतेंद्रियः । यतो
तोनिंद्रियःप्रोक्तोयन्नभिन्नेंद्रियोथवा । गुणैःसत्वादिभिर्हीनःसर्वकल्याणमूर्तिमान् । अन्यथाभावराहित्याद
चरश्चरएवच । चरणात्सर्वदेशेषुव्याप्तोणुर्मध्यमस्तथा । सर्वगत्वात्समीपेचदूरेचैवांतरेचसः । अनंताव्ययशक्ति
त्वात्तदन्यत्रविरोधिनः । संतिसर्वेगुणास्तत्रनचतत्रविरोधिनइतिच । नजीवस्यक्षेत्रज्ञनाम । क्षेत्रज्ञएतामन
सोविभूतीर्जीवस्यमायारचिताअनित्याः । आविर्हिताश्चापितिरोहिताश्चशुद्धोविचष्टेत्यविशुद्धकर्तुरितिभा
गवते। अतएतद्योवेत्तीत्युक्तेजीवस्यापिकिंचिज्ज्ञानात्तत्प्राप्तेस्तन्निराकरणार्थंक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धीत्याह । अन्य
थैतद्योवेत्तीत्युक्तेनैवसिद्धत्वात्क्षेत्रज्ञंचापीतिव्यर्थं । भेदपक्षेतुनामनिरुक्त्यर्थमेतद्योवेत्तीति । सर्वाभेदमपिके

चिद्वदंतीतिक्षेत्रंचज्ञश्चेतिव्युत्पत्तिंनिवारयति । क्षेत्रज्ञंमांसर्वक्षेत्रेषुस्थितत्वेनविद्धीत्यर्थः । तत्पक्षेतुयोवेत्तीत्यु
क्तईश्वरस्यापिक्षेत्रज्ञत्वंसिद्धमेव । सर्वाभेदविवक्षायांचसर्वक्षेत्रमितिवक्तव्यंक्षेत्रेष्वितिव्यर्थं । नचतत्पक्षेमामि
॥ ३० ॥ त्यस्यकश्चिद्विशेषः । किंत्वेकएवक्षेत्रज्ञइतिवक्तव्यं । यतश्चयत् । यतःपरमेश्वरानुमतेरिदंयातिप्रवर्ततेसचानुमं
तायः । अनुसारिणीमतिरनुमतिःप्रेरणरूपा । प्रेरणानुमतिःप्रोक्ताक्कचित्संवादउच्यते । प्रेरकत्वात्तुभगवाननु
मंताप्रकीर्तितइतिच । उपद्रष्टानुमंताचेत्यनेनैवानुमतिरनुमंताचोक्तः । ज्ञेयंयत्तदित्यादिनायत्प्रभावइत्यपि ।
चेतनाचित्तव्याप्तिः । संघातोदेहउद्दिष्टश्चित्तव्याप्तिस्तुचेतनेतिच । तत्वज्ञानविषयस्यविष्णोरपरोक्षदर्शनंतत्व
ज्ञानार्थदर्शनं । ज्ञायतेनेनेतिज्ञानं । ज्ञप्तिर्ज्ञानमितिव्युत्पत्त्याएतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमितिज्ञानसाधनंज्ञानंचोक्तं ।
अनादीत्युक्तेस्वयंकारणंनभवतीत्याशंकास्यादितितन्निवृत्त्यर्थमनादिमदित्याह । मुख्यतोगुणपूर्णत्वात्परंब्रह्म
जनार्दनः । मूर्तामूर्तव्यतीतत्वान्नसन्नैवासदुच्यतइतिच । मूर्तसदवगम्यत्वादज्ञेयत्वादसत्परं । पुंसामर्थ्याद
गम्यत्वात्सर्ववेदप्रसिद्धितः । विलक्षणःसदसतोर्भगवान्विष्णुरव्ययइतिच । ज्ञानेनमुक्तौप्राप्यत्वाज्ज्ञानगम्यं ।
स्वयमेवात्मनात्मानंवेत्थेतिस्वज्ञेयत्वाज्ज्ञेयं । अन्यज्ञेयत्वस्यज्ञेयंयत्तदितिपूर्वमेवसिद्धत्वात् । कर्तृकर्मविरोध

वादिमतंनिराकरोत्युत्तरज्ञेयशब्देन । स्ववेत्तावेदनंचस्वंस्वेनवेद्यश्चकेशवः । परस्यवेत्ताविक्तिश्चवेद्यश्चस्यात्परैः क्वचित् । तत्प्रसादंविनांकश्चिन्नैववेत्तुंहिशक्नुयात् । स्ववेदनेन्यवित्तौवानासावन्यदपेक्षते । स्वप्रकाशइतिप्रोक्त स्तेनैकःपुरुषोत्तमः । जीवानास्वप्रकाशत्वंतत्प्रसादात्स्ववेदनमितिच । मद्भावायमयिभावाय । प्रकृतिंपुरुषं चेत्यत्रपुरुषशब्देनजीवपरयोःप्रकृतिशब्देनचेतनाचेतनप्रकृत्योःस्वीकारायोभावपीति । विकाराणांसत्वादी नांचोपादानत्वविवक्षयाप्रकृतिसंभवत्वं । स्वातंत्र्यंतुपरमेश्वरस्यैव । उपद्रष्टानुमंताचेत्यादिवक्ष्यमाणत्वात् । गुणानांचविकारत्वेप्यधिकविकारत्वविवक्षयान्येषांविकारांश्चगुणांश्चेतिपृथगुक्तिः । स्वदेहेंद्रियहेतुत्वंयज्जीवस्य स्वकर्मभिः । आवृत्यविष्णुतत्वंतद्धेतुश्चित्प्रकृतिर्मता । जीवस्यसुखदुःखानांभोगशक्तिप्रदःसदा । परमःपुरु षोविष्णुःसर्वकर्तापिसन्सदा । विशेषकर्ताकेषांचिदुक्तोयद्वद्विकुंठपः । उच्यतेसर्वपालोपिविशेषेणस्वकर्मणेति च । परमेश्वरस्यैवसर्वकर्तृत्वेपिभोक्तृत्वदानेदेव्याअल्पप्रवृत्तिरितिदर्शयितुमुच्यतइतिस्थानद्वयेप्युक्तं । कर्तृत्वे पिसएवमुख्यहेतुः । तथापिभोक्तृत्वापेक्षयातस्याअधिकप्रवृत्तिरितिकर्तृत्वेहेतुःप्रकृतिरुच्यतइतिसर्वहेतुत्वेपि विष्णोःप्रकृतेर्जीवंप्रतिभोक्तृत्वदानेऽल्पप्रवृत्तिरितिपुरुषोभोक्तृत्वेहेतुरुच्यतइतिविशेषहेतोरेवमुच्यते । मुख्य

तस्तुसर्वहेतुत्वंविष्णोरेवेतिभावः । पुरुषःप्रकृतिस्थइत्यत्रपुरुषशब्दोजीवे । उभयोरपिपुरुषशब्देनपूर्वप्रस्तुतत्वा
त् । यथायोग्यमुपपत्तेः । कार्यकारणसंबंधंभोगंचमिथ्येतिवदतांनिराकरणायाह । पुरुषःप्रकृतिस्थोहीति ।
॥३१॥ हीत्यनुभवविरोधंदर्शयतितेषां । नहिज्ञानाज्ञानसुखदुःखादिविषयस्यांतरानुभवस्यभ्रांतित्वंक्वचिद्दृष्टं । नचा
स्यमिथ्यात्वेकिंचिन्मानं । शरीरमारभ्यैवह्यपरोक्षभ्रमोदृष्टः । तत्रापिबलवत्प्रमाणविरोधादेवभ्रांतित्वंक
ल्प्यं । साक्षिसिद्धस्यापिभ्रांतित्वांगीकारेयेनसर्वस्यभ्रातित्वमभ्रांतित्वंचात्मनोवगतंतदपिप्रमाणमात्मैव ।
व्यवहारतोप्यस्तीत्यत्रप्रमाणाभावात् । भ्रांतिरभ्रांतिर्वानकिंचित्सिध्यति । अनुभवोभ्रांतइत्युक्तेभ्रांतत्वेप्रमा
णंतत्प्रामाण्यंचकुतःसिद्ध्येत् । व्यवहारतःसर्वमंगीकुर्मइत्युक्तेव्यवहारोव्यवहर्ताचकुतःसिद्धः । प्रतीतितइ
त्युक्तेसैवकुतः । स्वतइत्युक्तेस्वस्यभ्रांतित्वेप्रतीतिंविनैवप्रतीतिरस्तीतिभ्रांतिःस्यात् । स्वाभावोपिस्यात् ।
स्वयमस्तीतिचभ्रमःस्यात् । निरालंबनोभ्रमोनोपपद्यतइत्यस्यापिभ्रमत्वोपपत्तेः । तत्प्रमाणमप्यप्रमाण
मेव । प्रमाणत्वभ्रमइतिनकिंचित्सिध्यति । भ्रमइत्यस्यैवभ्रमत्वेन्यस्याभ्रमत्वमेवभवति । सुखदुःखादि
विषयंज्ञानमात्मस्वरूपमेवेतितस्यभ्रमत्वेछद्मनाविनैवशून्यवादोभवति । नहिवृत्तिज्ञानविषयमज्ञानादिकं

तेषामपि। भ्रमस्यचाविद्याकार्यत्वांगीकारात्। आत्मस्वरूपस्याप्यविद्याकार्यत्वंस्यात्। दुर्घटत्वंभूषणमित्युक्ते दुर्घटत्वंसुघटत्वंचोभयंभूषणमस्माकमित्युत्तरं। नहिप्रमाणसिद्धस्यदुर्घटत्वेसुघटत्वेवापवादोदृष्टः। दुर्घटत्वंभूषणमितिवदद्भिरात्मनोप्यविद्यात्वमंगीकृत्यतदयुक्तमित्युक्तेतत्रापिभूषणत्वंकिमितिनांगीक्रियते। अतिसुकरत्वात्। नचात्मनोप्यविद्यात्वंवदतांतेषामुत्तरं। अतोनंतदोषदुष्टत्वाद्धीतिप्रसिद्ध्यैवभगवतानिराकृताः। अस्य जीवस्यसदसद्योनिजन्मसुकारणंसत्वादिगुणसंगः। स्वतंत्रकारणंतुपरमेश्वरएवेत्याह। उपद्रष्टानुमंतेति। सर्वेभ्यउपरिद्रष्टायद्दुपद्रष्टृनामकः। स्वातंत्र्यात्स्वानुकूल्येनमत्याप्रेरयतिस्मयत्। अनुमंतेतिकथितःस्वयंप्रभुरजोहरिः। महाशक्तिर्यतोविष्णुर्महेश्वरइतीरितः। परमत्वाच्चतस्यैवह्यनुमंतृत्वमुच्यते। सएवसर्वदेहेषुदेहिनोन्योव्यवस्थितइतिच। मांविद्धिसर्वक्षेत्रेष्वितिदेहेप्युक्तः। तेनाहमेवसइतिदर्शयति। द्विविधंपुरुषंचैवप्रकृतिंद्विविधामपि। सहतत्तद्गुणैःसम्यग्ज्ञात्वापश्यतियःपुमान्। सर्वथावर्तमानोपिनसभूयोभिजायते। अनादियोग्यताभेदात्पुंसांदर्शनसाधनं। नानैवतत्रविष्णोस्तुप्रसादाद्वैष्णवंवपुः। स्वयंविज्ञायतेकिंचिच्छ्रूयतेकिंचिदन्यतः। तथाज्ञात्वाहरिंध्यात्वास्वांतःपश्यंतिकेचन। ऋषयःकेचिदृषयोनारदाद्याबहिस्त्वपि। देवाविष्णुप्रसादेनलब्ध

सत्प्रतिभाबलात् । सर्वंक्रमेणविज्ञायप्रतिभास्पष्टताक्रमात् । पश्यंतिबहिरंतश्चविष्णुंध्यानमृतेपितु । येषांध्या
नमृतेदृष्टिस्तेषांध्यानेऽपिदर्शनं । स्यादेवसांख्ययोगास्तेदेवाब्रह्माधिकोत्रच । केचित्तुक्षत्रियवराअश्वमेधादि
कर्मभिः । यजंतोभक्तिमंतश्चयज्ञभागार्थमागतं । श्रवणप्रतिभाभ्यांचस्मरंतःपुरुषोत्तमं । पश्यंत्यन्येतथान्ये
भ्यःसर्वंश्रुत्वानुमत्यच । उपास्यैवतुपश्यंतिनान्यथातुकथंचन । ऋषीन्राज्ञस्तथारभ्यप्रतिभाभ्यधिकाक्रमात् ।
यावद्ब्रह्माब्रह्मणस्तुप्रायोनाप्रतिभासितं । विष्णोःप्रीत्यर्थमेवास्यश्रोतव्यंप्रायशोहरेः । अन्येषांश्रवणाज्ज्ञानं
क्रमशोमानुषोत्तरं । अत्यल्पप्रतिभानत्वान्मानुषाःश्रुतवेदिनः । सर्वेतेदर्शनात्तस्मात्स्वयोग्यान्मुक्तिगामिन
इतिच । अन्येषामपिकिंचिच्छ्रवणेविद्यमानेपिमनुष्याणामत्यल्पप्रतिभानत्वाच्छ्रुत्वान्येभ्यइतिविशेषणं । म
नुष्याणांप्रतिभामूलप्रमाणापेक्षाप्रायोनसम्यगुत्पद्यतेल्पाचेतिश्रुतिपरायणाइति । अश्रुतप्रतिभायस्यश्रुति
स्मृत्यविरोधिनि । विश्रुतानृषुजातंचतंविद्याद्देवसत्तमं । यश्चस्वमुखमानेननबाधोदेहवान्पुमान् । अष्टमान
वतीस्त्रीचषण्णवत्यंगुलौपुनः । दशतालौसप्तपादौविद्यात्तौचसुरोत्तमौ । यावत्पंचांगुलोनंतद्देवमानंक्रमात्परं ।
पादेत्वंगुलमात्रोनंतदूनंचतुरंगुलं । यावदेवोपदेवानांपादेचोनांगुलंपुनः । तावन्मनुष्यमानंस्यात्ततोधस्त्वासुरं

स्मृतं। द्विचत्वार्यधिकंतस्मात्षण्णवत्यंगुलादधः। ज्ञेयमंगुलमानंतद्रुपदेवादिषुस्फुटं। देवेष्ववरवज्ज्ञेयमृषीणांच
क्रवर्तिनां। यावद्यावत्प्रियोविष्णोस्तावत्स्त्रीपुंस्वरूपिणः। हरेःसादृश्यमस्यस्यादनादिक्रमसुस्थिरमितिच।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादित्यत्रक्षेत्रंश्रीः। ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भंदधाम्यहमितिवक्ष्यमाणत्वात्। अव्यक्तंच
महद्ब्रह्मप्रधानंक्षेत्रमित्यपि। उच्यतेश्रीःसदाविष्णोःप्रियानिर्दोषचिद्घना। साहिनव्यज्यतेविष्णुरत्रक्षेति
महागुणा। जीवोत्तमाचतेनैतैःशब्दैरेकाभिधीयते। महान्ब्रह्माजीवमहान्परात्मप्रेरिताःक्रियाः। अहंकर्ते
तियेनायंजीवोमंस्यत्यसौशिवः। अहंकारइतिप्रोक्तोजीवाहंमतिकृद्यतः। उमाबुद्धिरितिज्ञेयाशब्दादिज्ञान
दायतः। मतिदोमनउद्दिष्टइंद्रःस्कंदोपितत्सुतः। श्रोत्रंतुश्रावयंश्चंद्रःस्पर्शोवायुसुतोमरुत्। चक्षुःसूर्यश्चक्ष
यतिजिह्वावारिपतिर्हतेः। अश्विनौघ्राणमाघ्रातेर्वागग्निर्वचनादपि। हस्तौवायुसुतौज्ञेयौमरुतौहानिलाभयोः।
पादौतुविष्णुनाविष्टौयज्ञशंभूशचीसुतौ। पदनादेवपायुश्चभुक्तस्यैवाप्ययाद्यमः। संतत्युपस्थितिकृतेरुपस्थः
सशिवोमनुः। विनायकस्तथाकाशोनिरावृत्याप्रकाशनात्। प्रधानवायुजोभूतवायुर्नाम्नामरीचिकः। अग्नि
श्चपृथिवीचैवप्रसिद्धौवरुणोजलं। अदनात्प्रथनाज्जन्मलयहेतोस्तथाभिधाः। शब्दाद्याःपंचशिवजाःशब्दना

त्स्पर्शनादपि । रूपणाद्रसनाच्चैवगंधनाच्चतथाभिधाः । सुखंधृतिश्चेतनाचसुखनाद्धिधृतेरपि । चेतोनेतृत्व
तश्चैवमुख्यवायुःसरस्वती । श्रीश्चेच्छाचैवसावायोःपत्नीत्वेवंधृतिर्मता । इच्छादानात्तुसैवेच्छास्थानभेदात्तुदे
॥ २३ ॥ वताः । पृथक्पृथक्ककथ्यंतेलक्ष्म्याद्याउदिताअपि । दुःखद्वेषौकलिश्चैवद्वापरौब्रह्मणःसुतौ । प्रवरावसुराणां
तौसंघातश्चेतनाःपरेः । एतैरभिमतंयच्चतत्तन्नाम्नाभिधीयते । चेतनाचेतनंत्वेतत्सर्वंक्षेत्रमितीरितं । क्षितिरे
तद्भगवतोयदतःक्षेत्रमीर्यते । क्षिणोतित्रातिचैवैतदतोवाक्षेत्रमुच्यते । क्षितिंकृत्वात्रातिचैतदतोवाक्षेत्रमी
रितं । एतस्मात्क्षीणमेतेनत्रातमित्यथवापुनः । इच्छाद्यानांक्षेत्रनाम्नामपिनामांतरंस्मृतं । विकाराइति
यस्मात्तेविशेषविकृतिस्थिताः । विशेषात्क्रियतेयस्माद्विकारःकार्यमंतिमं । विगतंकरणंचात्रपुनर्नाशमृतेयतः
तत्संबंधाद्विकाराख्याइच्छाद्याअभिमानिनः । एतत्सर्वंसर्वदैवनिर्दोषेणैवचक्षुषा । प्रेरयन्नेवजानातितत्क्षेत्रज्ञो
हरिस्ततइतिच । यस्यात्माशरीरमित्यादिश्रुतेश्चेतनस्यापीदंशरीरंकौंतेयेतिशरीरत्वोक्तिर्युज्यते । सत्वंजीवः
क्वचित्प्रोक्तःक्वचित्सत्वंजनार्दनः । सत्वंनामगुणःक्वापिक्वचित्साधुत्वमुच्यतइतिशब्दनिर्णये । तयोरन्यःपि
प्पलंस्वाद्वत्तीतिसत्वमितिचपैंगिश्रुतिः । जनीप्रादुर्भावइतिधातोर्जीवस्यापिशरीरेव्यक्त्यपेक्षयाजनिर्युज्यते ।

जीवेषुदुःखयोगादिरूपेणविनश्यत्स्वप्यतथाभूतं । दुःखयोगादिरूपेणजीवेषुविनशत्स्वपि । दुःखयोगादि रहितःसर्वजीवेष्ववस्थितः । गुणैःसर्वैःसमोनित्यंनहीनोहीनगोपिसन् । इतिपश्यतियोविष्णुंसएवनतमोव्र जेदितिपाद्मे । प्रकृत्यस्वयमेवप्रारभ्यविष्णुनाक्रियमाणानि । विष्णोर्नान्यःपूर्वप्रेरकइति । पूर्वंतुबादरायणो हेतुव्यपदेशादितिभगवद्वचनात् । द्रव्यंकर्मचकालश्चेतिच । स्वयंप्रकृत्याभगवान्करोतिनिखिलंजगत् । नैव कर्ताहरेःकश्चिदकर्तातेनकेशवइतिचस्कांदे । तेनेतिप्रस्तुतत्वादेवसिद्धं । अहंसर्वस्यप्रभवः । सहिकर्ता । क र्तारमीशंपुरुषंब्रह्मयोनिं । जन्माद्यस्ययतः । मत्तएवेतितान्विद्धीत्यादिसकलप्रमाणविरोधश्चान्यथा । प्रकृत्यै वचेतिचशब्दात्तेनैवेतिसिध्यति । प्रकृतेनक्रियायोगंचशब्दःक्वचिदीरयेत् । क्वचित्समुच्चयंब्रूयात्क्वचिद्दौर्लभ्य वाचकइतिशब्दनिर्णये । प्रकृतेःकर्तृत्वंरचनानुपपत्तेश्चनानुमानमित्यादिभगवद्वचनेननिरस्तं । नकृतेत्वक्रि यतेकिंचनारइतिच । केवलप्रकृतेःकर्तृत्वांगीकारेचशब्दोव्यर्थः । ततएवचविस्तारमितिवाक्यशेषविरोधश्च । अहंबीजप्रदःपितेतिवक्ष्यमाणमत्रापिक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादितिप्रकृतमितितेनापिविरोधः । अचेतनंकरोतीति स्वोक्तिविरोधश्च । इच्छापूर्वंक्रियादानंकर्तृत्वंमुख्यमीरितमितिपैंगिश्रुतिः । विकारलक्षणंकर्तृत्वंतुप्रकृतेरंगी

॥३४॥ कृतमेव । तथापिलक्ष्मीपरमेश्वरमुक्तचेष्टासुतदभावात्सर्वशइत्यस्यसंकोचप्राप्तिः । अचेतनाश्रितंकर्मविकारा त्मकमीरितं । यत्तुकेवलचित्संस्थंप्रत्यभिज्ञाप्रमाणतः । अविकारात्मकंज्ञेयंतन्नतत्प्राकृतंभवेदितिच । एकवि ष्ण्वाश्रितानांतुजीवानांभेदमेवयः । ततःपरस्परंचैवतारतम्येनपश्यति । विष्णोरेवचविस्तारंजगतःसविमुच्य तइतिच । शरीरस्थोजीवः । स्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्यासुप्तःसुप्तानभिचाकशीतीतिश्रुतेः । शरीरस्थस्तुसंसारी शरीराभिमतेर्मतः । विष्णुःशरीरगोप्येषनशरीरस्थउच्यते । शरीराभिमतिर्यस्मान्नैवास्यास्तिकदाचन । तद्गु तानांतुदुःखानांभोगोभिमतिरुच्यते । तदभावान्नाभिमानीभगवान्पुरुषोत्तमइतिच । अनादित्वान्निर्गुणत्वा त्परमात्माजीवोपिनकिमुतजडंनभवतीति । शरीरोत्पत्तिलक्षणमप्यादिमत्त्वंपरस्यनास्तीतिविशेषः । जीव स्यहितदस्तीति । सत्वादिगुणसंबंधश्च । सर्वंकरोतिपरमात्मातथापिनलिप्यते । वादिप्रसिद्धत्वादेवेष्टापूर्तंम न्यमानावरिष्ठमित्यादिवन्निषेधः । कुर्वाणोपियतःसर्वंपुण्यपापैर्नलिप्यते । जन्ममृत्यादिरहितःसत्वादिगुण वर्जितः । विष्णुस्तद्विपरीतस्तुजीवोतस्तौपृथक्सदेतिच । सएषनेतिनेतीत्यादिच । जीवानामचेतनप्रकृते र्मोक्षंभूतप्रकृतिमोक्षं ॥ ७ ॥ इतिश्रीमदा०विरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेत्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥

हरिःॐ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्पष्टीकरणपूर्वकंत्रैगुण्यंविविच्यदर्शयति । योनिर्भार्यातथास्थानंयोनिःकार
णमेवचेतिशब्दनिर्णये। अत्रयोनिर्भार्या । तस्मिन्गर्भंदधाम्यहमितिवाक्यशेषात् । एतेभ्यःसत्वादिगुणे
भ्योन्यंकर्तारमीशंयदापश्यतितदैवायंनापुरुषः। अन्यथापशुसमः। नकेवलमन्यत्वेनपश्यन्ना । तंकर्तारंवि
ष्णुंकिंतुगुणेभ्यउत्तमत्वेनच। कथंसएवना। यस्मान्मद्भावंसोधिगच्छति । महालक्ष्मीरितिपराभार्यानाराय
णस्यया। प्रकृतिर्नामसाज्ञेयाप्रकर्षेणकरोतियत्। तस्यास्तुत्रीणिरूपाणिसत्वंनामरजस्तमः। सृष्टिकालेविभ
ज्यंतेसत्वंश्रीःसद्गुणप्रभा। रजोरंजनकर्तृत्वाद्भूःसासृष्टिकरीयतः । यदावेशादियंपृथ्वीभूमिरित्येवकथ्यते ।
जीवानांग्लपनाद्दुर्गातमइत्येवकीर्तिता। एताभिस्तिसृभिर्जीवाःसर्वेबद्धाअमुक्तिगाः। सर्वान्बध्नंतिसर्वाश्चत
थापितुविशेषतः। श्रीर्देवबंधिकानॄणांभूर्दैत्यानांतथापरा । एताभ्योन्यंपरंचैवविष्णुंज्ञात्वाविमुच्यते । साम
र्थ्यातिशयादासांनैताभ्योविद्यतेपरः। इतियावद्विजानातितावत्तंनृपशुंविदुः। तस्मादाभ्योधिकगुणोविष्णु
र्ज्ञेयःसदैवचेतिमहाविष्णुपुराणे । रजसस्तुफलंदुःखमित्यत्रदुःखमितिदुःखमिश्रंसुखं। दुःखंदुरितिसंप्रोक्तंखं
नामसुखमुच्यतइतिशब्दनिर्णये । कर्मणोराजसस्योक्तंदुःखमिश्रंसुखंफलं । अज्ञानजंतामसस्यनित्यदुःखंफ

॥ ३५ ॥
लंविदुरितिस्कांदे । लोकस्थितान्प्रकाशादीन्प्रायोनद्वेष्टिनेच्छति । स्वयंप्रकाशीमोहोज्झस्तथापिपुनरिच्छति । विष्णोःप्रकाशंतंचापिनित्यभक्त्याभिसेवते । सुखदुःखादिभावेपिविष्णुभक्तौसमःसदा । अर्थार्थंवाप्रियार्थंवानिंदादीनांभयादपि । नविष्णुभक्तिहासोस्यकिंतुसाम्यमथोन्नतिः । अवैष्णवारंभवर्जीविष्णुंयातिनसंशयइतिच । उदासीनवदित्युक्तेश्चनकेवलोदासीनत्वं । नेंगतइत्युदासीनवृत्तिनिषेधः । सर्वारंभपरित्यागीतिविशेषप्रयोजनापेक्षयापिनावैष्णवारंभइति । इंगनंक्षणिकंकर्मदीर्घमारंभउच्यतइतिशब्दनिर्णये । लक्ष्म्यादिभिःकृतोबंधोयोऽनादिःपुरुषस्यतु । तमत्येतीहयोविद्वान्सविज्ञेयोगुणात्ययीतिचप्रवृत्ते । तत्कृतबंधात्ययात्तदधिकविष्णुप्राप्तेश्चतदत्ययीत्युच्यते । यथाद्वारपालमतीत्यराजानंगच्छतीति । ब्रह्मणिभूयंब्रह्मभूयं । ब्रह्मेतिप्रकृतामहालक्ष्मीः । अतीत्यत्रीणिरूपाणिमहालक्ष्मींप्रपद्यते । तयात्वनुगृहीतोसौवैष्णवोविष्णुगोभवेदितिच । ब्रह्मप्राप्तोमत्प्राप्तएवभवतीत्याह । ब्रह्मणोहीति । मदवियोगात्तस्याअपिमत्स्थएवभवतीत्यर्थः । तथापिमत्प्राप्तिक्रमविवक्षयातदुक्तिः । एकांतिकस्यसुखस्यमोक्षस्य ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेचतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥

हरिः ॐ ॥ त्रयोदशोक्तंविविच्यदर्शयति । पृथङ्मूलंहरिस्तस्यजगद्वृक्षस्यभूमिवत् । सत्वादियुक्तेचिदचित्प्र
कृतीमूलभागवत् । अत्रापिचिदचिद्योगोवृक्षवत्संप्रकीर्तितः । पृथिवीदेवतावत्तद्धरिर्मृद्वदचेतना । उत्तम
त्वात्तुमूलानामूर्ध्वंमूलस्स्वयंस्मृतः । नीचास्ततोमहदहंबुद्धयोभूतसंयुताः । शाखाश्छंदांसिपर्णानिकाममोक्ष
फलेह्यतः । कारणेषुस्थितंकार्यंव्याप्तंकार्येषुकारणं । अन्योन्यसंयुताःशाखामूलानितुसदैवतु । विषयादर्शनी
यत्वात्प्रवालसदृशामताः । जगद्वृक्षोयमश्वत्थोह्यश्ववच्चंचलात्मकः । अव्ययोयंप्रवाहेणस्वसक्तज्ञानहेतिना ।
विष्णोःसम्यक्पृथग्दृष्टिनामच्छेदनभाक्सदा । अव्यक्तादिसमस्तंतुनेतिनेत्यादिवाक्यतः । बोधेनैवपृथग्वि
ष्णोःकृत्वामृग्यःसकेशवः । तमेवाद्यंप्रपद्येतयदंशाभासकोह्ययं । जीवराशिःसमस्तोपिब्रह्मरुद्रेंद्रपूर्वकः । किंचि
त्सादृश्यमात्रेणभिन्नोप्यंशइवोच्यते । ईश्वरस्तुयदात्वस्यशरीरंविशतिप्रभुः । मनःषष्ठानींद्रियाणिप्रकृतिस्था
निकर्षति । शब्दादीन्प्रत्ययथयदाजीवमादाययात्यतः । गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गंधानिवाशयात् । भुंक्तेह
रिःशुभान्भोगानिंद्रियेषुव्यवस्थितः । पूर्णानंदोपिभगवान्क्रीडयाभुंक्तएवतु । सौम्यत्वात्सोमनामासौसोम
मंडलगःसदा । सएवाग्निस्थितोविष्णुर्नाम्नावैश्वानरःसदा । सर्वेषांसनराणांयदुपजीव्यःसदैवच । सएवव्या

सरूपेणवेदांतकृदुदाहृतः । ब्रह्मरुद्रादयःसर्वेशरीरक्षरणात्क्षराः । श्रीरक्षरात्मेत्युदितानित्यचिद्देहकायतः । चे
तनाचेतनस्यास्यराशेःसंस्थापकत्वतः । कूटस्थआत्मासाज्ञेयापरमात्माहरिःस्वयं । क्षराक्षरात्मनोर्यस्मादुत्तमः
ससदानयोः । पुरुषोत्तमनामातःप्रसिद्धोलोकवेदयोरितिनारायणश्रुतिः ॥ ७ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभग
वत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेपंचदशोध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥
हरिःॐ ॥ देवासुरलक्षणं । येऽतिमानेनमन्यंतेपरमेशोहमित्यपि। मिथ्याजगदिदंसर्वंभ्रमजत्वान्नतिष्ठति ।
मिथ्यात्वान्नेश्वरोस्यास्तिपरेभ्योपिनजायते । स्वस्मिन्नपितथान्यस्मिन्नियंतान्यइतीरिते । प्रद्विषंत्यसुरास्तेतु
सर्वेयांत्यधरंतमः । अयोग्येशत्वकामाच्चलोभाच्चात्मसमर्पणे । तत्ववेदिषुकोपाच्चतमस्तेषांनदुर्लभं । अक्षाग
मानुमानांचस्वोक्तेरपिविरोधिनः । यस्मात्ततोसुराज्ञेयाएवमन्येपिताद्दशाः । येतुविष्णुंपरंज्ञात्वायजंतेनान्य
देवताः । प्रत्यक्षाद्यविसंवादिज्ञानादेवविमुक्तिगाइतिब्रह्मवैवर्ते । निबंधायनीचस्थानेंधतमसिबंधाय । सर्गा
णांसुबहुत्वेपिशुभाशुभफलाधिकौ । देवासुराख्यौद्वावेवगंधर्वाद्यास्तदंतराः । मुक्तिगाएवविज्ञेयादेवाएववि
मुक्तिगाइतिच । विमोक्षायेत्यत्रवीत्युपसर्गादेवमोक्षनानात्वंज्ञायते । देवासुरनरत्वाद्याजीवानांतुनिसर्गतः ।

निसर्गोनान्यथैतेषांकेनचित्क्कचिदेववा । देवाःशापबलादेवप्रल्हादादित्वमागताः । अतःपुनश्चदेवत्वंतेयांति
निजमेवतु । हेतुतःसोन्यथाभावोरक्ततास्फटिकेयथा । अतोनित्यश्चनाप्येषस्वभावविनिवर्तकः । किंत्वाक्र
म्यैवतंतिष्ठेद्देवसर्गस्ततोहिसः । अशोच्यएवविज्ञेयोमोक्षयोग्योहरेःप्रियइतिच ॥ ७ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभ
गवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेषोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥
हरिःॐ ॥ सदसत्कर्मविवेकः । सत्वानुरूपाजीवानुरूपा । अतोयेसात्विकश्रद्धास्तेसात्विकाइतिज्ञेयाअन्ये
न्यइति । श्रद्धामयःश्रद्धारूपः । श्रद्धास्वरूपंजीवस्यतस्माच्छ्रद्धाविभेदतः । उत्तमाधममध्यास्तुजीवाज्ञेयाः
पृथक्पृथक् । स्वरूपभूताश्रद्धैवतमोगानांविमोक्षिणां । शिष्यतेसंसृतिस्थानांश्रद्धारूपंमनोपरं । तत्रस्वरूप
श्रद्धैवव्यज्यतेप्रायशःक्कचित् । सात्विकस्यतमोरूपाश्रद्धांतःकरणात्मिका । सात्विकीतामसस्यापिभूयस्त्वा
त्तद्विविच्यते । श्रद्धेत्यास्तिक्यनिष्ठोक्तासायेषांदेवतोत्तमे । विष्णौतद्भक्तबुद्ध्यैवरमाब्रह्मादिकेषुच । तेसा
त्विकाइतिज्ञेयास्तैरिष्टंविष्णुरेवतु । श्रीश्वसाध्यक्षविद्याख्याब्रह्मेंद्राद्याश्चदेवताः । विबुधत्वात्तुमन्वाख्याभुंज
तेप्रीतिपूर्वकं । व्यामिश्रयाजिनोयेतुविष्ण्वाधिक्येससंशयाः । स्वरूपमात्रेदेवानांश्रद्धायुक्ताश्चसर्वदा । रा

जसास्तेतुविज्ञेयास्तैरिष्टंयक्षराक्षसाः । दीनत्वाद्देवनामानोब्रह्मेंद्रादिसनामकाः । गृह्णंतियेहरिंत्वन्यदेवादि
सममेवतु । नीचंब्रह्माद्यनन्यंवामन्यंतेतेनेतिचाखिलं । तत्तच्छ्रद्धायुतास्तेतुतामसाःपरिकीर्तिताः । भूतप्रेता
स्तुतैरिष्टंशिवस्कंदादिनामकाः । साक्षाच्छिवपरीवाराभुंजतेह्यतितामसाः । मोक्षःसांकल्पिकःस्वर्गोभूता
दित्वंफलंक्रमात् । त्यक्त्वापिशास्त्रविहितंमिथ्याज्ञानविवर्जिताः । भक्त्याविष्णुंयजंतेयेनिषिद्धाचरणोज्झि
ताः । तेपियांतिहरिंशास्त्रविधानस्थाःकुतःपुनः । अशास्त्रविहितंघोरंतप्यंतेयेतपोजनाः । दंभाहंकारसंयु
क्ताःकामरागबलान्विताः । अकृशानपिलक्ष्म्यादीन्देवान्विष्णुपरायणान् । विष्णुंचसर्वदेहस्थंकृशत्वेनविजा
नते । तेषामल्पगुणत्वेनकल्पनात्तेतमोध्रुवं । यांतिज्ञेयाश्चतेदैत्याःपिशाचावाथराक्षसाः । अन्नैश्चैवाथयज्ञाद्यैः
प्रायोज्ञेयाइमेनराः । सात्विकाःसात्विकान्कुर्युर्यस्मादन्येतथेतरान् । ॐतत्सदितियद्विष्णोर्नामत्रयमुदाहृतं ।
प्रसिद्धंवैदिकंतस्मात्कर्मतद्विषयंहिसत् । तत्राश्रद्धाकृतंतस्मादसदित्येवकीर्त्यते । विप्रावेदाश्चयज्ञाश्चयस्मा
दोताःपरस्परं । विहिताविष्णुनातेनविष्णुरोमितिकीर्तितः । ओतमस्मिन्निदंसर्वमितिचोक्तःसओमिति ।
तस्मादोमितियज्ञादीन्प्रवर्ततेहिवैदिकाः । अनोंकृतंह्यासुरंस्याद्यत्तस्मादोंकृतंत्वपि । ॐकारार्थंहरेःसम्यगज्ञा

नादासुरंभवेत् । फलंत्वनभिसंधायतद्ब्रह्मस्यान्ममास्पदं । इतियत्क्रियतेकर्मतन्नामातोजनार्दनः । अभिसं
धितंहितत्प्रोक्तंततंवास्वगुणैःसदेत्यादिच । मयंप्रधानमुद्दिष्टंस्वरूपंकार्यमेवचेतिशब्दनिर्णये । शास्त्रविहित
मपिभगवच्छ्रद्धाविहीनमसदेवेतिवक्ष्यति। अश्रद्धयाहुतमिति। भगवच्छ्रद्धाविरहितत्वादेवचाशास्त्रविहि
तंभवति । विष्णुभक्तिविधानार्थंसर्वंशास्त्रंप्रवर्ततइतिपैंगिश्रुतिः । स्थिराःस्थिरगुणघृतादयः । कट्वादीनाम
प्यारोग्यरसार्थत्वेनसात्विकत्वमेव । रस्यादीनामपिराजसत्वमनारोग्यादिहेतुत्वे । दुःखशोकामयप्रदाइत्यु
क्तेः । सत्वंसाधुभावः । भवतिहिसोपिशुच्यन्नात् । हृद्यंपश्चान्मनोहारिप्रियंतत्कालसौख्यदं । सुखंतुदीर्घसु
खदंरस्यमभ्याससौख्यदमितिशब्दनिर्णये । रूक्षंनीरसंतीक्ष्णंसर्षपादि । यामांतरितपाकंतुयातयामइतीर्य
ते । क्वचिच्चगतसारंस्यान्नियम्यंयातमस्ययदितिच । पूर्वंस्वादुपश्चादन्यथाजातंगतरसं । शुद्धभागवतानांतु
स्वभावापेक्षयैवतु । स्वादुत्वादिविजानीयात्पदार्थानांनचान्यथेतिसूदशास्त्रे । यागात्तुराजसात्स्वर्गःसांक
ल्पिकउदाहृतः । लोकःसदीनदेवानांसनाम्नांवासवादिभिः । विष्णावश्रद्धयाऽयोग्यकामाच्चैषांपुनर्भवेत् ।
नरकंचविनायज्ञंराजसंनरलोकगाः । निषिद्धंकर्मकुर्युश्चेदीयुस्तेनरकंध्रुवं । कदाचित्सात्विकाःकुर्युःकर्मराज

सतामसं । अन्येन्यच्चतथाप्येषांस्थितिःस्वाभाविकीपुनः । स्वंस्वंकर्मतुसर्वेषांसदैवस्यान्महत्फलं । अन्यदल्प
फलंचैवबाहुल्यंतेषुलक्षणमितिपाद्मे । मौनंमननं । युक्तैर्भगवदर्पणादियोगयुक्तैः । युक्तैरितिदानादिषुसर्व
त्रसमं । सत्संबंधित्वादेवकर्मादिसत् । ॐतत्सदितिनाम्नांविष्णौप्रसिद्धत्वात् । स्रवत्यनोंकृतंब्रह्मपरस्ताच्चवि
शीर्यते । अनोंकृतमासुरमितिश्रुतेरनोंकृतस्यासुरत्वप्रसिद्धेः । अनर्थज्ञोदितोमंत्रोनिरर्थस्त्रातिमानतः । य
न्मंत्रस्तेनकथितोमंत्रार्थोज्ञेयएवतदितिपैंगिश्रुतेश्च । तदर्थत्वेनफलानभिसंधिपूर्वककर्मणएवसात्विकत्वाच्च ।
तद्भक्त्यातत्स्मरणपूर्वकमेवकर्मसदन्यदसदेवेतिभावः । राजसस्याप्यसदंतर्भावएव । विष्णुश्रद्धारहितत्वा
त् । सात्विकंमोक्षदंकर्मराजसंसृतिदुःखदं । तामसंपातदंज्ञेयंतत्कुर्यात्कर्मवैष्णवमित्याग्नेये ॥ छ ॥ इतिश्रीम
दानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेसप्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ छ ॥
हरिःॐ ॥ सर्वाध्यायोक्तधर्मस्यसमासतोनिर्णयात्मकोनुक्तत्रैगुण्यवादीचायं । मनीषिणइत्युक्तत्वात्तेप्यनिं
द्याः । अतस्त्याज्यंदोषवदित्यस्यार्थःसंगंत्यक्त्वाफलंचेति ।द्रव्ययज्ञादीनांमध्येस्वोचितोयज्ञोविद्यादानादिषु
स्वोचितंदानंस्वोचितंतपश्चसर्वैर्वर्णाश्रमिभिरन्यैश्चकार्यमेवेत्यर्थः । विष्णुनामस्वाध्यायोत्यानांसत्योपवासा

दितपश्च । संगफलत्यागमृतेस्वरूपत्यागःकार्यइतिमिथ्याज्ञानाख्यमोहात् । स्वयज्ञादीन्परित्यज्यनिरयंयां त्यसंशयमितिपाद्मे । मोहंविनादृष्टदुःखमित्येव । दुःखशब्देनकेवलंमानसं । कायक्लेशस्यपृथगुक्तेः । दुःखं तुमानसंज्ञेयमायासोबाह्यउच्यते । विशेषस्यविवक्षायामन्यथासर्वमेवत्विितिशब्दनिर्णये । नद्वेष्ट्यकुशलंकर्म केवलंदृष्टदुःखदं । जन्मांतरकृतेपुण्येनसज्जेत्सात्विकश्चले । यःसम्यक्तत्वविद्विष्णोस्तदर्पणधियैवतु । फले च्छावर्जितस्तस्यकर्मबंधायनोभवेत् । बहुलंचेदल्पदोषंयावदेवापरोक्षदृगितिच । अन्येषामिष्टं । अस्यतुत्या गित्वादेवनेष्टं । ज्ञानादेर्मोक्षभोग्याच्चनान्यत्स्यात्कर्मणःफलं । त्यागिनस्तत्वसंवेत्तुरन्येषांतदृतेफलमितिच । कवलकाम्यकर्मणांपरापेक्षयाप्यकरणमित्येतावांस्त्यागात्संन्यासस्यविशेषइत्यत्यागिनांप्रतियोगित्वेनन्यासि नउक्ताः । त्यागित्वंतेषामपिह्यस्ति । परेच्छयापियेकाम्यंकर्मकुर्युर्नतुक्वचित् । न्यासिनोनामतेन्येभ्यःफल त्यागिभ्यउत्तमाइतिच । कथितंपरमंसांख्यंकपिलाख्येनविष्णुना । सेश्वरंदैविकंसाक्षाज्ज्ञेयमन्यदवैदिकमि तिच । अधिष्ठानंशरीरादि । स्वातंत्र्यमीश्वरेवेत्तिनैवात्मनिकदाचन । ईश्वराधीनमेवात्मन्स्वातंत्र्यंतुजडा न्प्रति । तारतम्येनलक्ष्म्यादेर्जीवान्प्रतिचसर्वशः । यस्तदर्थंसमुत्पन्नोयथारुद्रोयथायमः । हत्वापिसइमांल्लो

कान्नहंतिननिबध्यते । अज्ञस्तदर्थंजातोपिबध्यतेदैत्यवद्ध्रुवं । अपरोक्षदृङ्ङ्जातोयस्तदर्थंमुक्तिगंसुखं । इसे
त्तस्यपरोक्षज्ञःकिंचिद्दोषेणलिप्यतइतिच । अस्वातंत्र्यज्ञानाद्धन्मीतिभावोप्यस्यनास्तीतिनहंति । अन्यस्य
भावोस्तीतिविशेषः । बुद्धिर्यस्यनलिप्यतइति । रागान्नहंतिकिंतुधर्मबुध्या । स्वातंत्र्यंमन्यमानस्यरागाद्धर्मं
चकुर्वतः । तन्निमित्तस्तुदोषःस्याद्गुणस्तुस्यात्स्वकर्मजइतिच । संप्रेरयतुरीशस्यकर्मस्वखिलचेतना । ज्ञातृ
ज्ञेयज्ञानरूपाप्रेरणासासएवयत् । स्वरूपेणैवनित्यासाविशेषात्मतयाभवेत् । विशेषोपिस्वरूपेणनित्यश्चस्या
द्विशेषतः । स्वनिर्वाहकतायस्मान्नानवस्थाविशिष्टवत् । विशेष्यस्यविशिष्टस्याप्यभेदेप्यविवादिनि । विशे
षोस्त्वेवनात्रास्तिह्यनवस्थाकदाचन । ज्ञातुरन्योहमितितुकस्याप्यनुभवोनहि । अस्मिन्ज्ञातैवाहमितिभेदस्त
स्मात्तयोःकुतः । पश्यामीतिविशेषोयमिदानींमेसमुत्थितः । इत्याद्यनुभवाद्भेदोनविशेष्यविशिष्टयोः । वि
शेषणंतुद्विविधंविशेषाख्यंतथेतरत् । विशेषमणयेद्येनप्रोक्तंतेनविशेषणं । विशेषोपिविशेषस्यस्वस्यैवगमको
भवेदित्यादितत्वविवेके । संग्रहःपंचकारणानांसंक्षेपः । अधिष्ठानस्यकरणेंतर्भावात् । दैवशब्दोदितेश्वरस्यै
वमुख्यकर्तृत्वात्स्वतंत्रास्वतंत्रकर्त्रोःकर्तृशब्देनैवोक्तेस्त्रैविध्यं । कर्मचेष्टा । एवंगुणसंख्यानेपरमसांख्यशास्त्रे।

अस्तित्वाद्भूतनामभ्यःसर्वजीवेभ्यएवच । मुक्तेभ्योपिपृथक्त्वेनविष्णोःसर्वत्रगस्यच। ऐक्येनचस्वरूपाणांप्रा
दुर्भावादिकात्मनां । तारतम्येनजीवानांभेदेनैवपरस्परं । जडेभ्यश्चैवजीवानांजडानाचपरस्परं । तेभ्योवि
ष्णोश्चसम्यक्तल्लक्षणज्ञानपूर्वकं । ज्ञानंसात्विकमुद्दिष्टंयत्साक्षान्मोक्षकारणं । विष्णोरन्यस्ययाथार्थ्यज्ञानंराज
समुच्यते । यदिविष्णुंनजानातियदिवामिश्रतत्त्ववित् । अन्यथाकरणीयत्वात्कार्याख्यंजीवमेवयः । अका
र्यंब्रह्मजानातिसएवाखिलमित्यपि । एकजीवपरिज्ञानात्कृत्स्नज्ञोस्मीतिमन्यते । युक्तिविज्ञानराहित्यात्स्वप
क्षस्याप्ययुक्ततः । अयुक्ततामेवगुणंमन्यतेचाल्पदर्शनः । अतत्त्वार्थंजगद्भूतेतत्त्वार्थज्ञानवर्जनात् । समुख्य
तामसज्ञानीत्येकैकेनापिकिंपुनः । सर्वैरेतैर्विशेषैश्चयुक्तःपापतमाधिकइतिपाद्मे । पृथक्त्वेनतुयज्ज्ञानमित्यस्य
व्याख्यानानाभावानित्यादि । सर्वगतमेकमीश्वरंनजानातीत्येतावतैवराजसत्वं । एकस्यकृत्स्नवज्ज्ञानमेवता
मसं । मुक्तत्वादिरूपेणान्यथाकरणीयत्वातपराधीनत्वेनाल्पस्यजीवस्यस्वातंत्र्यादिगुणपूर्णत्वात्कृत्स्नेनब्रह्मणै
क्यज्ञानंचमहातामसं। किंपुनस्तावन्मात्रंसर्वमितिज्ञानं। किंपुनस्तत्राप्येकजीवादन्यत्किमपिनास्तीत्यहैतु
कंज्ञानंसर्वमपितामसं। किमुतदेवोक्तलक्षणं।अतत्त्वार्थवत्सदसद्वैलक्षण्याद्यन्यथार्थकल्पनायुक्तमेवतामसं।कि

मुतदेवोक्तविशेषणैर्युक्तं । प्रायोल्पज्ञानमपितामसं । अज्ञानबहुलत्वात्किमुतदेवोक्तमिथ्याज्ञानबहुलमित्यपु
नरुक्तिः । एकस्मिन्सर्वज्ञानंकार्येजीवेपूर्णब्रह्मेतिसक्तंज्ञानंनिर्युक्तिकंच । अतत्त्वार्थकल्पनायुक्तंअल्पज्ञानंचपृ
थक्पृथक्तामसानीतिवा । मायावादेत्वेतानिसमस्तानि । अन्यत्रापित्वहैतुकत्वादिकंविरुद्धवादेषुसमंसर्वेषु ।
मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसेत्युक्तत्वात् । येमेमतं । येत्वेतदितिच । तस्यमोक्षसाधनस्याकरणे
प्रत्यवायस्यचोक्तेर्भगवदर्पितत्वेनसर्वकर्मकरणंतस्यविष्णोःसर्वपरमत्वज्ञानंचनियतमेवेतिज्ञायते । अध्यात्म
चेतसेत्युक्तत्वात्तत्स्वरूपयाथार्थ्यज्ञानादि । येतुसर्वाणिकर्माणीत्येतस्मिञ्श्लोकेऽध्यात्मचेतस्त्वस्य मत्पराःअन
न्येनैवयोगेनध्यायंतइतिव्याख्यातत्वात् । एवंसर्वमपिभगवद्भक्तियुक्तमेवसात्विकं । सर्वस्यभगवदधीनत्व
ज्ञानादेवानहंवादी । भगवद्भक्तिसामर्थ्यात्प्रकृष्टोनकृतोह्नियः । सप्राकृतोदीर्घसूत्रीकुर्यांपश्चादितिस्मरन्निति
शब्दतत्त्वे । प्राप्तकालस्यकर्मणोदीर्घकालेनैवकृतिंसूचयन्दीर्घसूत्रीत्यर्थः । अलसोदीर्घसूत्रीचसत्वयुक्तामसो
मतः । अयुक्तोराजसःस्तब्धःप्राकृतोनैकृतिकःशठः । एकैकेनैवदोषेणप्रोक्तस्तामसतामसः । दुर्नरत्वंचतिर्यक्त्वं ॥७०१
तमश्चैतत्फलंक्रमादितिच । किंचिद्यथावद्धर्मादीनयथावच्चपश्यति । ययाबुद्ध्याराजसीसामिथ्यादृक्त्वेवताम

सीतिच। वैष्णवोभक्तियोगोयस्तद्युक्तासात्विकीधृतिरितिच। विहितविषयैवेत्यव्यभिचारिणी। स्वप्नंभयमित्या
दिसर्वंनिषिद्धोपलक्षणं। तत्तत्सात्विकमेवस्याद्यद्यद्वृद्धाःप्रचक्षते। निंदंतितामसंतत्तद्राजसंतदुपेक्षितमितिभा
गवते। महात्मानस्तुमांपार्थ। अभयंसत्वसंशुद्धिरित्यादिनावृद्धाश्चोक्ताः। विष्णोःप्रसादात्स्वमनःप्रसादात्सा
त्विकंसुखमितिपाद्मे। सत्वंजीवजातं। मुक्तानांगुणातीतत्वात्पृथिव्यांदिविदेवेषुचेतिविशेषः। यथेष्टंसंचरंतो
पिमुक्ताभूम्यादिगानतु। ग्रामस्थाअपिनग्राम्यावैलक्षण्याद्धिसज्जनाः। नराधमास्तामसेषुसात्विकास्तत्ररा
जसाः। दैत्यभृत्यामहादैत्यामुख्यतामसतामसाः। राजसास्तुनरास्तत्रविप्राराजससात्विकाः। तत्रस्थशुद्ध
सत्वास्तुपरहंसाःप्रकीर्तिताः। हंसोबहूदःकुटिजोवनस्थोनैष्ठिकोगृही। क्रमाद्रजोधिकाबाह्यंकर्मैषामधिकंयतः।
धर्माःपरमहंसानांब्राह्माएवशमादिकाः। देवादेःकर्मबाहुल्यंनर्लिंगंरजसःक्वचित्। नहिविष्णोश्चलेत्तेषांमनः
कर्मकृतामपि। अन्येषांचलचित्तत्वात्प्रायःस्यात्कर्मराजसं। यदितत्स्मारकंविष्णोर्विद्यात्सात्विकमेवतु।
धर्मार्थहिंसनाग्निश्चविशेषोब्रह्मचारिणः। पैतृकंचापियतितोदारास्तुगृहिणस्ततः। असंगोग्राम्यसंत्यागः
पश्वहिंसागृहस्थतः। वनस्थस्यविशेषोयंसर्वेषामितरत्सममितिच। सात्विकाःस्वल्परजसःक्षत्रियाःसत्व

॥ ४१ ॥

राजसाः । वैश्याःशूद्राअतिस्वल्पसत्वाधिक्येनतामसाः । येतुभागवतावर्णास्तेषांभेदोयमीरितः । सत्वा
धिकःपुल्कसोपियस्तुभागवतःसदा । त्रैविद्यमात्राविष्णोर्येसर्वाधिक्येससंशयाः । अन्याधिक्यंनमन्यंते
श्रीशाद्राजसतामसाः। अज्ञाविष्णौद्वेषहीनाःसर्वेराजसतामसाः। पितृगंधर्वपूर्वाश्चमुनयोदेवताइति। सात्वि
कास्त्रिविधास्तत्रश्रेष्ठाएवोत्तरोत्तराः। देवाइंद्रोविरिंचाद्याइतित्रेधैवदेवताः । क्रमोत्तराःशिवोवाणीब्रह्माचैवो
त्तरोत्तराः। सत्वसत्वमहासत्वसूक्ष्मसत्वश्चतुर्मुखः। यस्माद्यावद्धिमुक्तिःस्यान्मुक्तावेवंसुखक्रमइतिच । विष्णौ
किंचित्प्रीतियुक्तास्तामसमध्येसात्विकानराधमाइत्यर्थः । राजसानांमध्येसात्विकाएवभागवताविप्रादयः ।
राजसस्थसात्विकेष्वेवशुद्धसात्विकाःकिंचिद्रजोयुक्तसात्विकाःसमरजोयुक्तसात्विकाःसत्वात्किंचिदूनतमोयु
क्तसात्विकाइतिवर्णभेदः। सत्वप्रधानत्वादेतानारभ्योत्तरोत्तरंसर्वेपिमोक्षयोग्याः। सत्वात्संजायतेज्ञानमित्या
देः। सत्वाधिकोमोक्षयोग्योयोग्योंधतमसस्तथा। तमउत्तरोरजोभूयान्त्समोवासृतिपात्रकइति। शमोदमस्तपः
शौचंक्षांतिरार्जवमेवच। ज्ञानंविज्ञानमास्तिक्यंविप्रकर्मस्वभावजं। एतेगुणाःकिंचिदूनाविप्रात्क्षत्रियएवच। अ
धिकावाब्राह्मणेभ्यःकेषुचिच्चक्रवर्तिषु। ऋषयस्त्वेवविज्ञेयाःकार्तवीर्यादयोनृपाः । शौर्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यंयुद्धेचा

प्यपलायनं । दानमीश्वरभावश्चक्षत्रियेन्येगुणाअपि । क्षत्रियोनब्रह्मगुणोवैश्यःकृष्यादिजीवनः । ततऊनः शमाद्यैर्यःशुश्रूषुःशूद्रउच्यते । अधिकाश्चेद्गुणाःशूद्रेब्राह्मणादिःसउच्यते । ब्राह्मणोप्यल्पगुणकःशूद्रएवेतिकीर्तितः । नरोपियोदेवगुणोदेवोज्ञेयोनृतांगतइतिच । स्वकर्मणातमभ्यर्च्येतिवचनात्क्षत्रियादिष्वपिशमाद्यनुवृत्तिर्ज्ञायते । नहिशमादिकंविनातस्याभितोर्चनंभवति । सम्यक्शमादिभिरर्चनंह्यभ्यर्चनं । नचशमादीन्विनासिद्धिंविंदति । यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यमित्युक्तत्वाच्च । शमोमन्निष्ठताबुद्धेर्दमइंद्रियनिग्रहइतिभागवते । नचक्षत्रियादिभिरपिशौचतपःशमादिभिर्हीनैर्भवितव्यमितितत्तद्धर्मेष्वूच्यते । युक्ताह्येतैःसर्वगुणैर्जनकतुलाधारादयः । अतोयुद्धेऽपलायनमैश्वर्यंचक्षत्रियस्यविशेषगुणौ । तौचकृष्यादयोजीवनार्थंशुश्रूषायाजनंजीवनार्थंप्रतिग्रहश्चेत्येतएवान्येषांपरधर्माः । शौर्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यंदानंचक्षत्रियेधिकाः । तद्धीनाब्राह्मणेतस्माद्वैश्येशूद्रेततोल्पकाः । अध्यापनंचशुश्रूषाजीवनार्थमृतेसतां । विप्रादिषुक्रमाज्ज्ञेयाःशूद्रस्याध्यापनंविना । तस्माच्छूद्रोल्पशुश्रूषुःस्वभावाज्जीवनंविना । एतेनैसर्गिकाभावाःस्याद्भावोन्योपिकुत्रचित् । बलाद्विरुद्धभावस्तुहेयःस्वाभाविकोपियः । अनिसर्गोपिहिशुभोवर्धनीयःप्रयत्नतः । याजनैश्वर्यपूर्वास्तुनान्यैःकार्या

शुभाअपि । अपलायनंचशूद्राणांब्रह्मक्षत्रार्थमिष्यतइतिच । प्रसह्यवित्ताहरणंशारीरोदंडएवच । अशिष्या
णांशासनंचतथैवार्थविनाशनं । एषईश्वरभावःस्यान्नकार्यःक्षत्रियेतरैः । सर्वेविधर्मिणःशास्याःक्षत्रियैर्यत्नतः
॥४२॥ सदा । अंगाद्यहानिकृद्दंडःशिष्येषुब्राह्मणादिभिः । कार्योदेहेपिशिष्यश्चस्वामिनास्वेनवार्पितः । पुत्रानुजा
दयःसर्वेशिष्याएवनिसर्गतः । गुरवश्चैवमित्राणिसखिसब्रह्मचारिणः । संबंधिनश्चसर्वेपितत्तद्योग्यतयाखि
लैः । शिक्षणीयेषुभावेषुशिक्षणीयाःप्रयत्नतः । उन्मादेबंधनाद्यैर्वाताडनंनगुरोःक्वचित् । पापंचरंतस्त्वन्येपिस
र्वेदृष्टिपथंगताः । शक्तितोवारणीयाःस्युर्देशकालानुसारतः । तदुत्तमविरोद्धारःसंत्याज्यागुरवोपितु । यथाश
क्त्यनुशास्यैवकालतोपिनचेच्छुभाः । विष्णौपरमभक्तस्तुनत्याज्यःशास्यएवच । शिक्षयंश्चगुरून्शिष्योगुरुव
न्नैवशिक्षयेत् । महांतोनानुशास्याश्चविरुद्धाचरिताअपि । यदिचस्वाधिकानांतेविरोधंनैवकुर्वतइत्यादिच ।
आपत्सुविप्रःक्षात्रंतुविशांवाधर्ममाचरेत् । क्षात्रासिद्धौनशूद्रस्तुविप्रक्षत्रिययोःक्वचित् । क्षत्रियोब्राह्ममापत्सुत
दापत्सुविशामपि । क्षत्रियोविप्रधर्मोपिनैवभैक्ष्यप्रतिग्रही । वैश्यआपत्सुशौद्रंतुधर्ममेकंनचापरं । शूद्रआप ॥७०३
त्सुविड्धर्मातदापत्सुचकारुकः । शूद्रस्तुवैश्यधर्मापिनैववेदाक्षरोभवेत् । अत्यापदिक्षत्रियोपिपादशुश्रूषणंवि

ना । शौद्रधर्मंचरन्विप्रक्षत्रियेषुनदुष्यति । येषुकर्मसुयाच्यःस्यात्स्वामिनापिनयाचिता । शौद्राण्यपिस्वधर्म
त्वेक्षत्रियस्यापदोयदि । आत्मनश्चेद्बलाधिक्यंसानुबंधादपिप्रभोः । धर्मार्थंसेवतोर्थार्थंविप्रधर्मादिकाद्वरः । प्र
भुणायाच्यवृत्तिस्तुविशेषेणापिधर्मभाक् । बाह्वोर्बलाधिकोयःस्यात्क्षत्रियोविद्ययाधिकः । विप्रोभागवतौचै
तौसेशालोकास्तयोरिमइत्यादिव्यासस्मृतौ । नैष्कर्म्यसिद्धिंअनिष्टसर्वकर्मनाशाख्यसिद्धिं । वक्ष्यमाणप्रका
रेणवर्तमानस्तदनंतरंनैष्कर्म्यसिद्धिंप्राप्तोभूत्वाब्रह्माख्यायामहालक्ष्म्याःसकाशंयथाऽऽप्नोतितथानिबोध । मम
योनिर्महद्ब्रह्म । ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाहमित्युक्तत्वात् । ब्रह्मभूतःप्रसन्नात्मेत्युक्त्वामद्भक्तिंलभ्यतेपरामितिवक्ष्यमाण
त्वाच्च । सर्वपापक्षयाद्देहंत्यक्त्वादेवान्क्रमाद्व्रजन् । प्राप्यलक्ष्मींतत्प्रसादात्पुनःस्वृद्धाहरौयदा । भक्तिस्तया
पुनर्ज्ञानेस्वृद्धेविष्णुंप्रपद्यते । अपरोक्षदृशोविष्णोःशरीरेपिसतःपुरा । त्यक्तदेहादिकस्यापियावद्विष्णुंप्रपद्य
ते । तावद्गुणाविवर्धंतेस्थिताःस्युःप्राप्यकेशवमितिमहावाराहे । विमुच्यनिर्ममःशांतोनैष्कर्म्यसिद्धिंप्राप्तोभू
त्वाब्रह्मणिभूयायभवतीत्यर्थः । विहितानिसर्वकर्माण्यपिमद्व्यपाश्रयोभूत्वासदाकुर्वाणः । नहियथेष्टचरणेता
त्पर्यमत्र । तथासतिविहितकरणेपिसमत्वात् । मामनुस्मरयुध्यच । ततःस्वधर्मंकीर्तिंचेत्यादिप्रस्तुतविरोधः ।

॥४३॥

अपिशब्दस्त्वेकमपिकर्मातदाश्रयेणनकार्यमित्यर्थे । भगवत्संश्रितस्यत्रैविद्यस्यचमनसैवविशेषइत्याह । चेत
सासर्वकर्माणीति । सएवसर्वस्मात्परमइतिभावोस्येतिमत्परः । तत्रचित्तवृत्तिनिरोधोपि । बुद्धियोगःप्रत्या
हारादिः । प्रकृतिरीश्वरेच्छा । प्रकृतिर्वासनेत्येवतवेच्छानंतकथ्यतइतिवचनात् । एषातुप्रकृत्यैवचकर्माणीत्या
दिष्वपियुज्यते । तस्याएवहिमुख्यतोनियोक्तृत्वं । स्वभावकर्मादिभिर्बध्वा । तदेवाह । ईश्वरःसर्वभूताना
मिति । निश्चितार्थःसतुज्ञेयोयत्रात्मैवपरोक्षतः । उच्यतेविष्णुनायद्वत्तद्ब्रह्मेत्यादिकथ्यतइतिशब्दनिर्णये । म
न्मनाइत्युपसंहाराच्च । शाश्वतंस्थानंवैकुंठादि । श्रीरेवलोकरूपेणविष्णोस्तिष्ठतिसर्वदा । अतोहिवैष्णवालो
कानित्यास्तेचेतनाअपीत्याग्नेये । नवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्वंचेत्याद्युक्तं । तत्वसारकथनंद्वाविमौपुरुषावि
त्यत्रैवोपसंहृतं । तत्त्वप्रशंसार्थमेवतद्बुद्धिप्रशंसाकृता । अत्रतुसाधनसारोपसंहारःसर्वगुह्यतममिति । मन्मना
इत्यादेःपूर्वमेवोक्तत्वात् । भूयइत्यर्थतस्त्वत्रापिविष्ण्वाधिक्यमेवोक्तंभवति । अन्यसर्वधर्मान्परित्यज्येत्युक्तशे
षत्वेनसर्वधर्मानितिवचनं । मामेकंशरणंव्रजेत्यपि । मन्मनाइत्याद्युक्तनिगमनात्मनातद्व्याख्यानं । सर्वोत्त
मत्वविज्ञानपूर्वंतत्रमनःसदा । सर्वाधिकप्रेमयुक्तंसर्वस्यात्रसमर्पणं । अखंडात्रिविधापूजातद्दत्यैवस्वभावतः ।

रक्षतीत्येवविश्वासस्तदीयोहमितिस्मृतिः। शरणागतिरेषास्याद्विष्णौमोक्षफलप्रदेतिमहाविष्णुपुराणे। अना
दिजन्मकृतसर्वपापेभ्यः। अत्रप्राप्त्यभावात्। धर्मपरित्यागेपापपरित्यागस्यकैमुत्येनैवसिद्धत्वात्। अतप
स्कायैवनवाच्यं। अशुश्रूषवेपुनश्चेतिदोषाधिक्यमशुश्रूषोर्दर्शयितुंचशब्दः। एवमभक्तायकदापिनवाच्यं।
कदाचिदल्पतपसोल्पशुश्रूषोरपिभक्त्याधिक्येवाच्यंभवतीतिकदाचनेतिशेषः। अभक्ताच्चनवाच्यमसूयोरि
तितत्रापिचशब्दः। समुच्चयेतथाधिक्येन्यूनत्वेचःप्रयुज्यतइतिशब्दनिर्णये। अभक्तादपिपापःस्यादसूयुर्दो
षदृग्यतइतिचपाद्मे। सोपिमुक्तः। नचतस्मान्मनुष्येष्वित्युक्तेश्चमुक्तानांमहत्तारतम्यंज्ञायते। मनुष्येष्विति
विशेषणात्तत्रापिदेवानामाधिक्यंच। मुक्तिर्ज्ञात्वापिविष्णुंस्याच्छास्त्रंश्रुत्वाततोधिकं। मुक्तौसुखंतत्पठतस्त
तोप्यधिकमिष्यते। व्याख्यातुस्तुसमंमुक्तौसुखंनान्यस्यकस्यचित्। ततोधिकंतुदेवानांमुख्यव्याख्याकृतोय
तइतिच। यथेच्छसितथाकुर्वित्याक्षेपपरिहारायकरिष्येवचनंतवेत्यनुसरतिभगवंतं ॥ ७३ ॥ नमस्तेवासुदेवा
यप्रेयसांमेप्रियोत्तम। समस्तगुणसंपूर्णनिर्दोषानंददायिने ॥ यस्यत्रीण्युदितानिवेदवचनेरूपाणिदिव्यान्य
लंबद्दृतदर्शतमित्थमेवनिहितंदेवस्यभर्गोमहत्। वायोरामवचोनयंप्रथमकंपृक्षोद्वितीयंवपुर्मध्वोयत्तुतृतीयमेत

दमुनाग्रंथःकृतःकेशवे ॥ ७ ॥ निःशेषदोषरहितकल्याणाशेषसद्गुण । भूतिस्वयंभुशर्वादिवंद्यंत्वांनौमिमे प्रियं ॥ ७ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेऽष्टादशोध्यायः ॥ ॥ १८ ॥ ७ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयःसमाप्तः ॥

॥ गीतातात्पर्यनिर्णयः समाप्तः ॥

॥ श्रीमन्न्यायविवरणप्रारंभः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीमंमध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिॐ ॥ चेतनाचेतनजगन्नियं
त्रेशेषसंविदे । नमोनारायणायाजशर्वशक्रादिवंदित । कृत्वाभाष्यानुभाष्येहमपिवेदार्थसत्पतेः । कृष्णस्यसू
त्रानुव्याख्यासन्न्यायविवृतिंस्फुटं । करोमिमंदबुद्धीनांबुधानांचोपकारिकां । प्रीत्यैतस्यैवदेवस्यतत्प्रसादपुरः
सरः । जीवव्यतिरिक्तेश्वराभावात्तस्यचस्वप्रकाशत्वान्नजिज्ञास्यतेतिप्राप्ते । अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्याह । तद्वि
जिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेतिब्रह्मशब्देनपूर्णगुणत्वोक्तेर्नानुभवसिद्धाल्पगुणजीवाभेदः । अथकस्मादुच्यतेब्रह्मेतिबृहंतो
ह्यस्मिन्गुणाइतिश्रुतेः ॥ १ ॥ नजीवएवायंब्रह्मशब्दः । यतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्यादिनाजन्मादिका
रणत्वस्यैवब्रह्मलक्षणत्वोक्तेः ॥ २ ॥ नचरुद्रादौसममेतल्लक्षणं । शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्कारणस्य ॥ ३ ॥ न
चपाशुपतशास्त्रोदितत्वादिशास्त्रप्रतिपाद्यत्वेकारणं । किंतूपक्रमादिलक्षणःसमन्वयएव ॥ ४ ॥ नचतस्या
वाच्यत्वंश्रुत्यभिप्रायः । सर्वेवेदायत्पदमामनंतीत्यादिश्रुतिसहितानुभवस्यबलवत्त्वात् ॥ ५ ॥ नचावयव
त्वविरोधः । नेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुतेरवयवाद्यभेदात् ॥ ६ ॥ नचब्रह्मेंद्रमग्निंजगतःप्रतिष्ठांदिवआत्मानं
सवितारंबृहस्पतिं । चतुर्होतारंप्रदिशोनुक्लृप्तंवाचोवीर्यंतपसान्वविंददित्यादिशब्दानामन्यविषयत्वं । श्रुति

 संदेहेऽनन्यथासिद्धलिंगेननिर्णयोपपत्तेः ॥ ७ ॥ अधिभूताध्यात्माधिवेदगतानामपिशब्दानामचेतनत्वजी
वान्वयव्यतिरेकित्वनित्यत्वेष्वविद्यमानेष्वपिभगवद्विषयत्वमेवानन्यथासिद्धलिंगैः । तावानस्यमहिमाततो
 ज्यायांश्चपुरुषइत्यादिशब्दसहितलिंगैश्च । संदिग्धश्रुतिलिंगाभ्यामुक्ताभ्यामप्यसंदिग्धयोःकेवलयोरेवबल
वत्त्वात् ॥ ११ ॥ नचानन्यथासिद्धत्वमन्यत्रश्रुतिलिंगादेः । अन्यगतलिंगादीनामपितद्गतभगवदपेक्षयायु
क्तेः ॥ १२ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणेप्रथमाध्या
यस्यप्रथमःपादः ॥ १ । १ ॥

हरिःॐ ॥ बहुलिंगसहितश्रुतेरपिसावकाशायानिरवकाशश्रुत्यादीनामेवबलवत्त्वं । बहवोह्यत्रादित्यशब्दाः ।
क्षित्यादिपूक्त्वाआदित्येनुक्तिरित्यादिलिंगंच । तथापिनिरवकाशाएतमेवेत्यवधारणादयः ॥ १ ॥ संदिग्ध
श्रुतिलिंगाभ्यांनिश्चितलिंगप्रकरणयोरेवबलवत्त्वं । संदिग्धश्रुतिलिंगंचादितिशब्दोऽदितित्वंच ॥ २ ॥ द्वि
वचनश्रुतेरपिबलंनिरवकाशत्वंनास्ति । विष्णोरेवद्विरूपत्वात् ॥ ३ ॥ सोहमस्मिसएवाहमस्मीत्याद्यभ्यासा
र्थवादसहितबहुश्रुतिभ्योपिनिरवकाशोपपत्तेरेवप्राबल्यं ॥ ४ ॥ पृथिव्यादिशरीरत्वंचननिरवकाशं । योगि

कशरीरत्वोपपत्तेर्विष्णोरपि ॥ ५ ॥ अक्षरात्परतःपरइतिश्रुतेरपिनाक्षरात्संभवतीत्यस्यानिरवकाशत्वं । अ
क्षरात्परतःपरस्याप्यक्षरांतत्ववचनात् । श्रुतिसाधारण्येविशेषश्रुत्यादेर्निश्चयः । उभयत्रविशेषश्रुत्यादौपुनः
सावकाशत्वनिरवकाशत्वबलान्निश्चयः ॥ ७ ॥ इतिश्रीमन्न्यायविवरणेप्रथमाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥१।२॥
हरिःॐ॥ प्राणानांग्रंथिरसि । रुद्रोवैलोकायतनं । वायुनावैगौतमसूत्रेणायंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिभूतानि
संदृब्धानिभवंति । सर्वेवाएतेप्राणाश्चप्राणिनश्चदेवाश्चदिव्यानिचलोकाश्चलोकिनश्चालोकाश्चालोकिनश्चवि
ष्णावेवोताश्चप्रोताश्चभवंतीत्यादेर्द्युभ्वाद्यायतनत्वमज्ञानांसाधारणंलिंगं ॥१॥ प्राणोवाआशायाभूयान्विष्णुर्वै
देवेभ्योभूयांस्तस्माद्भूयान्नामेत्यादेर्भूमशब्दोऽज्ञानांसाधारणः ॥ २ ॥ विष्णोश्चेतनप्रकृतेश्चाविनाशित्वसाम्या
दक्षरशब्दःसाधारणः ॥ ३ ॥ कारणत्वसाम्याद्विष्णोरचेतनप्रकृतेश्चसदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यादिसृष्टिस्थानं
साधारणं ॥ ४ ॥ लिंगंहृत्पद्मस्थितत्वंसाधारणं ॥ ५ ॥ कथंनुतद्विजानीयामित्यानुकूल्येनग्रहणंकस्येति
विचार्यमनुग्रहः ॥ ६ ॥ पुनःशब्दाईशानोवज्रोज्योतिराकाशइतिलिंगंस्वप्नादिदर्शनंकस्येति ॥ १३ ॥ श
ब्दोब्राह्मणइति ॥ १४ ॥ यस्मिन्द्यौःपृथिवीचांतरिक्षमोतंमनओतंप्राणाओताइत्यत्रोक्तानांलिंगानामन्यत्ररु

 द्रादिविषयत्वेशब्दबाहुल्यं । प्राणानांग्रंथिरसिरुद्रोमाविशांतकः । प्राणेश्वरःकृत्तिवासाःपिनाकीमनोवैरुद्रओ
तंचप्रोतंचरुद्रोवावलोकाधारइत्यादिकंशब्दबाहुल्यं ॥ १ ॥ प्राणोवाआशायाभूयानित्युक्काप्राणाद्भूयसोनु
॥ २ ॥ क्तिः ॥२॥ अत्तेत्युक्कानतदश्नातिकिंचनेतिविरुद्धता ॥ ३ ॥ बहुस्यांप्रजायेयेत्यन्यस्यान्यभावाद्दृष्टिः ॥४॥
दहरोस्मिन्नंतरआकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यमित्यनेनयावान्वाअयमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदयआकाशइ
त्यस्यान्वयाभावः ॥ ५ ॥ तदेतदितिमन्यंतेकथंनुतद्विजानीयामितितेषांसुखंशाश्वतमित्युक्तज्ञानिसुखग्रह
णमितिविपरीतश्रुतिभ्रमः ॥ ६ ॥ ऊर्ध्वंप्राणमुन्नयतीत्यादिलिंगानांप्राणादन्यत्रावकाशराहित्यमितिभ्रमः ।
एवमेवैषप्राणइतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेवसन्निधत्तइत्यादिवाक्याद्भ्रमः ॥ ७ ॥ वज्रशब्दउद्यतत्वलिंगंचताद्दृग्
द्वयं ॥ १० ॥ आदित्यादिज्योतिष्ट्वमुभयलोकसंचरणमादित्येनैवायंज्योतिषास्तइत्यवधारणमित्यादीनांप
रमात्मन्यवकाशाभावोबहुताद्दृक्त्वं ॥ ११ ॥ वैनामेतिप्रसिद्धिद्योतकनिपातद्वयंरूढित्यागेनोक्तयौगिकार्थ
स्वीकारेविरोधि ॥ १२ ॥ जीवेश्वराभेदेईश्वरोक्तावप्यर्थाज्जीवएवोच्यतइत्यर्थात्तथागतिः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणश
ब्दस्यपापालेपलिंगस्यचचतुर्मुखेनसहपरमात्मनोभेदंविनावकाशराहित्यादर्थादभेदप्राप्तिरितिसमस्तमेतत्

॥१४॥ तेषामेवलिंगशब्दानांप्राणानांग्रंथिरसीत्यादीनांविष्णौमुख्यवृत्तिरितिबलवत्त्वं । तस्यहिरुग्द्रावणादि कर्तृत्वंमुख्यं ॥ १ ॥ प्राणस्यविष्णोःसकाशाद्भूयस्त्वानुक्तिश्चशब्देनएषतुवाअतिवदतियःसत्येनातिवदती तिप्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्वोक्तिश्च ॥ २ ॥ सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वंविष्णोरन्यस्यविरुद्धं । पतिंविश्वस्यात्मेश्वरं । विश्वात्मानंपरायणमित्यादिश्रुतेः । अनशनोक्तिस्त्वनुपजीवनार्थत्वेनैवसावकाशा ॥ ३ ॥ अचेतनस्येक्षणादृष्टिः । बहुभावश्रुतिस्त्वन्यभावंविनातत्तन्नियामकतयास्वरूपबहुत्वार्थत्वेनैवयुज्यते ॥ ४ ॥ आकाशपक्षएवान्वयाभावः । विष्णुपक्षेतुयोन्वेष्टव्योभगवांस्तस्यांतर्हृदयेयावान्वाअयमाकाशस्तावानाकाशस्तस्मिन्द्यावापृथिवीअंतरेवसमाहितेसभगवानपहतपाप्मेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ यज्ज्ञानाच्छाश्वतंसुखंसभगवान्यद्ब्रह्मानिर्देश्यंसुखमितिवदंतितदेतत्स्वरूपमितिमन्यंते । अतःपूर्ववादविपरीतैवश्रुतिः । पूर्ववादोक्तयोजनात्तु भ्रमएव ॥ ६ ॥ लिंगानांपरमात्मन्यवकाशोविद्यतएवेतितद्राहित्यंभ्रमएव । वामनश्रुतेरेवानवकाशइतिईशानशब्दोक्तोविष्णुरेव ॥ ७ ॥ वज्रशब्दस्योद्यतत्वस्यचविष्णावेवावकाशः । उद्यमित्वमेवोद्यतत्वमिति ॥१०॥ अयंपुरुषइतिसंसारी । आत्मशब्दोदितएवविष्णुः । अतआदित्यादिज्योतिष्ट्वंसंसारिणएव । आदित्येनैवे

 त्यवधारणंबाह्यज्योतिष्षुप्राधान्यापेक्षयेत्यादि । लोकसंचरणंतुजीवमादायतस्यैवादुःखेनस्वातंत्र्यात् ॥ ११ ॥
वैनामेतिनिर्वहितृत्वेश्रुत्यादिप्रसिद्धिबाहुल्यंप्रसिद्धाकाशस्योक्तमनामरूपत्वंविरुद्धं । सुषुप्त्युत्क्रांत्योर्जीवेश्व
 रयोर्भेदोक्तेरसंगतत्वादिचेश्वरस्यैवेत्यर्थाद्भेदएवभवति । जीवस्यतदयुक्तेरीशेसावकाशत्वाच्च ॥ १३ ॥ ब्रह्मणावे
देनगम्यतइतिब्राह्मणशब्दोविष्णावेवयुज्यतइत्यर्थादजशब्दोपितस्मिन्नेव । चतुर्मुखस्यकर्मफलाभावायुक्ते
स्तयोर्भेदोर्थादापद्यते । उक्तविरोधश्चतत्रैव । भेदश्रुतिबाहुल्यात् । तल्लिंगंसशब्दश्चचतुर्मुखेऽनवकाशइति
समस्तमेतत् ॥ इतिश्रीमन्न्यायविवरणेप्रथमाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ १ । ३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
हरिः ॐ ॥ अवरत्वादिधर्मनियंतृत्वंतत्तादात्म्यवत्त्वंचेतिद्विविधंह्यवरत्वादि । निरनिष्ठोनिरवद्यइत्यादिश्रुते
स्तत्तद्दोषतादात्म्यात्यस्पृष्टिनियमाद्विष्णोर्नामानिसर्वाणियमाविशंतीतिश्रुतिबलाच्चनियंतृत्वमवरत्वादिक
मित्यापतति । श्रुतिद्वयस्यापिनिरवकाशत्वात् । मृत्युशब्दादिषुप्रसिद्धेश्च । प्रसिद्धत्वात्कर्तृव्युत्पत्तेः । तमे
वमृत्युममृतंतातदैवंसर्वात्मनावैहिपरंपरायणमित्यादेश्च । उपचारकल्पनायाश्चक्लिष्टत्वात् । प्रमाणाभावाच्च ।
नाव्यक्तादिशब्दानांपरमात्मविषयत्वांगीकारेसर्वमानविरोधः ॥ १ ॥ रूढोरूढियोगोमहायोगोमहारूढियोगो

रूढोपचारोरूढलक्षणोपचारोलक्षणेतिशब्दवृत्तिभेदाद्रूढिपूर्वकत्वेनमहायोगवृत्त्यापरमेश्वरेऽखिलशब्दव्युत्पत्त्यु
पपत्तेः। बहुरूपत्वादधिकरणाधेयत्वादितस्यैवयुज्यते। व्यक्त्यपेक्षयाकार्यत्वंच ॥ इतिश्रीमन्न्यायविवरणे
प्रथमाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ १।४ ॥ इतिप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
हरिः ॐ ॥ रुद्रादीनांसकाशाद्विष्णवादीनामेवाप्तत्वं। श्रुत्यनुसारित्वात् ॥ १ ॥ नश्रुतेःरुद्रादिस्मृतिसाम्यं।
किंतुसाक्षिप्रत्यक्षसाम्यमेव। निरपेक्षत्वात् ॥ २ ॥ नमृदादीनांवचनाद्यदृष्टिःश्रुत्यप्रामाण्यकारणं। अपितुवच
नादिशक्तायादेवतायामृदादिशब्दवाच्यत्वद्योतिकैव ॥ ३ ॥ ईश्वरस्यस्रष्टृत्ववदसतोपिस्रष्टृत्वंश्रूयतइतिना
स्ति। सोऽसच्छब्दोब्रह्मशब्दवदेवब्रह्मवाचकइतिश्रुतेःसाम्यं ॥ ४ ॥ कर्माणिविज्ञानमयश्चआत्मापरेव्ययेस
र्वएकीभवंतीतिश्रुतिबलान्नैक्यं। किंतुभेदापादकमेवैतत्। निरंजनःपरमंसाम्यमुपैति। परात्परंपुरिशयंपुरु
षमुपैतिदिव्यमितिसन्निहितवाक्यबलात्। एकीभावशब्दस्तुसान्निध्येपिभवति। एकीभूतातुसासेनापांडवा
नभ्यवर्ततेतिवत्। यथोदकंशुद्धेशुद्धमासिक्तंतादृगेवभवति। एवंमुनेर्विजानतआत्माभवतिगौतमेतिवा
क्यांतराच्च ॥ ५ ॥ नलौकिकसर्वकार्यानुसारेणाकर्तृतंत्रत्वंसर्वानुसारः। किंतर्हितद्वैलक्षण्येनसर्वकर्तृविलक्षण

॥४॥ सर्वशक्तित्वमेवाशेषयुक्तिश्रुत्यनुसारि । एषसर्वेश्वरइत्यादिश्रुतेः । युक्तिमात्राच्छ्रुतियुक्ताहियुक्तिर्बलवती ॥ ६ ॥ नचेश्वरत्यागेनजीवस्यैवकर्तृत्वांगीकारेकल्पनालाघवं । श्रुतिसिद्धत्वेनाकल्पनात् । अश्रुतजीवकर्तृत्वांगीकारेगौरवमेव । तदभावेसिद्धांतेलघुता । नान्यःकर्तासहिस्वतंत्रः । परमात्परमोहरिरित्यादेश्च । अभेदपक्षस्तुनिराकृतः । श्रुत्यनुभवविरोधाच्च ॥ ७ ॥ शब्दैकसमधिगम्यत्वसर्वशक्तित्वादीनांविशेषाणामदर्शनंजीवे । नजीवाद्विशेषादर्शनंपरमेश्वरे । विशेषश्रुतेरेव ॥ ८ ॥ नचप्रयोजनाभावोकर्तृत्वेकारणं । अशेषकर्तृत्वापवादकश्च । फलापेक्षिणस्त्वपूर्णत्वादेवनसर्वकर्तृत्वादिशक्तिः । इतरस्यपूर्णत्वादेवानंतशक्तित्वाल्लीलयैवकर्तृत्वं ॥ ९ ॥ नेशस्यपूर्णत्वासिद्धिः । कर्मसापेक्षत्वेऽनीशत्वमनपेक्षत्वेश्रुतेरप्रामाण्यमिति । कर्मणोपितदधीनत्वं । तथापितदनुसारेणफलदानमित्यंगीकारएवइष्टश्रुतिप्रामाण्यासिद्धिः ॥ १० ॥ सर्वचेतनाअपूर्णगुणाइतिनियमोन । स्वतंत्रस्यचपूर्णगुणत्वानियमात् । अपूर्णोयंजीवसंघोऽस्वतंत्रःपूर्णोहरिर्यःस्वतंत्रः सदैव । नहिस्वतंत्रोऽपूर्णतांकामयीतपूर्णोयदिस्यादस्वतंत्रःकुतःसइतिश्रुतेः ॥ ११ ॥ इतिश्रीमन्न्यायविवरणेद्वितीयाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ २।१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

हरिः ॐ ॥ उक्तविरोधिनस्तत्तत्समयसिद्धाःपूर्वपक्षन्यायास्तद्विरोधिनोन्यइतिप्रसिद्धाएव ॥ ६९ ॥ इतिश्रीमन्न्यायविवरणेद्वितीयाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ २।२ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥

हरिः ॐ ॥ नचवियतउत्पत्तिमत्त्वेनुभूतियुक्तिबहुवाग्विरोधोस्ति । व्यवस्थायोगात् । अवकाशमात्रस्याव्याकृतात्मकत्वादनुत्पत्तिवचनानांतद्विषयत्वं । उत्पत्तिवचनानामसितवर्णभूततदभिमानिशरीरविषयत्वं । पराधीनविशेषवत्त्वमात्रविषयत्वंचेतिव्यवस्था । आकाशोनीलिमोदेतिनप्रदेशःकथंचन । अभावोहिप्रदेशस्यनह्यत्राभावइत्यपीतिपैंगिश्रुतिः ॥ १ ॥ ततोधिकमेतत्सर्वमनुभूत्यादिविरुद्धत्वंवायूत्पत्ताविितिनवायोरेवमुख्यानुत्पत्त्यनुपपत्तेः । पराधीनविशेषमात्रंह्युत्पत्तिः । तदभावेउभयोःस्वातंत्र्यंविरुद्धमेव । सर्वोत्तमत्वानुपपत्तेः । उभयोरपिपराधीनत्वप्राप्तेश्चान्योन्यानुरोधे। अननुरोधेतुनसर्वैश्वर्यं । ज्ञानाविस्मृत्यावायावपिव्यवस्थेत्यतिदेशः । अनुपपत्तिस्तुतत्प्रापिका । पराधीनविशेषवत्त्वमात्रंत्वव्याकृताकाशस्यतदभिमानिप्रकृतेश्चसममेव ॥ २ ॥ नचसतःपराधीनविशेषवत्त्वंस्वातंत्र्यात् ॥ ३ ॥ नचविष्णोरेवतेजसउत्पत्तौद्वारकारणवैयर्थ्यं । द्वारमनुसृत्यैवविष्णोःप्रवृत्तेः ॥ ४ ॥ नचतेजसएवापामुत्पत्त्यंगीकारेघर्मात्स्वेदादिदृष्ट्यनुसारित्व

न्याय मितिगुणाधिक्यं । मुख्यार्थपरित्यागप्राप्तेः ॥ ५ ॥ नचाब्भ्योवान्नमुत्पद्यतइत्याद्युक्तप्रसिद्धान्नाख्यान्यार्था विवर०
विरोधेनप्रसिद्धान्ननामस्वीकारेबहुवाक्यानुवर्तितेतिगुणः । अन्नशब्दस्यप्रयोगबाहुल्यात्पृथिव्यामपिशक्तिम २।३
॥५॥ त्त्वात् । अधिकारादीनांनिरवकाशत्वाच्च । बहुवाक्यानुरोधोप्यत्रैवेति ॥ ६ ॥ नचरुद्रादीनांलयकारित्वांगी
कारेपितुरन्यस्यैवमारकत्वदृष्टेर्लोकदृष्ट्यनुसारित्वमितिगुणः । लोकपितृवैरूप्याद्विष्णोर्यथावाक्यमंगीकारो
पपत्तेः । अन्यथानविष्णोरन्योविलयकृन्नविष्णोरन्योविमुक्तिदइत्यादिश्रुतिविरोधात् । रुद्रस्यतुक्वचित्संहार
द्वारत्वेनैवतद्वाक्यानांसावकाशत्वात् ॥ ७ ॥ नचलोकानुसारित्वंक्रमादुत्पद्यतेक्रमाद्विलीयतेक्रमेणैवोत्प
त्तिर्विलयश्चक्रमेणैवह्मस्योत्पत्तिविलयावित्यादिलोकानुसारिबहुवाक्यानुरोधश्चयथोत्पत्तिविलये । द्विविधः
क्रमउद्दिष्टोऽव्युत्क्रमोनुक्रमस्तथा । सृष्टावन्योलयेचान्यइतिवेदविदोविदुरितिश्रुतेः । क्रमवाक्यस्यसावकाश
त्वाद्वैरूप्यंबहुप्रकारत्वंक्रमस्य ॥ ८ ॥ नचकेषांचित्क्रमाल्लयःकेषांचिद्व्युत्क्रमाल्लयइत्यंगीकारेलोकदृष्ट्यनुसा
रादंतराविज्ञानमनसीऽव्युत्क्रमः । सर्वंवाएतत्क्रमादुत्पद्यतेऽव्युत्क्रमाल्लीयतइतिश्रुतौसर्वस्यापिऽव्युत्क्रमाल्लयसंग्र ॥७१०॥
हात् । तल्लिंगस्यतुचराचरव्यपाश्रयविज्ञानादिविषयत्वेनैवसावकाशत्वात् ॥ ९ ॥ नचचेतनत्वेनसाम्या

द्विष्णोरपिदेहलयः । सर्वेवाएतेचिदात्मानोब्रह्मँल्लयमनुप्राप्यविष्णोरुदरेसंविशंतीतितस्योदरेसर्वसंग्रहणा
दिश्रुतिभ्योनित्यत्वावगमात्तद्देहस्य । अश्रुतत्वाच्चान्यथा ॥ १० ॥ नचानादित्वाज्जीवस्यपराधी
नविशेषाप्राप्तिः । इदंसर्वमसृजतेतिसर्वस्मिन्गृहीतत्वात् । पराधीनविशेषवत्त्वेप्यनादित्वस्याविरोधात् ॥
॥ ११ ॥ नचसर्वदेहस्पर्शज्ञानाद्रसादीनांचतत्रतत्रपरिज्ञानाज्जीवस्यानणुत्वं । उत्क्रांतिगत्यादेः । आदिश
ब्देनसूक्ष्मतेजोरूपेणव्याप्त्यास्पर्शादिज्ञानोपपत्तिः । अतोणुत्वमनणुत्वंचेतिभावः ॥ १२ ॥ नचजीवस्यबहु
रूपत्वशक्तावीशेनगुणसाम्यं । ईशशक्त्यैवबहुरूपत्वादेः ॥१३॥ नचश्रुत्याजीवेश्वरैक्यं । सर्वमानविरोधात् ।
श्रुतेःसादृश्यैक्यादिनासावकाशत्वात् । बहुमानविरोधेएकस्यदौर्बल्याच्च । धर्मिग्राहकविरोधाच्च ॥ १४ ॥
नचोत्पत्तिमत्त्वाद्विनाशित्वंजीवस्य । अनित्यत्वेतदभीष्टमोक्षाद्यसिद्धेः । नहिपराधीनविशेषवत्त्वमात्रेणवि
नाशित्वं । तादृशानामेवनित्यत्वश्रुतिविरोधात् ॥ १५ ॥ नचस्वगुणाननुभूत्यनुपपत्तेःपूर्वंज्ञानादीनांसाम
स्त्येनाभावः । पूर्वमव्यक्तानांपश्चात्सुव्यक्त्युपपत्तेः ॥ १६ ॥ नचेश्वरस्यैवकर्तृत्वेकल्पनालाघवं । जीवस्याक
र्तृत्वेशास्त्रवैयर्थ्यात् । तस्यापिकर्तृत्वेशास्त्रार्थासिद्धेश्च ॥ १७ ॥ नचनानाश्रुतेरप्रामाण्यं । दृष्टभेदानुसारेण

न्याय तासामर्थोपपत्तेः । अप्रामाण्यकल्पनस्यविपरीतज्ञानमूलत्वात् ॥ १८ ॥ नचवैचित्र्यमनाभासत्वेकारणं । विवर०
जीवानांसामान्यतआभासत्वेपिविशेषाद्दष्टाद्वैचित्र्योपपत्तेः ॥ १९ ॥ इतिश्रीमन्न्यायविवरणेद्वितीयाध्याय २।४
॥ ६ ॥ स्यतृतीयःपादः ॥ २।३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
हरिः ॐ ॥ नचप्राणानामुत्पत्त्यंगीकारेप्राणाएवानादयइत्यादिस्पष्टार्थवद्विशेषश्रुतिविरोधः । आत्मैवेदम
ग्रआसीत्सप्राणमसृजतसप्राणानित्यादिवचनादनादित्वएवस्पष्टार्थविशेषश्रुतिविरोधात् । इदंसर्वमसृजते
तिसामान्यवचनस्याधिक्यंसिद्धांतेविशेषमात्रश्रुतेःसावकाशायाउभयश्रुतेःप्राबल्यात् ॥ १ ॥ नचनित्यंम
नोनादित्वादितिविशेषश्रुतिविरोधः । एतस्माज्जायतेप्राणोमनःसर्वेंद्रियाणिचेतिविशेषश्रुतेः । नचवाग्वावनि
त्येतिविशेषश्रुतिविरोधः । मनसोवाववागुत्पद्यतेवाचोव्याहरणमितिविशेषश्रुतेः ॥ ३ ॥ नचदशेमेपुरुषेप्राणा
आत्मैकादशःसप्तप्राणाःप्रभवंतितस्मादितिसंख्याविशेषश्रुत्योरेवपरस्परंविरोधः । गुहाशयांनिहिताःसप्तसप्ते
तिसप्तभावस्यबुद्धींद्रियविषयत्वेनविशेषितत्वात्संख्याश्रुत्योर्विषयवैलक्षण्यात् ॥ ४ ॥ नचदिवीवचक्षुराततम ॥७११॥
मितिव्याप्त्याख्यविशेषवाचकश्रुतिविरोधः । अणूनिवाइंद्रियाणितेषांप्रकाशोव्याततइतिततोप्यणुत्ववाचक

विशेषश्रुतिविरोधात् ॥ ५ ॥ नचयत्प्राप्तिर्यत्परित्यागउत्पत्तिर्मरणंतथा । तस्योत्पत्तिर्मृतिश्चैवकथंप्राणस्य
युज्यतइत्यादिमाहात्म्यवचनान्मुख्यप्राणस्यनोत्पत्तिरितिवाच्यं । महत्वान्महतांविष्णुःकर्ताप्राणस्यचैकरा
ट् । किंनामनसृजेदेषयेनशक्त्येदमावृतमितिश्रुतेस्ततोपिमाहात्म्याद्विष्णोः ॥ ६ ॥ नचप्राणादिपंचकस्य
व्यक्तसद्गुणत्वान्मुख्यप्राणवृत्तित्वमेव । अशेषगुणपूर्णानिमुख्यरूपाणिपंचच । तद्दासाःपंचचान्येपिप्राणा
द्याःसद्गुणैर्युताइतिश्रुतेर्मुख्यप्राणस्यततोपिव्यक्तसद्गुणत्वात् ॥ ७ ॥ नचाणुत्वेप्राणस्यमहान्वैमुख्यप्राणो
येनव्याप्तंचराचरमितिदृष्टायुक्तिः । अणुर्वैमुख्यप्राणोयउत्क्रामतिनाडीभिरितिदृष्टायुक्तिरनणुत्वेप्राणस्य ॥८॥
नचेंद्रियाणांजीवाकरणत्वेदृष्टायुक्तिः । क्वचिदतद्वशत्वस्यापिदृष्टत्वात् । यश्चक्षुषितिष्ठन्नित्यादिदृष्टायुक्तेरी
शाधीनत्वानंगीकारे । लौकिकदृष्टेस्त्वीशेनैवजीवानुसारित्वक्लृप्त्योपपत्तेः ॥ ९ ॥ नचेशवशत्वसाम्यान्मु
ख्यप्राणस्याप्यन्यसाम्यं । यदस्मिन्निदंसर्वमध्याभ्रोत् । प्राणस्यैतद्वशेसर्वंत्रिदिवेयत्प्रतिष्ठितमित्यादिश्रुतेरी
शसाम्यस्यापिभावात् । प्राणस्यैतद्वशेसर्वंप्राणःपरवशेस्थितइतिश्रुतेर्मध्यमत्वोपपत्तेः ॥ १० ॥ नचवि
रिंचस्यापिकर्तृत्वशक्तेः । सएवशरीरादिस्रष्टा । त्रिवृत्क्रियायतोविष्णोरूपंचतदपेक्षया । रूपापेक्षंतथाना

मव्यवहारस्तदात्मकः । अतोरूपस्यनाम्नश्चव्यवहारस्यचैकराट् । हरिरेवयतःकर्तापितातोभगवान्प्रभुरित्या
देस्तस्यैवकर्तृत्वशक्तेः । विरिंचस्यतुद्वारतयोपपत्तेः ॥ ११ ॥ नचमिश्रत्वाद्भूतानाविमिश्रतायामविशेषः ।
अन्नमशितंत्रेधाविधीयतइत्यादिनामिश्रतायामपिविशेषोक्तेः । सर्वंचभौतिकंमिश्रंमिश्रत्वेचविशेषिता ।
भौमंमांसमसृग्वारितेजोमज्जाविशेषतइत्यादेश्च ॥ १२ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्री
मद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणेद्वितीयाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ २ । ४ ॥ इतिद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
हरिःॐ ॥ भूतबंधस्तुसंसारोमुक्तिस्तेभ्योविमोचनमितिवचनात्स्वाभाविकमरणमेवमुक्तिरितिनमंतव्यं । मु
क्तिसाधनत्वेनज्ञानादिगुणाधिक्योपदेशात् । मरणेभूतवियोगस्यैवाभावात् । भूतयुक्तःपरंलोकमिमंलोकंच
गच्छतीत्यादिवचनाच्च ॥ १ ॥ इतितुपंचम्यामाहुतावापःपुरुषवचसोभवंतीत्यत्रभूतानीतिसामान्यनामानु
क्त्वाऽऽपइतिविशेषनामकथनादपामेवसहगतिरितिनवाच्यं । त्र्यात्मकत्वादपामर्थतःसर्वभूतानांगतिप्राप्तेः
॥ २ ॥ नचभूतानिगच्छंतीतिसहैवानुक्तेस्तदभावः । प्राणगतेरुपपत्तितउक्तत्वात् ॥ ३ ॥ नचाग्निंवागप्ये ॥७१२॥
तीत्याद्यन्यथोक्तेःप्राणानांचनसहगतिः । द्विरूपत्वात्प्राणानां ॥ ४ ॥ नचप्रथमतोभूतानिजुह्वतीतिविशेषानु

क्तेर्भूतानामसहगतिः । भूतानिजुह्वतीतिउपक्रमादपिइतितुपंचम्यामाहुतावापःपुरुषवचसोभवंतीत्युपसं
हारस्याधिक्यात्तदनुसारेणोपक्रमोक्तश्रद्धाशब्दस्यापिताएवार्थइत्यापत्तेः । उपक्रमविरोधेनोपसंहारानुपप
त्तेः । उपक्रमप्रामाण्यार्थमेवोपसंहारानुसारित्वमंगीकर्तव्यं । व्याख्यानस्यपश्चात्तनत्वनियमात् । उपक्रमा
नुसारित्वनियमेप्युपसंहारस्योपसंहारेणैवोपक्रमार्थोज्ञायते ॥ ५ ॥ नचविशेषाश्रवणनियमएवबलवान् ।
स्थानांतरश्रवणस्याप्येतदनुरूपत्वात् । आर्थिकश्रवणमप्यनुक्तिंबाधतएवकिमुस्थानांतरगतंस्पष्टश्रवणमिति
कैमुत्यार्थमेवनेष्टादिकारिणांप्रतीतेरितिपरिहारांतरमुक्तं ॥ ६ ॥ नचापामसोममममृताअभूमेतिविशेषतएव
मोक्षफलस्याप्युक्तेःकर्मैवमोक्षसाधनमितिमंतव्यं । नान्यःपंथाअयनायविद्यते । सयआत्मानमेवलोकमुपा
स्ते । यावदिंद्रोयावन्मनुरित्यादिश्रुतिबलादमृतशब्दस्ययथायोग्यमेवार्थकल्पनोपपत्तेः ॥ ७ ॥ नचानुशय
स्यसहभावात्स्वर्गएवफलदत्वंभुक्तशेषानुशयवानित्यादिवचनाद्यथायोग्यमेवफलदानोपपत्तेः ॥ ८ ॥ नचमा
र्गस्यापिसहभावाद्यथागतमेवागमनमितिनियमः । वचनबलाद्यथायोग्यमेवागमनोपपत्तेः ॥ ९ ॥ नचेष्टा
पूर्तेदत्तमित्युपासतइत्युपशब्देनेष्टादिभिराचारस्यसहपाठाच्चरणफलंपुनरावृत्तिकरणफलत्वेनभ्रमाद्धदंतीतिवा

न्याय च्यं । नान्यःपंथाइत्यादिवचनादेवोभयोरपिचरणशब्देनैवोक्तेर्योग्यत्वात् ॥ १० ॥ नचभयफलकामादिमि
श्रबुद्धित्वादिष्टादिकारिणांसंसारः । अनिष्टादिकारिणांतदभावान्मुक्तिरितिवाच्यं । तेषांप्रबलदोषश्रुतेः
॥८॥ ॥ ११ ॥ नचनरकभोगस्यानित्यत्वकथनान्नित्यनरकोक्तिर्विरुद्धा । रौरवोथमहांश्चैववह्निर्वैतरणीतथा । कुंभी
पाकइतिप्रोक्तान्यनित्यनरकाणितु । तामिस्रश्चांधतामिस्रोद्वौनित्यौसंप्रकीर्तिताविति विभागात् ॥ १२ ॥ न
चसहस्थानादीशस्यापिनरकदुःखप्राप्तिः । स्वातंत्र्यात्कारणाभावात् ॥ १३ ॥ नचसाधनेनसहश्रुतेस्तद्वत्फले
पिजीवस्यस्वातंत्र्यं । अविहितत्वेनकारणाभावात् । अथैतयोःपथोरित्यस्यचसाधनार्थत्वात् ॥ १४ ॥ नच
दुःखसहस्थायित्वादंधेतमस्यपिसुखं । ईशस्याप्रियत्वेनैवकारणाभावात् ॥ १५ ॥ नचधूमादिदेवतासहाव
स्थानात्कर्मिणोपितत्पदप्राप्तिः । तन्निमित्तविद्याख्यकारणाभावात् ॥ १६ ॥ नचतैस्तैःसहावस्थानादतिचि
रत्वं । वत्सरात्पूर्वमेवत्वितिक्लृप्तकालादधिकावस्थानेकारणाभावात् ॥ १७ ॥ नचव्रीह्यादिजीवैःसहानवस्था
नाद्दुःखप्राप्तिः । शब्दविहितत्वेनपापाख्यकारणाभावात् ॥ १८ ॥ नचवैयर्थ्यंपितृशरीरागमनेईशक्लृप्त्यैवपि
तरंप्रविश्यायातिमातरमितीशक्लृप्तत्ववचनात् ॥ १९ ॥ नचपितुःसकाशादन्यतोत्रौदर्यगर्भस्थशरीरमेवप्रवेष्टु

मुपपत्तेर्योनिप्रवेशाभावइतिवाच्यं । योनिद्वारेणदेहंचप्राप्नोतिप्रायशोनरइतिवचनात्सामान्यतोगत्यंतराभावात् । विशेषकारणादेवविशेषाज्जनिरिष्यते । सामान्यजननंचैवनृणांसामान्यहेतुतइतिवचनाच्च ॥ २० ॥

इतिश्रीमन्न्यायविवरणेतृतीयाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ ३ । १ ॥

हरिःॐ ॥ पश्चाद्दृष्टेःस्वप्नविषयस्यासत्त्वंनवाच्यं । अशक्यकारणशक्तिमत्त्वादीश्वरस्यसंस्कारेणसृष्ट्वापुनःसंस्कारमात्रतामापाद्यतस्यापितिरोधानोपपत्तेः । जाग्रत्त्वप्रतीतिमात्रस्यभ्रांतित्वात् ॥ १ ॥ नचाविज्ञानमात्रेणस्वप्नप्रतीत्याज्ञानशक्त्यैवस्वप्नतिरोधानंनेशेनेतिवाच्यं । बोधेजीवस्यास्वातंत्र्यात् । ज्ञानाज्ञानयोस्तदन्यत्वेजडत्वात्कैमुत्येनास्वातंत्र्यात् । तत्स्वरूपत्वेतेनैवव्याख्यातत्वात् । उभयात्मकत्वेदोषद्वयापातात् । अनुभयात्मकत्वेस्वव्याहतेः । तावन्मात्रनिमित्तत्वेमानाभावात् । सर्वस्येशवशत्वेमानाच्च ॥ २ ॥ नचकालापेक्षयैवजागरितं । अचेतनत्वादेवकालस्य । चेतनांतरस्याप्यस्वातंत्र्यात् ॥ ३ ॥ नचपरमात्मनोऽन्यत्रावस्थानेदुःखित्वप्राप्तेर्नाडीषुसुप्तिर्नभवति । उभयस्वीकारोपपत्तौमानस्यक्लृप्त्यकारणमित्यनवस्थितिदोषादतिप्रसंगात् ॥ ४ ॥ नचप्रबोधस्यपृथगपिकारणदृष्टेःक्वचित्तदेव । नकृतेत्वत्क्रियतइतिश्रुतेस्तत्रापिईशकृतत्वेसम्य

 ज्ञानात् ॥ ५ ॥ नचराजादीनापृथग्दर्शनादीशातरकल्पना । देशकालविशेषेपिस्वप्नादीनांसएवहि । तिरस्क
र्ताचकर्ताचनखंडेशःसराजवदितिश्रुतिमानात् ॥ ६ ॥ नचमोहेब्रह्मप्राप्तिरेवपृथगवस्थात्वादितिवाच्यं । परि
॥ ९ ॥ शेषमानादर्धप्राप्तित्वावगमात् ॥ ७ ॥ नचस्थानभेदाद्विष्णोरपिभेदः । अयमेवसः । नेहनानास्तिकिंचने
त्यादिश्रुतिबलात्स्थानानांभेदस्तस्याभेदइतिव्यवस्थोपपत्तेः ॥ ८ ॥ नचरूपवत्त्वारूपवत्त्ववचनयोर्विरोधाद
प्रामाण्यं । अप्राकृतरूपवत्त्वमितिव्यवस्थोपपत्तेः ॥ ९ ॥ नचपरमात्मनोऽचेतनत्वन्यायसाम्येनजीवस्याप्य
भेदः । अल्पगुणत्वादिविरोधात् ॥ १० ॥ नचसादृश्यसत्त्वात्साधनंविनैवजीवस्यतादृक्त्वव्यक्तिः । अनादि
तःसंसारस्यानिवृत्तत्वेनभावात् ॥ ११ ॥ नचमुक्तत्वादिगुणसाम्याद्ब्रह्मादीनांभक्त्यादिगुणसाम्यं । यथाय
थाधिकारोविशिष्यतेएवंज्ञानंभक्तिर्बलंचविशिष्यते । मुक्तावानंदएतेचगुणाविशिष्यंत अतआहुर्ब्रह्मणेमुक्ताब
लिंहरंतीत्यादिविशेषदृष्टेः ॥ १२ ॥ नचसंहारकर्तुरसंहारादन्यरक्षायाअयोगः । ससृजतिसपालयतिसविना
शयतीत्यादिविशेषवाक्यात् । अन्नदानाद्युपपत्तेश्च ॥ १३ ॥ नचाव्यक्तस्वभावस्यदर्शनेतर्कबाधः । अनंत
शक्तित्वाद्विष्णोस्तच्छक्त्याअव्यक्तस्यापिदर्शनोपपत्तेः ॥ १४ ॥ नचगुणानांगुणिस्वरूपत्वंविरुद्धं । कालादि

दृष्टांतात् ॥१५॥नचब्रह्मानंदादीनामन्यथात्वात्तदतच्छब्दत्वंतच्छब्दत्वेलोकोपमत्वंचेतिविलोमता। अलौकि
कास्तस्यशब्दास्तथार्थाअलौकिकोह्येषविष्णुःपरत्वात्। तथापिशब्दालौकिकाअप्यमुष्मिन्प्रवर्तमानाअधिका
र्थान्वदंतीत्यादिश्रुतिभ्योऽलौकिकत्वावगमात् ॥ १६ ॥ नचब्रह्माद्यानंदवैचित्र्येबिंबभूतविष्ण्वानंदवैचित्र्यं।
आदित्यादिवदाधिक्यात्। नहिसूर्यकांतप्रतिबिंबस्याग्निजनकत्वशक्तिर्नजलगतस्येत्येतावतासूर्येवैचित्र्यं।
आधिक्यंहितत्रनिमित्तं। सूर्यचंद्रादिप्रतिबिंबंविनान्यत्रतथाविशेषादृष्टेः ॥ १७ ॥ नचनानाभावाद्विष्णो
र्विचित्रप्रतिबिंबरूपता। आधिक्यादेव। प्रतिबिंबेहिदोषाश्चप्रतीयंते। अतोहिश्रुतिःप्रतिषेधति। नेदंय
दिदमुपासतइति [illegible]। नचनानावतारकौतुकदर्शनाद्विष्णोःक्वचिद्देशकालांतरेकौतुकादेवसृष्ट्यादिकु
र्वन्अन्यमेवस [illegible] जयति। सर्वत्रसर्वमेतस्मादित्यादिश्रुत्याक्रीडायामपिस्वातंत्र्यात्। स्वातंत्र्यात्क्री
डतेविष्णुर्नचस्वातंत्र्यमन्यगं। करोतिक्वापिनियताक्रीडासृष्ट्यादिकास्यच। नियतक्रीडनादेवकर्तानान्यो
स्तिकस्यचित्। अस्वतंत्रोहिचलतिचलचित्तादशक्तितः। स्वतंत्रःपूर्णशक्तिःसन्कुतोसौनियतिंत्यजेदितिश्रु
तेश्च ॥ १९ ॥ नचकर्मान्वयव्यतिरेकात्फलस्येश्वरःफलदातेतिप्रलोभमात्रं। तस्यैवस्वातंत्र्यात्। कर्माण्यनं

न्याय तानियथेष्टमीशःसंपाद्यतेषांफलमिच्छयैव । क्वचिद्ददातिक्वचनोददातिनह्यानंत्यात्कर्मणांभोगनाशः । स्वा विवर
तंत्र्यंचेत्कर्मणांसर्वभोगस्यान्नह्येवंक्वापितत्केनचित्स्यात् । अतोहिसस्वेच्छयाकिंचिदेवफलंकुर्याद्धिफलंप्राय ३ । ३
॥१०॥ शश्च । क्वचिदज्ञानं[illegible]नयन्भस्मकुर्यात्स्वेच्छावृत्तिस्तस्यविष्णोःसदैवेतिब्रह्मांडे । स्वतंत्रईशएवैकस्तद्वशंकर्म
सर्वदा । अत[illegible]नहीशोन्यःकथंचनेतिश्रुतेः । अतःप्रलोभकल्पनेश्रुतहानिरश्रुतकल्पनाचेतिहरि
रेवफलप्रदः ॥ [illegible] श्रीमन्न्यायविवरणेतृतीयाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ ३ । २ ॥

हरिःॐ ॥ नचप्रातिशा[illegible]समुच्यमानानामर्थानांपृथक्त्वात्तत्तच्छाखिभिरेवतत्रतत्रोक्तंज्ञेयमितिनियमः । ना
नावेदैरितिहासैःपुराणैःसुज्ञेयएकोभगवान्युक्तिभिश्चेतिश्रुतेःसुष्ठुज्ञेयत्वाद्विष्णोः ॥ १ ॥ नचाशक्यतयाक
स्यापिसर्वगुणोपसंहारोनास्ति । सर्वेगुणाःसर्वदैवह्युपास्यास्तेनैवविद्वान्विधिकृन्नान्यथास्यादितिश्रुतेर्विहित
क्रियालोपप्रसंगात् । केषांचित्सर्वगुणोपसंहारस्यकर्तव्यत्वेसर्वेषामपितथास्यात् ॥ २ ॥ अनेनोपसंहर्तव्याइति
अनेननोपसंहर्तव्याइतिअनिर्णीतेरितिनमंतव्यं । यस्ययावद्गुणाःस्पष्टंप्रतिभासंत्युपासने । युगपत्स्वभुजौय ॥७१५
द्वद्ध्यायेत्तावतएवसः । युगपद्ब्रह्मणःसर्वेभासंतेहिगुणाहरेः । तदन्येषांयथायोग्यंस्वमाहात्म्यानुसारतइतिश्रु

तेयुगपद्गुणप्रतीत्यादिमाहात्म्यान्निर्णयोपपत्तेः ॥ ३ ॥ नचफलानिर्णीतिः । माहात्म्येनैवान्यत्फलंमहतामि तिनिर्णयोपपत्तेः ॥ ४ ॥ आनंदादीनांकेषांचित्समुच्चयेप्राप्तेसर्वगुणसमुच्चयःसर्वेषांस्यादितिनमंतव्यं । अ ल्पशक्तित्वात्तेषांपुंसां ॥ ५ ॥ प्रियशिरस्त्वादीनामानंदादिविशेषत्वेनैवदर्शनात्तेषामपिसर्वोपसंहार्यत्वमि तिनमंतव्यं । यथायोग्यान्गुणपूगानुपास्यफलंभवेन्मुक्तिगंनान्यथास्यात् । नित्यैकाग्र्यव्यंग्यताहेतुतश्चसा क्षाद्दृशिर्नोतद्विशेषैःस्मृतैश्चेतिश्रुतेः । स्वयोग्यगुणैरेवभावात् ॥ ६ ॥ तर्हिब्रह्मणोन्येषांदेवादीनामपिबहुगु णोपासनयाकार्यंनास्ति । मध्येनियमात्सिद्धेरितिनमंतव्यं । तेषांभाव्युत्कर्षंज्ञात्वातदभिज्ञस्यब्रह्मणएवगुण नियमोपदेशोपपत्तेः । योयोभावोदेवतानांविमुक्तौतत्तत्प्राप्तौसुगुणानीशितुश्च । ब्रह्मादिशत्यथतांस्तेविचिं त्यतत्तद्भावंप्राप्नुवंत्यात्मशक्त्येतिश्रुतेः ॥ ७ ॥ नचनानास्थानेषूक्तगुणानामनुपासनार्थत्वं । विप्रकीर्णा न्गुणान्पिंडीकृत्योपासितुस्तत्सदृशफलप्राप्तेस्तथाध्यानार्थमेवगुणानामुक्त्युपपत्तेः ॥ ८ ॥ नचाश्वापरो क्ष्यायानंदादीनामपिलोपेनात्मेत्येतावतापूर्यते । आत्मशब्दार्थविशेषत्वादानंदादीनां ॥ ९ ॥ नचात्म शब्दोविभ्रमकरः । गुणाधिकानामधिकारिणांभगवद्गुणानधिकान्प्रकाशयतीत्यवधारणत्वोपपत्तेः ॥ १० ॥

न्याय अलौकिकगुणानामप्रतीतेर्लौकिकगुणाध्यानेतदपाकृतिरेवभवतीतिनमंतव्यं । लौकिकविलक्षणाअत्युत्तमा विवर
इतिध्यानस्यैवप्राधान्यात् ॥ ११ ॥ ब्रह्मणश्चब्रह्माण्याश्चस्थानैक्यंगुणतारतम्यंचयथागुणोपासनंमुक्तावाधि ३।३
॥ ११ ॥ क्यंनभवतीत्यत्रलिंगं । समविषमोपासनायुक्तेरितिनमंतव्यं । यथाशक्तिस्मृतान्धात्रागुणान्विष्णोःसरस्व
ती । स्मरेत्त्रैविक्रमाद्यांस्तुनित्यविक्रांतिपूर्वकैः । कदाचिल्लोपयेद्देवीस्थानैक्यंनगुणैस्ततः । साम्यंतयोर्य
थाविष्णोर्गुणोपासाफलंभवेदित्यध्यात्मवचनाद्यथाशक्तिक्रियादेव्याः ॥ १२ ॥ नचात्मशब्देनास्यपुरुषस्यैता
वंतोगुणाउच्यंतइतिव्यवस्थित्यभावः । यस्ययावंतोर्थायुगपद्ध्यातुंशक्यंतेतस्यतावंतइतिसंधेः ॥ १३ ॥ नचमु
मुक्षवइवइत्यविशेषाद्वरणस्यद्युतेश्चसर्वेषामपेक्षितत्वाच्चसंभृतिद्युव्याप्तीअपिसामान्ये । सत्योज्ञानंपरमानंदरूप
आत्मेत्येवंनित्यदोपासनंस्यात् । नान्यत्किंचित्समुपासीतधीरःसर्वैर्गुणैर्देवगणाउपासते । गुण्याकारस्मृतेरे
वद्युतिमात्रंप्रतीयते । नव्याप्तिर्जगदस्मृत्यानानाशक्तिर्यतोमता । देवानांयुगपज्ज्ञानंमनुष्याणांतथानतु ।
पर्यायेणैवसत्याःस्युर्नैवान्येषांकथंचनेत्यादिप्रमाणबलात् ॥ १४ ॥ क्वचिद्बहुगुणाःक्वचिदल्पगुणाःश्रुतिष्वेवो ॥७१६
च्यंतइत्युपसंहारस्याप्रयोजनतेतिनवाच्यं । गुणाःसर्वेब्रह्मणैवह्युपास्यानान्यैर्देवैःकिमुसर्वैर्मनुष्यैरित्यादिश्रु

तेः। सर्वगुणोपासकस्याप्यधिकारिणोभावादेकत्रापृथक्सर्वगुणानुक्तेश्चबलाद्धुपसंहारानतेः ॥ १५ ॥ नचमु क्तावुपासनाभावेफलादिकमपिस्यादित्यतिप्रसंगः। उपासनायाःसंस्काराख्यकारणस्यसत्त्वात्। नहीयतेय त्रगत्वायत्रगत्वानवर्धतइत्यवृद्धिप्रमाणभावाच्च ॥ १६ ॥ नचकर्मकरणशक्तेरप्यदूरत्वात्तत्संश्रयनियमः। उपासनाख्येकार्येनित्यकृतिसंस्कारोनतथाकर्मणीतिकार्यवैशेष्यात् ॥ १७ ॥ नचायोग्यताख्यविशिष्टकार णाज्ज्ञानिष्वपिकेषांचिन्मोक्षोनभवतीतिनियमः। ज्ञानिनांमोक्षंददात्येवेश्वरःस्वभावात्। अयोग्यानांज्ञानस्यै वोत्पत्त्यनुपपत्तेः॥१८॥ नचप्रयत्नानुसारिणोमुक्तावाधिकारिकानंदादयः। अधिकारानुसारित्वात्प्रयत्नस्य। कथंचिदधिकेयत्नेतत्साधनादिवस्तूनांदूषणप्राप्तेः। स्वाधिकाराधिकोयत्नःप्रायशोनोपपद्यते। कथंचिदधिके यत्नेदोषःकश्चित्समापतेदितिवचनाच्च ॥ १९ ॥ नचैकस्मादेकोविशिष्टोदृष्टएवेतिप्राणाद्विशिष्टजीवाभावेदृ ष्टवैरूप्यमितिदोषः। यःसर्वमवजानीयादृतेदेवंनारायणंदेवींचपरमांश्रियं। सप्राणानवरुध्येमंमंत्रमावर्तयी त। आत्मादेवानांभुवनस्यगर्भोयथावशंचरतिदेवएषः। घोषाइदस्यशृण्विरेनरूपंतस्मैवातायहविषाविधेमे ति। सह्येषांभूतानांवरिष्ठोनह्येतस्मात्कश्चनोपरिविनादेवंनारायणंदेवींचपरमांश्रियमितिप्रतिक्रियाविधाना

न्याय दिविरोधात् ॥ २० ॥ अस्तिभगवःप्राणाद्भूयइतिप्रश्नाद्यभावात्प्राणस्यैवोन्नतिप्रतीतेर्नविष्णोरपिततःपरत्व विवर
मितिनमंतव्यं । एषतुवाअतिवदतीतिविशेषणात्प्रश्नप्रतिवचनप्रतिसंधानोपपत्तेः ॥२१॥ नचसत्यादीनामभे ३ । ३
॥ १२ ॥ दानुक्तेरन्यत्वं । सत्यंपूर्णंविज्ञानंपूर्णंधृतिःपूर्णानिष्ठापूर्णाश्रद्धापूर्णामतिःपूर्णासुखंपूर्णंभूमापूर्णोऽहंपूर्णआत्मा
पूर्णोनात्रकिंचिदूनंपूर्णमेवाधस्तात्पूर्णमुपरिष्टात्पूर्णंमध्यमःपूर्णंसर्वतः । तदेषश्लोकोभवति । पूर्णमदःपूर्णमि
दंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यतेइतिश्रुतेःसर्वेषामनूनत्वात् । सत्याद्याअहमात्मां
तायद्गुणाःसमुदीरिताः । तस्मैनमोभगवतेयस्मादेवविमुच्यतइतिवचनाच्च ॥ २२ ॥ नचश्रियोऽप्रयत्नत्वाद
नुपासनंसंसारोवा । नित्यंभगवदुपस्थितेररतिप्रियत्वात्संस्कारापाटवान्नित्योपासोपपत्तेश्च ॥ २३ ॥ नचबंध
दार्ढ्येश्रवणादीनामफलता । अन्यथोपासांविनैवश्रवणादिज्ञानमात्रेणमुक्तिरितिदोषः । श्रवणादित्रयोत्प
न्नदृष्ट्यैवस्वेच्छयाहरिः । प्रसन्नोमुक्तिदोनित्यमन्यथानकथंचनेतीश्वरेच्छानियतिश्रुतेः ॥ २४ ॥ नचगुर्वधी
नत्वेज्ञानमोक्षयोर्ज्ञानिनोपिकदाचिद्गुरुकोपाज्ज्ञानपराभावेनामुक्तिप्रसंगान्नगुर्वधीनत्वमिति । ज्ञानिनोगुरु ॥७१७
शापेपिनामुक्तिःसंसृतेःक्वचित् । आनंदह्रासदोषेणसैवमुक्तिर्विदुष्यतीतिवचनान्मुक्तिदूषणेनैवगुरुकोपादेः

कृतार्थत्वात् । ज्ञानिनोब्रह्मवस्तुवैभवेनमुक्तिःस्यादितिगुरोर्वरेणवामुक्त्युपपत्तेः ॥ २५ ॥ शिष्यस्यापिपुरुषत्वसाम्याद्धारणादेस्तत्प्रयत्नस्यनदौर्बल्यमितिनमंतव्यं । गुरुप्रसादोबलवानित्यादिविशेषोक्तेः ॥ २६ ॥ न चोत्तमगुरुस्वीकारार्थत्वेनप्राप्तसंत्यागनिमित्तदोषः । तत्रदोषेमानाभावात् ॥ २७ ॥ नचविद्याकर्मवासंसारनिवृत्तिकारणमितिकारणानिर्णयः । नान्यःपंथाअयनायविद्यतइत्यवधारणाद्विद्यावचनस्यप्राधान्यात् ॥ २८ ॥ नचविद्यावचनस्यप्राधान्यंभ्रमः । प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहंसचममप्रियइतिभगवतस्तस्मिन्नेवाभ्यधिकप्रीतिवचनात् । यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइतितत्प्रतीतेरेवमोक्षवचनाच्च ॥ २९ ॥ नचकस्यचिद्विशेषज्ञानोपपत्तेर्भक्त्यादिकंविनामुक्तिः । भक्त्यैवैनंजानातिभक्त्यैवैनंपश्यतिभक्त्यैवबंधाद्विमुच्यते । भक्त्यैवानंदी भवति । यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यः । भिनत्तिकर्मसंघातंप्रसन्नोभगवान्हरिरित्याद्यागमात् ॥ ३० ॥ नचदृष्ट्वैवतंमुच्यतेनापरेण । यावान्यश्चास्मितत्त्वतः। ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वेत्यादिसामान्यालापमात्रेणदर्शनस्याविशेषः। यथायोग्यमेवैषआत्मानंदर्शयतियथाधिकारंदेवेभ्योतोब्रह्मैवैनमभिपश्यत्यथात्मैवात्मानमभिपश्यतिसुस्थिरोह्येषनियमइतिदर्शनविशेषनियमस्यसुस्थिरत्ववचनात् । यावान्यश्चास्मीतिब्रह्मणएवज्ञानोपपत्तेः।यावानित्य

न्याय त्रापिसामान्यविशेषज्ञानोपपत्तेश्च ॥३१॥ नचभगवतःसर्वत्रगुणसाम्याद्यस्यकस्यापिरूपस्यदर्शनात्सर्वेषांमु विवर०
क्तिः। समोपिभगवान्स्वबिंबदर्शनएवैनंमोचयति । यथासमेष्वपिकर्मसुस्वकृतमेवैनंभोजयतीतिश्रुत्युक्तस्व ३।३
॥१३॥ कृतप्राप्तिदृष्टांतात् ॥३२॥ भक्तिरेवैनमितिभक्तेरेवपृथङ्मोचकत्वदर्शनान्नेशकृत्यमितिनमंतव्यं। अनादितोगु
णाःसंतोभक्त्याद्यानह्यमूमुचन्। जीवंतद्गुणसुव्यक्तिंकृत्वैनंमोचयेद्धरिः। कंचिन्नमोचयेद्वासौस्वातंत्र्यंतेन
तस्यहि। भक्तिवाक्करणत्वेनसावकाशेशवागथ। भक्त्यैनंमोचयेद्विष्णुरितिमानत्वमेष्यतीतिब्रह्मतर्कवचना
दनादिगुणविस्तरेसत्यप्यव्यक्त्यादिनातदिच्छांविनामोक्षाप्राप्तेः ॥ ३३ ॥ नचांशिमार्गस्यांशेनागम्यत्वात्त
योर्भेदः। साधनोत्तमस्यादृष्टस्यांशिकृतस्यांशेनभुज्यमानत्वात्। अन्यथादृष्टंविनाशरीरानुपपत्तेः॥ ३४॥
नचगुणांतरसंधानस्यक्वापिदर्शनमात्रेणसमाधिकांगदेवतांतरगुणाअप्यंगदेवतांतरेउपसंहर्तव्याः। नानागुण
त्वेनतेषांश्रुतिदृष्टेः। अनिषिद्धगुणानांवाक्यान्वयन्यायेनोपसंहारान्नशाखास्वित्यादिविशेषः। उत्तमेष्वधम
गुणापेक्षयामंत्रादिवद्धेति ॥ ३५ ॥ नचभूमगुणस्योपासकंप्रतिविशेषाभावेपितत्तदिष्टगुणानुसारेणफलोपप ॥७१८
त्तिरित्यविशेषः। भूमैवदेवःपरमोह्युपास्यानैवाभूमाफलमेषांविधत्तइत्यादिशिष्टेः ॥ ३६ ॥ नचभूमगुणउपा

सकानामेकप्रकारेणैवप्रतीयतइत्यंगीकार्यं । विशेषस्यकल्पनोपपत्तेरितिनमंतव्यं । यावानेवाधिकारेष्ठविशे
षोन्नूनएवहि । ततोभूमत्वदृष्टौचब्रह्मादीनांपृथक्पृथगितिविशेषस्यान्नूनत्ववचनात् ॥ ३७ ॥ नचशुद्धमोक्ष
साधनवैरूप्यान्मोक्षसाधनत्वेनोपदिष्टंविनाविष्णावेवोपासनांतरस्याकर्तव्यता। अविघ्नतासाधनत्वात्॥३८॥
नचकाम्यसाधनानामपिगुणानामंगत्वादेवोपसंहर्तव्यतानियमः । अनुपसंहारेविरोधाभावात् । काम्यानाम
नियतांगत्वाच्च । अर्थादिधर्मसिद्धौहिननियत्यांगमिष्यतइतिब्रह्मतर्के ॥ ३९ ॥ नचदेवादीनामितितत्रैव
विशेषवचनाभावाद्ब्रह्माशिरसिललाटेरुद्रइत्यादीनांनावश्योपास्यतादेवादीनामेव । ध्यायेदंगेष्वंगदेवताःपर
स्यविशिष्टाहिगुणामुक्तौदेवानांभवंतितेहिताद्दशास्तेहिहरेरनुरूपाइतिश्रुतेर्गुणवैशेष्यात् ॥ ४० ॥ नचक्रिया
त्वादुपासनायाअग्निष्टोमादिवत्प्रतिशाखंवक्तव्यता । उपासनायजनंचेतिसाम्यंतत्तद्विशेषान्संहरेत्सर्वतश्च ।
तथाकर्तृणांतत्फलानांविशेषाद्यर्थाहिशाखाअन्यथैवंचसार्थाइत्युपासनाविशेषाणांत्वधिकारिविशेषाणांचाग
मेऽवगमात् ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमन्न्यायविवरणेतृतीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ३।३ ॥ ॥ ॥
हरिःॐ॥नचज्ञानिनऔदार्यान्मोक्षादन्यफलेच्छायाएवासंभवात्तदुक्तिःप्रशंसामात्रमितिवाच्यं । प्रायशोनसं

भवत्येव । कस्यचित्सौभर्यादिवद्भवतिचेज्ज्ञानेनैवाशेषमीप्सितंभवतीतिव्यवस्थोपपत्तेः ॥ १ ॥ २ ॥ नचाधिकारेसमेपितेषामेवोच्चावचशक्तियोगात्फलभेदोपपत्तेरधिकारविशेषकल्पनंव्यर्थं । भक्त्याद्यधिकारानुसारेणशास्त्रात्फलप्राप्तेःसर्वेषामविशेषात् । दृश्यमानत्वाच्चभक्त्याद्यधिकारतारतम्यस्य । उच्चावचशक्तेरपितन्निबंधनत्वात् ॥ ३ ॥ नचज्ञानिनामात्मस्वरूपदार्ढ्यात्सत्प्रवृत्तिविपरीतप्रवृत्त्योरविशेषः । एतावतोधिकानास्तिप्राप्तिरित्यंततःस्थिता । यास्थितिस्तांसमाप्नोतियथाशक्तिप्रयत्नतः । विपरीतप्रवृत्तेस्तुतस्यह्रासोधिकंभवेदितिवचनात्स्थितिविशेषोपपत्तेः ॥ ४ ॥ नचसर्वजीवानामेकप्रकारएवनिजस्वभावश्चैतन्यमितिफलेप्यविशेषः । निषेधसामान्यविधिक्रियाणांविभक्तत्वात् । नादेवोदेवपदमन्विच्छेदन्विच्छन्यात्यधरंतमः । नदेवःस्वीयंपदमन्विच्छन्विदुष्यति । तदेवह्यस्यस्वमितिनिषेधविभागः । स्थिरंज्ञानंस्थिरोहरावभिषंगःस्थिरमोजोबलंविरागएतद्धिसामान्यंदेवानां । अन्येषामस्थिराण्येतानिसर्वाण्यथापियथायोगंविनेयानीतिसामान्यविभागः । ज्ञानदानमेवदेवानांविहितं । तपएवर्षीणामाचारएवमनुष्याणांतदविरोधेनान्यानिकरणीयानीतिविधिविभागः । चरंतिदेवाविहितंसमस्तमर्धमेवमुनयोदशांशतोमनुष्याइतिक्रियाविभागः ॥ ५ ॥ ६ ॥ नचस्वातंत्र्याद्देवानामेवज्ञाना

द्फलंनकिंचिदन्येषामितिवाच्यं। त्वरयैवमनुष्याणांसिद्धिरत्वरयैवतु। देवानांतत्प्रसादेनमुक्तिरेवसतांनृणा मितिमानुषमुक्त्यर्थमेवदेवानामत्वरयासिद्धिश्रुतेः ॥७॥ नचगृहस्थानामशेषकर्मविशेषयोग्यत्वादाधिक्यंमु क्तौ। त्वरयैवगृहिणःसाधयंतिमुक्तिमत्वरयैवयतयस्तेभ्यश्चात्वरयादेवास्तेषुचब्रह्मा। तदेषश्लोकः। शतंपरान भिपश्यैवदेवंब्रह्माचरद्बहुश्चरंयत्तपोग्र्यं। विहायरागंमनसश्चोपरिष्ठंततोभवत्परमेष्ठीसमुक्ताविति। योहित्वरया साधयेत्समंदंसुखमाप्नुयात्। योह्यत्वरयासमहदितिश्रुतेर्गृहिभ्योयतीनांतेभ्योदेवानामत्वरयासिद्धेः। बहुका लसाधनाद्बहुकर्माधिकारमात्रस्यदुर्बलत्वात् ॥८॥ नचाविष्कारेणकथनादशेषतोपियोग्याज्ञानिनोभवंतीत्या स्थानचत्वरादिषुस्थित्वैवप्रकथनीयं। नह्येवंत्वरमाणेसिद्धिर्भवति। अयोग्यानामपिश्रवणप्रसंगात्। तस्माद्वि चार्ययोग्यानामेवात्वरयैवकथयित्वासिद्धिर्भवति। त्यक्त्वात्वरांब्रह्मविद्यांवदेतजनाययोग्यायसदैवविद्वानि तिश्रुतेः। मानस्तेनेभ्यइत्यादेश्च ॥ ९ ॥ नचविरोधाभावात्साधनानुष्ठानजन्मन्येवापरोक्षज्ञानंमुक्तिश्चेतिनिय मः। प्रतिबंधेसतितन्निरासेनात्वरयैवसिध्युपपत्तेः। यद्यारब्धंकर्मनिबंधकंस्यात्प्रेत्यैवपश्येद्योगमेवान्ववेक्ष्येत्या दिश्रुतेः। अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयातिपरांगतिमितिभगवद्वचनं ॥ १० ॥ ११ ॥ इतिन्यायवि० ॥३।४॥

हरिःॐ ॥ नचश्रवणाद्यनावृत्याऽपरोक्षज्ञानोदयेसर्वेषांसुशक्यत्वमितिगुणः । महाफलत्वात्सर्वेषामशक्य
तायाएवोपपन्नत्वात् । अन्यथासर्वसुशक्यस्यैवसाधनतयासर्वेषांमोक्षापत्तेः ॥ १ ॥ नचशश्वदतिप्रसिद्धत्वा
दात्मशब्दोदितंस्वामित्वंनानित्यशउपास्यं । अन्येभ्योधिकफलत्वेनसविशेषत्वादात्मत्वस्य ॥ २ ॥ तर्हिविशे
षवत्त्वादेवप्रतीकमपीश्वरइत्युपास्यमितिन । यत्रसंधिरुपपत्तिर्विद्यतेतस्यैवग्राह्यत्वात् । अन्यस्येशत्वग्रहणस्य
मिथ्याज्ञानत्वादेवानुपपत्तेः ॥ ३ ॥ नचप्रदिनंविविधगुणन्यासेनभगवत्प्रीत्युपपत्तेर्नब्रह्मतादृष्टिनियमइति
वाच्यं । अशेषगुणांतर्भावेनतस्यैवाधिकसाधनत्वात् ॥ ४ ॥ नचविविधस्थानेष्वादित्यादीनांचरणाद्विष्णवंगे
ष्वादित्यादिमतिनियमोनास्तीतिवाच्यं । तत्कृतावेवकृत्यस्याप्तत्वादादित्यादीनां ॥ ५ ॥ नचज्ञानस्यसम्य
क्तद्विषयत्वमात्रेणपूर्तेरासनादिनानकार्यमितिवाच्यं । आसनादिनानिश्चलत्वादिविशेषकार्योपपत्तेः ॥ ६ ॥
नचान्यस्यापिसाधनस्यकर्तुंशक्यत्वान्नयावन्मुक्तिध्यानंकार्यमितिवाच्यं । ध्यानंविनाऽपरोक्षज्ञानाख्यवि
शेषकार्यानुपपत्तेः ॥ ७ ॥ नचज्ञानोदयेऽशेषकर्मक्षयेकृतकृत्यत्वात्तदैवमुक्तिः नचेत्कर्मक्षयइतिवाच्यं । प्रारब्ध ॥७२
स्यैवकृतस्ययावद्भोगंसंस्थितेः । कर्माणिक्षपयेद्विष्णुरप्रारब्धानिविद्यया । प्रारब्धानितुभोगेनक्षपयन्स्वंपदंन

येदितिवचनाच्च ॥ ८ ॥ इतिश्रीमद्ब्रह्मसूत्रव्याख्यान्यायविवरणेचतुर्थाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ ४ । १ ॥
हरिःॐ ॥ नचवाक्पूर्वंरूपंमनउत्तररूपंमनःपूर्वरूपंवागुत्तररूपमित्युक्तेर्व्यामिश्रत्वादनिर्णीतिरेव । वाक्पूर्वंरूपंमनउत्तररूपमितिवाचःपूर्ववर्णदेवतात्वनिर्देशमात्रेणमनःपूर्वमित्यनेनसाम्यं । मनसावाअग्रेसंकल्पयत्यथवाचाव्याहरतीतियुक्तितोविशेषोमनःपूर्वकत्वस्यैवश्रुतइतिप्राधान्यंमनसएवेतिज्ञायते । सृष्टौचविलयेचैवसदापूर्वंप्रवर्तने । नियंतृत्वेचवचसोमनोधीशंशिवोहितदितिश्रुतेश्च ॥ १ ॥ नचमनःपूर्वकत्वनियमादशेषदृष्टादृष्टव्यापाराणांतस्यप्राणादन्यूनता । इंद्रियस्थैःस्वरूपैस्तुज्ञानानिजनयत्यसौ । मनस्थेनविशेषेणकामैःकर्मवदेवच । पृथक्स्थितेनरूपेणजीवंधारयतिप्रभुः । जीवस्थितेनरूपेणवेदयत्यहमित्यपि । प्राणएकोवशीनित्यंबाह्यांतःकरणेश्वरः । तान्येतान्यवशान्येवतथापिकृपयैवसः । पृथक्शक्तोपितद्वैस्तुस्वरूपैस्तद्गकार्यकृत् । तस्येशोभगवान्विष्णुरेवमेषयथान्यगइत्यादिश्रुतेःप्राणस्यैवाढ्यतावगमात् ॥ २॥ सोध्यक्षेइत्यस्याप्येवमेवाशंकापरिहारश्च । श्रुतिबाहुल्यमेवशंकायांपरिहारेचविशेषहेतुः ॥ ३ ॥ ४ ॥ नचभूतानामुत्पत्तिक्रमवैपरीत्येनलयोक्तेर्मुक्तिलययोर्विशेषाभावाच्चैकस्मिन्नेवभूतेसर्वेषांलययोर्थतःक्लृप्तइतिवाच्यं । तत्तद्भूतोद्भवत्वात्तत्तद्देवानांतत्समानानां

चविशेषवचनाभावेस्वसमानलयस्थानएवलयोपपत्तेः। विशेषश्रुतेश्च ॥५॥ नचप्रकृतेःसंसाराभावादिनेशेना
प्यन्यथाकर्तुमशक्यत्वेनसुदृढत्वात्सर्वसाम्यमेवेश्वरेण। नचेत्संसारित्वमितियुक्तं। ईश्वरस्यमहामहिमत्वात्।
॥ १६ ॥ नित्यमसंसारित्वस्यनित्यंतदनुग्रहेणैवोपपत्तेः। सदाऽनित्यतयाऽनित्यंनित्यंनित्यात्मनायतः। नित्ययैवस्वश
क्त्येशोनियामयतिनित्यदा। द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावश्चेतनाधृतिः। प्रकृतिःपुरुषश्चैवनसंतियदुपेक्षयेत्यादि
श्रुतेश्च॥६॥नचान्यदेवादीनांप्राणाधीनत्वात्तत्प्राप्तिनियमात्परप्राप्तिर्नास्त्येव। प्राणंप्राप्यपरंदेवास्तदन्येचैवत
द्गताः। प्राप्नुवंतिपरंदेवंवसंतिचयथासुखमितिविशेषश्रुतेः ॥७॥ नचसत्यसंकल्पत्वादेरीश्वरसंकल्पाद्यनुसा
रित्वनियमेसंसारसमानधर्मत्वंमुक्तेरितिवाच्यं। कृतार्थत्वेनैवविशेषोपपत्तेः। अपूर्णतादिभावोवादुःखंवाना
स्तिकिंचन। मुक्तस्यपारतंत्र्येपितारतम्येप्यतःसुखीतिचश्रुतिः ॥ ८ ॥ नचप्रारब्धकर्मशेषवत्त्वादुक्रांताववि
शेषोज्ञानिनः। ज्ञानोदयानंतरंसर्वदाज्ञानफलस्यानुवृत्तेः। प्रारब्धकर्मशेषस्तुविरजातरणावधिः। स्वोदयात्फ
लदंज्ञानमादेहंकर्मवारवेः। तथापिप्रकृतेर्बंधोब्रह्मणासहभिद्यतइतिश्रुतिः। शरीरेपाप्मनोहित्वासर्वान्कामान् ॥७२१।
समश्नुते। सतेजसिसूर्येसंपन्नोयथापादोदरस्त्वचाविनिर्मुच्यतएवंहैवपाप्मनाविनिर्मुक्तःसप्राप्नोतिविरजांन

दीं । तत्सुकृतदुष्कृतेविधूनते । तेब्रह्मलोकेतुपरांतकालेपरामृतात्परिमुच्यंतिसर्वइतिच । अन्यथाभावनियमोऽनृतताकार्यकारणइतिच ॥ ९ ॥ नचकृष्यादिलौकिकसाधनस्यफलस्मरणानपेक्षत्वात्स्वर्गमोक्षयोरपितथात्वमितिवाच्यं । क्रियानुवृत्तिलौकिकेसाधनेतुमनोनुवृत्तिर्वैदिकेसाधनेस्यात् । फलंभवेत्सर्वथेत्येवतस्मात्स्मरेत्सदानिश्चितत्वेनविद्वानितिश्रुतेस्तदनुसार्यनुवृत्तेर्लौकिकवैदिकयोःसाम्यात् । अतोत्रफलानुस्मरणंलवनादिकृष्यनुवृत्तिवद्द्रष्टव्यं । वचनप्रामाण्यात् ॥१०॥ इतिश्रीमन्न्यायविवरणेचतुर्थाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥४।२॥

हरिःॐ ॥ नचतत्रतत्रमार्गस्यान्यथोक्तेरधिकारिभेदेनपृथङ्मार्गसुक्रमोपपत्तिरितिवाच्यं । सर्वेवाएतेउत्क्रामंतितेर्चिषमेवाभिसंयंतिततोवायुंततोहःपूर्वपक्षमित्येषउएवब्रह्मपथः । द्वेसृतीअशृणवंपितृणामहंदेवानामुतमर्त्यानां । ताभ्यामिदंविश्वमेजत्समेतियदंतरापितरंमातरंचेतिविशेषश्रुतितोज्ञानिनामेकमार्गस्यैवप्राप्तेः । एषएवब्रह्मपथइत्यवधारणविरोधादन्यथा । एजदितिवैदिकानुष्ठानवतउक्तेर्नाधोगतिविरोधः । पुनरावर्तिनोयेतुतेषाधूमपथोध्रुवः । अन्येषामर्चिरादिश्चदद्धेदोमध्यसंस्थितिः । धूमार्चिरादिदेवेभ्यःप्राप्यानुज्ञांतुमध्यगाः । विहृत्यस्वेष्टदेशेषुतदूर्ध्वंयातिचाधरं । अत्यल्पानामविज्ञाताप्यनुज्ञावर्तिनांभवेत् । पुंद्वारेणस्वदृष्ट्यावायथायो

न्याय ग्यंविमुच्यतां । अतोनमार्गभेदोस्तिनहिमार्गोत्रसंभवः । प्रेतत्वंचाधरोमार्गःपापजत्वात्तयोःपृथगितिस्मृते विवर०
श्च ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ नचसोमादग्निमग्नेरिंद्रमितिसोमादग्नेरेवमस्यापिप्राप्तेःप्रधानवायोरप्यवरोन्यःप्राप्यो ४।३
॥ १७ ॥ स्त्वितिवाच्यं । उत्तमत्वात्तस्यैवब्रह्मप्रापयितृत्वशक्तेः । वायुरेवब्रह्मगमयतितस्यह्येषाशक्तिः । नह्यन्योब्रह्मगम
यतिप्रियोह्येनद्गमयति । नह्यन्यःप्रियोब्रह्मणइतिश्रुतेः । मार्गेत्ववरस्यापियथामार्गंपश्चात्प्राप्तिर्भवतिलोकव
त् । नहिराजानंयःकश्चित्प्रापयतिकृत्तमतिप्रियंचापहाय ॥ नचचतुर्मुखमुक्तिपर्यंतंसंततत्वनियमाद्बंधस्यता
वद्भगवत्प्राप्तिर्नास्तीतिनियमः । यांतिदेवंपरंकेचित्पूर्वंकेचिल्लयेविभुं । योग्यतातारतम्येनविशेषोयमपीष्य
तइतिश्रुतेस्तथाप्राप्तत्वात् ॥ नचपरब्रह्मणएवब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वेनप्रथमप्राप्तत्वादपोहायुक्तेस्तस्यैवप्राप्तिनिय
मः । यांतिदेवंपरंकेचिदितिप्रमाणप्राप्तत्वादेव ॥ नचपरप्राप्तिर्यस्याभीष्टातस्यतत्प्राप्तिरितिनियमः । क्रमानु
रागीभगवान्क्रमात्पुंभिरवाप्यते । अतःक्रमात्समृद्धेतुज्ञानेब्रह्मलयेनरैः । प्राप्यतेनियमेनैवकैश्चिदेवाप्यतेमृ
ताविति भगवतःक्रमानुरागित्वश्रुतेः ॥ नचबहुधाश्रुतेर्यथासौकर्यंचतुर्मुखस्यपरस्यवाप्राप्तिरितिवाच्यं । श्रु ॥७२२
त्युक्तानुवृत्तेरेवन्याय्यत्वात् । सप्रतीकाश्चतुर्मुखमप्रतीकाःपरममुहैतेगच्छंत्यागच्छंतिचचतुर्मुखात्परमंपराञ्च

तुर्मुखंयावद्विलयमथसहचतुर्मुखेनविमुच्यंतेआनंदिनोभवंतीतिहिश्रुतिः । अंतर्भेदाधिकरणत्वात्समुदायो
क्तिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ इतिश्रीमन्न्यायविवरणेचतुर्थाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ४ । ३ ॥ ॥ ७ ॥
हरिःॐ॥नचैतंसेतुंतीर्त्वेत्यत्रातिक्रमोक्तेर्मुक्तोब्रह्मतीर्त्वागच्छति।तरतीतिसामान्यप्रतीतेर्ब्रह्मतीर्त्वाइदंगच्छ
तीतिविशेषानुक्तेः। इमांघोरामशिवांनदींतीर्त्वाब्रह्मसंपद्यतइतिविशेषोक्तेश्चैतंसेतुंप्रत्यन्यत्तीर्त्वेत्यन्यथोपपत्तेः
॥ १ ॥ नचकृत्रिमत्वादमुक्तएवोच्यते।सतत्रपर्येतीत्यादौस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतइतिमुक्तस्यस्पष्टंप्रतिभात
त्वाच्छ्रुतौ । सतत्रपर्येतीतिश्रुत्यैक्यप्रतीतेश्चैवंभूतस्यापिप्रकरणत्वंप्रकल्प्यश्रुतिबाधांगीकारेसाश्रुतिरप्येवं
विभज्यकिंयोजयितुंनशक्यतइतिश्रुतेरेवाभावप्रसंगः । सत्यंज्ञानमित्यादावपिसत्यमित्यस्यान्यमित्यनेनान्व
यइत्यादिप्रसंगात् ॥ २ ॥ नचपरंज्योतिःशब्देनादित्यज्योतिरंगीकारेसतेजसिसूर्येसंपन्नोयथापादोदरस्त्वचा
विनिर्मुच्यतएवंहैवसपाप्मनाविनिर्मुक्तइत्यादिनैकार्थतेतिप्रयोजनं । अथकिमुच्यतेपरंज्योतिरित्यात्मैवपरं
ज्योतिःसहिपरमोद्योततेजीवाच्चाजीवाच्चतस्मादाहुःपरंज्योतिरितितमेवैषजीवोभिसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनि
ष्पद्यतइतितस्यैवपरंज्योतिष्ट्वोक्तेः । सावकाशलिंगान्निरवकाशश्रुतेरेवबलवत्त्वात् ॥ ३ ॥ नचपरमगतित्वा

दीश्वराऽभुक्ताअपिभोगामुक्तौभवंति । ईश्वरस्यस्वतएवपूर्णानंदत्वादभोगस्यापिसंभवादितिवाच्यं । पूर्णा
नंदःपूर्णभुक्पूर्णकर्तापूर्णज्ञानःपूर्णभाःपूर्णशक्तिः । पूर्णैश्वर्याद्भगवान्वासुदेवोविरुद्धशक्तिर्नचदोषस्पृगीशइ
॥ १८ ॥ त्याश्चर्यंतयैवब्रह्मणउभयोक्तेः । सावकाशोपपत्तिमात्रान्निरवकाशश्रुतियुक्तोपपत्तेरेवबलवत्त्वात् ॥ ४ ॥ न
चपारंगतत्वान्मुक्तस्यचिन्मात्रदेहोपिनास्तीतिवाच्यं । अकृत्रिमत्वात्तस्यदेहस्यानपगमात् । अथविमुक्तस्य
चिन्मात्रएवदेहोभवतिचिन्मात्राणिकरणानितैरीशानुगृहीतैर्भोगान्भुङ्क्तइतिश्रुतेः ॥ ५ ॥ नचभगवदोक
सिस्थितत्वान्मुक्तस्यतस्याप्योकस्त्वसाम्येनतत्तदुपायसाध्यभोगसाधनत्वंवाच्यं । निर्दोषत्वात्तदोकसोमुक्त
स्यचसंकल्पादेवेतिश्रुत्यनुसारेणोपपत्तेः ॥ ६ ॥ नचपरगृहगतत्वादस्यराजगृहगतस्येवस्वाधमाअपिकदा
चिदीशते । निर्दोषत्वादेवमुक्तस्येश्वरस्यतत्रस्थानांमुक्तांतराणांचराजदोषवद्दोषासंभवाद्यथायोग्यमेवस्वीका
रोपपत्तेः । मुक्तानांपतयोदेवादेवानांचप्रजापतिः । तस्यविष्णुर्नचैवेदंपारावर्यंविनश्यतीतिश्रुतिः ॥ ७ ॥
नचदेहभावेतत्कार्यदुःखादिस्तदभावेभोगासंभवइतिदोषः । देहाभावाच्चभावाच्चनिर्भोगित्वंचदुःखितां । यां ॥७२३
त्यमुक्तानोभयंचमुक्तानांवशितायतइतिश्रुत्यैवविशेषक्लृप्तेः ॥ ८ ॥ नचसंकल्पादेवसमस्तसंभवात्सृष्ट्यादिस

मस्तकार्यसंभवः । व्यापारोजगतोविष्णोर्मुक्तानांतुस्वभोगगः । नहिस्वर्णंशुद्धमपिवह्निकार्यकरंभवेत् । अ
योग्यशक्तितस्त्वेवनाधिकानंदसंभवः । नहिकश्चित्सुशक्तोपिचकाराचेतनंचितिं । नचकामस्तथाभूयात्ततः
स्यात्सत्यकामितेतिश्रुत्याविशेषक्लृप्तेरेव । मुक्तानांनजगद्यत्नस्तथापिविबुधाःसदा । मुक्तानांतुनियंतारस्तेषां
ब्रह्मास्यवैहरिरितिचविशेषक्लृप्तिः ॥ ९ ॥ नचवशित्वान्मुक्तस्यापिवृद्धिः । कृतकृत्यत्वेननिःश्रमत्वादुपासना
दावभ्यासपाटवान्निर्दोषत्वात्स्नेहाधिक्याच्चतस्यैवपरमसुखरूपत्वेनफलरूपत्वात् । अभ्यासपाटवात्स्नेहादश्र
मत्वादुपासना । भक्तिश्चसुखरूपैवमुक्तानांनतुसाधनमितिश्रुतिः ॥ १० ॥ नचानंतत्वात्कालस्यत्रयोदशी
पंचदशीवत्कदाचित्समस्तस्यापिसंभवात् । मुक्तस्यापिपुनरावृत्त्याशंकेतिवाच्यं । सत्यकामत्वादिमाहात्म्या
त् । अशेषकामसत्यत्वान्मुक्तानांनपुनर्भवः । यस्मात्सकामयेदेवनित्यमात्मापुनर्भवमितिचश्रुतिः ॥ ११ ॥
इत्यनंतमहान्यायमीमांसापारवारिधेः । उत्तारणात्यशक्त्यैवव्याकुलीकृतचेतसां । मंदानामुपकारायमहतांचो
च्छ्रितात्मनां । तद्विशेषपरिज्ञानप्रदीप्तार्काभचेतसां । विशेषगाढेमनसिनितरामुपकारकः । न्यायप्लवोमया
कारिसंक्षेपात्प्रमिताक्षरैः । विस्तारोप्ययमेवस्यात्तद्विशेषातिवेदिनां । व्याख्यानुव्याख्ययोरेवविस्तारोयदुदी

रितः । अनल्पचेतसांपुंसामलंविज्ञानसिद्धये । तन्न्यायोद्धरणेशक्ताअपिह्येतेनसुस्थिरं । न्यायानुगंमनःकुर्युरितिसंग्रहलालसाः । कोनामाशेषविद्योरुसागरोन्मथनोद्धृतं । साक्षाद्विद्याधिराजेनन्यायामृतमनुत्तमं । अशेषतोधिगच्छेतवंद्योवृंदारकोपिसन् । एवंसुदुर्लभेप्यद्धामहान्यायपरामृते । केचनाधिक्रियंतेत्रतत्प्रसादानुरंजिताः । ब्रह्माद्याअमृतेयद्वत्सागरोन्मथनोद्धृते । अहंतुतत्प्रसादैकमहास्पदबलोद्धतः । न्यायामृतार्णवसिममवगाह्यविभज्यच । संक्षेपविस्तराभ्यांचचकारव्याकृतिंकृतिं । तत्प्रसादमृतेकस्यशक्तिःसंसारसागरे । मग्नस्यचेतनस्यस्यात्तत्कृतानुकृतौक्वचित् । नित्यानंदामृतस्यंदितत्कटाक्षैधितस्यतु । कानुशक्तिर्भवेन्नैवततःकोत्रातिविस्मयः । विद्याविद्येसुखंदुःखमशक्तिःशक्तिरेवच । उत्पत्तिस्थितिनाशाश्चविशेषाश्चपरेखिलाः । चेतनाचेतनस्यास्यसमस्तस्ययदिच्छया । सममस्वकृतेनैवप्रीयतांपुरुषोत्तमः ॥ यस्यत्रीण्युदितानिवेदवचनेरूपाणिदिव्यान्यलंबट्तद्दर्शतमित्थमेवनिहितंदेवस्यभर्गोमहत् । वायोरामवचोनयंप्रथमकंपृक्षोद्वितीयंवपुर्मध्वोयत्तुतृतीयमेतदमुनाग्रंथःकृतःकेशवे ॥ नमोजभवभूर्यक्षपुरःसरसुराश्रया । नारायणारणंमह्यंमापतेप्रेयसांप्रिय ॥

इतिश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणेचतुर्थाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ ४।४ ॥ चतुर्थोध्यायःन्यायविवरणसं०

॥ श्रीमन्न्यायविवरणंसंपूर्णं ॥

॥ नरसिंहनखस्तोत्रादिप्रारंभः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ पांत्वस्मान्पुरुहूतवैरिबलवन्मा
तंगमाद्यद्धटाकुंभोच्चाद्रिविपाटनाधिकपटुप्रत्येकवज्रायिताः ॥ श्रीमत्कंठीरवास्यप्रततसुनखरादारितारराति
दूरप्रध्वस्तध्वांतशांतप्रविततमनसाभाविताना किबृंदैः ॥ १ ॥ लक्ष्मीकांतसमंततोविकलयन्नैवेशितुस्तेसमं
पश्याम्युत्तमवस्तुदूरतरतोऽपास्तंरसोयोष्टमः ॥ यद्रोषोत्करदक्षनेत्रकुटिलप्रांतोत्थिताग्निस्फुरत्खद्योतोपमविष्फु
लिंगभसिताब्रह्मेशशक्रोत्कराः ॥ २ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितंनरसिंहनखस्तोत्रंसंपूर्णं॥
श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ ध्यायेत्तंपरमानंदंयन्मातापति
मयदपरमानंदं ॥ उज्झितपरमानंदंपत्याद्याद्याश्रमैःसदैवपरमानंदं ॥ १ ॥ यस्यकरालोलंचक्रंकालःपरः
सहिकरालोलं ॥ यस्यगदापवमानःसन्योव्यासोभवत्सदापवमानः ॥ २ ॥ यस्यरमानमनोगंजगृहेवि
श्वंभरापिनमनोगं ॥ यस्यपुमानानंदंभुंक्तेयद्धामकपतिमानानंदं ॥ ३ ॥ परमेष्ठुयदातेजःपरमेष्ठुचकार
वासुदेवोजः ॥ मानधिबिभ्रत्सुमनोमानधिमासीन्नवासुदेवोजः ॥ ४ ॥ सोऽजनिदेवक्यंतेयस्मादनुकंपना
वदेवक्यंते ॥ अवदन्देवक्यंतेभुवनंहिसुराःसदैवदेवक्यंते ॥ ५ ॥ नीतोवसुदेवेनस्वततेनसगोकुलंसुवसुदे

वेन ॥ तत्रयशोदातनयंमेनेकृष्णंस्वकीयमवदातनयं ॥ ६ ॥ ववृधेगोकुलमध्याद्योदेवोविश्वमद्भुताकुलमध्या
त् ॥ तत्रचपूतनिकायावधमकरोद्यन्निजाभवंतिसपूतनिकायाः ॥ ७ ॥ अधुनोच्छकटंलोलीपादाङ्गुष्ठेन
॥ १ ॥ वातपेशशकटंलोली ॥ अतनोद्रक्षामस्यस्वाज्ञानाद्गोपिकासदेरक्षामस्य ॥ ८ ॥ मुखलालनलोलातन्मुखगं
जगदचष्टसालनलोलातत् ॥ नाध्यैन्मायामस्यजगत्प्रभोःस्वधिकततमायामस्य ॥ ९ ॥ तस्यसुशर्माण्य
करोदरिणोगर्गःसदुक्तिकर्माण्यकरोत् ॥ अवदन्नामानमयंजगदादिंवासुदेवनामानमयं ॥ १० ॥ तस्यस
खाबलनामाज्येष्ठोभ्राताथयन्निजाबलनामा ॥ यस्यचपर्यंकोयंपूर्वतनोविष्णुमजसपर्यंकोयं ॥ ११ ॥ तेनह
तोवातरयस्तृणचक्रोनामदितिसुतोवातरयः ॥ हरमाणोबालतमंस्वात्मानंकंठरोधिनाबालतमं ॥ १२ ॥ सो
वनिमध्येरंगन्नरिदरयुग्बालरूपमध्येरंगन् ॥ अमुषन्नवनीतमदःस्वगोकुलेगोपिकासुनवनीतमदः ॥ १३ ॥
तन्माताकोपमितातमनुससारात्मवादवाकोपमिता ॥ जगृहेसानमनंतंदेवंतांच्चिंतयैवसानमनंतं ॥ १४ ॥ अ
थसांतरितामानंविष्णुंविश्वोद्भवंसदांतरितामानं ॥ अनयद्दामोदरतांयोऽरमयत्सुंदरींनिजामोदरतां ॥ १५ ॥ ॥७२५
चक्रेसोर्ज्जुननाशंप्राप्नोतियत्स्मृतिःसदार्ज्जुननाशं ॥ तौचगतौनिजमोकस्तेनैवनुतेनयन्निजानिजमोकः ॥१६॥

अथबृंदावनवासंगोपाश्चक्रुर्जगत्क्षितावनवासं ॥ तत्रबकासुरमारःशौरिरभून्नित्यसंश्रितासुरमारः ॥ १७ ॥
अहनद्वत्सतनुकंयोपाल्लोकंस्वयत्नवत्सतनुकं ॥ सोपाद्वत्सानमरःसहोव्यजोगोपवत्सुवत्सानमरः ॥ १८ ॥
सविभुःश्रीमानहिकेननर्तयस्यश्रमानमामानहिके ॥ अकरोन्नद्युदकांतंकांतंनीत्वोरगंसनाद्युदकांतं ॥ १९ ॥
हत्वाधेनुकमूढंबलात्प्रलंबंचखेटसधेनुकमूढं ॥ व्रजमावीदमृताशःपीत्वावह्निंचरस्थिरादमृताशः ॥२०॥ गिरिणा
रक्षापिकृताव्रजस्यतेनस्वरक्षरक्षापिकृता ॥ शक्रायव्यंजयतास्वांशक्तिंविश्वमात्मनाव्यंजयता ॥ २१॥ रेमेगोपी
ष्वरिहासमन्मथाक्रांतसुंदरीपीष्वरिहा ॥ पूर्णानंदैकतनुःसविश्वरुक्पावनोप्यानंदैकतनुः ॥ २२ ॥ अथहत
योर्गलिकेश्योःश्वफल्कजप्रापितःपुरींगलिकेश्योः ॥ भङ्क्त्वाधनुराजवरंजघानतेनैवचस्वयंराजवरं ॥ २३ ॥
मृत्नन्गजमुग्रबलंसबलोरंगंविवेशसृतिमुग्रबलं ॥ हत्वामल्लौबलिनौकंसंचविमोक्षितौततोरौबलिनौ ॥ २४ ॥
प्रादात्सादीपनयेमृतपुत्रंज्ञानदीपसांदीपनये ॥ गुर्वर्थेज्ञानतमःप्रभेदितानित्यसंभृताज्ञानतमः ॥ २५ ॥ जि
त्वामागधराजंतोषितमकरोत्सदात्मयोगधराजं ॥ अनुकुर्वन्निजसदनंचक्रेरम्यंपुरंसुबोधनिजसदनं ॥ २६ ॥
प्रसभंसगजबलस्यक्षत्रस्योच्चैःसमगधराजबलस्य ॥ मानंशिशुपालवरंहत्वाभैष्मीमवापशिशुपालवरं ॥ २७ ॥

यमक हंसोऽडिभिकश्चपलावमुनासंसूदितौयवनकश्चपला ॥ कीर्तिर्विमलाविरताप्रततांविश्वाधिपावनीलाविरता भारत.
॥ २८ ॥ सत्याजांबवतीर्याभार्याविंदाद्याभानुसांबवतीर्याः ॥ प्रद्युम्नंमोदरतःप्रापज्येष्ठंहरिःसुतंस्वमोदरतः
॥२॥ ॥ २९ ॥ यत्परिवारतयेशाजातादेवानृपात्मनारतयेशाः ॥ यद्धरितंविषसर्पप्रभृतिर्ध्वांतंनमारुर्तिविषसर्प
॥ ३० ॥ येनहिडिंबबकाद्यारक्षोधीशानिपातिताबबकाद्याः ॥ भीमेप्रीतिममेयांव्यंजयतातेनैवशेषपातिममे
या ॥ ३१ ॥ अथकृष्णावरणेतान्प्राप्तान्राज्ञोऽशृणोत्सदावरणेतान् ॥ द्रष्टुंयातःसबलस्तांश्चानैषीत्पृथासुतां
स्ततःसबलः ॥ ३२ ॥ तानिंद्रस्थलवासांश्चक्रेकृष्णःपरोनिजस्थलवासान् ॥ स्वबलोद्रेचितमानैर्जुगोपधर्मंच
तैःपरांचितमानैः ॥ ३३ ॥ वालिवधानुनयायप्रणयीसख्यंसुसंदधेनुनयाय ॥ वासवजेनविशेषात्तेनैवपुन
र्नृजन्मजेनविशेषात् ॥ ३४ ॥ मातुःपरिभवहान्यैराज्ञाद्युसदामितश्चपरिभवहान्यै ॥ अभवन्नरकमुरारिर्योवा
सीदत्समस्तनरकमुरारिः ॥ ३५ ॥ नीतोदिविदेववरैरेमेसत्यासमन्वितोदेववरैः ॥ सर्वर्तुवनेशशिनानिशि
सत्यांवासरेवनेशशिना ॥ ३६ ॥ सुरतरुमापालिमतात्प्रकाशयञ्छक्तिमात्मनःपालिमतात् ॥ सुरवरवीरेषुद ॥७२६
रीप्रधानजीवेश्वरःपरेषुदरी ॥ ३७ ॥ पुरमभियायारिदरीदत्वाभद्रांपृथासुतायारिदरी ॥ शक्रपुरीमभियातः

प्रादाद्धह्नेर्वनंसतामभियातः ॥ ३८ ॥ शिवभक्तप्रवराद्यंपुमान्नसेहेगिरीशविप्रवराद्यं ॥ तंस्वात्मेंद्रवरेणव्यधु
नोद्धीमेनधूतरुद्रवरेण ॥ ३९ ॥ यस्याज्ञाबलसारैःपार्थैर्दिग्भ्योहृतंधनंबलसारैः ॥ जित्वाक्ष्मामविशेषांप्रसह्य
भूपान्समस्तकामविशेषां ॥ ४० ॥ अथपार्थान्क्रतुराजंप्रापयदमरेट्सरुद्रशक्रतुराजं ॥ पूजातेनावापिच्छिन्न
श्चैद्यःसृतिंगतेनावापि ॥ ४१ ॥ निहतौसौभकरूशौशीतोभातश्चयेनतौभकरूशौ ॥ अजयद्धुद्रंचरणेबाणार्थे
वनिपतितकचंद्रंचरणे ॥ ४२ ॥ असृजज्ज्वरमुग्रतमःक्षयप्रदोलीलयाधिवरमुग्रतमः ॥ क्रीडामात्रंविश्वंप्रका
शयन्नात्मनःसविहरकमात्रंविश्वं ॥ ४३ ॥ यस्यावेशोरुबलान्न्यहनत्पार्थोसुरान्प्रजेशोरुबलान् ॥ वरदानाद
स्यैवजगत्प्रभोरीरणात्समनुगतनादस्यैव ॥ ४४ ॥ यस्यावेशात्सबलःप्रचकर्षपुरंप्रसह्यचेशात्सबलः ॥ कुरुप
तिनामनुयमुनाकृष्टायेनाहुरर्ह्यमतनुयमुना ॥ ४५ ॥ यद्बलवान्क्रोधवशान्निनायनाशंवृकोदरःक्रोधवशान् ॥
लेभेचान्यागम्यंस्थानंपुष्पाणिधामचान्यागम्यं ॥ ४६ ॥ यद्बलभारवहत्वान्नाचलद्धुरगादिभिःसुभारवहत्वात् ॥
धर्मादरिहापिपदंभीमोयेनैवसाहसंरिहापिपदं ॥ ४७ ॥ नहिनहुषोलंनहितुंधर्मोद्रौणिस्तथेतरोलंनहितुं ॥
नोराद्धर्णोब्रह्मवरीयेनध्वस्तोस्त्रमग्रहीत्सब्रह्मवरी ॥ ४८ ॥ क्षात्रंधर्मंस्ववतागुरुवृत्त्यैकेशवाज्ञयाचरमंस्ववता ॥

 सर्वंसेहेमनसाभीमेनेशैकमानिनाहेमनसा ॥ ४९ ॥ यद्भक्तप्रवरेणप्रोतःस्वास्मिन्सकीचकःप्रवरेण ॥ पतिता
स्तस्यसहायाःकृष्णार्थेमानिनःसमस्यसहायाः ॥ ५० ॥ यद्भक्त्यानुगृहीतौपार्थोभीमश्चगोनृपौनिगृहीतौ ॥
 ऋणमुक्त्यैसुव्यत्यस्त्यैक्रमशोवीरावमुंचतांसुव्यत्यस्त्यै ॥ ५१ ॥ यद्भक्त्यामितयालंकृष्णाकार्येविवेशकृष्णाका
र्यें ॥ यामीरार्धतनुत्वान्नापाद्धीमाद्दतेपिनापाद्धीमात् ॥ ५२ ॥ यांस्प्रष्टुमिच्छंतमजातशत्रुंन्यवारयत्स्वस्थम
जातशत्रुं ॥ शंरूपानेनित्यरतेरियंश्रीरितिस्मदेवेज्यदितेरियंश्रीः ॥ ५३ ॥ मनसामनसामनसामनसायम
नंतमजस्रमवेदनुया ॥ विलयंविलयंविलयंविलयन्निखिलंत्वशुभंप्रचकारचयः ॥ ५४ ॥ सोगाद्दूतमुखेनप्रभु
णेदंवर्ततेयद्दूतमुखेन ॥ पार्थार्थेबहुतनुतांयत्रप्रकाशयत्स्वयंसबहुतनुतां ॥ ५५ ॥ गुरुकर्णनदीजादीनवधीच्च
क्षुर्बलेनजनदीजादीन् ॥ शक्त्यानिजयापरवान्स्वजनासुद्रेचयन्ननंततयापरवान् ॥ ५६ ॥ यस्यसुनीतिस
हायान्नरिपून्मेनेर्जुनःसमेतसहायान् ॥ अकरोच्चासुपरासुप्रततिंसेनासुधावतासुपरासु ॥ ५७ ॥ येनजयद्र
थमारःपार्थःशत्रूनवापतद्रथमारः ॥ यद्विरहादपिदेहेसरथःशश्वत्स्थितेःसदादपिदेहे ॥ ५८ ॥ यद्धरितोभरता
भःप्रभुरंभाभावितोभिभरताभः ॥ भीमोरभसाभिभवीप्रसभंभाभाभिभूर्भासाभिभवी ॥ ५९ ॥ यदनुग्राहिप्र

र्णत्वाद्भीमःसर्वानरीननाहिपूर्णत्वात् ॥ अदहद्बाहुबलेनक्रोधाभावाहितान्निजाहुबलेन ॥ ६० ॥ कृष्णाभी
मासतमःशीर्णंयेनस्वकीयहृदयमासतमः ॥ धृतराष्ट्रसुतानवधीद्भीमेनस्थापितोमनसिसुसुतानवधीत् ॥६१॥
भीमविपाटितदेहानदर्शयत्स्वानरीन्विपाटितदेहान् ॥ कृष्णायाहितकारीसम्यग्गीरप्रियःसदाहितकारी ॥
॥ ६२ ॥ अथहरिणापीतबलंद्रौणेरस्त्रंमहारिणापीतबलं ॥ दधतावासोमरणंनीतंचक्रेभिमन्युजंसोमरणं
॥ ६३ ॥ तस्यचरक्षासुकृताजनार्दनेनेशशेषकेक्षासुकृता ॥ पार्थेषुप्रेमवतानित्यंभर्त्रासुतासुविप्रेमवता ॥६४॥
ज्ञानंपरमंप्रादाद्भीष्मगतःस्मृतिविमोक्षचरमंप्रादात् ॥ पांडुसुतानामधिकंचक्रेवेदंगुणोत्तरंस्वनामधिकं ॥६५॥
तेनावापिसुजातैर्हयमेधस्तुरगवर्तनेपिसुजातैः ॥ पांडुसुतैःसवसूकैःप्राप्तैर्व्यासात्मनासुसवसूकैः ॥ ६६ ॥ त
दनुसुपांडुतनूजैरेमेक्ष्मापालयन्सुपांडुतनूजैः ॥ अनुपमसुखरूपोजःपरमःश्रीवल्लभःसतिसुखरूपोजः ॥६७॥
सुगतिंचरमामददान्निजयोग्यांज्ञानिसुततिंपरमामददात् ॥ पार्थानांसयदूनांसपितृप्रेष्यादिनामिनांसयदूनां
॥ ६८ ॥ रेमेतत्रापिसुखीपरमोनंतोननंदतत्रापिसुखी ॥ प्राणेनेंदिरयाचप्रयुतोनित्यंमहागुणेंदिरयाच ॥६९॥
एवंसर्वाणिहरेरूपाणिश्रीपतेःसुपर्वाणिहरेः ॥ पूर्णसुखानिसुभांतिप्रततानिनिरंतराणिसुभांति ॥ ७० ॥ राम

राममहाबाहोमायातेसुदुरासदा ॥ वादसाददकोलोकेपादावेवतवासजेत् ॥ ७१ ॥ जेत्सवातववेदापाकेलो
कोददसादव ॥ दासराडुसुतेयामाहोबाहाममरामराः ॥ ७२ ॥ देवानांपतयोनित्यंमतंयस्यनजानते ॥ तस्मै
देवनमस्येहंभवतेऽसुरमारये ॥ ७३ ॥ समस्तदेवजनकवासुदेवपरामृत ॥ वासुदेवपरामृतज्ञानमूर्तेनमोस्तु
ते ॥ ७४ ॥ देवादेदेवलोकपपूर्णानंदमहोदधे ॥ सर्वज्ञेशरमानाथदेवादेदेवलोकप ॥ ७५ ॥ योनिर्ममेशेषपु
राणविद्यांयोनिर्ममेशेषपुराणविद्यां ॥ योनिर्ममेशेषपुराणविद्यांयोनिर्ममेशेषपुराणविद्यां ॥ ७६ ॥ अनंतपा
रामितविक्रमेशप्रभोरमापारमनंतपार । महागुणाढ्यापरिमेयसत्वरमालयाशेषमहागुणाढ्य ॥ ७७ ॥ भाभा
भाभाभाभाभाभाभाभाभाभाभाभाभाभा ॥ भाभाभाभाभाभाभाभाभाभाभाभाभाभाभाभा ॥ ७८ ॥ नैवप
रःकेशवतःपरमादस्मात्समश्वसुकेशवतः ॥ सोयंशपथवरोनःशश्वत्संधारितःसुशपथवरोनः ॥ ७९ ॥ कृष्ण
कथेयंयमितासुखतीर्थेनोदितोनेनंयमिता ॥ भक्तिमतापरमेशेसर्वोद्रेकात्सदानुतापरमेशे ॥ ८० ॥ इति
नारायणनामासुखतीर्थपूजितःसुरायणनामा ॥ पूर्णगुणैरधिकज्ञानेच्छाभक्तिभिःस्वधिकपूर्णः ॥ ८१ ॥ इति
श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितंयमकभारतंसंपूर्णं ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिः ॐ ॥ वंदेवंद्यंसदानंदंवासुदेवंनिरजंनं ॥ इंदिरापतिमाद्यादिवरदेशवरप्रदं ॥ १ ॥ नमामिनिखिलाधीशकिरीटाघृष्टपीठवत् ॥ हृत्तमश्शमनेर्काभंश्रीपतेःपादपंकजं ॥ २ ॥ जांबूनदांबराधारंनितंबंचिंत्यमीशितुः ॥ स्वर्णमंजीरसंवीतमारूढंजगदंबया ॥ ३ ॥ उदरंचिंत्यमीशस्यतनुत्वेप्यखिलंभरं ॥ वलित्रयांकितंनित्यमुपगूढंश्रियैकया ॥ ४ ॥ स्मरणीयमुरोविष्णोरिंदिरावासमीशितुः ॥ अनंतमंतवदिवभुजयोरंतरंगतं ॥ ५ ॥ शंखचक्रगदापद्मधराश्चिंत्याहरेर्भुजाः ॥ पीनवृत्ताजगद्रक्षाकेवलोद्योगिनोनिशं ॥ ६ ॥ सततंचिंतयेत्कंठंभास्वत्कौस्तुभभासकं ॥ वैकुंठस्याखिलावेदाउद्गीर्यंतेऽनिशंयतः ॥ ७ ॥ स्मरेतयामिनीनाथसहस्रामितकांतिमत् ॥ भवतापापनोदीड्यंश्रीपतेर्मुखपंकजं ॥ ८ ॥ पूर्णानन्यसुखोद्भासिमंदस्मितमधीशितुः ॥ गोविंदस्यसदाचिंत्यंनित्यानंदपदप्रदं ॥ ९ ॥ स्मरामिभवसंतापहानिदामृतसागरं ॥ पूर्णानंदस्यरामस्यसानुरागावलोकनं ॥ १० ॥ ध्यायेदजस्रमीशस्यपद्मजादिप्रतीक्षितं ॥ भ्रूभंगंपारमेष्ठ्यादिपददायिविमुक्तिदं ॥ ११ ॥ संततंचिंतयेऽनंतमंतकालेविशेषतः ॥ नैवोदापुर्गृणंतोंतंयद्गुणानामजादयः ॥ १२ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविर

चितेद्वादशस्तोत्रेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
सुजनोदधिसंवृद्धिपूर्णचंद्रोगुणार्णवः ॥ अमंदानंदसांद्रोनःप्रीयतामिंदिरापतिः ॥ १ ॥ रमाचकोरीविधवे
दुष्टदर्पोदवह्नये ॥ सत्पांथजनगेहायनमोनारायणायते ॥ २ ॥ चिदचिद्भेदमखिलंविधायाधायभुंजते ॥ अ
व्याकृतगृहस्थायरमाप्रणयिनेनमः ॥ ३ ॥ अमंदगुणसारोपिमंदहासेनवीक्षितः ॥ नित्यमिंदिरयानंदसांद्रो
योनौमितंहरिं ॥ ४ ॥ वशीवशेनकस्यापियोऽजितोविजिताखिलः ॥ सर्वकर्तानक्रियतेतंनमामिरमापतिं
॥ ५ ॥ अगुणायगुणोद्रेकस्वरूपायादिकारिणे ॥ विदारितारिसंघायवासुदेवायतेनमः ॥ ६ ॥ आदिदेवा
यदेवानांपतयेसादितारये ॥ अनाद्यज्ञानपारायनमोवरवरायते ॥ ७ ॥ अजायजनयित्रेस्यविजिताखिलदा
नव ॥ अजादिपूज्यपादायनमस्तेगरुडध्वज ॥ ८ ॥ इंदिरामंदसांद्राग्र्यकटाक्षप्रेक्षितात्मने ॥ अस्मदिष्टैक
कार्यायपूर्णायहरयेनमः ॥ ९ ॥ इतिश्रीमद्द्वादशस्तोत्रेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
कुरुभुंक्ष्वचकर्मनिजंनियतंहरिपादविनम्रधियासततं ॥ हरिरेवपरोहरिरेवगुरुर्हरिरेवजगत्पितृमातृगतिः ॥१॥
नततोस्त्यपरंजगतीड्यतमंपरमात्परतःपुरुषोत्तमतः ॥ तदलंबहुलोकविचिंतनयाप्रवणंकुरुमानसमीशपदे

॥ २ ॥ यततोपिहरेःपदसंस्मरणेसकलंह्यघमाशुलयंव्रजति ॥ स्मरतस्तुविमुक्तिपदंपरमंस्फुटमेष्यतित
त्किमपाक्रियते ॥ ३ ॥ शृणुतामलसत्यवचःपरमंशपथेरितमुच्छ्रितबाहुयुगं ॥ नहरेःपरमोनहरेःसदृशः
परमःसतुसर्वचिदात्मगणात् ॥ ४ ॥ यदिनामपरोनभवेत्सहरिःकथमस्यवशेजगदेतदभूत् ॥ यदिनाम
नतस्यवशेसकलंकथमेवतुनित्यसुखंनभवेत् ॥ ५ ॥ नचकर्मविमामलकालगुणप्रभृतीशमचित्तनुतद्धिय
तः ॥ चिदचित्तनुसर्वमसौतुहरिर्यमयेदितिवैदिकमस्तिवचः ॥ ६ ॥ व्यवहारभिदापिगुरोर्जगतांनतुचित्त
गतासहिचोद्यपरं ॥ बहवःपुरुषाःपुरुषप्रवरोहरिरित्यवदत्स्वयमेवहरिः ॥ ७ ॥ चतुराननपूर्वविमुक्तगणाह
रिमेत्यतुपूर्ववदेवसदा ॥ नियतोच्चविनीचतयैवनिजांस्थितिमापुरितिस्मपरंवचनं ॥ ८ ॥ आनंदतीर्थसन्ना
म्नापूर्णप्रज्ञाभिधायुजा ॥ कृतंहर्यष्टकंभक्त्यापठतःप्रीयतेहरिः ॥ ९ ॥ इतिश्रीमद्द्वादशस्तोत्रेतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥
निजपूर्णसुखामितबोधतनुःपरशक्तिरनंतगुणःपरमः ॥ अजरामरणःसकलार्तिहरःकमलापतिरीड्यतमोवतु
नः ॥ १ ॥ यदसुप्तिगतोपिहरिःसुखवान्सुखरूपिणमाहुरतोनिगमाः ॥ स्वमतिप्रभवंजगदस्ययतःपरबो
धतनुंचततःखपतिं ॥ २ ॥ बहुचित्रजगद्बहुधाकरणात्परशक्तिरनंतगुणःपरमः ॥ सुखरूपममुष्यपदंपर

द्वादश मंस्मरतस्तुभविष्यतितत्सततं ॥ ३ ॥ स्मरणेहिपरेशितुरस्यविभोर्मलिनानिमनांसिकुतःकरणं ॥ विमलं स्तोत्रं
हिपदंपरमंस्वरतंतरुणार्कसवर्णमजस्यहरेः ॥ ४ ॥ विमलैःश्रुतिशाणनिशाततमैःसुमनोसिभिराशुनिहत्यदृ अ० ५
॥२॥ ढं ॥ बलिनंनिजवैरिणमात्मतमोभिदमीशमनंतमुपास्वहरिं ॥ ५ ॥ सहिविश्वसृजोविभुशंभुपुरंदरसूर्यमुखा
नपरानपरान् ॥ सृजतीड्यतमोवतिहंतिनिजंपदमापयतिप्रणतान्सुधिया ॥ ६ ॥ परमोपिरमेशितुरस्यसमो
नहिकश्चिदभून्नभविष्यतिच ॥ क्वचिदद्यतनोपिनपूर्णसदागणितेड्यगुणानुभवैकतनोः ॥ ७ ॥ इतिदेववरस्य
हरेःस्तवनंकृतवान्मुनिरुत्तममादरतः ॥ सुखतीर्थपदाभिहितःपठतस्तदिदंभवतिध्रुवमुच्चसुखं ॥ ८ ॥ इतिद्वा
दशस्तोत्रेचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
वासुदेवापरिमेयसुधामन्शुद्धसदोदितसुंदरीकांत ॥ धराधरधारणवेधुरधर्तस्सौधृतिदीधितिवेधृविधातः ॥
॥ १ ॥ अधिकबंधंरंधयबोधाच्छिंधिपिधानंबंधुरमद्धा ॥ केशवकेशवशासकवंदेपाशधरार्चितशूरवरेश
॥ २ ॥ नारायणामलकारणवंदेकारणकारणपूर्णवरेण्य ॥ माधवमाधवसाधकवंदेबाधकबोधकशुद्धसमाधे ॥७३०
॥ ३ ॥ गोविंदगोविंदपुरंदरवंदेस्कंदसुनंदनवंदितपाद ॥ विष्णोसृजिष्णोग्रसिष्णोविवंदेकृष्णसदुष्णवधि

ष्णोसुधृष्णो ॥ ४ ॥ मधुसूदनदानवसादनवंदेदैवतमोदितवेदितपाद ॥ त्रिविक्रमनिष्क्रमविक्रमवंदेसुक्रम
संक्रमहुंकृतवक्र ॥ ५ ॥ वामनवामनभामनवंदेसामनसीमनशामनसानो ॥ श्रीधरश्रीधरशंधरवंदेभूधरवा
र्धरकंधरधारिन् ॥ ६ ॥ हृषीकेशसुकेशपरेशविवंदेशरणेशकलेशबलेशसुखेश ॥ पद्मनाभशुभोद्भववंदेसंभृत
लोकभराभरभूरे ॥ ७ ॥ दामोदरदूरतरांतरवंदेदारितपारगपारपरस्मात् ॥ ८ ॥ आनंदतीर्थमुनींद्रकृताहरि
गीतिरियंपरमादरतः ॥ परलोकविलोकनसूर्यनिभाहरिभक्तिविवर्धनशौंडतमा ॥ ९ ॥ इतिपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥
मत्स्यकरूपलयोदविहारिन्वेदविनेतृचतुर्मुखवंद्य ॥ कूर्मस्वरूपकमंदरधारिन्लोकविधारकदेववरेण्य ॥ १ ॥
सूकररूपकदानवशत्रोभूमिविधारकयज्ञवरांग ॥ देवनृसिंहहिरण्यकशत्रोसर्वभयांतकदैवतबंधो ॥ २ ॥
वामनवामनमाणववेषदैत्यवरांतककारणरूप ॥ रामभृगूद्वहसूर्जितदीप्तेक्षत्रकुलांतकशंभुवरेण्य ॥ ३ ॥
राघवराघवराक्षसशत्रोमारुतिवल्लभजानकीकांत ॥ देवकिनंदनसुंदररूपरुक्मिणीवल्लभपांडवबंधो ॥ ४ ॥ दे
वकिनंदननंदकुमारवृंदावनांचनगोकुलचंद्र ॥ कंदफलाशनसुंदररूपनंदितगोकुलवंदितपाद ॥ ५ ॥ इंद्रसु
तावकनंदकहस्तचंदनचर्चितसुंदरीनाथ ॥ इंदीवरोदरदलनयनमंदरधारिन्गोविंदवंदे ॥ ६ ॥ चंद्रशतान

नकुंदसुहासनंदितदैवतानंदसुपूर्ण ॥ दैत्यविमोहकनित्यसुखादेदेवसुबोधकबुद्धस्वरूप ॥ ७ ॥ दुष्टकुलांत ककल्किस्वरूपधर्मविवर्धनमूलयुगादे ॥ नारायणामलकारणमूर्तेपूर्णगुणार्णवनित्यविबोध ॥ ८ ॥ आनंदतीर्थमुनींद्रकृताहरिगाथापापहराशुभानित्यसुखार्था ॥ ९ ॥ इतिश्रीमद्द्वादशस्तोत्रेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

विश्वस्थितिप्रलयसर्गमहाविभूतिवृत्तिप्रकाशनियमावृतिबंधमोक्षाः ॥ यस्याअपांगलवमात्रतऊर्जितासा श्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितंनमामि ॥ १ ॥ ब्रह्मेशशक्ररविधर्मशशांकपूर्वगीर्वाणसंततिरियंयदपांगलेशं ॥ आश्रित्यविश्वविजयंविसृजत्यचिंत्याश्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितंनमामि ॥ २ ॥ धर्मार्थकामसुमतिप्रचयाद्यशेषसन्मंगलंविदधतेयदपांगलेशं ॥ आश्रित्यतत्प्रणतसत्प्रणताअपीड्यश्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितंनमामि ॥ ३ ॥ षड्वर्गनिग्रहनिरस्तसमस्तदोषाध्यायंतिविष्णुमृषयोयदपांगलेशं ॥ आश्रित्ययानपिसमेत्यनयातिदुःखंश्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितंनमामि ॥ ४ ॥ शेषाहिवैरिशिवशक्रमनुप्रधानचित्रोरुकर्मरचनंयदपांगलेशं ॥ आश्रित्यविश्वमखिलंविदधातिधाताश्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितंनमामि ॥ ५ ॥ शक्रोग्रदीधितिहिमाकरसूर्यसूनुपूर्वंनिहत्यनिखिलंयदपांगलेशं ॥ आश्रित्यनृत्यतिशिवःप्रकटोरुशक्तिःश्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजि

तंनमामि ॥ ६ ॥ तत्पादपंकजमहासनतामवापशर्वादिवंद्यचरणोयदपांगलेशं ॥ आश्रित्यनागपतिरन्य
सुरैर्दुरापांश्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितंनमामि ॥ ७ ॥ नागारिरुग्रबलपौरुषआपविष्णोर्वाहत्वमुत्तमजवोयदपां
गलेशं ॥ आश्रित्यशक्रमुखदेवगणैरचिंत्यंश्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितंनमामि ॥ ८ ॥ आनंदतीर्थमुनिसन्मु
खपंकजोत्थंसाक्षाद्रमाहरिमनःप्रियमुत्तमार्थं ॥ भक्त्यापठत्यजितमात्मनिसन्निधाययःस्तोत्रमेतदभियातित
योरभीष्टं ॥ ९ ॥ इतिश्रीमद्द्वादशस्तोत्रेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वंदिताशेषवंद्योरुवृंदारकंचंदनाचर्चितोदारपीनांसकं ॥ इंदिराचंचलापागनीराजितंमंदरोद्धारिवृत्तोद्भुजा
भोगिनं ॥ प्रीणयामोवासुदेवंदेवतामंडलाखंडमंडनं ॥ १ ॥ सृष्टिसंहारलीलाविलासाततंपुष्टषाड्गुण्यस
द्विग्रहोल्लासिनं ॥ दुष्टनिःशेषसंहारकर्मोद्यतंहृष्टपुष्टातिशिष्टप्रजासंश्रयं ॥ प्रीणयामोवासुदेवंदेवतामंडला
खंडमंडनं ॥ २ ॥ उन्नतप्रार्थिताशेषसंसाधकंसन्नतालौकिकानंददश्रीपदं ॥ भिन्नकर्माशयप्राणिसंप्रेर
कंतन्नकिंनेतिविद्वत्सुमीमांसितं ॥ प्रीणयामोवासुदेवंदेवतामंडलाखंडमंडनं ॥ ३ ॥ विप्रमुख्यैःसदावेदवा
दोन्मुखैःसुप्रतापैःक्षितीशेश्वरैश्चार्चितं ॥ अप्रतर्क्योरुसंविद्गुणंनिर्मलंसप्रकाशाजरानंदरूपंपरं ॥ प्रीणयामो

द्वादश वासुदेवंदेवतामंडलाखंडमंडनं ॥ ४ ॥ अत्ययोयस्यकेनापिनक्वापिहिप्रत्ययोयद्गुणेषूत्तमानांपरः ॥ सत्यसं स्तोत्रं
कल्पएकोवरेण्योवशीमत्यनूनैःसदावेदवादोदितः ॥ प्रीणयामोवासुदेवंदेवतामंडलाखंडमंडनं ॥ ५ ॥ प अ० ९
॥ ४ ॥ श्यतांदुःखसंताननिर्मूलनंदृश्यतांदृश्यतामित्यजेशार्चितं ॥ नश्यतांदूरगंसर्वदाप्यात्मगंवश्यतांस्वेच्छयास
ज्जनेष्वागतं ॥ प्रीणयामोवासुदेवंदेवतामंडलाखंडमंडनं ॥ ६ ॥ अग्रजंयःससर्जाजमग्र्याकृतिंविग्रहोयस्य
सर्वेगुणाएवहि ॥ उग्रआद्योपियस्यात्मजाग्र्यात्मजःसद्गृहीतःसदायःपरंदैवतं ॥ प्रीणयामोवासुदेवंदेवतामं
डलाखंडमंडनं ॥ ७ ॥ अच्युतोयोगुणैर्नित्यमेवाखिलैःप्रच्युतोशेषदोषैःसदापूर्तितः ॥ उच्यतेसर्ववेदोरुवा
दैरजःस्वर्चितोब्रह्मरुद्रेंद्रपूर्वैःसदा ॥ प्रीणयामोवासुदेवंदेवतामंडलाखंडमंडनं ॥ ८ ॥ धार्यतेयेनविश्वंसदाज
दिकंवार्यतेशेषदुःखंनिजध्यायिनां ॥ पार्यतेसर्वमन्यैर्नयत्पार्यतेकार्यतेचाखिलंसर्वभूतैःसदा ॥ प्रीणयामोवा
सुदेवंदेवतामंडलाखंडमंडनं ॥ ९ ॥ सर्वपापानियत्संस्मृतेःसंक्षयंसर्वदायांतिभक्त्याविशुद्धात्मना ॥ शर्वगु
र्वादिगीर्वाणसंस्थानदःकुर्वतेकर्मयत्प्रीतयेसज्जनाः ॥ प्रीणयामोवासुदेवंदेवतामंडलाखंडमंडनं ॥ १० ॥ अ ॥७३२
क्षयंकर्मयस्मिन्परेस्वर्पितंप्रक्षयंयांतिदुःखानियन्नामतः ॥ अक्षरोयोऽजरःसर्वदैवामृतःकुक्षिगंयस्यविश्वंसदाजा

दिकं ॥ प्रीणयामोवासुदेवंदेवतामंडलाखंडमंडनं ॥ ११ ॥ नंदतीर्थोरुसन्नामिनोनंदिनःसंदधानाःसदानंददेवेमतिं ॥ मंदहासारुणापांगदत्तोन्नतिंनंदिताशेषदेवादिवृंदंसदा ॥ प्रीणयामोवासुदेवंदेवतामंडलाखंडमंडनं ॥ १२ ॥ इतिश्रीमद्द्वादशस्तोत्रेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

अतिमततमोगिरिसमितिविभेदनपितामहभूतिदगुणगणनिलय ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥ १ ॥ विधिभवमुखसुरसततसुवंदितरमामनोवल्लभभवममशरणं ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥ २ ॥ अगणितगुणगणमयशरीरहेविगतगुणेतरभवममशरणं ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥ ३ ॥ अपरिमितसुखनिधिविमलसुदेहहेविगतसुखेतरभवममशरणं ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥ ४ ॥ प्रचलितलयजलविहरणशाश्वतसुखमयमीनहेभवममशरणं ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥ ५ ॥ सुरदितिजसुबलविलुलितमंदरधरपरकूर्महेभवममशरणं ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥ ६ ॥ सगिरिवरधरातलवहसुसूकरपरमविबोधहेभवममशरणं ॥ शुभतमक

॥५॥

थाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥ ७ ॥ अतिबलदितिसुतहृदयविभेदनजयनृहरेऽमलभव ममशरणं ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥ ८ ॥ बलिमुखदितिसुतविजय विनाशनजगदवनाजितभवममशरणं ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥ ९॥ अविजितकुनृपतिसमितिविखंडनरमावरवीरपभवममशरणं ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेकका रणरामरमारमण ॥ १० ॥ खरतरनिशिचरदहनपरामृतरघुवरमानदभवममशरणं ॥ शुभतमकथाशयपरम सदोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥ ११ ॥ सुललिततनुवरवरदमहाबलयदुवरपार्थपभवममशरणं ॥ शु भतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥ १२ ॥ दितिसुतमोहनविमलविबोधनपरगुणबु द्धहेभवममशरणं ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥ १३ ॥ कलिमलहुतवह सुभगमहोत्सवशरणदकल्कीशभवममशरणं ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥ १४ ॥ अखिलजनिविलयपरसुखकारणपरपुरुषोत्तमभवममशरणं ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितज गदेककारणरामरमारमण ॥ १५ ॥ इतितवनुतिवरसततरतेर्भवसुशरणमुरुसुखतीर्थमुनेर्भगवन् ॥ १६ ॥

इतिश्रीमद्द्वादशस्तोत्रेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥
अवनश्रीपतिरप्रतिरधिकेशादिभवादे ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ १ ॥ सुरवंद्याधिपसद्वरभ
रिताशेषगुणालं ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ २ ॥ सकलध्वांतविनाशकपरमानंदसुधाहो ॥
करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ ३ ॥ त्रिजगत्पोतसदार्चितचरणाशापतिधातो ॥ करुणापूर्णवर
प्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ ४ ॥ त्रिगुणातीतविधारकपरितोदेहिसुभक्तिं ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापय
मेते ॥ ५ ॥ शरणंकारणभावनभवमेतातसदालं ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ ६ ॥ मरणप्राणद
पालकजगदीशावसुभक्तिं ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ ७ ॥ तरुणादित्यसवर्णकचरणाब्जाम
लकीर्ते ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ ८ ॥ सलिलप्रोत्थसरागकमणिवर्णोच्चनखादे ॥ करुणापूर्ण
वरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ ९ ॥ खजतूणीनिभपावनवरजंघामितशक्ते ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते
॥ १० ॥ इभहस्तप्रभशोभनपरमोरस्थलमाले ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ ११ ॥ असनोत्फुल्ल
सुपुष्पकसमवर्णावरणांते ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ १२ ॥ शतमोदोद्भवसुंदरवरपद्मोत्थितना

भे ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ १३ ॥ जगदाग्रहकपल्लवसमकुक्षेशरणादे ॥ करुणापूर्णवरप्रदच
रितंज्ञापयमेते ॥ १४ ॥ जगदंबामलसुंदरगृहवक्षोवरयोगिन् ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ १५॥
दितिजांतप्रदचक्रदरगदायुग्वरबाहो ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ १६ ॥ परमज्ञानमहानिधिवदन
श्रीरमणेंदो ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ १७ ॥ निखिलाघौघविनाशकपरसौख्यप्रददृष्टे ॥ करु
णापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ १८ ॥ परमानंदसुतीर्थसुमुनिराजोहरिगाथां ॥ कृतवान्नित्यसुपूर्णकपरमा
नंदपदैषी ॥ १९ ॥ इतिश्रीमद्वादशस्तोत्रेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
उदीर्णमजरंदिव्यममृतस्यंद्यधीशितुः ॥ आनंदस्यपदंवंदेब्रह्मेंद्राद्यभिवंदितं ॥ १ ॥ सर्ववेदपदोद्गीतमिंदिरा
धारमुत्तमं ॥ आनंदस्यपदंवंदेब्रह्मेंद्राद्यभिवंदितं ॥ २ ॥ सर्वदेवादिदेवस्यविदारितमहत्तमः ॥ आनंदस्यप
पदंवंदेब्रह्मेंद्राद्यभिवंदितं ॥ ३ ॥ उदारमादरान्नित्यमनिंद्यंसुंदरीपतेः ॥ आनंदस्यपदंवंदेब्रह्मेंद्राद्यभिवंदितं
॥ ४ ॥ इंदीवरोदरनिभंसुपूर्णवादिमोहदं ॥ आनंदस्यपदंवंदेब्रह्मेंद्राद्यभिवंदितं ॥ ५ ॥ दातृसर्वामरैश्वर्यवि
मुक्त्यादेरहोवरं ॥ आनंदस्यपदंवंदेब्रह्मेंद्राद्यभिवंदितं ॥ ६ ॥ दूराद्दूरतरंयत्तुतदेवांतिकमंतिकात् ॥ आनं

दस्यपदंवंदेब्रह्मेंद्राद्यभिवंदितं ॥ ७ ॥ पूर्णसर्वगुणैकार्णमनाद्यंतंसुरेशितुः ॥ आनंदस्यपदंवंदेब्रह्मेंद्राद्यभिवंदितं ॥ ८ ॥ आनंदतीर्थमुनिनाहरेरानंदरूपिणः ॥ कृतंस्तोत्रमिदंपुण्यंपठन्नानंदतामियात् ॥ ९ ॥ इति श्रीमद्द्वादशस्तोत्रेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

आनंदमुकुंदअरविंनयन ॥ आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥ १ ॥ सुंदरीमंदिरगोविंदवंदे ॥ आनंदतीर्थ परानंदवरद ॥ २ ॥ चंद्रसुरेंद्रसुवंदितवंदे ॥ आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥ ३ ॥ चंद्रकमंदिरनंदकवंदे ॥ आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥ ४ ॥ वृंदारकवृंदसुवंदितवंदे ॥ आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥ ५ ॥ मंदारसूनुसुचर्चितवंदे ॥ आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥ ६ ॥ इंदिरानंदकसुंदरवंदे ॥ आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥ ७ ॥ मंदिरस्यंदनस्यंदकवंदे ॥ आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥ ८ ॥ आनंदचंद्रिकास्यंदकवंदेआनंदतीर्थपरानंदवरद ॥ १ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेद्वादशस्तोत्रेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्धनुमद्भीमम‍ध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ ॐ ॥ अर्चितःसंस्मृतोध्यातःकी
र्तितःकथितःश्रुतः ॥ योददात्यमृतत्वंहिसमांरक्षतुकेशवः ॥ १ ॥ तापत्रयेणसंतप्तंयदेतदखिलंजगत् ॥ व
॥ १ ॥ क्ष्यामिशांतयेह्यस्यकृष्णामृतमहार्णवं ॥ २ ॥ तेनराःपशवोलोकेकिंतेषांजीवनेफलं ॥ यैर्नलब्धाहरेर्दीक्षाना
र्चितोवाजनार्दनः ॥ ३ ॥ संसारेस्मिन्महाघोरेजन्मरोगभयाकुले ॥ अयमेकोमहाभागःपूज्यतेयदधोक्षजः
॥ ४ ॥ सनामसुकृतीलोकेकुलंतेनाभ्यलंकृतं ॥ आधारःसर्वभूतानांयेनविष्णुःप्रसादितः ॥ ५ ॥ यज्ञानां
तपसांचैवशुभानांचैवकर्मणां ॥ तद्विशिष्टफलंनॄणांसदैवाराधनंहरेः ॥ ६ ॥ कलौकलिमलध्वंसिसर्वपापहरं
हरिं ॥ येर्चयंतिनरानित्यंतेपिवंद्यायथाहरिः ॥ ७ ॥ नास्तिश्रेयस्तमंनॄणांविष्णोराराधनान्मुने ॥ युगेस्मिं
स्तामसेलोकेसततंपूज्यतेनृभिः ॥ अर्चितेसर्वदेवेशेशंखचक्रगदाधरे ॥ अर्चिताःसर्वदेवाःस्युर्यतःसर्वगतो
हरिः ॥ ९ ॥ स्वर्चितेसर्वलोकेशेसुरासुरनमस्कृते ॥ केशवेकंसकेशिघ्नेनयातिनरकंनरः ॥ १० ॥ सकृदभ्य
र्च्यगोविंदंबिल्वपत्रेणमानवः ॥ मुक्तिभागीनिरातंकीविष्णुलोकेचिरंवसेत् ॥ ११ ॥ शंकरः ॥ सकृदभ्यर्चितो ॥७३५
येनदेवदेवोजनार्दनः ॥ यत्कृतंतत्कृतंतेनसंप्राप्तंपरमंपदं ॥ १२ ॥ सकृदभ्यर्चितोयेनहेलयापिनमस्कृतः ॥

सयातिपरमंस्थानंयत्सुरैरपिदुर्लभं ॥ १३ ॥ नारदः ॥ समस्तलोकनाथस्यदेवदेवस्यशार्ङ्गिणः ॥ साक्षाद्भगव
तोविष्णोःपूजनंजन्मनःफलं ॥ १४ ॥ पुलस्त्यः ॥ भक्त्यादूर्वांकुरैःपुंभिःपूजितःपुरुषोत्तमः ॥ हरिर्ददातिहि
फलंसर्वयज्ञैश्चदुर्लभं ॥ १५ ॥ विधिनादेवदेवेशःशंखचक्रधरोहरिः ॥ फलंददातिसुलभंसलिलेनापिपू
जितः ॥ १६ ॥ नरकेपच्यमानस्तुयमेनपरिभाषितः ॥ किंत्वयानार्चितोदेवःकेशवःक्लेशनाशनः ॥ १७ ॥
धर्मः ॥ द्रव्याणामप्यभावेतुसलिलेनापिपूजितः ॥ योददातिस्वकंस्थानंसत्वयाकिंनपूजितः ॥ १८ ॥ नार
सिंहोहृषीकेशःपुंडरीकनिभेक्षणः ॥ स्मरणान्मुक्तिदोनॄणांसत्वयाकिंनपूजितः ॥ १९ ॥ ब्रह्मा ॥ गर्भस्थिता
मृतावापिमुषितास्तेसुदूषिताः ॥ नप्राप्तायैर्हरेर्दीक्षासर्वदुःखविमोचनी ॥ २० ॥ मार्कंडेयः ॥ सकृदभ्यर्चितोये
नदेवदेवोजनार्दनः ॥ यत्कृत्यंतत्कृतंतेनसंप्राप्तंपरमंपदं ॥ २१ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांनान्योपायस्तुविद्यते ॥
सत्यंब्रवीमिदेवेशहृषीकेशार्चनादृते ॥ २२ ॥ तस्ययज्ञवराहस्यविष्णोरमिततेजसः ॥ प्रणामंयेपिकुर्वंतिते
षामपिनमोनमः ॥ २३ ॥ मरीचिः ॥ अनाराधितगोविंदैर्नरैःस्थानंनृपात्मज ॥ नहिसंप्राप्यतेश्रेष्ठंतस्मादारा
धयाच्युतं ॥ २४ ॥ अत्रिः ॥ परःपराणांपुरुषस्तुष्टोयस्यजनार्दनः ॥ सचाप्नोत्यक्षयंस्थानमेतत्सत्यंमयोदितं

 ॥ २५ ॥ अंगिराः ॥ यस्यांतःसर्वमेवेदमच्युतस्याव्ययात्मनः ॥ तमाराधयगोविंदंस्थानमग्र्यंयदीच्छसि ॥२६॥
पुलस्त्यः ॥ परंब्रह्मपरंधामयोसौब्रह्मसनातनं ॥ तमाराध्यहरिंयांतिमुक्तिमप्यतिदुर्लभां ॥ २७ ॥ पुलहः ॥ ऐंद्र
 मिंद्रःपरंस्थानंयमाराध्यजगत्पतिं ॥ प्रापयज्ञपतिंविष्णुंतमाराधयसुव्रत ॥ २८ ॥ प्राप्नोत्याराधितेविष्णौम
नसायद्यदिच्छति ॥ त्रैलोक्यांतर्गतंस्थानंकिमुलोकोत्तरोत्तरं ॥ २९ ॥ येस्मरंतिसदाविष्णुंशंखचक्रगदाधरं ॥
सर्वपापविनिर्मुक्ताःपरंब्रह्मविशंतिते ॥ ३० ॥ ततोनिरुद्धंदेवेशंप्रद्युम्नंचततःपरं ॥ ततःसंकर्षणंदेवंवासुदेवं
परात्परं ॥ ३१ ॥ वासुदेवात्परंनास्तिइतिवेदांतनिश्चयः ॥ वासुदेवंप्रविष्टानांपुनरावर्तनंकुतः ॥ ३२ ॥
आत्रेयः ॥ योयानिच्छेन्नरःकामान्नारीवावरवर्णिनी ॥ तान्समाप्नोतिविपुलान्समाराध्यजनार्दनं ॥ ३३ ॥
ब्रह्माबाहुभ्यांसागरंतर्तुंकइच्छेतिपुमान्भुवि ॥ वासुदेवमनाराध्यकोमोक्षंगंतुमिच्छति ॥ ३३ ॥ कौशिकः ॥
अनाराधितगोविंदायेनराडुःखभागिनः ॥ आराध्यवासुदेवंस्युर्नित्यानंदैकभागिनः ॥ ३४ ॥ शंकरः ॥ कृतेपा
पेऽनुतापोवैयस्यपुंसःप्रजायते ॥ प्रायश्चित्तंतुतस्योक्तंहरिसंस्मरणंपरं ॥ ३५ ॥ (नाम्नोस्तियावतीशक्तिःपा
पनिर्हरणेहरेः ॥ तावत्कर्तुंनशक्नोतिपातकंपातकीजनः) ॥ ३६ ॥ ब्रह्मा ॥ नह्यपुण्यवतांलोकेमूढानांकुटिला

त्मनां ॥ भक्तिर्भवतिगोविंदेस्मरणंकीर्तनंतथा ॥ ३७॥ तदैवपुरुषोमुक्तोजन्मदुःखजरादिभिः ॥ जितेंद्रियोवि
शुद्धात्मायदैवस्मरतेहरिं ॥ ३८ ॥ प्राप्तेकलियुगेघोरेधर्मज्ञानविवर्जिते ॥ नकश्चित्स्मरतेदेवंकृष्णंकलिमलाप
हं ॥३९॥ नकलौदेवदेवस्यजन्मदुःखापहारिणः ॥ करोतिमर्त्योमूढात्मास्मरणंकीर्तनंहरेः ॥ ४० ॥ येस्मरंतिस
दाविष्णुंविशुद्धेनांतरात्मना ॥ तेप्रयांतिभयंत्यक्त्वाविष्णुलोकमनामयं ॥४१॥ गर्भजन्मजरारोगदुःखसंसारबं
धनैः ॥ नबाध्यतेनरोनित्यंवासुदेवमनुस्मरन् ॥४२॥ यममार्गंमहाघोरंनरकाणियमंतथा ॥ स्वप्नेपिनैवपश्येतयः
स्मरेद्गरुडध्वजं ॥४३॥ हृदिरूपंमुखेनामनैवेद्यमुदरेहरेः ॥ पादोदकंचनिर्माल्यंमस्तकेयस्यसोच्युतः ॥ ४४ ॥
गोविंदस्मरणंपुंसांपापराशिमहाचलं ॥ असंशयंदहत्याशुतूलराशिमिवानलः ॥ ४५ ॥ अगस्त्यः ॥ स्मरणादेव
कृष्णस्यपापसंघातपंजरः ॥ शतधाभेदमायातिगिरिर्वज्रहतोयथा ॥ ४६ ॥ कृष्णेरताःकृष्णमनुस्मरंतितद्भा
वितास्तद्गतमानसाश्च ॥ भिन्नेपिदेहेप्रविशंतिकृष्णंहविर्यथामंत्रहुतंहुताशे ॥ ४७ ॥ साहानिस्तन्महच्छिद्रं
साचांधजडमूकता ॥ यन्मुहूर्तंक्षणंवापिवासुदेवोनचिंत्यते ॥ ४८ ॥ नारायणोनामनरोनराणांप्रसिद्धचोरःक
थितःपृथिव्यां ॥ अनेकजन्मार्जितपापसंचयंहरत्यशेषंस्मृतमात्रएव ॥ ४९ ॥ यस्यसंस्मरणादेववासुदेवस्यचक्रि

णः ॥ कोटिजन्मार्जितंपापंतत्क्षणादेवनश्यति ॥५०॥ किंतस्यबहुभिस्तीर्थैःकिंतपोभिःकिमध्वरैः ॥ योनित्यं
ध्यायतेदेवंनारायणमनन्यधीः ॥५१॥ येमानवाविगतरागपरावरज्ञानारायणंसुरगुरुंसततंस्मरंति ॥ ध्यानेननते
नहतकिल्बिषचेतनास्तेमातुःपयोधररसंनपुनःपिबंति ॥ ५२ ॥ हेचित्तचिंतयस्वेहवासुदेवमहर्निशं ॥ नूनंय
श्चिंतितःपुंसांहंतिसंसारबंधनं ॥ ५३ ॥ आलोड्यसर्वशास्त्राणिविचार्यचपुनःपुनः ॥ इदमेकंसुनिष्पन्नंध्येयो
नारायणःसदा ॥ ५४ ॥ स्मृतेसकलकल्याणभाजनंयत्रजायते ॥ पुरुषस्तमजंनित्यंव्रजामिशरणंहरिं ॥ ५५ ॥
वेदेषुयज्ञेषुतपस्सुचैवदानेषुतीर्थेषुव्रतेषुयच्च ॥ इष्टेषुपूर्तेषुचयत्प्रदिष्टंपुण्यंस्मृतेतत्खलुवासुदेवे ॥ ५६ ॥ आ
राध्यैवनरोविष्णुंमनसायद्यदिच्छति ॥ फलंप्राप्नोतिविपुलंभूरिस्वल्पमथापिवा ॥ ५७ ॥ यन्नामकीर्तनंभक्त्या
विलापनमनुत्तमं ॥ मैत्रेयाशेषपापानांधातूनामिवपावकः ॥ ५८ ॥ कलिकल्मषमत्युग्रंनरकार्तिप्रदंनृणां ॥
प्रयातिविलयंसद्यःसकृत्संकीर्तितेच्युते ॥ ५९ ॥ अनायासेनचायांतिमुक्तिंकेशवसंश्रिताः ॥ तद्विघाताय
जायंतेशक्राद्याःपरिपंथिनः ॥ ६० ॥ चतुःसागरमासाद्यजंबूद्वीपोत्तमेक्वचित् ॥ नपुमान्केशवादन्यःसर्वपा
पचिकित्सकः ॥ ६१ ॥ यदभ्यर्च्यहरिंभक्त्याकृतेवर्षशतैरपि ॥ फलंप्राप्नोतिविपुलंकलौसंकीर्त्यकेशवं ॥ ६२ ॥

क्षीयतेतुयदाधर्मःप्राप्तेघोरेकलौयुगे ॥ तदानकीर्तयेत्कश्चिन्मुक्तिदंदेवमच्युतं ॥ ६३ ॥ अवशेनापियन्नाम्नि
कीर्तितेसर्वपातकैः ॥ पुमान्विमुच्यतेसद्यःसिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥ ६४ ॥ नारायणेतिमंत्रोस्तिवागस्तिवशवर्ति
नी ॥ तथापिनरकेघोरेपतंतीत्येतदद्भुतं ॥ ६५ ॥ आर्ताविषण्णाशिथिलाश्चभीताघोरेषुचव्याधिषुवर्तमानाः ॥
संकीर्त्यनारायणशब्दमात्रंविमुक्तदुःखाःसुखिनोभवंति ॥ ६६ ॥ कौशिकः ॥ सकृदुच्चरितंयैस्तुकृष्णेतिनविशं
तिते ॥ गर्भागारगृहंमातुर्यमलोकंचदुःसहं ॥ ६७ ॥ क्वनाकपृष्ठगमनंपुनरावृत्तिलक्षणं ॥ क्वजपोवासुदेवेति
मुक्तिबीजमनुत्तमं ॥ ६८ ॥ बुद्ध्याबुद्ध्वाभ्यसेदेतद्धरिरित्यक्षरद्वयं ॥ स्मरणात्कीर्तनाद्यस्यनपुनर्जायतेभुवि
॥ ६९ ॥ हेजिह्वेममनिःस्नेहेहरिंकिंनानुभाषसे ॥ हरिंवदस्वकल्याणिसंसारोदधिनौर्हरिः ॥ ७० ॥ असारेखलु
संसारेसारात्सारतरोहरिः ॥ पुण्यहीनानविंदंतिसारंगाश्चयथाजलं ॥७१॥ कुरुक्षेत्रेणकिंतस्यकिंकाश्यापुष्क
रेणकिं ॥ जिह्वाग्रेवर्ततेयस्यहरिरित्यक्षरद्वयं ॥ ७२ ॥ ब्रह्मा ॥ असारेखलुसंसारेसारमेकंनिरूपितं ॥ समस्त
लोकनाथस्यसारमाराधनंहरेः ॥ ७३ ॥ साजिह्वायाहरिंस्तौतितच्चित्तंयत्तदर्पणं ॥ तावेवकेवलौश्लाघ्यौयौ
तत्पूजाकरौकरौ ॥ ७४ ॥ यस्तुविष्णुपरोनित्यंदृढभक्तिर्जितेंद्रियः ॥ स्वगृहेपिवसन्यातितद्विष्णोःपरमंपदं

कृष्णा० ॥ ७५ ॥ शंकरः ॥ साधुसाधुमहाभागसाधुदानवनाशन ॥ यन्मांपृच्छसिधर्मज्ञकेशवाराधनंप्रति ॥ ७६ ॥ महा०
निमिषंनिमिषार्धंवामुहूर्तमपिभार्गव ॥ नादग्धाशेषपापानांभक्तिर्भवतिकेशवे ॥ ७७॥ किंतेनमनसाकार्यं
॥ ४ ॥ यन्नतिष्ठतिकेशवे ॥ मनोमुक्तिफलावाप्तौकारणंसुप्रयोजितं ॥ ७८ ॥ रोगोनामनसाजिह्वाययानस्तूयतेह
रिः ॥ गर्तौनामनतौकर्णौयाभ्यांतत्कर्मनश्रुतं ॥ ७९ ॥ नूनंतत्कंठशालूकमथवाप्युपजिह्विका ॥ रोगो
नामनसाजिह्वायानवक्तिहरेर्गुणान् ॥८०॥ भारभूतैःकरैःकार्यंकिंतस्यनृपशोर्द्विज ॥ यैर्हिनक्रियतेविष्णोर्गृहसं
मार्जनादिकं ॥ ८१ ॥ चरणौतौतुसफलौकेशवालयगामिनौ ॥ तेचनेत्रेमहाभागयाभ्यांसंदृश्यतेहरिः ॥ ८२ ॥
किंतस्यचरणैःकार्यंवृथासंचरणैर्द्विज ॥ यैर्हिनव्रजतेजंतुःकेशवालयदर्शने॥८३॥वेदवेदांगविदुषांमुनीनांभावि
तात्मनां ॥ ऋषित्वमपिधर्मज्ञविज्ञेयंतत्प्रसादजं ॥ ८४ ॥ विचित्ररत्नपर्यंकेमहाभोगेचभोगिनः॥ रमंतेनाकिरा
माभिःकेशवस्मरणात्फलं ॥ ८५ ॥ अश्वमेधसहस्राणांयःसहस्रंसमाचरेत् ॥ नासौतत्फलमाप्नोतितद्भक्तैर्यदवा
प्यते ॥ ८६ ॥ रेरेमनुष्याःपुरुषोत्तमस्यकरौनकस्मान्मुकुलीकुरुध्वं ॥ क्रियाजुषांकोभवतांप्रयासःफलंहियत्तत्प ॥७३८
दमच्युतस्य ॥ ८७ ॥ विष्णोर्विमानंयःकुर्यात्सकृद्भक्त्याप्रदक्षिणं ॥ अश्वमेधसहस्रस्यफलंप्राप्नोतिमानवः ॥

॥ ८८ ॥ प्रदक्षिणंतुयःकुर्याद्धरिंभक्तिसमन्वितः ॥ हंसयुक्तविमानेनविष्णोर्लोकंसगच्छति ॥ ८९ ॥
तीर्थकोटिसहस्राणिव्रतकोटिशतानिच ॥ नारायणप्रणामस्यकलांनार्हंतिषोडशीं ॥ ९० ॥ उरसाशिरसादृ
ष्ट्यामनसावचसातथा ॥ पद्भ्यांकराभ्यांजानुभ्यांप्रणामोष्टांगईरितः ॥ ९१ ॥ शाठ्येनापिनमस्कारंकुर्वतःशा
र्ङ्गपाणये ॥ शतजन्मार्जितंपापंनश्यत्येवनसंशयः ॥ ९२ ॥ संसारार्णवमग्नानांनराणांपापकर्मणां ॥
नान्योद्धर्ताजगन्नाथंमुक्त्वानारायणंप्रभुं ॥ ९३ ॥ रेणुकुंठितगात्रस्यकणायावंतिभारत ॥ तावद्वर्षसहस्राणि
विष्णुलोकेमहीयते ॥ ९४ ॥ पावनंविष्णुनैवेद्यंसुभोज्यमृषिभिःस्मृतं ॥ अन्यदेवस्यनैवेद्यंभुक्त्वाचांद्रायणं
चरेत् ॥ ९५ ॥ कोट्यैंदवसहस्रैस्तुमासोपोषणकोटिभिः ॥ तत्फलंलभतेपुंभिर्विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् ॥ ९६ ॥
विष्णोर्नैवेद्यशेषेणयोभुनक्तिदिनेदिने ॥ सिक्थेसिक्थेलभेत्पुण्यंचांद्रायणशताधिकं ॥ ९७ ॥ नैवेद्यशेषंतुलसी
विमिश्रितंविशेषतःपादजलेनसिक्तं ॥ योश्नातिनित्यंपुरतोमुरारेःप्राप्नोतियज्ञायुतकोटिपुण्यं ॥ ९८ ॥ त्रि
रात्रफलदानद्योयाःकाश्चिदसमुद्रगाः ॥ समुद्रगास्तुपक्षस्यमासस्यसरितांपतिः ॥ ९९ ॥ षण्मासफलदागो
दावत्सरस्यतुजाह्नवी ॥ विष्णुपादोदकस्यैताःकलांनार्हंतिषोडशीं ॥ १०० ॥ गंगाप्रयागगयपुष्करनैमिषा

णिसंसेवितानिबहुशःकुरुजांगलानि ॥ कालेनतीर्थसलिलानिपुनंतिपापंपादोदकंभगवतःप्रपुनातिसद्यः ॥
॥ १०१ ॥ यानिकानिचतीर्थानिब्रह्मांडांतर्गतानिच ॥ विष्णुपादोदकस्यैताःकलांनार्हंतिषोडशीं ॥१०२॥
॥५॥ स्नात्वापादोदकंविष्णोःपिबन्शिरसिधारयेत् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तोवैष्णवींसिद्धिमाप्नुयात् ॥ १०३ ॥ यथा
पादोदकंपुण्यंनिर्माल्यंचानुलेपनं ॥ नैवेद्यंधूपशेषश्चआरार्तिश्चतथाहरेः ॥ १०४ ॥ तुलस्यास्तुरजोजुष्टंनैवे
द्यस्यचभक्षणं ॥ निर्माल्यंशिरसाधार्यंमहापातकनाशनं ॥ १०५ ॥ भक्त्यावायदिवाभक्त्याचक्रांकितशिलां
प्रति ॥ दर्शनंस्पर्शनंवापिसर्वपापप्रणाशनं ॥ १०६ ॥ शालग्रामशिलायत्रतत्रसन्निहितोहरिः ॥ तत्रस्नानं
चदानंचवाराणस्याःशताधिकं ॥ १०७ ॥ म्लेच्छदेशेशुचौवापिचक्रांकोयत्रतिष्ठति ॥ योजनानितथात्री
णिममक्षेत्रंवसुंधरे ॥ १०८ ॥ शालग्रामोद्भवोदेवःशैलंचक्रांकमंडलं ॥ यत्रापिनीयतेतत्रवाराणस्याःशताधि
कं ॥ १०९ ॥ शालग्रामोद्भवोदेवोदेवोद्वारवतीभवः ॥ उभयोःसंगमोयत्रमुक्तिस्तत्रनसंशयः ॥ ११० ॥
हरिणामुक्तिदानीहिमुक्तिस्थानानिसर्वशः ॥ सयस्यसर्वभावेषुतस्यतैःकिंप्रयोजनं ॥१११॥ हरिर्यातिहरि ॥७३९
र्यातिदस्युव्याजेनयोवदेत् ॥ सोपिसद्गतिमाप्नोतिगतिंसुकृतिनोयथा ॥ ११२ ॥ वासुदेवंपरित्यज्ययोन्यंदे

वमुपासते ॥ त्यक्त्वामृतंसमूढात्माभुंक्तेहालाहलंविषं ॥११३॥ त्यक्त्वामृतंयथाकश्चिदन्यपानंपिबेन्नरः ॥ त
थाहरिंपरित्यज्ययोन्यंदैवमुपासते ॥ ११४ ॥ स्वधर्मंतुपरित्यज्यपरधर्मंचरेद्यथा ॥ तथाहरिंपरित्यज्ययोन्यंदैव
मुपासते ॥ ११५ ॥ यथागंगोदकंत्यक्त्वापिबेत्कूपोदकंनरः ॥ तथाहरिंपरित्यज्ययोन्यंदैवमुपासते ॥११६॥
गांचत्यक्त्वासमूढात्मागर्दभींवंदतेयथा ॥ तथाहरिंपरित्यज्ययोन्यंदैवमुपासते ॥ ११७ ॥ स्वमातरंपरित्य
ज्यश्वपाकींवंदतेयथा ॥ तथाहरिंपरित्यज्ययोन्यंदैवमुपासते ॥ ११८॥ वासुदेवंपरित्यज्ययोन्यंदैवमुपासते ॥
तृषितोजाह्नवीतीरेकूपंखनतिदुर्मतिः ॥ ११९ ॥ यावत्स्वस्थमिदंपिंडंनिरुजंकरणान्वितं ॥ तावत्कुरुष्वात्म
हितंपश्चात्तापेनतप्यसे ॥ १२० ॥ यावत्स्वास्थ्यंशरीरेषुकरणेषुचपाटवं ॥ तावदर्चयगोविंदमायुष्यंसार्थकं
कुरु ॥ १२१ ॥ स्मर्यतांतुहृषीकेशोहृषीकेषुदृढेषुच ॥ अदृढेषुहृषीकेषुहृषीकेशंस्मरंतिके ॥ १२२ ॥ यावच्चिं
तयतेजंतुर्विषयान्विषसन्निभान् ॥ तावच्चेत्स्मरतेविष्णुंकोनमुच्येतबंधनात् ॥ १२३ ॥ यावत्प्रलपतेजंतुर्लोक
वार्तादिभिःसदा ॥ तावच्चेद्वदतेविष्णुंकोनमुच्येतबंधनात् ॥ १२४ ॥ श्रीसूतः ॥ ज्ञात्वाविप्रैस्तिथिंसम्यक्
दैवज्ञैःसमुदीरितां ॥ कर्तव्यउपवासस्तुअन्यथानरकंव्रजेत् ॥ १२५ ॥ क्षयेवाप्यथवावृद्धौसंप्राप्तेवादिनक्षये ॥

कृष्णा० उपोष्याद्वादशीपुण्यापूर्वविद्धांपरित्यजेत् ॥ १२६ ॥ पूर्वविद्धांप्रकुर्वाणोनरोधर्मान्निकृंतति ॥ संततेस्तुविना महा०
शायसंपदोहरणायच ॥ १२७ ॥ कलावेधेतुविप्रेंद्रदशम्यैकादशींत्यजेत् ॥ सुरायाबिंदुनास्पृष्टंगंगांभइवसं
॥ ६ ॥ त्यजेत् ॥ १२८ ॥ श्वदृतौपंचगव्यंचदशम्यादूषितांत्यजेत् ॥ एकादशींद्विजश्रेष्ठाःपक्षयोरुभयोरपि ॥ १२९ ॥
तस्माद्विप्रानविद्धाहिकर्तव्यैकादशीक्वचित् ॥ विद्धाहंतिपुरापुण्यंश्राद्धंचवृषलीपतिः ॥ १३० ॥ जप्तंदत्तं
हुतंस्नातंतथापूजाकृताहरेः ॥ तत्सर्वंविलयंयातितमःसूर्योदयेयथा ॥ १३१ ॥ एकादश्यांयदाब्रह्मन् दिनक्षय
तिथिर्भवेत् ॥ उपोष्याद्वादशीतत्रत्रयोदश्यांतुपारणं ॥ १३२ ॥ प्रतिपत्प्रभृतयःसर्वाउदयाद्रुदयाद्रवेः ॥ संपूर्णा
इतिविज्ञेयाहरिवासरवर्जिताः ॥ १३३ ॥ अरुणोदयकालेतुदशमीयदिदृश्यते ॥ पापमूलंतदाज्ञेयमेकादश्यु
पवासनं ॥ १३४ ॥ अरुणोदयवेलायांदशमीयदिदृश्यते ॥ नतत्रैकादशीकार्याधर्मकामार्थनाशिनी ॥ १३५ ॥
चतस्रोघटिकाप्रातररुणोदयउच्यते ॥ यतीनांस्नानकालोयंगंगांभःसदृशःस्मृतः ॥ १३६ ॥ उदयात्प्राग्य
दाविप्रामुहूर्तद्वयसंयुता ॥ संपूर्णैकादशीनामतत्रैवोपवसेद्गृही ॥ १३७ ॥ उदयात्प्राक्त्रिघटिकाव्यापिन्ये ॥७४०
कादशीयदा ॥ संदिग्धैकादशीनामवर्ज्याधर्मार्थनाशनी ॥ १३८ ॥ पुत्रपौत्रप्रवृद्ध्यर्थंद्वादश्यामुपवासयेत् ॥

तत्रक्रतुशतंपुण्यंत्रयोदश्यांतुपारणं ॥ १३९ ॥ उदयात्प्राक्द्विघटिकाव्यापिन्येकादशीयदा ॥ संकीर्णैकाद
शीनामवर्ज्याधर्मार्थकांक्षिभिः ॥ १४० ॥ पुत्रराज्यप्रवृद्ध्यर्थंद्वादश्यामुपवासनं ॥ तत्रक्रतुशतंपुण्यंत्रयोद
श्यांतुपारणं ॥ १४१ ॥ दशमीशेषसंयुक्तागांधार्यासमुपोषिता ॥ तस्याःपुत्रशतंनष्टंतस्मात्तांपरिवर्जयेत् ॥
॥ १४२ ॥ अपीषद्दशमीविद्धासदातांपरिवर्जयेत् ॥ सुराबिंदुसमायुक्तांप्रवदंतिमनीषिणः ॥ १४३ ॥ बह्वा
गमविरोधेषुब्राह्मणेषुविवादिषु ॥ उपोष्याद्वादशीतत्रत्रयोदश्यांतुपारणं ॥ १४४ ॥ एकादश्यांतुविद्धायांसं
प्राप्तेश्रवणेतथा ॥ उपोष्याद्वादशीपुण्यापक्षयोरुभयोरपि ॥ १४५ ॥ उपरागसहस्राणिव्यतीपातायुतानिच ॥
अमालक्षंतुद्वादश्याःकलांनार्हंतिषोडशीं ॥ १४६ ॥ शुद्धापिद्वादशीग्राह्यापरतोद्वादशीयदि ॥ विषंतुदश
मीज्ञेयामृताचैकादशीतिथिः ॥ १४७ ॥ विषप्रधानावर्ज्यासामृताग्राह्याप्रयत्नतः ॥ द्वादश्यांभोजनंचैव
विद्धायांहर्युपोषणं ॥ १४८ ॥ यःकुर्यान्मंदबुद्धित्वान्निरयंसोधिगच्छति ॥ यानिकानिचवाक्यानिविद्धो
पोषपराणिच ॥ १४९ ॥ धनदार्चापराणिस्युर्वैष्णवीनदशायुता ॥ अथवामोहनार्थायमोहिन्याभगवान्ह
रिः ॥ १५० ॥ अर्थितःकारयामासव्यासरूपीजनार्दनः ॥ धनदार्चाविवृद्ध्यर्थंमहावित्तलयस्यच ॥ असु

 राणामोहनार्थंपाषंडानाविवृद्धये ॥ १५१ ॥ आत्मस्वरूपाविज्ञस्यैस्वलोकाप्राप्तयेतथा ॥ एवंविद्धांपरित्य
ज्यद्वादश्यामुपवासयेत् ॥ १५२ ॥ कोटिजन्मार्जितंपापमेकयैवविनश्यति ॥ ततःकोटिगुणंचापिनिषिद्धस्ये
 तरैर्जनैः ॥ १५३ ॥ यदनादिकृतंपापंयदूर्ध्वंयत्करिष्यति ॥ तत्सर्वंविलयंयातिपरेषामुपवासनात् ॥ १५४ ॥
नचतस्मात्प्रियतमःकेशवस्यममापिच ॥ एकादश्यांह्यवेधेतुद्वादशींनपरित्यजेत् ॥ १५५ ॥ पारणेमरणेचैव
तिथिस्तात्कालिकीस्मृता ॥ ब्रह्मचारीगृहस्थोवावानप्रस्थोयतिस्तथा ॥ १५६ ॥ ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रो
भर्तृमतीतथा ॥ अभर्तृकातथान्येचसूतवैदेहिकादयः ॥ १५७ ॥ एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपि ॥
एकादश्यांतुयोभुंक्तेमोहेनावृतचेतसा ॥ १५८ ॥ शुक्लायामथकृष्णायांनिरयंयातिसध्रुवं ॥ विवेचयतियोमो
हाच्छुक्लाकृष्णेतिपापकृत् ॥ १५९ ॥ एकादशींसवैयातिनिरयंनात्रसंशयः ॥ यथागौर्नैवहंतव्याशुक्लाकृष्णे
तिभामिनि ॥ १६० ॥ एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपि ॥ यानिकानिचवाक्यानिकृष्णैकादशिवर्जने
॥ १६१ ॥ भरण्यादिनिषेधेचतानिकाम्यफलार्थिनां ॥ कामिनोपिहिसिद्ध्यर्थंकुर्युरेवोपवासनं ॥ १६२ ॥
प्रीणनार्थंहरेर्नित्यंनतुकाम्यव्यपेक्षया ॥ तस्माच्छुक्लामथोकृष्णांभरण्यादियुतामपि ॥ १६३ ॥ प्रत्यवायनिषे

धार्थामुपवासीतनित्यशः ॥ प्रीणनार्थंहरेश्चापिविष्णुलोकस्यचाप्तये ॥ १६४ ॥ कलावार्धकलावापिपरतोद्वाद
शीयदि ॥ द्वादशद्वादशीर्हंतिपूर्वेद्युःपारणेकृते ॥ १६५ ॥ अतिरिक्ताद्वादशीचेद्यस्तांनोपोषयेद्यदि ॥ द्वा
दशद्वादशीर्हंतिद्वादशीचातिलंघिता ॥ १६६ ॥ द्वादश्यामतिरिक्तायांयोभुंक्तेपूर्ववासरे ॥ द्वादशद्वादशीर्हं
तिद्वादशींवापरित्यजेत् ॥ १६७ ॥ द्वादशींश्रवणोपेतांयोनोपोष्यात्सुमंदधीः ॥ पंचसंवत्सरकृतंपुण्यंतस्य
विनश्यति ॥ १६८ ॥ एकादशीमुपोष्याथद्वादशीमप्युपोषयेत् ॥ नतत्रविधिलोपःस्यादुभयोर्देवताहरिः
॥ १६९ ॥ अल्पायामपिविप्रेंद्रपारणंतुकथंभवेत् ॥ पारयित्वोदकेनापिभुंजानोनैवदुष्यति ॥ अशितानशिताय
स्मादापोविद्वद्भिरीरिताः ॥ १७० ॥ अंभसाकेवलेनैवकरिष्येव्रतपारणं ॥ तद्विशिष्टंमुनिप्रोक्तमशितानशितंच
यत् ॥ १७१ ॥ नकाशीनगयागंगानरेवानचपुष्करं ॥ नचापिकौरवंक्षेत्रंतुल्यंभूपहरेर्दिनात् ॥ १७२ ॥ अश्वमेध
सहस्राणिवाजपेयशतानिच ॥ एकादश्युपवासस्यकलांनार्हंतिषोडशीं ॥ १७३ ॥ एकादशीसमुत्थेनवह्निनापा
तकेंधनं ॥ भस्मीभवतिराजेंद्रअपिजन्मशतोद्भवं ॥ १७४ ॥ नेदृशंपावनंकिंचिन्नराणांभुविविद्यते ॥ यादृशंप
द्मनाभस्यदिनंपातकहानिदं ॥ १७५ ॥ तावत्पापानिदेहेस्मिंस्तिष्ठंतिमनुजाधिप ॥ यावन्नोपोषयेज्जंतुःपद्मना

भदिनंशुभं ॥ १७६ ॥ एकादशेंद्रियैःपापंयत्कृतंभवतिप्रभो ॥ एकादश्युपवासेनतत्सर्वंविलयंव्रजेत् ॥ १७७ ॥
एकादशीसमंकिंचित्पवित्रंनहिविद्यते ॥ व्याजेनापिकृताराजन्नदर्शयतिभास्करिं ॥ १७८ ॥ श्रीव्या
सः ॥ अन्नंनिवेदयेन्मह्यंप्राप्तेमद्वासरेशुभे ॥ तस्यापिनरकप्राप्तिःकिंपुनर्भोजनेकृते ॥ १७९ ॥ सब्र
ह्महासगोघ्नश्चसस्तेनोगुरुतल्पगः ॥ एकादश्यांतुभुंजानःपक्षयोरुभयोरपि ॥ १८० ॥ वरंस्वमातृगमनं
वरंगोमांसभक्षणं ॥ वरंहत्यासुरापानमेकादश्यन्नभोजनात् ॥ १८१ ॥ एकादशीदिनेपुण्येभुंजतेयेन
राधमाः ॥ अवलोक्यमुखंतेषामादित्यमवलोकयेत् ॥ १८२ ॥ पृथिव्यांयानिपापानिब्रह्महत्यादिकानिच ॥
अन्नमाश्रित्यतिष्ठंतिसंप्राप्तेहरिवासरे ॥ १८३ ॥ रुग्मांगदः ॥ अष्टवर्षाधिकोयस्तुह्यशीतिर्नहिपूर्यते ॥ यो
भुंक्तेमानवःपापोविष्णोरहनिचागते ॥ १८४ ॥ पितावायदिवापुत्रोभार्यावापिसुहृज्जनः ॥ पद्मनाभदिनेभुं
क्तेनिग्राह्योदस्युवद्भवेत् ॥ १८५ ॥ ब्रह्मा ॥ उपोष्यद्वादशींपुण्यांसर्वपापक्षयप्रदां ॥ नपश्यंतियमंवापिन
रकाणिनयातनां ॥ १८६ ॥ शंकरः ॥ रटंतीहपुराणानिभूयोभूयोवरानने ॥ नभोक्तव्यंनभोक्तव्यंसंप्राप्तेहरि
वासरे ॥ १८७ ॥ द्वादशीनप्रमोक्तव्यायावदायुःप्रवर्तते ॥ अर्चनीयोहृषीकेशोविशुद्धेनांतरात्मना ॥ १८८ ॥

भक्त्याग्राह्योहृषीकेशोनधनैर्धरणीसुराः ॥ भक्त्यासंपूजितोविष्णुःफलंधत्तेसमीहितं ॥ १८९ ॥ जलेनापिज
गन्नाथःपूजितःक्लेशनाशनः ॥ परितोषंप्रयात्याशुतृषार्तस्तुयथाजलैः ॥ १९० ॥ आसीनस्यशयानस्यतिष्ठ
तोव्रजतोपिवा ॥ रमस्वपुंडरीकाक्षनृसिंहहृदयेमम ॥ १९१ ॥ करावलंबनंदेहिश्रीकृष्णकमलेक्षण ॥ भवपं
कार्णवेघोरेमज्जतोममसर्वदा ॥ १९२ ॥ सर्वगश्चैवसर्वात्मासर्वावस्थासुचाच्युत ॥ रमस्वपुंडरीकाक्षनृसिंहहृ
दयेमम ॥ १९३ ॥ (एकादश्यांनभुंजीतनसुरांवापिबेत्क्कचित् ॥ ब्राह्मणोनैवहंतव्यइत्येषावैदिकीस्मृतिः)॥
॥ १९४ ॥ त्राहित्राहिजगन्नाथवासुदेवाच्युताव्यय ॥ मांसमुद्धरगोविंददुःखसंसारसागरात् ॥ १९५ ॥ एत
त्पुण्यमिदंगुह्यंपवित्रंपापनाशनं ॥ आयुष्यंचयशस्यंचधन्यंदुःस्वप्ननाशनं ॥ १९६ ॥ कलौपापंकियन्मात्रं
हत्यास्तेयादिसंभवं ॥ स्मृतेमनसिगोविंदेदह्यतेतूलराशिवत् ॥ १९७ ॥ कलौकेशवभक्तानांनभयंविद्यतेक्क
चित् ॥ स्मृतेसंकीर्तितेध्यातेसंक्षयंयातिपातकं ॥ १९८ ॥ अध्येतव्यमिदंशास्त्रंश्रोतव्यमनसूयया ॥ भक्ते
भ्यश्चप्रदातव्यंधार्मिकेभ्यःपुनःपुनः ॥ १९९ ॥ अधीयानाइदंशास्त्रंविष्णोर्माहात्म्यमुत्तमं ॥ सर्वपापविनि
र्मुक्ताःप्राप्नुवंतिपरंपदं ॥ २०० ॥ श्रुत्वाधर्मंविजानातिश्रुत्वात्यजतिदुर्मतिं ॥ श्रुत्वाज्ञानमवाप्नोतिश्रुत्वामो

क्षंचगच्छति ॥ २०१ ॥ तस्मादिदंसदासेव्यंश्रोतव्यंचसदैवहि ॥ कुतर्कदावदग्धेभ्योनदातव्यंकथंचन ॥
॥ २०२ ॥ संसारविषपानेनयेमृताःप्राणिनोभुवि ॥ अमृतायस्मृतस्तेषांकृष्णामृतमहार्णवः ॥ २०३ ॥ क्लि
न्नंपादोदकेनैवयस्यनित्यंकलेवरं ॥ तीर्थकोटिसहस्रैस्तुस्नातोभवतिप्रत्यहं ॥ २०४ ॥ तीर्थकोटिसहस्रैस्तुसे
वितैःकिंप्रयोजनं ॥ तोयंयदिपिबेन्नित्यंशालग्रामशिलाच्युतं ॥२०५॥ शालग्रामशिलास्पर्शंयेकुर्वंतिदिने
दिने ॥ वांछंतिकरसंस्पर्शंतेषांदेवाःसवासवाः ॥ २०६ ॥ दुःसहोनारकोवह्निर्दुःसहायमकिंकराः ॥ विषम
श्चांतकपथःप्रेतत्वंचातिदारुणं ॥ २०७ ॥ संचिंत्यमनसाप्येवंपातकाद्विनिवर्तयेत् ॥ स्मरणंकीर्तनंविष्णोःस
दैवनपरित्यजेत् ॥ २०८ ॥ अच्युतानंतगोविंदनामोच्चारणभेषजात् ॥ नश्यंतिसकलारोगाःसत्यंसत्यंवदा
म्यहं ॥ २०९ ॥ सकृदुच्चरितंयेनहरिरित्यक्षरद्वयं ॥ बद्धःपरिकरस्तेनमोक्षायगमनंप्रति ॥ २१० ॥ एवंब्रह्मा
दयोदेवाऋषयश्चतपोधनाः ॥ कीर्तयंतिपरंश्रेष्ठंदेवंनारायणंप्रभुं ॥ २११ ॥ किंतस्यदानैःकिंतीर्थैःकिंतपोभिः
किमध्वरैः॥योनित्यंध्यायतेदेवंनारायणमनन्यधीः ॥२१२॥ नित्योत्सवोभवेत्तेषांनित्यश्रीर्नित्यमंगलं॥ येषां
हृदिस्थोभगवान्मंगलायतनंहरिः॥ २१३॥ जीवंश्चतुर्दशादूर्ध्वंपुरुषोनियमेनतु॥ २१४॥ दशावराणांदेहानां

कारणानिकरोत्ययं ॥ स्त्रीवाप्यन्नूनदशकंदेहंमानुषमार्जयेत् ॥२१५॥ चतुर्दशोर्ध्वजीवीनिसंसारश्चादिवर्जितः॥
अविदित्वापरंदेवंमोक्षाशाकामहामुने ॥ २१६ ॥ आचतुर्दशमाद्वर्षात्पुरुषोनियमेनतु ॥ दशावराणांदेहानांका
रणानिकरोत्ययं ॥ २१७ ॥ अतःकर्मक्षयान्मुक्तिःकुतएवभविष्यति ॥ समानांविषमापूजाविषमाणांसमातथा
॥२१८॥ क्रियतेयेनदेवोपिस्वपदाद्भ्रश्यतेहिसः॥ वित्तंबंधुर्वयःकर्मविद्याचैवतुपंचमी ॥ एतानिमान्यस्थानानि
गरीयोह्युत्तरोत्तरं ॥ २१९ ॥ गुणानुसारिणींपूजांसमांदृष्टिंचयोनरः॥ सर्वभूतेषुकुरुतेतस्यविष्णुःप्रसीदति ॥
॥२२०॥ यथासुहृत्सुकर्तव्यंपितृभ्रातृसुतेषुच ॥ तथाकरोतिपूजांहिसमबुद्धिःसउच्यते ॥ २२१ ॥ तिर्यक्पुंड्रंनकु
र्वीतसंप्राप्तेमरणेतथा ॥ २२२ ॥ नचान्यंनामविब्रूयात्परान्नारायणादृते ॥ नैवेद्यशेषंदेवस्ययोभुनक्तिदिनेदिने
॥ २२३ ॥ सिक्थेसिक्थेभवेत्पुण्यंचांद्रायणशताधिकं ॥ ऊर्ध्वपुंड्रमृजुंसौम्यंललाटेयस्यदृश्यते ॥२२४॥ सचंडालो
पिशुद्धात्मापूज्यएवनसंशयः ॥ २२५ ॥ अशुचिर्वाप्यनाचारोमनसापापमाचरन् ॥ २२६ ॥ शुचिरेवभवेन्नित्य
मूर्ध्वपुंड्रांकितोनरः ॥ ऊर्ध्वपुंड्रविहीनस्यस्मशानसदृशंमुखं ॥ २२७ ॥ अवलोक्यमुखंतस्यआदित्यमवलोकये
त् ॥ यज्ञोदानंतपश्चैवस्वाध्यायःपितृतर्पणं ॥ २२८ ॥ व्यर्थंभवतितत्सर्वमूर्ध्वपुंड्रंविनाकृतं ॥गोपीचंदनलिप्तांगो

कृष्णा० यंयंपश्यतिचक्षुषा ॥२२९॥ तंतंशुद्धंविजानीयान्नात्रकार्याविचारणा ॥ आस्फोटयंतिपितरःप्रनृत्यंतिपिताम महा०
हाः ॥२३०॥ वैष्णवोस्मत्कुलेजातःसनःसंतारयिष्यति ॥ जीवितंविष्णुभक्तस्यवरंपंचदिनान्यपि ॥२३१॥ नतु
॥१०॥ कल्पसहस्रैस्तुभक्तिहीनस्यकेशवे ॥ किंतेनजातमात्रेणभूभारेणान्नशत्रुणा ॥ २३२ ॥ योजातोनार्चयेद्विष्णुंन
स्मरेन्नापिकीर्तयेत् ॥ योददातिद्विजातिभ्यश्चंदनंगोपिमर्दितं ॥२३३॥ अपिसर्षपमात्रेणपुनात्यासप्तमंकुलं ॥
ज्ञानीचकर्माणिसदोदितानिकुर्यादकामःसततंभवेत ॥२३४॥ अतीतानागताज्ञानीत्रैलोक्युद्धरणक्षमः ॥ ए
तादृशोपिनाचारंश्रौतंस्मार्तंपरित्यजेत् ॥२३५॥ यदेवविद्ययाकरोतिश्रद्धयोपनिषदातदेववीर्यवत्तरंभवति ॥
कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाः ॥२३६॥ एवंत्वयिनान्यथेतोस्तिनकर्मलिप्यतेनरे ॥ आचारश्चैवसा
धूनामात्मनस्तुष्टिरेवच ॥२३७॥ वेदप्रणिहितोधर्मोह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ॥ निष्कामंज्ञानपूर्वंतुनिवृत्तमिहचोच्य
ते ॥२३८॥ निवृत्तंसेवमानस्तुब्रह्माभ्येतिसनातनं ॥२३९॥ श्रीमदानंदतीर्थार्यसहस्रकिरणोत्थिता ॥ गोत
तिःसततंसेव्यागीर्वाणैःसिद्धिदाभवेत् ॥२४०॥ यस्यत्रीण्युदितानिवेदवचनेरूपाणिदिव्यान्यलंबट्तद्दर्शतमि ॥७४४
त्थमेवनिहितंदेवस्यभर्गोमहत् ॥ वायोरामवचोनयंप्रथमकंपृक्षोद्वितीयंवपुर्मध्वोयत्तुतृतीयमेतदमुनाग्रंथःकृतः

केशवे ॥ २४१ ॥ यःसर्वगुणसंपूर्णःसर्वदोषविवर्जितः ॥ प्रीयतांप्रीतएवालंविष्णुर्मेपरमःसुहृत् ॥ २४२ ॥
इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितःकृष्णामृतमहार्णवःसंपूर्णः ॥ ७ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥

॥ इति कृष्णामृतमहार्णवः संपूर्णः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥हरिःॐ॥ जयत्यब्जभवेशेंद्रवंदितः कमलापतिः ॥ अनंतविभवानंदशक्तिज्ञानादिसद्गुणः ॥ १ ॥ विधिंविधायसर्गादौतेनपृष्टोब्जलोचनः ॥ आहदेवोरमोत्संगविलसत्पादपल्लवः ॥ २ ॥ अहमेकोखिलगुणोवाचकःप्रणवोमम ॥ अकाराद्यतिशांतातः सोयमष्टाक्षरोमतः ॥ ३ ॥ सविश्वतैजसप्राज्ञतुरीयात्मांतरात्मनां ॥ परमात्मज्ञानात्मयुजांमद्रूपाणांचवाचकः ॥४॥ तद्रूपभेदाःपंचाशन्मूर्तयोममचापराः ॥ पंचाशद्वर्णवाच्यास्तावर्णास्ताराणभेदिताः ॥ ५ ॥ द्विरष्टपंचक चतुःपंचेत्येवाष्टवर्गगाः ॥ अजआनंदइंद्रेशावुग्रऊर्जऋतुंभरः ॥ ६ ॥ ऋघलृशौलृजिरेकात्मैरओजोभृदौरसः ॥ अंतोर्धगर्भःकपिलःखपतिर्गरुडासनः ॥ ७ ॥ घर्मोङ्सारश्चार्वंगश्छंदोगम्योजनार्दनः ॥ झाटितारिर्ञमःष्टंकी ठलकोडरकोढरी ॥८॥ णात्मातारस्थपोदंडीधन्वीनम्यःपरःफली ॥ बलीभगोमनुर्यज्ञोरामोलक्ष्मीपतिर्वरः ॥ ९ ॥ शांतसंवितषड्गुणश्चसारात्माहंसळाळुकौ ॥ पंचाशन्मूर्तयस्त्वेताममाकारादिलक्षकाः ॥ १० ॥ नारायणाष्टा क्षरश्चताराष्टाक्षरभेदवान् ॥ आद्यैस्तारचतुर्वर्णैर्भिन्नाव्याहृतयःक्रमात् ॥ ११ ॥ अनिरुद्धादिकास्तासांदेवता व्युत्क्रमेणवा ॥ ताश्चतन्मूर्तयस्त्वेवद्वादशार्णपदोदिताः ॥ १२ ॥ नारायणाष्टाक्षराच्चव्याहृतिभ्यस्तथैवच ॥

विभेदोद्वादशार्णानांकेशवाद्याश्चदेवताः ॥ १३ ॥ नारायणाष्टाक्षराच्चव्याहृतित्रिगुणात्पुनः ॥ वेदमातातु
गायत्रीद्विगुणाद्वादशाक्षरात् ॥ १४ ॥ चतुर्विंशन्मूर्तयोस्याःकथितावर्णदेवताः ॥ तद्भेदःपौरुषंसूक्तंवेदाःपु
रुषसूक्तगाः ॥ १५ ॥ वैदिकाःसर्वशब्दाश्चतस्मात्सर्वाभिधोस्म्यहं ॥ पंचाशद्वर्णभिन्नाश्चसर्वशब्दाअतोपि
च ॥ १६ ॥ ऋषिश्चदेवतैकोहंतारादीनांविशेषतः ॥ छंदोमदीयागायत्रीताराष्टाक्षरयोर्मता ॥ १७ ॥ उद्य
द्भास्वत्समाभासश्चिदानंदैकदेहवान् ॥ चक्रशंखगदापद्मधरोध्येयोहमीश्वरः ॥ १८ ॥ लक्ष्मीधराभ्यामाश्लि
ष्टःस्वमूर्तिगणमध्यगः ॥१९॥ ब्रह्मवायुशिवाहीशविपैःशक्रादिकैरपि ॥ सेव्यमानोधिकंभक्त्यानित्यनिःशेषश
क्तिमान् ॥ २० ॥ मूर्तयोष्टावपिध्येयाश्चक्रशंखवराभयैः ॥ युक्ताःप्रदीपवर्णाश्चसर्वाभरणभूषिताः ॥ २१ ॥
तादृग्रूपाश्चपंचाशज्ज्ञानमुद्राभयोद्यताः ॥ टंकीदंडीचधन्वीचतत्तद्युक्तास्तुवामतः ॥ २२ ॥ वासुदेवादिकाः
शुक्लरक्तपीतासितोज्ज्वलाः ॥ चक्रशंखगदाब्जेतःप्रथमोमुसलीहली ॥ २३ ॥ सशंखचक्रखङ्गपरस्तृतीयः
शार्ङ्गबाणवान् ॥ सचक्रशंखस्तुर्यस्तुशंखचक्रासिचर्मवान् ॥२४॥ केशवोमधुसूदनःसंकर्षणदामोदरौ ॥ सवा
सुदेवःप्रद्युम्नोदक्षोच्चकरशंखिनः ॥ २५ ॥ विष्णुमाधवानिरुद्धपुरुषोत्तमाधोक्षजाः ॥ जनार्दनश्चवामोच्चकर

स्थितदरामताः॥२६॥ गोविंदश्चत्रिविक्रमःसश्रीधरहृषीकपः॥ नृसिंहश्चाच्युतश्चैववामाधःकरशंखिनः ॥२७॥
वामनःसनारायणःपद्मनाभउपेंद्रकः ॥ हरिःकृष्णश्चदक्षाधःकरेशंखधरामताः॥ २८॥ शंखचक्रगदापद्मधराश्चै
तेहिसर्वशः ॥ क्रमव्युत्क्रमपद्मादिगदादिव्युत्क्रमस्तथा ॥२९॥ अर्धक्रमःसांतरश्चषट्सुषट्स्वरिपूर्विणां ॥ व
र्णानांदेवतानांचनित्यत्वान्नक्रमःस्वतः ॥ ३० ॥ व्यक्तिक्रमंब्रह्मबुद्धावपेक्ष्यक्रमउच्यते ॥ समासव्यासयोगे
नव्याहृतीनांचतुष्टयं ॥ ३१ ॥ सत्यंचांगानितारस्यप्रोच्यंतेष्टाक्षरस्यच॥ क्रुद्धमहावीरद्युसहस्रसहितोल्ककाः
॥३२॥ चतुर्थ्यंताहृदादीनिपृथग्रूपाणितानिच॥ विष्णोरेवात्यभेदेपितदैश्वर्यात्तदन्यवत्॥३३॥ चक्रशंखवरा
भितिहस्तान्येतानिसर्वशः ॥ मूलरूपसवर्णानिकृष्णवर्णाशिखोच्यते ॥ ३४॥ चतुर्विंशन्मूर्तयश्चमूलरूपस व
र्णकाः॥ आदिवर्णत्रयंनाभिहृच्छिरस्सुयथाक्रमं ॥३५॥ न्यसनीयंचतद्वर्णदेवताध्यानपूर्वकं॥ पज्जानुनाभिहृ
दयवाङ्नासानेत्रकेषुच॥ ३६॥ अष्टाक्षराणांन्यासःस्याद्व्याहृतीनांप्रजापतिः॥ मुनिश्छंदस्तुगायत्रीदेवताभ
गवान्हरिः ॥ ३७ ॥ उद्यदादित्यवर्णश्चज्ञानमुद्राभयोद्यतः॥ तारेणव्याहृतीभिश्चज्ञेयान्यंगानिपंचच॥३८॥
नाभिहृत्केषुसर्वेषुचतस्रोव्याहृतीर्न्यसेत् ॥ द्वादशार्णस्यजगतीच्छंदोन्यत्तारवत्स्मृतं ॥ ३९ ॥ अच्छवर्णोभय

वरकरोध्येयोमितद्युतिः ॥ पदैर्व्यस्तैःसमस्तैश्चज्ञेयान्यंगानिपंचच ॥ ४० ॥ अष्टाक्षराणांस्थानेषुबाह्वोरूर्वो
श्चविन्यसेत् ॥ विश्वामित्रस्तुसंध्यार्थेतदन्यत्रप्रजापतिः ॥ मुनिर्देवस्तुसवितृनामास्त्रष्टृत्वतोहरिः ॥ ४१ ॥
प्रोद्यदादित्यवर्णश्चसूर्यमंडलमध्यगः ॥ चक्रशंखधरोंकस्थदोर्द्वयोध्येयएवच ॥ ४२ ॥ सताराश्चव्याहृतयो
गायत्र्यंगानिपंचच ॥ दोःपत्संधिषुसाग्रेषुनाभिहृन्मुखकेषुच ॥ ४३ ॥ वर्णन्यासश्चकर्तव्यस्तारवन्निखिलं
स्मृतं ॥ पंचाशदक्षराणांचपुंसूक्तस्यापिसर्वशः ॥ ४४ ॥ अनुष्टुभश्चत्रिष्टुप्चच्छंदोस्यत्रिष्टुभोपिवा ॥ विष्णु
शब्दश्चतुर्थ्यंतोहृदयेतःषडक्षरः ॥ ४५ ॥ तारवत्सर्वमस्यापिश्यामोध्येयोहरिःस्वयं ॥ वर्णाएवषडंगानिषणयोर्भे
दयोगतः ॥ ४६ ॥ पज्जानुनाभिहृन्नासाकेषुन्यासश्चवर्णशः ॥ एतेतुसर्वमंत्राणांमूलमंत्राविशेषतः ॥ ४७ ॥ एत
ज्ज्ञानात्समस्तंचज्ञातंस्याच्छब्दगोचरं ॥ एतज्जपात्समस्तानांमंत्राणांजापकोभवेत् ॥ ४८ ॥ पूज्यश्चभगवा
न्नित्यंचक्राब्जादिकमंडले ॥ हृदयेवाचलेवापिजलेवाकेवलस्थले ॥ ४९ ॥ अष्टाक्षरेणसंपूज्यप्रथमंदेवतांपरां ॥
मध्येसव्येगुरूंश्चैवदक्षिणेसर्वदेवताः ॥ ५० ॥ पुनःसव्येसर्वगुरूनाग्नेयादिषुचक्रमात् ॥ गरुडंव्यासदेवंचदुर्गां
चैवसरस्वतीं ॥ ५१ ॥ धर्मज्ञानंचवैराग्यमैश्वर्यंचैवकोणगान् ॥ तदंतःपूर्वदिक्पूर्वमधर्मादींश्चपूजयेत ॥ ५२ ॥

अपूजिताअधर्मादिदातारस्तेतथाभिधाः ॥ निर्ऋतिश्चैवदुर्गाचकामोरुद्रश्चदेवताः ॥५३॥ यमवायुशिवेंद्राश्च
ज्ञेयाधर्मादिदेवताः ॥ परमःपुरुषोमध्येशक्तिराधाररूपिणी ॥५४॥ कूर्मोनंतश्चपृथिवीक्षीरसागरएवच ॥ श्वेतद्वी
पोमंटपश्चदिव्यरत्नमयोमहान् ॥५५॥ पद्ममेतत्रयंदेवीरमैवबहुरूपिणी ॥ सूर्यसोमहुताशाश्चपद्मेश्रीस्त्रिगुणा
त्मिका ॥ ५६ ॥ आत्मांतरात्मपरमज्ञानात्मानश्चमूर्तयः ॥ विमलोत्कर्षणीज्ञानाक्रियायोगातथैवच ॥५७॥
प्रह्वीसत्यातथेशानानुग्रहाचेतिशक्तयः ॥ अष्टदिक्षुचमध्येचस्वरूपाण्येवताहरेः ॥५८॥ ततोनंतंयोगपीठस्वरूपं
पूजयेद्धरेः ॥ तत्रावाह्यहरिंचार्घ्यंपाद्यमाचमनीयकं ॥ ५९ ॥ मधुपर्कंपुनश्चाचांस्नानंवासोविभूषणं ॥ उप
वीतासनेदत्वागंधपुष्पेतथैवच ॥ ६० ॥ लक्ष्मीधरेयजेत्तत्रपार्श्वयोरुभयोर्हरेः ॥ हृदयादींस्तथेंद्रादिदिक्ष्वस्त्रंको
णकेषुच ॥६१॥ वासुदेवादिकान्दिक्षुकेशवादींस्ततःपरं ॥ मत्स्यकूर्मवराहांश्चनारसिंहंचवामनं ॥ ६२ ॥ भा
र्गवंराघवंकृष्णंबुद्धंकल्किनमेवच ॥ अनंतंविश्वरूपंचतद्बहिःपूजयेत्क्रमात् ॥ ६३ ॥ अनंतब्रह्मवाय्वीशान्वी
शंचाग्रेश्चपूजयेत् ॥ वारुणींचैवगायत्रींभारतींगिरिजामपि ॥ ६४ ॥ कोणेषुवींद्रवामेचसौपर्णींपूजयेदपि ॥
इंद्रादीञ्छेषविध्यंतान्सभार्यान्सपरिग्रहान् ॥ ६५ ॥ धूपदीपौततोदत्वानैवेद्यंमूलमंत्रतः ॥ अनेनक्रमयोगे

नज्जुहुयात्संस्कृतेऽनले ॥ ६६ ॥ पुष्पांजलिश्चहोमश्चमूलेनाष्टोत्तरंशतं ॥ सकृत्सकृत्पुष्पमन्यैर्होमस्तस्यचतुर्गु
णः ॥ ६७ ॥ विसर्जयित्वानैवेद्यंमूलेनत्रिःसमर्च्यच ॥ धूपदीपौपुनर्दत्वापुनर्मूलेनपूर्ववत् ॥ ६८ ॥ अर्च
यित्वाहरिंध्यात्वाजपेदष्टोत्तरंशतं ॥ पुनर्ध्यायेद्धरिंसर्वदेवदेवेश्वरंप्रभुं ॥ ६९ ॥ जपध्यानहुतार्चादीनेवंयः
कुरुतेसदा ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांभाजनंस्यात्सएवहि ॥ ७० ॥ सर्वोत्तमंहरिंज्ञात्वायएवंभक्तिपूर्वकं ॥ जप
ध्यानादिभिर्नित्यंपूजयेन्नास्यदुर्लभं॥ ७१ ॥ भक्तिंकृत्वान्यदेवेषुब्रह्मरुद्रादिकेष्वपि ॥ सर्वोत्कर्षमविज्ञायवि
ष्णोर्यातितमोध्रुवं ॥ ७२ ॥ नयज्ञानचतीर्थानिनोपवासव्रतानिच ॥ दैवतानिचसर्वाणित्रातुंतंशक्नुयुःक्वचि
त् ॥ ७३ ॥ हरिर्हिसर्वदेवानांपरमःपूर्णशक्तिमान् ॥ स्वतंत्रोन्येतद्वशाहिसर्वेतःसजगद्गुरुः ॥ ७४ ॥ ब्रह्मा
दयश्चतद्भक्त्याभागिनोभोगमोक्षयोः ॥ तस्माज्ज्ञेयश्चपूज्यश्चवंद्योध्येयःसदाहरिः ॥ ७५ ॥ इतिश्रीमदानंद
तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमत्तंत्रसारसंग्रहेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥
हरिःॐ ॥ यस्यकस्यापिमंत्रस्यन्यासःपंचाशदक्षरैः ॥ वीर्यदःकेभितोवक्त्रमक्षिकर्णेषुनासयोः ॥ १ ॥ गंडयो
रोष्ठयोर्दंतपङ्क्त्योर्मूर्धनिवाचिच ॥ दोःपत्संधिषुसाग्रेषुपार्श्वयोःपृष्ठगुह्ययोः ॥ २ ॥ तुंदेचहृदिधातूनांसप्तके

प्राणजीवयोः ॥ सक्षकारान्न्यसेद्वर्णान्नृसिंहःक्षस्यदेवता ॥ ३ ॥ जपेन्यासेचविहितःक्षोक्षराणांसदांततः ॥

प्राणायामोरेचयित्वापूरयित्वाचकुंभके ॥ ४ ॥ तारैस्त्रिर्द्वादशावृत्तैर्ध्येकद्वादशकेनवा ॥ तत्तन्मंत्रेणवाकार्यो

॥४॥ गायत्र्यादशतारकैः ॥ ५ ॥ आदावेवजपेकुर्याच्छोषणंदहनंप्लुतिं ॥ वाय्वग्निवारुणैर्बीजैर्ध्यात्वातन्मंडलेह

रिं ॥६॥ एकपंचाशद्वर्णानांचतुर्विंशतिमूर्तयः ॥ आत्माद्यावासुदेवाद्याविश्वाद्यामत्स्यकच्छपौ ॥७॥ कोलो

नृसिंहःसबटुर्जामदग्न्यरघूद्वहौ ॥ वासिष्ठयादवौकृष्णावात्रेयोबुद्धकल्किनौ ॥ ८ ॥ शिंशुमारश्चेतिशतंक

लाःकलशनामकाः ॥ एताभिःसहितांमूलमूर्तिंकुंभोदकेसुधीः ॥ ९ ॥ पूर्वोक्तविधिनाभ्यर्च्यप्रतिमांशिष्य

मेववा ॥ स्नापयेत्पूर्वमर्चायांजपोन्नःसहस्रतः ॥ १० ॥ मूलमंत्रस्यचांगानांन्यासःस्नानादनंतरं ॥ प्रतिमा

यांसन्निधिकृच्छिष्येमाहात्म्यकृद्भवेत् ॥ ११ ॥ कलशःकीर्तिमायुष्यंप्रज्ञांमेधांश्रियंबलं ॥ योग्यतांपापहानिं

चपुण्यवृद्धिंचसाधयेत् ॥ १२ ॥ उपसर्गेषुजातेषुदैवभूतात्महेतुषु ॥ आयुषेवाथशांत्यैवाश्रियेवापुण्यवृद्धये ॥

॥ १३ ॥ योग्यतायैमंत्रसिद्ध्यैविष्णोःप्रीत्यर्थमेववा ॥ जुहुयात्सहस्रमयुतंलक्षंकोटिमथापिवा ॥ १४ ॥ पूर्व

वत्संस्कृतेवह्नौध्यात्वादेवंजनार्दनं ॥ कृत्वात्रिमेखलंकुंडंचतुर्विंशांगुलोच्छ्रितं ॥१५॥ तावत्खातंचतुष्कोणमु

च्छ्रितंद्वादशैववा ॥ द्व्यंगुलंत्र्यंगुलंवापिचतुरंगुलमेववा ॥१६॥ विस्तारोमेखलानांस्यादंत्यावाचतुरंगुला ॥ चतु
र्विंशांगुलंवातद्विस्तारोद्वादशैववा ॥ १७ ॥ अश्वत्थपत्राकृतिःस्यान्मूलतोद्वादशांगुला ॥ योनिःखातेचवि
नताप्रविष्टाद्व्यंगुलंतथा ॥ १८ ॥ तदात्मनिहरिंध्यात्वाकुंडेदेवींश्रियंतथा ॥ विष्णुवीर्यात्मकंवह्निंनिक्षिपेत्प्र
णवेनतु ॥ १९ ॥ कुर्यात्क्रियाःषोडशचव्याहृतीभिःपृथक्पृथक् ॥ वह्नेस्तद्गहरेःप्रीतिंकुर्वन्द्रव्यैर्यजेत्ततः ॥ २० ॥
आज्येनवापायसेनसमिद्भिःक्षीरिणामथ ॥ तिलैर्वातंडुलैर्वापिमधुरैस्त्रिभिरेववा ॥ २१ ॥ ब्रह्मवृक्षसमिद्भि
र्वासमिद्भिर्वामृतोद्भवैः ॥ अमृताःसमिधोज्ञेयाःसर्वत्रचतुरंगुलाः ॥ २२ ॥ एवमेवचदीक्षायामाज्येनैवाहुति
क्रिया ॥ पूजाचकार्याविधिवत्पूर्वंसर्वहुतेष्वपि ॥ २३ ॥ गुरवेदक्षिणांदद्याल्लक्षेलक्षेशतंसुधीः ॥ आत्मनैव
कृतेहोमेशक्तितोगुरुदक्षिणां ॥ २४ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमत्तंत्रसारसंग्रहेद्वि
तीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥
हरिःॐ ॥ प्रतिष्ठांकारयन्विष्णोःकुर्यात्सुप्रतिमांबुधः ॥ लोहैर्वाशिलयादार्वामृदावापियथाक्रमं ॥ १ ॥ ष
ण्णवत्यंगुलांयोगआसीनामथवास्थितां ॥ शयानांवामुमुक्षूणांव्याचक्षाणांनिजांस्थितिं ॥२॥ मुखादूर्ध्वंद्व्यंगुलो

 च्चांनवांगुललसन्मुखां ॥ सुवृत्तत्र्यंगुलग्रीवामास्तनाच्चषडंगुलां ॥ ३ ॥ पंचादशांगुलांनाभेरासार्धदशकांगु
लां ॥ वृषणादामूलतश्चसार्धद्व्यंगुलमायतां ॥ ४ ॥ तावदागुदतोदीर्घांचैत्यादष्टादशांगुलां ॥ तथाद्व्यंगुलचै
॥ ५ ॥ त्यांचद्वाविंशज्जंघयायुतां ॥ ५ ॥ आरभ्यगुल्फमध्यंचसहार्धचतुरंगुलां ॥ षडंगुलोच्चप्रपदांसार्धत्र्यंगुलमेवच
॥ ६ ॥ प्रपदोच्चयुतामंतेद्व्यंगुलप्रपदोच्छ्र्यां ॥ त्र्यंगुलद्व्यंगुलामर्धहीनमध्यांगुलामपि ॥ ७ ॥ त्रिपदांगुल
हीनान्यांततस्ताद्दशतत्परां ॥ पादोनोच्चांगुष्ठनखांतदर्धतदनंतरां ॥ ८ ॥ क्रमशःपादहीनान्यांरक्तपादनखां
शुभां ॥ विस्तारःप्रपदस्यापिषडंगुलउदाहृतः ॥ ९ ॥ अंगुष्ठपरिणाहस्तुचतुरंगुलईरितः ॥ त्र्यंगुलस्तुतदन्यस्यत्री
ह्यर्धोनाःक्रमात्पराः ॥ १० ॥ दशांगुलंजंघमूलंमध्यंचत्र्यंगुलाधिकं ॥ सप्तादशांगुलंतूर्ध्वंजानुरष्टादशांगुलः ॥
॥ ११ ॥ ऊर्वंतोपितथाज्ञेयोमध्यंद्विद्वादशांगुलं ॥ चतुरंगुलाधिकंमूलंगुह्यंसार्धचतुष्टयं ॥ १२ ॥ सार्धत्रयं
परीणाहाद्वृषणंचतुरंगुलं ॥ सप्तांगुलंपरीणाहाद्वृत्तंप्रोक्तंसमस्तशः ॥ १३ ॥ अष्टत्रिंशांगुलःकट्याःपरीणाहउ
दाहृतः ॥ सुवृत्तत्वंतथाश्रोण्योःपीनत्वंचसमस्तशः ॥ १४ ॥ विस्तारश्चतथाकट्याःसुप्रतिष्ठिततापदोः ॥ कट्या
श्चैवांगुलाधिक्यंनाभेरधउदाहृतः ॥ १५ ॥ नाभिःसार्धांगुलश्चैवगंभीरोर्धांगुलोन्नतः ॥ वृत्तःप्रदक्षिणश्चैवद्धि

चत्वारिंशदंगुलं ॥ १६ ॥ मध्यंस्तनेपरीणाहःषडंगुलमतोधिकः ॥ एकोनविंशांगुलंतदुरोविस्तारलक्षणं ॥ १७ ॥
पादोनमंगुलंचैवभुजाभ्यांसहसार्धकं ॥ अंसयोर्विस्तृतिश्चैवपृथगष्टांगुलामता ॥ १८ ॥ सप्तांगुलोच्छ्रयःकक्षा
दुपरिस्कंधयोर्मतः ॥ अष्टत्रिंशांगुलंचैवहस्तयोर्मानमुच्यते ॥ १९ ॥ अष्टादशांगुलोबाह्वोःपरीणाहउदाहृतः ॥
क्रमाद्न्यूनंतदंतेतुसार्धाष्टांगुलमीरितं ॥ २० ॥ सांगुलस्तुतलःसार्धनवांगुलउदाहृतः ॥ समंतदुभयंज्ञेयंतथैवतल
विस्तृतिः ॥ २१ ॥ अर्धांगुलोन्नतामध्याद्वयोःसार्धांगुलोन्नता ॥ कनिष्ठिकायास्तस्यास्तुव्रीहिमात्राधिकःपरः
॥ २२ ॥ सार्धत्रयपरीणाहौमध्यज्येष्ठावुदाहृतौ ॥ अन्यौव्रीहितदर्धोनावन्यासार्धद्वयांगुला ॥ २३ ॥ पादोना
तपरीणाहाःसर्वाज्येष्ठांविनास्मृताः ॥ वक्षोविस्तारसदृशःपरीणाहोगलस्यच ॥ २४ ॥ ललाटकुक्षिकंठास्तु
दीर्घरेखात्रयान्विताः ॥ वृत्तोगलोबाहवश्चस्तनावंगुलयस्तथा ॥ २५ ॥ रक्तास्तलनखाश्चैवनेत्रांतोधरएवच ॥
उत्तरोष्ठश्चजिह्वाचनखौपादोनकांगुलौ ॥ २६ ॥ अर्धांगुलौतथामध्यावन्येऽष्टांशक्रमोनकाः ॥ नासिकायाअध
स्ताच्चनासिकाचरराटिका ॥ २७ ॥ समामानेननासायाउच्चत्वेनैवमापने ॥ अर्धांगुलाधिकंसर्वमुखस्यतुभ
विष्यति ॥२८॥ चतुरंगुलंतथैवास्यंसार्धव्रीह्यधरंस्मृतं ॥ उत्तरंव्रीहिमात्रंतुतदूर्ध्वंचाधरोपमं ॥ २९ ॥ सार्धांगुल

मथप्रोक्तमधरादधएवच ॥ आस्यपार्श्वद्वयंप्रोक्तमाकर्णात्तुषडंगुलं ॥ ३० ॥ सप्तांगुलंनासिकायाःपार्श्वमाकर्ण
तःस्मृतं ॥ सपादांगुलमुच्चाचनासिकापरिकीर्तिता ॥ ३१ ॥ अर्धांगुलेपुटेतस्यामध्यंचसमुदाहृतं ॥ नासिका
॥ ६ ॥ व्रीहिविस्ताराचक्षुषीचांगुलित्रये ॥ ३२ ॥ अंगुलंचैवविस्तीर्णेफुल्लेऽर्धंचतदन्यथा ॥ चतुरंगुलौभ्रुवौचैवतथार्धा
गुलविस्तृतौ ॥ ३३ ॥ असंहतौचनिबिडौतथापक्ष्मसुनीलकं ॥ कर्णौचत्र्यंगुलौसार्धद्वयविस्तारसंयुतौ ॥३४॥
सकुंडलंतावदेवविवरंसंप्रकीर्तितं ॥ तथाद्व्यंगुलविस्तारंलताभ्यांसहकथ्यते ॥ ३५ ॥ कर्णपूरयुतौकर्णावुत्पला
भ्यांचसंयुतौ ॥ नीलालकसहस्रेणयुक्तंतन्मुखपंकजं ॥ ६६ ॥ ललाटंसुविशालंचतथासार्धनवांगुलं ॥ विस्तारो
मूर्ध्निवृत्तंचशिरश्छत्राकृतिस्मृतं ॥ ३७ ॥ दीर्घाश्चकुंचिताग्राश्चनीलाःकेशाहरेर्मताः ॥ मुखमानेनचैवोच्चंकिरी
टंकेशवस्यहि ॥ ३८ ॥ कुंडलेमकराकारेवक्षश्चैवसकौस्तुभं ॥ सश्रीवत्संदक्षिणतःपीनंतुंगमुदाहृतं ॥ ३९ ॥
हारग्रैवेयसहितमुपवीतयुतंतथा ॥ बाहवश्चसकेयूरकंकणांगदमुद्रिकाः ॥ ४० ॥ समध्यबंधंमध्यंचनितंबेपी
तमंबरं ॥ कांचीगुणश्चपदयोर्नूपुरेचातिसुस्वने ॥ ४१ ॥ अंगुलीयानिचपदोःकृतिभिःसाधुकारयेत् ॥ सोत्त ॥७५०
रीयंचचक्राद्यैरायुधैश्चसमन्वितं ॥ ४२ ॥ अनुन्नतैरविरलैर्दंतैर्युक्तंचसुस्मितं ॥ समदृष्टियुतंकार्यंश्लक्ष्णंचैवम

नोहरं ॥ ४३ ॥ प्रतिमार्थंव्रजन्पंचध्वनिभिर्मंगलैर्युतः ॥ गत्वाशुचिस्थलंचैवशिलांतत्रपरीक्षयेत् ॥ ४४ ॥
ध्वनिभेदेनविज्ञायशिलांगर्भवतींत्यजेत् ॥ मूलमंत्रंजपन्विष्णुंध्यायंस्तिष्ठेदुपोषितः ॥ ४५ ॥ वार्क्षींचेद्यज्ञवृ
क्षस्यसारेणैवतुकारयेत् ॥ बलिदानंचसंक्षेपविधानेनैवकथ्यते ॥ ४६ ॥ अस्यसंक्षेपशास्त्रत्वान्नविस्तरविरोधि
ता ॥ दत्वोपहारंहरयेतद्भूतेभ्योबलिंहरेत् ॥ ४७ ॥ प्राच्येभ्योविष्णुभूतेभ्यइत्याद्यखिलदिक्षुच ॥ आदाय
विष्णुभूतेभ्योलोकपेभ्यस्तथाहरेः ॥ ४८ ॥ अनुज्ञामुद्धरेद्वृक्षंशिलांचप्रतिमाकृते ॥ प्रतिमांपिंडिकांपीठंशिला
भिस्तुत्रिजातिभिः ॥ ४९ ॥ स्वरैस्थूलत्वभेदेनपुंस्त्र्याद्याजातितःशिलाः ॥ पुंशिलाप्रतिमार्थंतुस्त्रीशिलापी
ठकॢप्तये ॥ ५० ॥ वेदमंगलघोषेणवाद्यैश्चप्रतिमांहरेत् ॥ प्रागुदक्प्रवणेदेशेकुर्याद्देवालयंसुधीः ॥ ५१ ॥ रा
मावृतेदक्षिणतःपश्चाद्विर्यग्रएववा ॥ मध्येवाग्रामपुरयोर्विशालेसुशुचौतथा ॥५२॥ ऐशानींदिशमेकांतुविनोद
कविवर्जिते ॥ जलाशयस्यमध्येवाशिलावृक्षादिवर्जिते ॥ ५३ ॥ श्मशानादिकदेशानांविदूरेसुमनोहरे ॥ कि
ष्कुद्वादशतोन्यूनंकुर्याद्देवालयस्थलं ॥ ५४ ॥ द्विगुणंचतुर्गुणंवापिशतकिष्कुप्रमाणकं ॥ कृत्वाभूशोधनंसम्य
क्सार्धपुंमानतस्त्वधः ॥ ५५ ॥ केशांगारास्थिवल्मीकलोष्ठाश्मादिविवर्जिते ॥ हरिंतत्रापिसंपूज्यबलिंदत्वा

पिपूर्ववत् ॥ ५६ ॥ मृद्दारुशैलैर्लोहैर्वाकुर्याद्देवालयंदृढं ॥ दीर्घस्थकलमास्तिस्त्रस्तिर्यगष्टयवोदराः ॥ ५७ ॥
अंगुल्यामध्यरेखायाःसमालक्षणतःस्मृताः ॥ स्वांगुल्यामध्यरेखातुप्रतिमादिषुलक्षणं ॥ ५८ ॥ ह्रस्वमध्योच्च
भेदेनतत्तन्मानंसमस्तशः ॥ प्रादेशहस्तपुरुषमानंसामान्यलक्षणं ॥ ५९ ॥ प्रतिमाध्यर्धकंद्वारमूर्ध्वमर्धंचवि
स्तृतिः ॥ प्रतिमार्धप्रमाणेनपीठस्योच्चत्वमिष्यते ॥ ६० ॥ उन्नतिःपिंडिकायास्तुचतुरंगुलमानतः ॥ त्र्यंगुलं
द्व्यंगुलंवापिग्रहांतःप्रतिमासमं ॥ ६१ ॥ उच्चंपर्यंकक्रमशउच्चत्वंमध्यतःस्मृतं ॥ तावदुच्चंबहिश्चैवयद्येकंशिख
रंभवेत् ॥ ६२ ॥ अर्धोच्चमथवापिस्यादधस्तात्प्रतिमोन्नतं ॥ ततोद्विगुणमानंवासार्धप्रतिममेववा ॥ ६३ ॥
शिखरांतरेतुप्रतिमामानंतद्गलउच्यते ॥ तत्रिपादंतदर्धंवातदध्यर्धमथापिवा ॥६४॥ वर्तुलंपद्मसदृशंहस्तिपृष्ठ
समंतथा ॥ चतुरस्रंचाष्टकोणंविमानंपरिकीर्तितं ॥ ६५ ॥ प्रतिमायादशगुणंविंशद्गुणमथापिवा ॥ वर्तुलंशि
खरंत्वेकंकिरीटाकृतिमद्भवेत् ॥ ६६ ॥ सभयापिसमेतंवापृथक्सभमथापिवा ॥ द्विसभंत्रिसभंवापिसगोपुरमथा
पिवा ॥ ६७ ॥ प्राकारवृत्तयुक्तंवासप्तप्राकारमेववा ॥ समवृत्तंकिष्कुमात्रंबहिर्वाचतुरश्रकं ॥ ६८ ॥ ततःपरं
किष्कुमात्रंसभायाअंतरंयदि ॥ ततस्तावत्तृतीयायाःसार्धमेवह्युदाहृतं ॥ ६९ ॥ किष्कुत्रयंचशक्रादेःस्थानं

तद्वृत्ततः स्मृतं ॥ ततस्तुमंटपंकुर्यात्प्रतिष्ठायाः सुलक्षणं ॥ ७० ॥ पूजयेद्वास्तुपुरुषस्योपरिष्ठांस्तुसर्वदा ॥ देवा न्ब्रह्मादिकान्वास्तुर्वराहस्यहरेःसुतः ॥७१॥ पातितोदैवतैर्भूमौचतुरश्राकृतिःस्थितः ॥ कृत्वाष्टकाष्ठकोष्ठानिम ध्येब्रह्माचतुष्टये ॥ ७२ ॥ पूज्योद्वयेद्वयेशक्रोयमोवरुणएवच ॥ सोमश्चपूज्यःकोणेषुवह्न्याद्याःकोणदेवताः ॥ ॥ ७३ ॥ पुनस्त्रयस्त्रयेकामंधातारंसविधातृकं ॥ स्कंदंचपूजयेत्कोणेसूर्यंचैवविनायकं ॥ ७४ ॥ कालंकुबेरंचब हिःप्रत्येकंदिक्षुपूजयेत् ॥ ह्वारंहरिंगभीरंचगाहनंगेहनंगुहं ॥७५॥ भातमंगारकंचैवपूर्वस्यांदिशिपूजयेत् ॥ दा रुणंविदरिंदूतंप्रद्योतंद्योतनंदरिं ॥ ७६ ॥ मृत्युंशनैश्चरंचैवदक्षिणस्यांप्रपूजयेत् ॥ पुष्करंक्षरणंक्षारंविक्षणंक्षोभणं क्षरं ॥ ७७ ॥ चार्वंगंभार्गवंचैवपश्चिमायांप्रपूजयेत् ॥ चारंविचारंप्रचरंसंचारंचरणंचरं ॥ ७८ ॥ बृहस्पतिंबुधंचै वाप्युत्तरस्यांप्रपूजयेत् ॥ एवमेवविमानस्यकृतेःप्रागपिपूजयेत् ॥७९॥ सप्तपर्णमयंसाधुकारयेन्मंटपंततः ॥ स प्तहस्तंद्विषड्ढस्तमथवाद्विगुणंततः ॥८०॥ चतुर्गुणंवासम्यक्चचतुरश्रंसहाजिरं ॥ अन्यंचमंटपंदीर्घंपंचहस्तंतुकार येत् ॥ ८१ ॥ त्रिचतुष्कोष्ठकंतत्रमध्येप्रागायतंशुभं ॥ कारयेन्मंडलंसाधुहस्तमात्रंतुविस्तृतं ॥ ८२ ॥ तत्रद्वाद शपात्राणिस्थापयेत्पालिकादिकं ॥ पालिकास्तुचतुर्विंशत्यंगुलोच्छ्रयसंयुताः ॥८३॥ अष्टादशांगुलाश्चैवतथापं

चसुखाइति ॥ द्वादशांगुलकाश्चैवशरावाःपश्चिमानुगाः ॥८४॥ तत्रविष्णुंचमूर्तिंपूजयेद्भक्तितस्त्रिशः ॥ सप्तधा न्यानितेष्वेवपूजयेदंकुरार्थतः ॥ ८५ ॥ तत्रनित्यंबलिंदद्याद्विष्णवेदशरात्रकं ॥ ब्रह्मशंकरगीर्वाणपितृगंधर्वय क्षकैः ॥८६॥ भूतैश्चपायसेनैवतथापद्माक्षतेनवा ॥ अन्नापूपेनपुष्पान्नैरन्नलाजाक्षतैरपि ॥ ८७ ॥ सक्तुभिश्चक्र मेणैववेदांतंपायसेनवा ॥ तदैवप्रतिमायाश्चकारयेदधिवासनं ॥ ८८ ॥ पंचगव्येसप्तरात्रंक्षिप्त्वापुरुषसूक्ततः॥ वेदांश्चचतुरःसम्यक्पारयेयुर्द्विजोत्तमाः ॥ ८९ ॥ प्राच्यादिद्वारगौद्वौद्वावेकैकंतुदशावराः ॥ यथालब्धंय थावित्तमथवाविष्णुतत्पराः ॥ ९० ॥ त्रयोदशात्रकुंडानिपरितःकारयेद्बुधः ॥ उक्तलक्षणयुक्तानिप्रधानंत्वग्नि कोणके ॥ ९१ ॥ साक्षात्तुकोणगाद्धस्तमात्रमंतरतःसुधीः ॥ आज्याहुतिंतेषुकुर्यात्प्रत्येकंलक्षसंख्यकं ॥९२॥ प्रत्येकमयुतंवापिप्रधानेलक्षसंख्यकं ॥ अर्धंतदर्धमथवामूलमंत्रेणमंत्रवित् ॥ ९३ ॥ पंचविंशतितत्वार्थेप्रधाने ज्जुहुयात्पुनः ॥ प्रत्येकंतुसहस्रंवाप्रत्येकंशतमेववा ॥ ९४ ॥ शतंपुरुषसूक्तेनगायत्र्याचसहस्रकं ॥ कृत्वाज लाधिवासंचपूर्ववंवापंचगव्यतः ॥ ९५ ॥ चक्राब्जंभद्रकंवापिमंटपेमंडलंशुभं ॥ पद्मंवृत्तत्रयंचक्रंराशयोवीथि कालताः ॥ ९६ ॥ शोभोपशोभिकाश्चापिचक्राब्जस्यतुलक्षणं ॥ चतुरश्रंविनाचक्रंविशेषोभद्रकेस्मृतः ॥९७॥

सहस्रमर्धंपादंवाकलशांस्तत्रपूजयेत् ॥ शतंतदर्धंपादंवावित्ताभावेनिगद्यते ॥ ९८ ॥ क्वाथेनक्षीरवृक्षाणांतथा
पंचामृतैरपि ॥ पंचगव्येनशुद्धेनजलेनचपृथक्पृथक् ॥ ९९ ॥ पूरयेत्कलशान्मध्यंशुद्धोदेनैवपूरयेत् ॥ ब्रा
ह्मस्यैवचतुर्दिक्षुगंधोदानांचतुष्टयं ॥ १०० ॥ चतुर्दलेसितेपद्मचतुष्केमंडलेस्थिते ॥ पूर्वादिक्रमयोगेनरस
क्वाथशुभोदकान् ॥ १०१ ॥ गंधांश्चस्थापयेत्पंचगव्यंशुद्धांतरेन्यसेत् ॥ पृथक्चतुर्दलंपद्मंरक्तंकृत्वाल्पकंसुधीः
॥ १०२ ॥ पंचाशत्त्वेतुगंधोदंसर्वमध्येनिधापयेत् ॥ ब्राह्मस्यपुरतस्त्वेकंशार्वंसंस्थापयेद्बृहत् ॥ १०३ ॥ अष्ट
दिक्ष्वष्टपद्मेषुपंचकंपंचकंन्यसेत् ॥ अनेनक्रमयोगेनकलशाअखिलाअपि ॥ १०४ ॥ तत्तद्द्रव्यमयास्तत्रतत्र
स्थाप्यास्तुबाह्यतः ॥ तदैवांकुरपात्राणिपरितस्तत्रविन्यसेत् ॥१०५॥ कुशोदकंचकार्पूरंकौंकुमंचांदनंतथा ॥
तुहिनोदं(हैरबेर)हरिद्रोदमौशीरंकोष्टसार्षपं ॥ १०६ ॥ नदीसंगमजंचैवताटाकंकौप्यमेवच ॥ निर्झरोदमि
तिप्रोक्ताविशेषकलशाइमे ॥ १०७ ॥ शुद्धोदद्वयमप्येतन्महातीर्थसमुद्भवं ॥ चतुर्विंशतिमूर्तीनांवर्णमूर्ती
स्तथापराः ॥ १०८ ॥ आवाहयेच्छतत्वेतुक्रमव्युत्क्रमतस्तुताः ॥ वर्णमूर्तीःपुनश्चैवद्विचतुर्वारमेववा ॥१०९॥
सहस्रकलशादित्वेजपेन्मंत्रांश्चशक्तितः ॥ ततस्तुपंचघोषैश्चवेदघोषैस्तथादरात् ॥ ११० ॥ आनीयप्रतिमां

स्नानंकारयेत्प्रणवेनतु ॥ मंत्रैःपुरुषसूक्तांतैर्विश्वतश्चक्षुषातथा ॥ १११ ॥ पुनश्चाष्टाक्षरेणैवप्रणवेनैवभक्तितः ॥ स्नापयित्वागंधजलैर्गंधपुष्पादिभिःपुनः ॥ ११२ ॥ अलंकृत्यस्थापयेत्तुप्रतिमांप्रणवेनतु ॥ जपेदष्टाक्षरंमंत्रं तत्तन्मूर्तिमनुंतथा ॥ ११३ ॥ अष्टोत्तरशतंमंत्रीध्यायेत्तेजोमयींपुनः ॥ प्रतिमांप्रतिमांतस्यांतन्मध्येपरमंव पुः ॥ ११४ ॥ चिदानंदरसंसर्वगुणसंपूर्णमुत्तमं ॥ पंचविंशतितत्त्वानांदेवतास्तदनंतरं ॥ ११५ ॥ स्थाप येत्प्रतिमामध्येपरितःकेशवस्यतु ॥ तत्रात्वाहार्षसूक्तंचघर्मसूक्तंचवैष्णवं ॥ ११६ ॥ सूक्तंचविश्वकर्मीयंपौ रुषंसूक्तमेवच ॥ जप्त्वाचैवनिजंमंत्रंपुनरष्टाक्षरंसुधीः ॥ ११७ ॥ प्रणवंचजपेद्विष्णुंध्यायन्नुत्तमरूपिणं ॥ ततस्तुकलशैर्बाह्यक्रमेणैवजनार्दनं ॥ ११८ ॥ स्नापयेदुक्तमंत्रैस्तुमध्यमंप्रणवेनतु ॥ अष्टार्णेननिजेनापितथा पुरुषसूक्ततः ॥ ११९ ॥ आवाहनंचस्नपनंपंचगव्येनमध्यवत् ॥ पूर्वाद्युत्तरपर्यंतःकलशक्रमउच्यते ॥१२० ॥ जप्त्वापुनश्चतन्मंत्रान्पूजयेच्चविधानतः ॥ द्वारलोकपतिभ्यश्चबलिंदत्वायथाक्रमं ॥ १२१ ॥ वस्त्ररत्नहिरण्याद्यैर लंकृत्यविभूतितः ॥ गुरवेदक्षिणांदद्यात्कोटिंलक्षंसहस्रकं ॥ १२२ ॥ शतमर्धंतदर्धंवानिःस्वोभक्त्याक्षमापयेत् ॥ तदर्धंमृत्विजांचैवतदर्धंपारणाकृतां ॥ १२३ ॥ आश्वभ्यआश्वपाकेभ्योदद्यादन्नंसमस्तशः ॥ पुरस्तात्परतश्चै

वसप्तरात्रंनिरंतरं ॥ १२४ ॥ सुवर्णवस्त्ररत्नाद्यैरागताभ्यागतानपि ॥ पूजयेच्छक्तितोभक्त्याप्रीयतांभगवानि
ति ॥ १२५ ॥ गीतनृत्तैश्चवाद्यैश्चपुराणैरितिहासकैः ॥ सूक्तैर्मंगलघोषैश्चवैदिकैर्दिनसप्तकं ॥ १२६ ॥ नयेत्त
तोमहाराजविभूत्यावभृथंसुधीः ॥ कारयेद्देवदेवस्यस्वाध्यायैर्गीतनृत्तकैः ॥ १२७ ॥ महानदीसंगमेतुतीर्थे
चातिप्रशस्तके ॥ स्नापयेत्पूर्ववन्मंत्रैःपुंसूक्तांतैःस्मरन्हरिं ॥ १२८ ॥ ततःपूर्ववदागत्यप्रवेश्यपुरुषोत्तमं ॥ पू
जयित्वाविधानेनदत्वादानानिशक्तितः ॥ १२९ ॥ गुरुंचभक्त्यासंपूज्यस्वीकुर्यादाशिषस्ततः ॥ शतप्रस्था
दन्नंतुनैवेद्यंपायसोत्तरं ॥ १३० ॥ दिनेष्वेतेषुदातव्यंसघृतंससितादिकं ॥ पश्चादपियथाशक्तिपूजाकार्या
हरेःसदा ॥ १३१ ॥ जीर्णालयोद्धृतौचैवतत्त्वमंत्रान्स्वकंतथा ॥ प्रातिलोम्येनजप्त्वैवमूर्तौसंकोचयेद्धरिं
॥ १३२ ॥ उक्तेनैवविधानेनतदर्घैर्विभवैःसुधीः ॥ पादमात्रैरपिहरिंस्नापयित्वायथोदितं ॥ १३३ ॥ ए
तेनैवविधानेनकृत्वादेवालयंपुनः ॥ स्थापयेत्पुंडरीकाक्षंद्विगुणेनप्रवाहणात् ॥ १३४ ॥ विभवेनानुलोम्ये
नजपन्मंत्रान्पुनस्तथा ॥ आराधयेज्जगन्नाथंध्यायन्भक्त्यायथोदितं ॥ १३५ ॥ यात्रापिपूर्ववत्तत्राप्यु
त्सवेषुचसर्वशः ॥ कलशोक्तविधानेनपूजाबलिहृतिस्तथा ॥ १३६ ॥ उत्सवेषुसदाकार्याकलशश्चोत्सवाद

नु ॥ यात्रास्नानंचकर्तव्यंसम्यगुक्तविधानतः ॥ १३७ ॥ चोरचांडालपतितश्वोदक्यादिप्रवेशने ॥ शवाद्युप
हतौचैवपूजाविच्छेदनेतथा ॥ १३८ ॥ स्नापनोक्तेनमार्गेणप्रायश्चित्तकृतिःस्मृता ॥ सर्वत्रविष्णुगायत्र्या
होमःस्यादयुतावरः ॥ १३९ ॥ नावाव्याद्यभिधानानुविद्महेधीमहेतथा ॥ प्रचोदयात्तृतीयाधस्तन्नोगायत्रि
नामिका ॥१४०॥ दुर्गाशिवस्कंदसूर्यविनायकमुखानपि ॥ स्थापयेदुक्तमार्गेणतत्तन्मंत्रैःस्मरन्हरिं ॥ १४१ ॥
गोलकद्वितयंविष्णौतृतयंवाप्रकीर्तितं ॥ अन्यदेवप्रतिष्ठासुतदंतश्चिंतयेद्धरिं ॥ १४२ ॥ विष्णुस्मृतिविही
नातुपूजास्यादासुरीसदा ॥ गृह्णंतिदेवतानैतांततःस्याद्देशविप्लवः ॥ १४३ ॥ व्याधिचोरादिभिस्तस्मादंतर्ध्ये
योहरिःसदा ॥ विष्णुभक्तिविहीनस्यगतिःस्यान्नशुभाक्वचित् ॥ १४४ ॥ भक्तस्याप्यन्यदेवेषुतस्माद्ध्येयो
हरिःसदा ॥ संस्मृतोभगवान्विष्णुःसर्वमंगलमंगलः ॥ १४५ ॥ समस्ताभीष्टदायीस्यात्तेनध्येयोखिलैर्जनैः ॥
पुरुषोव्यक्तंचमहानहंकारोमनस्तथा ॥ १४६ ॥ दशेंद्रियाणिशब्दाद्याभूतेताःपंचविंशतिः ॥ तत्त्वाख्याकाल
मायेचनियतिर्मतिरेवच ॥ १४७ ॥ विद्याकलाप्रवृत्तिश्चद्वात्रिंशत्तत्त्वसंग्रहः ॥ स्फूर्तिःसंवित्प्रतिष्ठाचशक्ति
रित्यपराणितु ॥ १४८ ॥ महालक्ष्मीस्वरूपाणिह्येकादशविदोविदुः ॥ विष्णोरपिस्वरूपाणितन्नाम्नैकादशैवतु

॥ १४९ ॥ प्रधानोपमवर्णानिद्विभुजान्यप्यशेषतः ॥ कृतांजलिपुटान्येवप्रधानंतंहरिंप्रति ॥ १५० ॥ सर्वाण्ये
तानितत्त्वानिब्रह्मातुपुरुषःस्मृतः ॥ महांश्चाव्यक्तनाम्नीतुब्रह्माणीसंप्रकीर्तिता ॥१५१॥ एवंवायुरपिज्ञेयोभातिचै
वतुतत्रयं ॥ रुद्रोहंकारउद्दिष्टःस्कंदेंद्रौमनउच्यते ॥ १५२॥ अहंकारःशेषवींद्रावपिविद्धद्भिरीरितौ ॥ दिग्वायुसू
नुसूर्याश्चवरुणश्चाश्विनावपि ॥ १५३ ॥ वह्निदक्षाविंद्रसूनुर्मित्रश्चैवमनुस्तथा ॥ इंद्रियाख्याःशब्दनामाबृहस्प
तिरुदाहृतः ॥१५४॥ अन्येतुसूनवोवायोरुद्रस्यापिप्रकीर्तिताः ॥ एतेषुभगवान्विष्णुःप्रधानतनुरेवतु ॥१५५॥
ध्येयःपरात्मनोर्मध्येतत्त्वनामातदर्थयोः ॥ जपेन्यासेनमोंतश्चस्वाहांतोहोमकर्मणि ॥ १५६ ॥ त्रिचतुष्षद्द
शावृत्तिरेतेषांतुहुतादिके ॥ न्यासोंगुलीषूरुबाहुमध्येषुव्युत्क्रमेस्मृतः ॥ १५७ ॥ क्रमेविपर्ययेणात्रशक्त्यादि
त्वंप्रकीर्तितं ॥ ऋषिच्छंदोदेवतांगध्यानानुक्तौप्रधानवत् ॥ १५८ ॥ ज्ञेयामंत्राःसमस्तास्तेपृथङ्मोक्षादिदाय
काः ॥ तंत्रमार्गास्तुहरिणाह्यसंख्याःकीर्तिताअपि ॥ १५९ ॥ तेष्वयंसुगमोमार्गःसफलश्चानुतिष्ठतां ॥ याव
तोह्यनुष्ठानेकर्मपूर्तिर्नविद्यते ॥ १६० ॥ तावत्समस्तंकथितमस्मिंस्तंत्रेयथाविधि ॥ प्रीयतेनेनमार्गेणपूजि
तोमुक्तिदोभवेत् ॥ १६१ ॥ कामदश्चस्वभक्तानांभगवान्पुरुषोत्तमः ॥ १६२ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगव

त्पादाचार्यविरचितेश्रीमत्तंत्रसारसंग्रहेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥

॥ ॐ ॥ अथविष्णूदितेतंत्रसारेमंत्रगणोहियः ॥ उदितःसंग्रहेणासावुच्यतेखिलसाधकः ॥ १ ॥ याष्टमस्तू
युतोंतेनसमेतश्चैवभ्रूभृतः ॥ बीजंनमश्चभगवान्सोद्देशोरूपसंयुतः ॥ २ ॥ सएवतादृशोलोकत्रयपालोभुवः
पतेः ॥ भावंमेदेहिदांतेतुदापयस्वाहयायुतः ॥ ३ ॥ मनुस्तस्यापरस्तारबीजोद्देशनमोयुतः ॥ नमःसोद्देश
भगवान्महाशब्दयुतश्चसः ॥ तादृशःस्वाहयायुक्तोवराहस्यापरोमनुः ॥ ४ ॥ श्यामःसुदर्शनदराभयसद्वरेतो
भूम्यायुतोखिलनिजोक्तपरिग्रहैश्च ॥ ध्येयोनिजैश्चतनुभिःसकलैरुपेतःकोलोहरिःसकलवांछितसिद्धयेजः
॥ ५ ॥ वैष्णवानांमुनिर्ब्रह्मामंत्राणांवर्णभेदतः ॥ ज्ञेयंछंदोदेवतैकंतत्तद्रूपोहरिःपरः ॥ ६ ॥ प्रणवेनस्वनाम्ना
चभूधरेणपरात्मना ॥ सर्वज्ञसर्वशक्तिभ्यांषडंगानिविदोविदुः ॥ ७ ॥ ज्ञानैश्वर्यप्रभानंदतेजःशक्तिभिरेववा ॥
पूर्णात्ममध्यगैःसर्ववैष्णवांगान्यथोविदुः ॥८॥ तिष्ठोदादिस्वजायायाःकारणंस्वाहयायुतः ॥९॥ श्रीकरोष्टाक्ष
रोमंत्रोगरुडारूढसंस्मृतिः ॥ द्विभीषयत्रासयचप्रमर्दयतथैवच ॥ १० ॥ प्रध्वंसयाथोरक्षेतिपंचांगश्चेदुदाहृ
तः ॥ क्रूरंवीरंबृहद्विष्णुंदीप्यंतंविश्वतोमुखं ॥ ११ ॥ पुंमृगेंद्रंभयकरंशुभंमृत्योश्चमारकं ॥ नमामिस्वयमित्ये

षद्वात्रिंशाणोंमनुर्हरेः ॥ १२ ॥ द्विर्जयस्योपरिनिजंसोद्देशंसर्वविंत्तथा ॥ महातेजोबलंवीर्यंतादृशंस्वाहयायु
तं ॥ १३ ॥ चतुर्विंशाक्षरोमंत्रोनिखिलेष्टप्रदायकः ॥ विद्महेधीमहेपूर्वंस्वयंचैवमहाबलः ॥ १४ ॥ प्रेरयेत्तन्न
इत्येतन्मध्येनंतःप्रकीर्तितः ॥ पादैर्व्यस्तैःसमस्तैश्चपदैश्चांगंप्रकीर्तितं ॥ १५ ॥ पूर्वयोस्तत्रपूर्वंतुसर्वज्ञेनषडंग
कं ॥ तृतीयंतुद्विरावृत्तैःपादैरंगसमन्वितं ॥ १६ ॥ ध्यायेन्नृसिंहमुरुवृत्तरवित्रिनेत्रंजानुप्रसक्तकरयुग्ममथापरा
भ्यां ॥ चक्रंदरंचदधतंप्रिययासमेतंतिग्मांशुकोट्यधिकतेजसमग्र्यशक्तिं ॥ १७ ॥ सर्वेष्वपिहिमंत्रेषुद्ध्याद्यनं
तांतबाहुकः ॥ चेतनांतस्थमारभ्यसर्वगांतस्थ(स्व)रूपवान् ॥ १८ ॥ अनंतरूपोध्येयोत्रस्वगुरूक्तानुसार
तः ॥ यथायोग्यंयथाशक्तितत्तदायुधभूषणः ॥ १९ ॥ शंखचक्रगदापद्मखड्गखेटाःसशार्ङ्गकाः ॥ शरोमुसल
वज्रौचहलःपाशांकुशौतथा ॥ २० ॥ शूलंचभिंडिबालश्चपट्टिशोग्निर्वराभये ॥ तर्कमुद्राक्षमालाचपुस्तकंचवि
दारणं ॥ २१ ॥ इत्यादीन्निखिलान्येवविष्णोश्चित्यानिबाहुषु ॥ वियत्सइतियुग्माणोंविपरीतश्चसस्मृतः ॥ २२ ॥
ससर्गहीनोवेतश्चबिंदुहीनोत्तरस्तथा ॥ त्रयएतेमहामंत्राःपुरुषार्थचतुष्टये ॥ २३ ॥ कल्पवृक्षाःप्रियाविष्णोर्वि
शेषज्ञानदायकाः ॥ तैरेवतुद्विरावृत्तैरंगमेषांप्रकीर्तितं ॥ २४ ॥ श्वासरूपोजपोनित्यमुभयोर्विद्धदज्ञयोः ॥ ए

कविंशत्सहस्रात्मासषट्शतमहर्निशं ॥ २५ ॥ अर्पणीयोहरौनित्यंप्रातर्योगोमहानयं ॥ अशेषदोषदहनस्त
त्त्वज्ञानप्रदायकः ॥ २६ ॥ अष्टैश्वर्यप्रदश्चैवकृतादौसमुपासतां ॥ तारयोगोप्येवमेवब्रह्मादावेववर्तते ॥ २७॥
ध्यायेद्रवींदुकरमिंदुसहस्रलक्षकांतिंप्रियासहितमास्थितमिंदुबिंबे ॥ शंखारिदोर्द्वयमुदर्कमहेंदुबिंबात्संसिच्यमा
नममृतेनरमाधिनाथं ॥ २८ ॥ अंत्यस्यरक्तवर्णोवाध्येयोविष्णुःसनातनः ॥ विद्युद्वर्णोथवाध्येयःशक्त्येतःपंच
मंत्रयुक् ॥ २९ ॥ अष्टाक्षरोमहामंत्रस्तैरेवांगैःसमन्वितः ॥ अंत्यध्यानयुतश्चैवनिःशेषपुरुषार्थदः ॥ ३० ॥ मू
लंनःप्रतिषेधश्चसोद्देशोभगवानपि ॥ विष्णुर्भोज्याधिपःस्वाहायुक्तोष्टादशवर्णकः ॥ ३१ ॥ अंगानितत्पदैरे
वमंत्रचिंतामणिस्त्वयं ॥ यथेष्टभक्ष्यभोज्यादिदातामुक्तिप्रदायकः ॥ ३२ ॥ ध्यायेत्सुशुक्लमरविंददलायताक्षंसौव
र्णपात्रदधिभोज्यमथामृतंच ॥ दोर्भ्यांदधानमखिलैश्चसुरैःसमेतंशीतांशुमंडलगतंरमयासमेतं ॥ ३३ ॥ अमृ
तंस्वयमुद्देशयुक्तःसहृदयोमनुः ॥ सतारोष्टाक्षरोंगानिपदैर्व्यस्तैःसमस्तकैः ॥ ३४ ॥ उद्यद्रविप्रभमरींद्रदरौग
दांचज्ञानंचबिभ्रतमजंप्रिययासमेतं ॥ विश्वावकाशमभितःप्रतिभासयंतंभासास्वयास्मरतविष्णुमजादिवंद्यं॥
॥ ३५ ॥ त्रिविक्रमस्तुसोद्देशोविश्वरूपश्चतत्परः ॥ धीविदौचमहेत्रिष्णुस्तन्नःप्रेरणमध्यगः ॥ ३६ ॥ स्वयमु

द्देशसंयुक्तस्तदाद्यर्णपुरःसरः ॥ सनतिःषडक्षरोमंत्रोवर्णैरंगक्रियामता ॥ ३७ ॥ अंगारवर्णमभितोंडबहिःप्र
भाभिर्व्याप्तंपरश्वधधनुर्धरमेकवीरं ॥ ध्यायेदजेशपुरुहूतमुखैःस्तुवद्भिरावीतमात्मपदवींप्रतिपादयंतं ॥ ३८ ॥
श्यामंरवींद्वमितदीधितिकांतियुक्तंज्ञानंशरंचदधतंप्रिययासमेतं ॥ स्वात्मस्वरूपममितंहनुमन्मुखेषुसंदर्शयंत
मजितंस्मरतोरुगीर्भिः ॥ ३९ ॥ निजगोत्रंतुसोद्देशंपूर्वाक्षरपुरःसरं ॥ नत्यंतंतारपूर्वंचमनुरष्टाक्षरोमतः ॥ ४० ॥
तेचबीजेबीजभूतेधर्मादीनामशेषतः ॥ एतेविजयदामंत्राज्ञानमोक्षप्रदायकाः ॥ ४१ ॥ हिरण्यरत्नराज्यादि
समभीष्टसुरद्रुमाः ॥ कृष्णोगोविंचकामेतःसोद्देशोवल्लवीजनः ॥ ४२ ॥ प्रियश्चताद्दशःस्वाहायुगष्टादशवर्ण
कः ॥ पदैरंगानिसंप्रीतिकाममोक्षप्रदोमनुः ॥ ४३ ॥ ध्यायेद्धरिन्मणिनिभंजगदेकवंद्यंसौंदर्यसारमरिशंख
वराभयानि ॥ दोर्भिर्दधानमजितंसरसंचभैष्मीसत्यासमेतमखिलप्रदमिंदिरेशं ॥ ४४ ॥ सकामःस्वयमुद्देशी
नत्यंतोयंषडक्षरः ॥ तदादिरपिसर्वेष्टचिंतामणिरुदाहृतः ॥ ४५ ॥ दृष्टार्थएवमंत्राणांकलौवीर्यंतिरस्कृतं ॥ त
त्राप्युद्दीप्तवीर्याहिमंत्राअत्रप्रकीर्तिताः ॥ ४६ ॥ वासिष्ठवृष्णिप्रवरमंत्रास्तत्रापिवीर्यदाः ॥ स्वयंदेवपदारू
ढःपूर्ववर्णपुरःसरः ॥ ४७ ॥ नत्यंतोष्टाक्षरोमंत्रःप्रियोविज्ञानगोपतेः ॥ व्याख्याश्रीसर्वविज्ञानकवितादिगुण

प्रदः ॥ ४८ ॥ वादेविजयदोनित्यंयथायुद्धेनृकेसरी ॥ ४९ ॥ विज्ञानरोचिःपरिपूरितांतर्बाह्यांडकोशंहरितो
पलाभं ॥ तर्काभयेतंविधिशर्वपूर्वगीर्वाणविज्ञानदमानतोस्मि ॥ ५० ॥ ज्ञानानंदपुरःपूर्णोविद्महेधीमहेतथा ॥
 तन्नःप्रेरणमध्येतुव्यासोमंत्राधिपाधिपः ॥ ५१ ॥ आदिबीजंस्थिरादोषज्ञानबीजंविमुक्तिदं ॥ सर्वपापक्षयक
रंसर्वव्याधिविनाशनं ॥ ५२ ॥ ध्यायेच्छशांकशतकोट्यतिसौख्यकांतिंसंसिच्यमानममृतोरुघटैःसुरेशैः ॥ व
र्णाभिमानिभिरजेशमुखैःसहैवपंचाशताप्रतिगिरंतमशेषविद्याः ॥ ५३ ॥ सोद्देशस्तुस्वयंदीर्घपूर्वार्णाद्योनमो
युतः ॥ सर्वविद्याप्रदोष्टार्णःप्रतिवादिजयप्रदः ॥ विमुक्तिसाधनःकीर्तिबुद्धिस्थैर्यप्रदःसदा ॥ ५४ ॥
वंदेतुरंगवदनंशशिबिंबसंस्थंचंद्रावदातममृतात्मकरैःसमंतात् ॥ अंडांतरंबहिरपिप्रतिभासयंतंशंखाक्षपुस्तक
सुबोधयुताब्जबाहुं ॥ ५५ ॥ नस्तोमुखादपिनिरंतरमुद्गिरंतंविद्याअशेषतउताब्जभवेशमुख्यैः ॥ संसेव्यमान
मतिभक्तिभरावनम्रैर्लक्ष्म्यामृतेनसततंपरिषिच्यमानं ॥ ५६ ॥ स्वयमुद्देशवान्पूर्ववर्णपूर्वोनमोयुतः ॥ सतारो
ष्टाक्षरश्चैवनवार्णश्चमनूस्मृतौ ॥ ५७ ॥ प्रोद्यद्दिवाकरसमानतनुंसहस्रसूर्योरुदीधितिभिराप्तसमस्तलोकं ॥ ज्ञा
नाभयांकितकरंकपिलंचदत्तंध्यायेदजादिसमितिंप्रतिबोधयंतं ॥ ५८ ॥ अष्टष्यताज्ञानमोक्षप्रदौभक्तेष्विमौ

सदा ॥ सूक्तंदीर्घतमोदृष्टंविष्णोर्नुकमितिप्रभोः ॥ ५९ ॥ सर्वार्थदंगार्त्समदंयोजातइतिचापरं ॥ वासिष्ठंच परोमात्रयेतिज्ञानविमुक्तिदं ॥ ६० ॥ भौवनीयंसर्वकाममोक्षदंयइमेत्यपि ॥ एवमेवाखिलावेदाज्ञातव्याविष्णु तत्पराः ॥ ६१ ॥ स्वदृष्टंसूक्तमखिलकामदंहरितुष्टिदं ॥ वाचोंभ्रिण्याःश्रियोंगानिश्रीर्लक्ष्मीर्मंदिरारमा ॥६२॥ कौशेयपीतवसनामरविंदनेत्रांपद्मद्वयाभयवरोद्यतपद्महस्तां ॥ उद्यच्छतार्कसदृशींपरमांकसंस्थांध्याये द्विधीशनुतपादयुगांजनित्रीं ॥ ६३ ॥ लज्जाबीजंचतद्बीजंतस्याएवाभिधायकं ॥ पाशांकुशौरक्तवस्त्रंलज्जा बीजेविशिष्यते ॥ ६४ ॥ अमध्ययुग्मस्वरगतेनैवांगमुदाहृतं ॥ सत्ताबीजंचदुर्बीजंतद्वदेवप्रकीर्तितं ॥ ६५ ॥ वर्णःश्यामोविशेषोत्रतांबूलंनीलमुत्पलं ॥ चक्रशंखौतर्जनंचशूलमित्यपरत्रच ॥ ६६ ॥ नमोंतःस्वेनसहित स्तदेवान्योमनुःस्मृतः ॥ दुर्गात्रिष्टुप्कश्यपोक्तातत्रवर्णोग्निवत्स्मृतः ॥ ६७ ॥ त्रिनेत्रत्वंचदुर्गायाःप्रायःसर्वत्रक थ्यते ॥ पादैःसमस्तेनतथाषड्वर्णेनांगमुच्यते ॥ ६८ ॥ रमायाएवरूपाणित्वेतानिहिविदोविदुः ॥ मुख्यतो जामदग्न्यस्तुदेवतास्यमनोःस्मृतः ॥ ६९ ॥ हिरण्यगर्भसूक्तंचभृगुदृष्टंप्रकीर्तितं ॥ ब्रह्मधातृविरिंचाजपाद्मैरं गमुदाहृतं ॥ ७० ॥ ध्यायेन्निषण्णमजमच्युतनाभिपद्मेप्रोद्यद्दिवाकरसमूहनिकाशमग्र्यं ॥ मातृप्रकारकरसु

त्तमकातिमद्भिर्वक्त्रैःसृजंतमखिलैःपरमार्थविद्याः ॥ ७१ ॥ स्वयमुद्देशनतिमांस्तस्यपंचाक्षरोमनुः ॥ स्वयमे
वापरोष्टार्णस्तादृशःसंप्रकीर्तितः ॥ ७२ ॥ बळाद्यंभृगुणादृष्टंप्राणाग्नेःसूक्तमुच्यते ॥ प्राणाद्यैःपंचभिस्तस्याप्यं
गान्युक्तानिसूरिभिः ॥ ७३ ॥ उद्यद्रविप्रकरसन्निभमच्युतांकेस्वासीनमस्यनुतिनित्यवचःप्रवृत्तिं ॥ ध्यायेद्गदा
भयकरंसुकृतांजलिंतंप्राणंयथेष्टतनुमुन्नतकर्मशक्तिं ॥ ७४ ॥ प्राणाद्याःपंचमंत्राश्चतस्यदेवस्यवाचकाः ॥ उ
च्यतेहरिरप्येतैःसाक्षान्नारायणादिकः ॥ ७५ ॥ ब्रह्माण्याअपिभारत्यागौरीर्यस्तइतिश्रुतौ ॥ मंत्रौदीर्घतमौदृ
ष्टौसर्वाभीष्टप्रदायकौ ॥ ७० ॥ उद्यद्दिवाकरसमूहनिभांस्वभर्तुरंकेस्थितामभयसद्धरबाहुयुग्मां ॥ मुद्रांचतत्त्व
दृशयेवरपुस्तकंचदोर्युग्मकेनदधतींस्मरतात्मविद्यां ॥ ७७ ॥ पादैर्व्यस्तैःसमस्तैश्चतदंगानिविदोविदुः ॥ स्व
यमुद्देशनत्यंतौमंत्रौद्वावपरौतयोः ॥ ७८ ॥ मंत्राएतेहरेःप्रीतिदायकाःसर्वकामदाः ॥ इष्टंदैवंहरिःसाक्षाल्लक्ष्मी
र्भाग्यस्यदेवताः ॥७९॥ गुरुर्ब्रह्माथवायुर्वाविद्यादेव्यौप्रकीर्तिते ॥ तस्मादेतेप्रियाविष्णोरंतरंगतयासदा ॥८०॥
ज्ञेयाश्चैवप्रपूज्याश्चविष्णोःप्रीतिमभीप्सता ॥ उद्देशनतियुङ्मंत्रःस्वयमेवशिवस्यतु ॥८१॥ वर्णैरेतैस्तदंगानिवा
मदेवोस्मुनिःस्मृतः ॥ पङ्क्तिशब्दार्थविज्ञानेनहिच्छंदसिसंशयः ॥ ८२ ॥ ध्येयःपंचमुखोरुद्रःस्फटिकामलकांति

मान् ॥ विद्युच्छुभ्रासितरजःश्यामान्यस्यमुखानिच ॥८३॥ जटावबद्धेंदुकलःप्रियायुङ्नागभूषणः ॥ मंत्रेष्वेते
षुसेंवषुवाच्यस्तारेणकेशवः ॥८४॥ अंतर्यामितयाध्येयःसर्वदेवेषुसर्वदा ॥ सएववनितालिंगःपार्वत्यामनुरुच्य
ते ॥८५॥ गौरीवराभयकराध्येयापीतांबराचसा ॥ स्वयमुद्देशनत्यंतःपूर्वपूर्वःषडक्षरः ॥८६॥ सनत्कुमारदृष्टोयंमं
त्रःशेषस्यकामदः ॥ दधानोहलसौनंदश्वेतवर्णःकृताजलिः॥८७॥ सहस्रमूर्धाऽद्वितीयकर्णभूषःप्रियायुतः॥ वन
मालीनीलवासाध्येयोविष्णोस्तुपृष्ठतः ॥८८॥ व्यत्यस्तपक्षितारौचस्वाहांतोगारुडोमनुः ॥ काश्यपोस्यमुनिर्ध्ये
यःसुधापूर्णंहिरण्मयं ॥ ८९ ॥ दधानःकुंभमभयंपीतःशुक्लोरुणोहरिः ॥ कृष्णश्चाजानुतोनाभेःकंठात्कादं
तएवच ॥९०॥ प्रियायुक्पुरतोविष्णोःपक्षतुंडसमन्वितः ॥ जंगमस्थावरविषहृदयंसर्वकामदः ॥९१॥ मंत्राश्च
लोकपालानांनमोंताःसर्वकामदाः ॥ पीतरक्तासितश्वेतशुक्लरक्ताश्चवर्णतः ॥ ९२ ॥ सप्रियाःसाभयावज्रश
क्तिदंडासिपाशिनः ॥ गदाकुमुदशूलर्ष्टिखड्गिनोभूषणोज्ज्वलाः ॥ ९३ ॥ अग्निश्चस्वयमुद्देशीसनमस्कंदवा
चकः॥कौशिकोस्यमुनिर्वह्निवर्णःषण्मुखउज्ज्वलः॥९४॥ धनुःशक्तिधरोध्येयःकामदोभयनाशनः॥ ह्रस्वःकृपा
लुःसेतश्चस्वयमन्यःस्वयंतथा ॥ ९५ ॥ सतारोष्टाक्षरःसौरःक्रमव्युत्क्रमतःपदैः ॥ अंगानिपद्मयुगलधरोध्येयो

रुणोरविः ॥९६॥ सर्वव्याधिहरःश्रीदोवृष्टिदोयंमनुःस्मृतः ॥ मोनयदासाप्रप्रक्षिव्यत्यस्तोविघ्नराण्मनुः ॥९७॥
रक्तांबरोरक्ततनूरक्तमाल्यानुलेपनः ॥ महोदरोगजमुखःपाशदंतांकुशाभये ॥९८॥ बिभ्रद्ध्येयोविघ्नहरःकामद
स्त्वरयाह्वयं ॥ तत्रतत्रस्थितोविष्णुस्तत्तच्छक्तीःप्रबोधयन् ॥९९॥ एकएवमहाशक्तिःकुरुतेसर्वमंजसा ॥ स्व
यमुद्देशवान्पूर्वंपूर्वोहृदयसंयुतः ॥१००॥ धान्वंतरोमहामंत्रःसंसृतिव्याधिनाशनः ॥ अत्रोक्तसर्वमंत्राणांना
यकोपलसन्निभः॥१०१॥ध्या॥ चंद्रौघकांतिममृतात्मकरैर्जगंतिसंजीवयंतममितात्मसुखंपरेशं ॥ ज्ञानंसुधाकल
शमेवचसंदधानंशीतांशुमंडलगतंस्मरतात्मसंस्थं ॥१०२॥ मूर्ध्निस्थितादमुतएवसुधांस्रवंतंभ्रूमध्यगाच्चततए
वचतालुसंस्थात् ॥ हार्दाच्चनाभिसदनादधरस्थिताच्चध्यात्वाभिपूरिततनुर्दुरितंनिहन्यात् ॥१०३॥ अज्ञान
दुःखभयरोगमहाविषाणियोगोयमाशुविनिहंतिसुखंचदद्यात् ॥ उन्मादविभ्रमहरःपरतश्चसांद्रस्वानंदमेवप
दमापयतिस्मनित्यं ॥१०४॥ ध्यात्वैवहस्ततलगंस्वमृतंस्रवंतंदेवंसयस्यशिरसिस्वकरंनिधाय ॥ आवर्तय
न्मनुमिमंसचवीतरोगःपापादपैतिमनसायदिभक्तिनम्रः ॥१०५॥ शतंसहस्रमयुतंलक्षंवारोगसंक्षयात् ॥
इममेवजपेन्मंत्रंसाधूनांदुःखशांतये ॥१०६॥ ज्वरदाहादिशांत्यर्थंतर्पयेन्मनुनामुना ॥ ध्यात्वाहरिंजलेस

त्ररात्रिंज्जूतिर्विनश्यति ॥ १०७ ॥ अयुतामृतसमिद्धोमाद्गोघृतक्षीरसंयुतात् ॥ सर्वेरोगाविनश्यंतिविमुखो
नहरेर्यदि ॥ १०८ ॥ भूताभिचारशांत्यर्थमपामार्गाहुतिक्रिया ॥ द्विगुणामृतयापश्चात्केवलेनघृतेनवा ॥१०९॥
आयुर्विवृद्धयेनित्यंजन्मनक्षत्रएववा ॥ चतुश्चतुर्भिर्दूर्वाभिःक्षीराज्याक्ताभिरिष्यते ॥ ११० ॥ सर्वाःक्रियाहरौ
भक्तेहरिभक्तैःस्वनुष्ठिताः ॥ गुरुभक्तैःसदाचारैःफलंत्यद्धानचान्यथा ॥ १११ ॥ ब्रह्मांतागुरवश्चैवसंप्रदायप्रवर्त
काः॥ तत्तद्गुणानुसारेणपूज्यामान्याश्चकृत्स्नशः॥११२॥ सर्वेभ्योभ्यधिकाभक्तिर्विष्णौस्यादतिनिश्चला॥ लक्ष्मी
ब्रह्मादिषुततःक्रमेणस्यात्सुभाविता॥११३॥ एवंविद्याःफलिष्यंतिनान्यथातुकथंचन॥ शुभान्ध्यायंतियेकामा
न्गुरुदेवप्रसादजान् ॥११४॥ इतरानात्मपापोत्थांस्तेषांविद्याफलिष्यति ॥ मुक्तावपिचसंसारेनात्मनोविष्णु
तांक्वचित् ॥११५॥ ब्रह्मरुद्रादिभावंवासाम्यंवाधिक्यमेववा ॥ अतद्वशत्वमथवायःस्मरेत्सतुसिद्धिभाक् ॥११६॥
नान्यथासिद्धिमाप्नोतिकल्पकोटिशतैरपि ॥ स्मृत्वागुरुंपूर्वगुरुमादिमूलगुरूंस्तथा ॥११७॥ देवतांवासुदेवंचवि
द्याभ्यासीतुसिद्धिभाक्॥ अवज्ञातागुरूणांचदेवतानांनसिध्यति॥११८॥ प्रयातिचतमोघोरंमंत्रावज्ञाकृदेवच॥
यस्तारतम्यवेत्तास्याद्गुरूणांदेवतास्वपि॥ ११९ ॥ भक्तिमान्गुरुदेवेषुतद्भक्तेषुचसिध्यति॥ गुरुदेवप्रतीपानांवि

मुखस्तत्प्रियेरतः ॥ १२० ॥ अकामक्रोधलोभश्चनचिरात्सिद्धिमाप्नुयात् ॥ सकामेभ्योमितगुणाह्यकामैस्तुकृताः क्रियाः ॥१२१॥ तस्मादकामएवालंभजेद्विष्णुंसनातनं ॥ अयंमेहस्तइतिचमंत्रःपूर्वोक्तवत्स्मृतः ॥१२२॥ अत्रोक्तास्तुक्रियाःसर्वमंत्रेष्वप्युपलक्षणं ॥ विजयस्तंभनादीनिनारसिंहैर्विशेषतः ॥१२३॥ जामदग्न्यैश्चकार्याणिराघवैर्यादवैरपि ॥ वाराहैस्तंभनंक्षिप्रंश्रीकराःकथिताःपुरा ॥१२४॥ बहुबाहुंमहाकायमुद्युक्तंचोद्यतायुधं ॥ स्मरन्विजयमाप्नोतिस्तंभनादींश्चकारयेत् ॥ १२५ ॥ वसुपूर्णकरंरत्नपर्वतस्थंविभावयन् ॥ वसुसिद्धिमवाप्नोतिसेव्यमानमजादिभिः ॥ १२६ ॥ श्रियाविभूतिभिर्युक्तंभावयन्भूतिमाप्नुयात् ॥ यद्यन्मनोगतंतस्यतत्तदाप्नोत्यसंशयं ॥ १२७ ॥ तथातथाहरिंध्यायन्क्रियास्तास्ताश्चसाधयन् ॥ श्रियेपद्मानिजुहुयात्संप्रीत्याउत्पलानिच ॥ १२८ ॥ शरान्जयायजुहुयादभिमंत्र्यप्रयोजयेत् ॥ विद्यायैमंत्रितंवारिवचांवातुलसीमपि ॥ १२९ ॥ ब्राह्मींघृतंसुवर्णंवाशतावृत्त्यातुनित्यशः ॥ अकुर्वंश्चक्रियांभक्त्यानिरपेक्षोभजन्हरिं ॥ १३० ॥ सर्वमेतदवाप्नोतिविशेषेणनसंशयः ॥ सृष्टिस्थितिलयन्यासाःप्रातिलोम्यानुलोमतः ॥ १३१ ॥ स्थित्यंताएववर्णानांश्रेष्ठाएवंचतुर्दश ॥ संहृत्यंतामोक्षिणांचएकविंशतिरेववा ॥ १३२ ॥ पादहृत्केषुनाभ्यास्ययुक्तंचसललाटकं ॥

सनासिकासदृग्जान्वासश्रोत्रंसोरुकंतथा ॥१३३॥ सोरस्कंचसकंठंचसभुजद्वयमेवच ॥ सगंडयुग्मंसालीकंस
तुंडक्रोडकंतथा ॥१३४॥ समूलंचसगुह्यंचसपार्श्वद्वयमेवच ॥ सदोर्द्वयंव्यापकंचगलपार्श्वद्वयेनच ॥ १३५ ॥
ककुत्स्तनद्वयेनापिपृष्ठमूलेनसर्वशः ॥ न्यासोयथाक्रमंप्रोक्तोमंत्रेष्वेतेषुकृत्स्नशः ॥ १३६ ॥ प्रतिमायामात्म
निचन्यासोयंसन्निधानकृत् ॥ बीजांतःसाध्यमध्यंचविभक्तदलमंत्रयुक् ॥१३७॥ वर्णानुप्रातिलोम्येनवृत्तंभूपुर
संयुतं ॥ बीजसंदृब्धकोणंचयंत्ररक्षादिसाधकं ॥ १३८ ॥ समंतत्सर्वमंत्रेषुजप्तंधार्यंतुवाभुवि ॥ विलिख्यमं
डलेवातत्पूजयेद्धरिमंजसा ॥ १३९ ॥ प्रतिमोक्तलक्षणैर्यावद्युक्तआचार्यउत्तमः ॥ सर्ववित्तपसायुक्तआज्ञाश
क्तियुतोहरेः ॥ १४० ॥ यावद्भक्तोयथालब्धैर्गुणैर्युक्तोथवैष्णवः ॥ गुरुःसत्संप्रदायज्ञस्तारतम्येनसिद्धिदः
॥१४१॥ उत्तमाद्उत्तमासिद्धिर्धर्ममोक्षादिषुस्फुटं ॥ तस्मादुत्तमआचार्यैर्लब्धेनातोवरंव्रजेत् ॥१४२॥ एकस्य
शिष्यतांप्राप्यतदाज्ञांनविनासमं ॥ अवरंवाव्रजेदुच्चगुणश्चेन्नैवदुष्यति ॥ १४३ ॥ विशेषतोगुणश्चस्याद्देवेष्वप्येव
मेवहि ॥ तस्मादुत्तममाचार्यंदेवेशंचाश्रयेद्धरिं ॥ १४४ ॥ अपरोक्षदृशेरेवयस्मान्मोक्षोनचान्यथा ॥ अपरो
क्षदृशिश्चैवश्रवणान्मननादनु ॥ १४५ ॥ सम्यङ्निश्चिततत्त्वस्यनिदिध्यासनयाभवेत् ॥ द्विविधासाचसंप्रो

क्ताविष्णुशास्त्रावमर्शनं ॥ १४६ ॥ एकंध्यानंहरेरन्यच्चत्वार्यंगानितस्यच ॥ यमश्चनियमश्चासाप्राणायामइतीरितः ॥ १४७ ॥ अहिंसासत्यमस्तेयंब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ॥ यमाःशौचंतपस्तुष्टिःस्वाध्यायोहरिपूजनं ॥१४८॥ नियमावीरपद्मेचस्वस्तिकाद्यानिचासनं ॥ रेचकःपूरकश्चैवकुंभकश्चत्रिधास्मृतः ॥ १४९ ॥ प्राणायामःस्मृतिंविष्णोर्विनानियमउच्यते ॥ अधीतिस्मृतियुक्तोहिनिदिध्यासनमेवहि ॥ १५० ॥ प्राणायामेचविष्णोर्यत्स्मरणंध्यानमेवतत् ॥ आसाशौचंप्राणयमोनिष्परिग्रहपूर्वकाः ॥ १५१ ॥ तपआद्याःक्रमात्सर्वेउत्तरोत्तरतोधिकाः ॥ सर्वतःश्रवणाद्यास्तुमुख्यामुक्तिप्रसाधने ॥ १५२ ॥ अज्ञस्यश्रवणंश्रेष्ठमयुक्तेर्मननंतथा ॥ ध्यानंनिश्चिततत्त्वस्यतस्माच्छास्त्रावमर्शनं ॥ १५३ ॥ स्वयंदशगुणंतस्माद्व्याख्यैकस्यशतोत्तरा ॥ अपरोक्षदृशाप्येषाकर्तव्याविष्णुतुष्टिदा ॥ १५४ ॥ यइमंपरमंगुह्यंमद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥ भक्तिंमयिपरांकृत्वामामेवैष्यत्यसंशयः ॥ १५५ ॥ नचतस्मान्मनुष्येषुकश्चिन्मेप्रियकृत्तमः ॥ भवितानचमेतस्मादन्यःप्रियतरोभुवि ॥ १५६ ॥ शौचासनेत्वंगमात्रंनपृथग्धर्मकारणं ॥ प्राणायामादयस्तुष्टिपर्यंताद्द्विगुणाधिकाः ॥ १५७ ॥ स्वाध्यायोतःकोटिगुणस्ततोनंतगुणाहरेः ॥ पूजातत्त्रिगुणंध्यानमितिधर्मक्रमस्मृतः ॥ १५८ ॥ ऊर्वोरधःपदोरूर्ध्वविभागे

नेतिचत्रिधा ॥ आसनत्रयमुद्दिष्टंमंत्रस्मरणपूर्वकं ॥ १५९ ॥ द्विगुणोत्तररेचकादिषोडशादिक्रमेणतु ॥ मा
त्राणांह्रस्ववर्णस्यकालोमात्रेतिशब्द्यते ॥१६०॥ क्रमेणैवाभ्यसेन्मात्रांवृद्धिमेकाग्रधीःपुनः ॥ रेचयित्वादक्षि
णतःपूरयित्वाचवामतः ॥ १६१ ॥ कुंभकश्चसुषुम्नायांविष्णुंवायुंचसंस्मरेत् ॥ मूलाधारंसमारभ्यत्वामूर्धानमृ
ज्जुस्थिता ॥ १६२ ॥ मध्येसुषुम्नाविज्ञेयावज्रीकार्यप्रकाशिका ॥ वैद्युताब्रह्मनाडीतिसैवपंचप्रभेदिनी॥१६३॥
पृष्ठमोवाग्रदक्षांतभेदास्तेषुक्रमेणतु ॥ हरिर्नीलःसितःपिंगोलोहितश्चात्रकेशवः ॥ प्रद्युम्नादिस्वरूपेणध्येयःसि
द्धिमभीप्सता ॥१६४॥ मूलेचनाभौहृदयेंद्रयोनिभ्रूमध्यमूर्धाद्विषडंतकेषु ॥ चतुःषडष्टद्विचतुर्द्विषट्कदलेषुपद्मे
षुसितारुणेषु ॥१६५॥ पंचात्मकोसौभगवान्सदैवध्येयोहृदंतान्यरुणानितानि ॥ त्रिकोणवह्नौचषडश्रवायौद्वि
स्तावदश्ररविवृत्तशशित्रिवह्नौ॥१६६॥वृत्तेविधावपिविचिंत्यमिदंदशार्धरूपंसितंतदखिलंहृदयात्परस्थं॥ इडाच
पिंगळाचैववज्रिकाधारिणीतथा ॥१६७॥ सुषुम्नायाश्चतुर्दिक्षुवज्रिकाद्यासुतत्रच ॥ चतुर्मूर्तिःसभगवान्हृदयेसं
व्यवस्थितः ॥१६८॥ द्वासप्ततिसहस्राणिनाड्योन्यास्तुप्रधानतः ॥ बृहतीसहस्रस्पर्शानांऋचांवाच्योत्रकेशवः
॥१६९॥ रूपाणांलक्षणंतेषांरहस्यत्वान्नकथ्यते ॥१७०॥ विष्णुनाब्रह्मणेप्रोक्तंग्रंथसंकोचतस्तथा ॥ खंडस्मृतिर्धा

रणास्यादखंडाध्यानमुच्यते ॥१७१॥ अप्रयत्नात्समाधिश्चदर्शनंचिरयानया ॥ अथवासततंशास्त्रविमर्शेनभवि
ष्यति ॥ १७२ ॥ परमस्नेहसंयुक्तयथार्थज्ञानतोभवेत् ॥ साभक्तिरितिविज्ञेयासाधनंभोगमोक्षयोः ॥ १७३ ॥
मुख्यमेषैवनान्यत्स्यात्सर्वंव्यर्थंतयाविना ॥ सैकाप्यभीष्टफलदामोक्षोदर्शनयुक्तया ॥ १७४ ॥ दर्शनंचतया
हीनंव्यर्थमन्यत्किमुच्यते ॥ योग्यंतुदर्शनंनैवतयाहीनंभविष्यति ॥ १७५ ॥ आनंदचित्सदितिपूर्वगुणैःस
मस्तैर्मत्यादिभिर्विधिपरैर्भगवान्क्रमेण ॥ ध्यातोधिकैरधिगुणोधिकमेवसौख्यंमुक्तौददातिसततंपरमस्वरूपः
॥१७६॥ निर्दोषाखिलसंपूर्णगुणेनहरिणास्वयं ॥ ब्रह्मणेकथितात्तंत्रसाराद्धृत्यसादरं ॥१७७॥ आनंदतीर्थमु
निनाकृतोग्रंथोयमंजसा ॥ ग्रंथोयंपाठमात्रेणसकलाभीष्टसिद्धिदः ॥१७८॥ किमुज्ञानादनुष्ठानाद्भयस्मात्पुनः
किमु ॥१७९॥ यस्यत्रीण्युदितानिवेदवचनेरूपाणिदिव्यान्यलंबट्तद्दर्शतमित्थमेवनिहितंदेवस्यभर्गोमहत् ॥
वायोरामवचोनयंप्रथमकंपृक्षोद्वितीयंवपुर्मध्वोयत्तुतृतीयमेतदमुनाग्रंथःकृतःकेशवे ॥१८०॥ अशेषदोषोज्झि
तपूर्णसद्गुणंसदाविशेषापगतोरुरूपं ॥ नमामिनारायणमप्रतीपंसदाप्रियेभ्यःप्रियमादरेण ॥१८१॥ इतिश्रीम
दानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमत्तंत्रसारसंग्रहेचतुर्थोऽध्यायःसंपूर्णः ॥ ४ ॥ समाप्तोयंग्रंथः ॥ ७ ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥हरिःॐ॥ यस्मिन्सर्वाणिकर्माणिसं
न्यस्याध्यात्मचेतसा ॥ निराशीर्निर्ममोयातिपरंजयतिसोच्युतः ॥१॥ स्मृत्वाविष्णुंसमुत्थायकृतशौचोयथावि
धि॥धौतदंतःसमाचम्यस्नानंकुर्याद्विधानतः ॥२॥ उद्धृतेतिमृदालिप्यद्विषडष्टषडक्षरैः॥ त्रिर्निमज्याऽप्यसूक्तेन
प्रोक्षयित्वापुनस्ततः॥३॥मृदालिप्यनिमज्यत्रिस्त्रिर्जपेदघमर्षणं ॥ स्रष्टारंसर्वलोकानांस्मृत्वानारायणंपरं ॥४॥
यतःश्वासोनिमग्नोप्सुप्रणवेनोत्थितस्ततः ॥ सिंचेत्पुरुषसूक्तेनस्वदेहस्थंहरिंस्मरन् ॥ ५ ॥ वसित्वावासआच
म्यप्रोक्ष्याचम्यचमंत्रतः ॥ गायत्र्याचांजलिंदत्वाध्यात्वासूर्यगतंहरिं ॥ ६ ॥ मंत्रतःपरिवृत्याथसमाचम्यसुरा
दिकान् ॥ तर्पयित्वानिपीड्याथवासोविस्तृत्यचांजसा ॥ ७ ॥ अर्कमंडलगंविष्णुंध्यात्वैवत्रिपदींजपेत् ॥ स
हस्रपरमांदेवींशतमध्यांदशावरां ॥ ८ ॥ आसूर्यदर्शनात्तिष्ठेत्ततस्तूपविशेतवा ॥ पूर्वांसंध्यांसनक्षत्रामुत्तरांस
दिवाकरां ॥ ९ ॥ उत्तरामुपविश्यैववाग्यतःसर्वदाजपेत् ॥ ध्येयःसदासवितृमंडलमध्यवर्तीनारायणःसरसि
जासनसन्निविष्टः॥ केयूरवान्मकरकुंडलवान्किरीटीहारीहिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः ॥१०॥ गायत्र्यात्रिगुणंवि
ष्णुंध्यायन्नष्टाक्षरंजपेत् ॥ प्रणम्यदेवान्विप्रांश्चगुरूंश्चहरिपार्षदान् ॥ ११ ॥ एवंसर्वोत्तमंविष्णुंध्यायन्नेवार्चयेद्ध

 रिं ॥ ध्यानप्रवचनाभ्याचयथायोग्यमुपासनं ॥ १२ ॥ धर्मेणेज्यासाधनानिसाधयित्वाविधानतः ॥ स्नात्वासं
पूजयेद्विष्णुंवेदतंत्रोक्तमार्गतः ॥१३॥ वैश्वदेवंबलिंचैवकुर्यान्नित्यंतदर्पणं ॥ इष्टंदत्तंहुतंजप्तंपूर्तंयच्चात्मनःप्रियं
॥ १ ॥ ॥१४॥ दारान्सुतान्प्रियान्प्राणान्परस्मैसन्निवेदयेत् ॥ भुक्तशेषंभगवतोभृत्यातिथिपुरस्सरः ॥१५॥ भुंजीतहृद्ग
तंविष्णुंस्मरंस्तद्गतमानसः ॥ आचम्यमूलमंत्रेणकोष्ठंसमभिमंत्रयेत् ॥ १६ ॥ वेदशास्त्रविनोदेनप्रीणयन्पुरु
षोत्तमं ॥ अहःशेषंनयेत्संध्यामुपासीताथपूर्ववत् ॥ १७ ॥ यामात्परतएवाथस्वपेद्ध्यायञ्जनार्दनं ॥ अंतरा
लेततोबुद्धास्मरेतबहुशोहरिं ॥ १८ ॥ कायेनवाचामनसेंद्रियैर्वाबुद्ध्यात्मनावानुसृतःस्वभावं ॥ करोमियद्य
त्सकलंपरस्मैनारायणायेतिसमर्पयेत्तत् ॥ १९ ॥ द्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएवच ॥ क्षरःसर्वाणिभूतानिकूट
स्थोक्षरउच्यते ॥२०॥ उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः ॥ योलोकत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः ॥२१॥
यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः ॥ अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः ॥ २२ ॥ योमामेवमसंमूढो
जानातिपुरुषोत्तमं ॥ ससर्वविद्भजतिमांसर्वभावेनभारत ॥ २३ ॥ इतिगुह्यतमंशास्त्रमिदमुक्तंमयानघ ॥ ए
तद्बुद्ध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारत ॥ २४ ॥ रुद्रंसमाश्रितादेवारुद्रोब्रह्माणमाश्रितः ॥ ब्रह्मामामाश्रितो

नित्यंनाहंकंचिदुपाश्रितः ॥ २५ ॥ येमेमतमिदंनित्यमनुतिष्ठंतिमानवाः ॥ श्रद्धावंतोनसूयंतोमुच्यंतेतेपि
कर्मभिः ॥ २६ ॥ येत्वेतदभ्यसूयंतोनानुतिष्ठंतिमेमतं ॥ सर्वज्ञानविमूढास्तान्विद्धिनष्टानचेतसः ॥ २७ ॥
द्वौभूतसर्गौलोकेस्मिन्दैवआसुरएवच ॥ विष्णुभक्तिपरोदैवोविपरीतस्तथासुरः ॥ २८ ॥ स्मर्तव्यःसततंवि
ष्णुर्विस्मर्तव्योनजातुचित् ॥ सर्वेविधिनिषेधाःस्युरेतयोरेवकिंकराः ॥ २९ ॥ धर्मोभवत्यधर्मोपिकृतोभक्तैस्तवा
च्युत ॥ पापंभवतिधर्मोपियोनभक्तैःकृतोहरेः ॥ ३० ॥ मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु ॥ नित्यंभवे
च्चमन्निष्ठोबुभूषुःपुरुषस्तथा ॥ ३१ ॥ एषनित्यःसदाचारोगृहिणोवनिनस्तथा ॥ वैश्वदेवंबलिंदंतधावनंचाप्यृ
तेबटोः ॥ ३२ ॥ एवमेवयतेःस्वीयवित्तेनतुविनासदा ॥ मूलमंत्रैःसदास्नानंविष्णोरेवचतर्पणं ॥ ३३ ॥ वि
शेषोनिष्क्रिययतेरजलांजलिनातथा ॥ तर्पणंतुहरेरेवयतेरन्यस्यचोदितं ॥ ३४ ॥ समिद्धोमोबटोश्चैवस्मृ
त्वाविष्णुंहुताशने ॥ सर्ववर्णाश्रमैर्विष्णुरेकएवेज्यतेसदा ॥ ३५ ॥ रमाब्रह्मादयस्तस्यपरिवारतएवतु॥३६॥
कविंपुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ॥ सर्वस्यधातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णंतमसःपरस्तात् ॥
॥३७॥ वेदाहमेतंपुरुषंमहांतं आदित्यवर्णंतमसस्तुपारे ॥ सर्वाणिरूपाणिविचित्यधीरः नामानिकृत्वाऽभिव

दन्यदास्ते॥३८॥धातापुरस्ताद्यमुदाजहार शक्रःप्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रः॥ तमेवंविद्वानमृतइहभवति नान्यःपं
थाअयनायविद्यते॥३९॥आनंदतीर्थमुनिनाव्यासवाक्यसमुद्धृतिः ॥ सदाचारस्यविषयेकृतासंक्षेपतःशुभा॥
॥ ४० ॥ अशेषकल्याणगुणनित्यानुभवसत्तनुः ॥ अशेषदोषरहितःप्रीयतांपुरुषोत्तमः ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमदा
नंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितासदाचारस्मृतिःसंपूर्णा ॥ ॥ ॥ ॥

॥ संपूर्णेयंसदाचारस्मृतिः ॥

॥ सदाचारस्मृत्यंताःसंपूर्णाः ॥

॥ श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णयप्रारंभः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीमम ध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ सृष्टिस्थित्यप्ययहेहानियतिदृशि तमोबंधमोक्षाश्चयस्मादस्यश्रीब्रह्मरुद्रप्रभृतिसुरनरद्यीशशत्त्वात्मकस्य ॥ विष्णोर्व्यस्ताःसमस्ताःसकलगुणनिधिःसर्वदोषव्यपेतःपूर्णानंदोव्ययोयोगुरुरपिपरमश्चिंतयेतंमहांतं ॥ जन्माद्यस्येत्यादि । तंपरंधीमहि । अन्वयात् । यतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । इतरतःतर्कतः । चेतनाद्धिपित्रादेःपुत्रादिरुत्पद्यते । अभिज्ञःसर्वज्ञः । अतोयुज्यते । यंकामयेतंतमुग्रंकृणोमि । ममयोनिरित्यन्येषांतदपेक्षत्वात् । न चान्यापेक्षोसौ । स्वराट् । कुतः । तेनेब्रह्महृदायआदिकवये । सहिविश्वाजातानिपरिताबभूव । नान्यः । हृदास्नेहेन । योब्राह्मणंविदधातिपूर्वमितिच । आत्मतएवहितस्यबुद्धिप्रकाशः । नचप्रसादंविनाज्ञातुंशक्यः । मुह्यंतियंसूरयः । नचतृप्तःप्रवर्तते । किंतुमृषा । वृथैव । भित्वामृषाश्रुरितिवत् । देवस्यैषस्वभावोयमिति । यत्रेतिविशेषणान्नान्यत्र । स्वविषयएववृथा । जीवेश्वरजडानांसर्गस्त्रिसर्गः । एकस्यतेजसोबहुत्ववदीश्वरसर्गः । वारिनिमित्तप्रतिबिंबवज्जीवसर्गः । मृदोघटादिवदव्यक्ताज्जडसर्गः । नचमायामयीसृष्टिः । धाम्नास्वेनसदानिरस्तकुहकं । तद्धाम्नाश्रियोपिनिरस्तकुहकत्वंमुक्तानांच । नचमुक्तवत्पूर्वबंधभाक्त्वं । सदा

भागव० निरस्तकुहकत्वात् । सत्यंनिर्दुःखनित्यनिरतिशयानंदानुभवरूपं । परंसंपूर्णगुणं । परत्वसाधकंजन्मादीत्या तात्पर्य
दि । तंत्रभागवतेच । सृष्टिस्थित्यप्ययेहादेःश्रुतिस्मृतिसमन्वयात् । युक्तितश्चेतत्पूर्वादेःश्रीब्रह्मभवपूर्विणः । १।१
॥ १ ॥ सुरगंधर्वमनुजपितृदैत्यात्मनःपृथक् । कर्ताविष्णुरजोनित्यःसर्वज्ञत्वान्नचापरः । अनन्याधिपतिश्चासौगरी
यान्ब्रह्मणोयतः । तत्प्रसादमृतेतस्यनान्योवेत्तास्तिकश्चन । तेजसोरूपवद्रूपंबहुधाकुरुतेहरिः । वारिस्थतेजः
प्रतिमाजीवास्तस्माद्विनिर्गताः । कुलालेनमृदायद्वन्निर्मीयंतेघटादयः । विष्णुनैवंप्रकृत्यैवनिर्मीयंतेजगदीदृ
शं । एषत्रिसर्गोविष्णोस्तुवृथालोकस्यचावृथा । इंद्रजालविधांसृष्टिंमन्यंतेज्ञानदुर्बलाः । नित्यंनिरस्तेंद्रजाले
स्वतएवकथंभवेत् । अक्षमाःसत्यसृष्टौहिमायासृष्टिंवितन्वते । अनंताचिंत्यविभवःकथंतामीहतेहरिः । निर्दुः
खपूर्णानंदत्वाद्यमाहुःसत्यमच्युतं । निर्दोषगुणपूर्णत्वात्परंचाहुर्जनार्दनं । एवंविधानुभावोयःसकथंनिं
दितंसृजेत् । स्वप्नादिकंपरोदेवःप्राणादिस्थस्तनोत्यसौ । केवलस्यपरस्यास्यमायासृष्टिर्नयुज्यते । तस्माद्बा
धायुताःसर्वेस्वप्नाद्यायेत्वकेवलाः । इदंनबाध्यतेसर्वंजगत्केवलजंयतः । मोक्षवत्केवलस्यास्यशक्त्यासम्यग्वि ॥७६५
जृंभितं । एतद्रहस्यंपरमंब्रह्मसूत्रपदोदितं । येत्वेवंनविजानंतितेहियांत्यधरंतमः । येत्वेतदभ्यसूयंतोनानु

तिष्ठंतिमेमतं । सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धिनष्टानचेतसः । येत्वेतदनुतिष्ठंतिपारंपर्यागतंमम । तेयांतिपरमं स्थानंमयैवोदितमंजसेत्यादि । वैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदितिच । प्रधान्वस्यमहतोमहानिसत्यासत्यस्यकरणा निर्वोचमित्यादि । ब्रह्मसूत्रमहाभारतगायत्रीवेदसंबंधश्चायंग्रंथः । उक्तंचगारुडे । अर्थोयंब्रह्मसूत्राणांभारता र्थविनिर्णयः । गायत्रीभाष्यरूपोसौवेदार्थपरिबृंहितः । पुराणानांसाररूपःसाक्षाद्भगवतोदितः । द्वादश स्कंधसंयुक्तःशतविच्छेदसंयुतः । ग्रंथोष्टादशसाहस्रःश्रीमद्भागवताभिधइति ॥ अधिकारिविषयफलान्युच्यं ते । धर्मइति । प्रोज्झितकैतवःफलानपेक्षया । ईश्वरार्पणेनपरमः । तितिक्षवःकारुणिकाःसुहृदःसर्वदेहि नां । अजातशत्रवःशांताःसाधवःसाधुभूषणाः । मय्यनन्येनभावेनभक्तिंकुर्वंतियेदृढामित्यादिसतांलक्षणं । सतांमात्सर्यमर्जुनस्यएकलव्यइवक्कुत्रचिद्दृश्यते । तद्वर्जनीयमुत्तमेषुज्ञानार्थिना । महासंहितायांच । उत्त मेष्वात्मनोनित्यंमात्सर्यंपरिवर्जयेत् । कुरुतेयत्रमात्सर्यंतत्तत्स्याविहीयतइति । नित्यनिरस्तदोषपूर्णगुणंवा स्तवं । नित्यसंहितायांच । निरस्ताखिलदोषंयदानंदादिमहागुणं । सर्वदापरमंब्रह्मतस्माद्वास्तवमीर्यतइति । वस्तुअप्रतिहतंनित्यं । स्कांदेच । वसनाद्वासनाद्वस्तुनित्याप्रतिहतंयतः । वासेनेदंयतस्तुन्नमतस्तद्ब्रह्मश

भागव० ब्यतइति । किंवापरैःअर्थकामादिकथनैः । गारुडेच । धर्मार्थकाममोक्षाणामेकमेवपदंयतः । अवरोधोहृदी तात्पय
शस्यपृथग्वक्ष्येनतानहमिति । सद्यःशब्दःआपेक्षिकइतितत्क्षणादिति । नचासंपूर्णाधिकारिणांतत्क्षणादव १।१
॥ २ ॥ रुध्यतइतिसद्यःशब्दः । अधिकारिविषयफलानांस्मरणात्फलाधिक्यंभवति । वामनेच । अधिकारंफलंचैव
प्रतिपाद्यंचवस्तुयत् । स्मृत्वाप्रारभतोग्रंथंकरोतीशोमहत्फलमिति ॥ [३]ज्ञातफलस्यापिप्रशंसाविधिभ्यांक्षिप्रप्रवृ
त्तिर्भवतीतिप्रशस्यविधत्ते । निगमकल्पतरोरिति । भगवतागलितं । शुकेनद्रवीकृतं । उक्तंचब्रह्मांडे । ध
र्मपुष्पस्त्वर्थपत्रःकामपल्लवसंयुतः । महामोक्षफलोवृक्षोवेदोयंसमुदीरितः । शातितानिफलानीहकृष्णद्वैपा
यनेनतु । भारतादीनियानीहतथाभागवतंभुवि । आर्द्रीकृतानितानीहशुकप्रभृतिभिर्जनैः । ख्यापयद्भिर्गुरु
प्रोक्तान्वेदार्थान्ग्रंथनिष्ठितान् । कानिचिद्दर्शयामासवृक्षस्याग्रेफलानितु । व्याचक्षमाणोवेदार्थंभगवाँल्लोकपू
जितः । एतेषामथतेषांवारसंपिबतसज्जनाः । आमोक्षान्महतीतृप्तिरहोमेपश्यतोभवेदिति ॥ [४]प्रकारांतरेणपुरु
षार्थशंकानिवृत्त्यर्थमाख्यायिका । पाद्मेच । आख्यायिकाःप्रदर्श्यंतेसर्ववेदेषुसर्वशः । द्योतयंत्यस्तुमहतांतात्प ॥७६६
र्यंतत्रतत्रह । अलाभःपुरुषार्थस्यप्रोक्तमर्थमृतेत्विति । द्योतनायमहाराजश्रद्धावृद्ध्यर्थमेवचेति ॥ याँनिभगवज्ज्ञा

तान्यन्यैरप्यृषिभिर्ज्ञायंतेतानिवेत्थ । उक्तंहिब्रह्मांडे । द्वैपायनेनयद्बुद्धंब्रह्माद्यैस्तन्नबुध्यते । सर्वबुद्धंसवैवेदत
द्बुद्धंनान्यगोचरमिति ॥ [१४] विवंशः । बह्वभ्यासात् । उक्तंचब्रह्मवैवर्ते । शारीराद्वाचिकाभ्यासोवाचिकान्मान
सोभवेत् । मानसाद्विवशान्मुच्येन्नान्यथामुक्तिरिष्यतइति ॥ [१५] आत्ममाययास्वरूपभूतेच्छया । महामायेत्य
विद्येतिनियतिर्मोहिनीतिच । प्रकृतिर्वासनेत्येवतवेच्छानंतकथ्यतइतिस्कांदे । विष्णुसंहितायांच । इच्छा
शक्तिर्ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिरितित्रिधा । शक्तिशक्तिमतोश्चापिनभेदःकश्चनेष्यतइति ॥ इतिश्रीमदानंद
तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णयेप्रथमस्कंधेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥
[२] अनुपेतंदेहादिभिः । अनभिमानात् । अकातरःकातरवद्दर्शयन् । उक्तंचस्कांदे । नित्यतृप्तःपरानंदोयोव्ययः
परमेश्वरः । यस्यपुत्रफलंनैवयज्जातंजगदीदृशं । यदधीनश्रियोपांगाद्ब्रह्मरुद्रादिसंस्थितिः । सपुत्रार्थंतपस्ते
पेव्यासोरुद्रस्यचेश्वरः । कातर्यंदर्शयामासवियोगेलौकिकंहरिः । कुतःकातरतातस्यनित्यानंदमहोदधेरिति ।
ईशन्नपिहिलोकस्यसर्वस्यजगतोहरिः । कर्माणिकुरुतेविष्णुःकीनाशइवदुर्बलइतिचोद्योगे । देवत्वेदेववच्चेष्टा
मानुषत्वेचमानुषीतिविष्णुधर्मे । सर्वभूतहृदयं । अहंकारात्मकत्वात् । अहंकारात्मकोरुद्रःशुकोद्वैपयानात्म

जइतिस्कांदे ॥ [३]स्वानुभावंब्रह्म ॥ [११]अद्वयंअसमाधिकं । तथाचभाल्लवेयश्रुतिः । सपुरुषःसोद्वयइतिनह्येनम
भिकश्चननह्येनमतिकश्चनेतीति । सोद्वयःपुरुषस्तस्मान्नसमोनाधिकोह्यतइतिमहासंहितायां । तत्त्वशब्दा
र्थस्तत्रैवोक्तः । अतीतानागतेकालेयत्ताद्दशमुदीर्यते । कुतश्चिदन्यथानेयात्तत्तत्त्वंतत्त्वतोविदुरिति ॥ [१२]सत्ता
मात्रमानंदमात्रं । तथाचपैंगिश्रुतिः । अथकस्मादुच्यतेसत्तेतिनंदतिनंदयतिचेतीति । नकार्यकार
णविषयविशेषितवैषयिकज्ञानं । केवलमेवतज्ज्ञानं । स्रष्टृत्वादिभिःकार्यकारणविशेषितंच । तंत्रभागवतेच ।
विषयापेक्षिनज्ञानंविषयैश्चविशेषितं । यत्तदानंदमात्रंचतद्ब्रह्मेत्यवधार्यतामिति । यत्किंचिदलोकसिद्धं ॥
[१३]यस्मात्परमात्मैवतत्त्वं । तस्मात्तमेवपश्यंतिमुनयः ॥ [२२]आत्मनीश्वरइतिनजीवैक्यमुच्यते । परेषामपिब्रह्मादी
नांयतोऽवरत्वंसपरावरः । भेदद्दष्ट्याभिमानेनेतिहिकापिलेये । ब्रह्मप्रधानमुपयांत्यगताभिमानाइतिच ।
विद्यात्मनिभिदाबोधः । यत्रहिद्वैतमिवभवति । अन्यमीशमस्यमहिमानमिति । अनश्नन्नन्योअभिचाकशी
ति । छायातपौब्रह्मविदोवदंति । एकोबहूनांविदधातिकामान् । सत्यःसोअस्यमहिमा । सत्यमेनमनुविश्वे
मदंति । यत्रपूर्वेसाध्याःसंतिदेवाः । श्रृण्वेवीरउग्रमुग्रंदमायन्नित्यादिच । मन्नस्यहिपरेऽज्ञानेकिंनदुःखतरं

भवेत् । बहवःपुरुषाब्रह्मन्नुताहोएकएवतु । नैतदिच्छंतिपुरुषमेकंकुरुकुलोद्वहेतिमोक्षधर्मे । भेददृष्ट्याभिमा
नेनपश्यंतोयांतितत्पदमित्यादिवायुप्रोक्ते । अनुपपत्तेस्तुनशारीरः । भेदव्यपदेशाच्च । शारीरश्चोभयेपिहि
भेदेनैनमधीयते । पृथगुपदेशादित्यादिच । सत्यत्वंचभेदस्योक्तंभाल्लवेयश्रुतौ । स्थाणुर्होचक्रामसप्रजापति
मुवाचकोसिकेस्थकःसइतिहोवाच । योस्मियेस्थयःसइति । अथहैनमुपाक्रोशत् । सत्यंभिदासत्यंभिदास
त्यंभिदेति । मैवारुवण्योमैवारुवण्योमैवारुवण्यइतीति । सत्यमेनं । सत्यःसोअस्यमहिमेतिचोक्तं । महासं
हितायाच । त्रिविधंजीवसंघंचपरमात्मानमव्ययं । तेषांभेदंचयेसत्यंविदुर्मोहविवर्जिताः । तेयांतिपरमंस्था
नंविष्णोरेवाचलंध्रुवं । जीवेश्वरभिदांभ्रांतिंकेचिदाहुरपंडिताः । अनारतंतमोयांतिपरमात्मविनिंदनात् ।
पराधीनश्चबद्धश्चस्वल्पज्ञानसुखेहितः । अल्पशक्तिःसदोषश्चजीवात्मानीदृशःपरः । वदतातुतयोरैक्यंकिंते
नादुष्कृतंकृतं । अंतर्याम्यैक्यवाचीनिवचनानीहयानितु । तानिदृष्ट्वाभ्रमंतीहदुरात्मानोल्पचेतसः । अस्य
स्मित्वमहंस्वात्मेत्यभिधागोचरोयतः । सर्वांतरत्वात्पुरुषस्त्वंतर्यामीनियामयन् । अतोभ्रमंतिवचनैरासुरामो
हतत्परैः । तन्मोहनेपराप्रीतिर्देवानांपरमस्यच । अतोमहांधकारेषुपतंत्यज्ञानमोहिताइत्यादि ॥ विष्णोरेव

त्रिसंज्ञाः । वामनेच । ब्रह्मविष्ण्वीशरूपाणित्रीणिविष्णोर्महात्मनः । ब्रह्मणिब्रह्मरूपोसौशिवरूपीशिवेस्थि
तः । पृथगेवस्थितोदेवोविष्णुरूपीजनार्दनइति । त्रयोपिगुणाविष्ण्वाश्रयाः । तथापिसत्वतनौजीवेश्रेयां
॥ ४ ॥ सिस्युः ॥ [२५]मेघेरूपत्वाद्धमउत्तमः ॥ [२७]सात्विकानांवासुदेवेभक्तिरुत्पद्यते ॥ [२८]भूतेशप्रजेशादीन् ॥ [३१]आत्ममा
ययास्वेच्छया । सदसद्रूपयाप्रकृत्याच ॥ [३२]तयासदसद्रूपया । विज्ञानेनविजृंभितः । विज्ञानेनैवसंपूर्णः ॥
[३४]तद्गुणानेवभुंक्तेनदोषान् । सर्वत्रसारभुग्देवोनासारंसकदाचनेतिवामनपुराणे । अनश्नन्नित्यशुभापेक्षयाप
रवशत्वापेक्षयाकृत्स्यपेक्षयाच । अकृस्याचस्वतंत्रत्वादशुभस्यचवर्जनात् । अभोक्ताशुभभोक्तृत्वाद्भोक्तेत्येव
चतंविदुः । अन्यूनानधिकत्वाच्चपूर्णस्वानंदभोजनात् । विरागाच्चपरस्यास्यभोक्तृत्वप्रतिषेधनमितिस्कां
दे ॥ ॥ इतिप्रथमस्कंधतात्पर्येद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥
[१]व्यक्त्यपेक्षयाजगृहइति । तथाहितंत्रभागवते । अहेयमनुपादेयंयद्रूपंनित्यमव्ययं । सएवापेक्ष्यरूपाणांव्यक्ति
मेवजनार्दनः । अगृह्णाद्यसृजच्चेतिकृष्णरामादिकांतनुं । पठ्यतेभगवानीशोमूढबुद्धिव्यपेक्षया । तमसाह्यु
पगूढस्ययत्तमःपानमीशितुः । एतत्पुरुषरूपस्यग्रहणंसमुदीर्यते । कृष्णरामादिरूपाणांलोकव्यक्तिमपेक्षयेति ।

महदादिभिःसंभूतं । अंतर्गतमहदादि । नमहदादिशरीरं । यस्मिन्नेताःषोडशकलाःप्रभवंतीतिश्रुतिः । यत्किंचिदिहलोकेवैदेहबद्धंविशांपते । सर्वंपंचभिराविष्टंभूतैरीश्वरबुद्धिजैः । ईश्वरोहिमहद्भूतंप्रभुर्नारायणो विराट् । भूतांतरात्माविज्ञेयःसगुणोनिर्गुणोपिच । भूतप्रलयमव्यक्तंशुश्रूषुर्नृपसत्तमेतिमोक्षधर्मे । नासीद होनरात्रिरासीन्नासदासीत्तन्महद्भपुस्तदाभवद्धिश्वरूपंसाविश्वरूपस्यरजनीतिभाल्लवेयश्रुतिः । नतस्यप्राकृ तामूर्तिर्मांसमेदोस्थिसंभवा । नयोगित्वादीश्वरत्वात्सत्यरूपोच्युतोविभुरितिवाराहे । सर्वेनित्याःशाश्वता श्चदेहास्तस्यपरात्मनः । हानोपादानरहितानैवप्रकृतिजाःक्वचित् । परमानंदसंदोहाज्ञानमात्राश्चसर्वशः । सर्वेसर्वगुणैःपूर्णाःसर्वेभेदविवर्जिताः । अन्यूनानधिकाश्चैवगुणैःसर्वैश्चसर्वतः । देहिदेहभिदाचैवनेश्वरेविद्य तेक्वचित् । तत्स्वीकारादिशब्दस्तुहस्तस्वीकारवत्स्मृतः । वैलक्षण्यान्नवातत्रज्ञानमात्रार्थमीरितं । केवलैश्व र्यसंयोगादीश्वरःप्रकृतेःपरः । जातोगतास्त्विदंरूपंतदित्यादिव्यवक्ष्यतइतिमहावाराहे । एकमेवाद्धितीयंनेह नानास्तिकिंचन । एवंधर्मान्पृथक्पश्यन्नित्यादिच । तस्यैवास्थूलत्वाद्यैश्वर्ययोगात् । तथाचकौर्मे । अस्थू लश्चानणुश्चैवस्थूलोणुश्चैवसर्वतः । अवर्णःसर्वतःप्रोक्तःश्यामोरक्तांतलोचनः । ऐश्वर्ययोगाद्भगवान्विरुद्धा

थोंभिधीयते । तथापिदोषाःपरमेनैवाहार्याःकथंचन । गुणाविरुद्धाअपितुसमाहार्याश्चसर्वतइति । विष्णुध
र्मोत्तरेच । गुणाःसर्वेपियुज्यंतेह्यैश्वर्यात्पुरुषोत्तमे । दोषाःकथंचिन्नैवात्रयुज्यंतेपरमोहिसः । गुणदोषौमायये
॥ ५ ॥ वकेचिदाहुरपंडिताः । नतत्रमायामायावीतदीयौतौकुतोह्यतः । तस्मान्नमाययासर्वंसर्वमैश्वर्यसंभवं । अ
मायोहीश्वरोयस्मात्तस्मात्तंपरमंविदुरिति ॥ [३]यस्यावयवसंस्थानैः । नाभ्याआसीदंतरिक्षमित्यादि । सत्वंसा
धुगुणं । ज्ञानबलरूपंवा । बलज्ञानसमाहारःसत्वमित्यभिधीयतइतिमात्स्ये ॥ निर्धानं । अत्रैकीभवंत्यंततइ
ति । अंशांशेनसामर्थ्यैकदेशेन । ब्राह्मेच । यच्छक्त्यैकांशसंभूतंजगदेतच्चराचरमिति ॥ [६]कुमारोनामभगवा
न्स्वयंस्वस्मादजायत । दिदेशब्रह्मणेब्रह्मब्रह्मचर्येस्थितोविभुः । यस्मात्सनत्कुमारश्चब्रह्मचर्यमपालयत् ।
यःस्थाणोःस्थाणुतांप्रादाद्भगवानव्ययोहरिरितिब्राह्मे ॥ [८]अवतारस्तृतीयोस्यदेवर्षिःप्रथितोदिवि । महिदास
स्त्वैतरेयोयस्तंत्रंनारदेऽवददितिच ॥ [९]धर्मकलासर्गःधर्मेस्वांशावतारः । लोकदृष्ट्यात्मशमोपेतं ॥ [१०]तंत्रंसांख्यं
वेदानुसारि । पाद्मेच । कपिलोवासुदेवाख्यस्तंत्रंसांख्यंजगादह । ब्रह्मादिभ्यश्चदेवेभ्योभृग्वादिभ्यस्तथैव ॥७६९
च । तथैवासुरयेसर्ववेदार्थैरुपबृंहितं । सर्ववेदविरुद्धंचकपिलोन्योजगादह । सांख्यमासुरयेन्यस्मैकुतर्कप

रिबृंहितमिति ॥ [१९]आन्वीक्षिकींतत्त्वविद्यां । आन्वीक्षिकीकुतर्काख्यातथैवान्वीक्षिकीपरेतिमात्स्ये ॥ [२०]पृथुश
रीराविष्टंरूपं । आविवेशपृथुंदेवःशंखीचक्रीचतुर्भुजइतिपाद्मे । उशइच्छायां । सत्यकामः ॥ [२१]रामात्पूर्वम
प्यस्तिव्यासावतारः । तृतीयंयुगमारभ्यव्यासोबहुषुजज्ञिवानितिकौर्मे ॥ [२३]आवेशोबलभद्रे । शंखचक्रभृदीशेशः
श्वेतवर्णोमहाभुजः । आविष्टःश्वेतकेशात्माशेषांशंरोहिणीसुतमितिमहावाराहे ॥ [२४]मोहनार्थंदानवानांबालरूपं
पथिस्थितं । पुत्रंतंकल्पयामासमूढबुद्धिर्जिनःस्वयं । ततःसंमोहयामासजिनाद्यानसुरांशकान् । भगवान्वाग्भि
रुग्राभिरहिंसावाचिभिर्हरिरितिब्रह्मांडे ॥ [२६]विदासिनःउन्नतात्भिन्नाद्वा । त्रिविधाःपुरुषालोकेनीचमध्यविदा
सिनइतिब्राह्मे । चतुर्धावर्णरूपेणजगदेतद्विदासितमितिच ॥ ऐतेप्रोक्ताअवताराः । मूलरूपीकृष्णःस्वय
मेव । जीवास्तत्प्रतिबिंबांशावराहाद्याःस्वयंहरिः । दृश्यतेबहुधाविष्णुरैश्वर्यादिकएवत्वितिब्रह्मवैवर्ते ॥ [३०]एतं
ज्जडरूपं । नारायणवराहाद्याःपरमंरूपमीशितुः । जैवंतुप्रतिबिंबाख्यंजडमारोपितंहरेः । एवंहित्रिविधंतस्यरूपं
विष्णोर्महात्मनइतिपाद्मे ॥ [३१]दृश्यत्वंजडरूपत्वं । अविज्ञायपरंदेहमानंदात्मानमव्ययं । आरोपयंतिजनिम
त्पंचभूतात्मकंजडमितिस्कांदे ॥ [३२]अतःपरंजडेश्वरयोःपरं । अन्यूढगुणबृंहितं । अनादिकालेकदाचिदप्यन

भागव० पगतसत्वादिगुणबृंहितं । अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्पुनर्भवः ॥ [३३]अविद्ययाजीवकृतेपरमेश्वरेप्रतिषिद्धेइतिब्रह्मदर्श तात्पर्य
नं ॥ [३४]विशारदःपरमेश्वरः । तन्मतिर्माया । यदानैनंशोचयामीत्युपरतातदासंपन्नएव ॥ [३५]अप्रयत्नात्स्वतंत्रत्वा १।४
॥ ६ ॥ त्फलानांचविवर्जनात् । क्रियायाश्चस्वरूपत्वादकर्तेतिचतंविदुः । कर्तृत्वंभ्रांतिजंप्राहुरतस्तत्त्वविदोजनाः ।
ऐश्वर्यजंतुकर्तृत्वंसम्यक्तत्त्ववेदिनइतिपाद्मे ॥ धर्मःकंशरणंगतइत्यस्यतमेवव्यासरूपिणमितिपरिहारउच्यते
इदंभागवतमित्यादिना ॥ ॥ इतिप्रथमस्कंधतात्पर्येतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ ॥
[४]निर्विकल्पकः । मदीयंतदीयमितिभेदमपहायसर्वमीश्वराधीनमितिविज्ञायस्थितः । साम्यमीश्वररूपेषुसर्वत्र
तदधीनतां । पश्यतिज्ञानसंपत्त्याविनिद्रोयःसयोगविदितिब्राह्मे ॥ [१३]तृतीयेद्वापरेयुगेपर्यवसानेप्राप्तेसति ॥ नि
[१४-१७]त्यज्ञानस्यचिद्दृष्टिर्लोकदृष्टिव्यपेक्षया । सर्वज्ञोप्यज्ञवद्देवःसर्वशक्तिरशक्तवत् । प्रत्यापयतिलोकानामज्ञानंमो
हनायचेतिकौर्मे ॥ [२४]भारतंब्राह्मणादीनांवेदार्थपरिवित्तये । तएववेदास्त्वन्येषांनतैतत्कस्यचित्सुखमितिस्कां
दे ॥ [२५]अतोषोऽनलंबुद्धिः । श्रुत्वाकथांनतुष्यामिहरेरद्भुतकर्मणइतिमात्स्ये ॥ [२६]अप्रसादश्चसएव । कःप्रसन्नो ॥७७॥
भवेद्दिव्यांकथांशृण्वन्हरेःपरामितिच ॥ [२७]आचारापेक्षयाधृतव्रतत्वादिपरिपूर्णस्य ॥ [२८]दैर्घ्यः । देहरूपः । आत्म

नाविभुःस्वतएवव्याप्तः । तस्यसर्वावतारेषुनविशेषोस्तिकश्चन । देहदेहिविभेदश्चनपरेविद्यतेक्कचित् । सर्वेव ताराव्याप्ताश्चसर्वेसूक्ष्माश्चतत्त्वतः । ऐश्वर्ययोगाद्भगवान्क्रीडत्येवंजनार्दनइतिमहासंहितायां । अवतारप्रयो जनासंपत्त्यासंपन्नइव । ब्रह्मवर्चसयुक्तानामुत्तमः ॥ [३०]पुंनरपेक्षितत्वान्नप्रायेणनिरूपिताः । यथातुभारतेदेवोन तथान्येषुकेषुचित् । उच्यतेनतथापीशंजानंत्यज्ञाजनार्दनमितिस्कांदे ॥ खेदोऽ[३१]नैलंबुद्धिः । अतुष्टिरप्रसा दश्चखेदोतृप्तिस्तथैवच । अनलत्वंवदंत्येतेसर्वेपर्यायवाचकाइतिब्राह्मे । मन्यमानस्यस्वेच्छया ॥ ॥ इतिप्र थमतात्पर्येचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ [२]शारीरमानसयोरभेदादुभयथापियुज्यते । स्वतंत्रत्वादात्मनैवह्यलंबुद्धिः ॥ शो[४]चैसिप्रकाशयसि । अजस्रेण शोचिषाशोशुचानइतिहिश्रुतिः ॥ [५]ज्ञानशक्तिस्वरूपोपिह्यज्ञाशक्तंवदेद्धरिः । अज्ञानांमोहनायेशस्तेनमुह्यंति माहिताइतिपाद्मे ॥ [८]धर्मादीनामल्पकथनेनपूर्तिः । नवासुदेवमहिम्नोतिकथितस्यापि ॥ [१०]वांयसंतीर्थं । वयो मात्रानुजीविशास्त्रं ॥ परो[१२]क्षंज्ञानंनशोभते । अपरोक्षज्ञानंनभक्त्याविनोत्पद्यते । यस्यदेवेपराभक्तिः । यमेवै षवृणुतेतेनलभ्यः । यद्वासुदेवशरणाविदुरंजसैवेत्यादेः ॥ [१३]शुंचिश्रवाःविष्णुः । समाधिना । समाधिभाषया ।

स्मरणंग्रंथकृतिः । स्मरंतिचेत्यादेः ॥ [१५]प्रवृत्तिधर्मकृते ॥ [१६]अनंतपारस्यविभोःसकाशाद्यत्सुखं ॥ [३०]इतरोपिभगवा
न्विश्वमिव । स्वातंत्र्यात् ॥ [३७]मयिस्थितेब्रह्मणिस्थीयतामत्रेतीश्वरेच्छयापरिकल्पितं ॥ [४०]त्वमीश्वरोपि ॥ ॥ इति
॥ ७ ॥ प्रथमतात्पर्येपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥
[११]मृगयाजीविनांखेटोवाटीपुष्पोपजीविनां । ग्रामोबहुजनाकीर्णोराजराजाश्रयंपुरं । जलस्थलमतिस्फीतं
पत्तनंकीर्त्यतेबुधैरितिस्कांदे ॥ [३१]उभयंद्वितीयंनापश्यंतमेवापश्यं ॥ ॥ इतिप्रमथतात्पर्येषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
[२]शम्यांप्रास्यतत्रशालांकृत्वायत्रयज्ञःक्रियतेसशम्याप्रासः ॥ [४]भक्तियोगेनसम्यक्प्रणिहितेलोकानांमनसि[१४]सर्वा
त्मनएवविप्रियंनभर्तुः । प्रयोजनाभावाद्विप्रियमिवचतस्यप्रियमितिहिप्रस्वापोक्तं ॥ [१५-१६]स्वप्नोयं । पार्था
नुयातमात्मानंद्रौणिःस्वप्नेददर्शह । बंधनंचात्मनस्तत्रद्रौपद्याचैवमोक्षणमितिस्कांदे । तस्मान्नैषीकविरोधः ॥
इतिप्रथमतात्पर्येसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
[२३]भक्तियोगविधानविषयं ॥ [३६]अपुनर्भवंदर्शयति ॥ [३१]तत्तद्योग्यतयासमत्वं ॥ [४१]यर्हिभवतोदर्शनंतदायदूनामस्मा
कंनामरूपे ॥ ॥ इतिप्रथमतात्पर्येअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ॥

[^]यः पदातिं हंति स भवति चातुर्मास्ययाजीयः सादिनं सोग्निष्टोमस्य यो हंति गजरथौ सोश्वमेधराजसूयाभ्यामित्या
दिशाश्वतं वचः ॥ [^]असंगश्चाव्यथोऽभेद्योऽनिग्राह्योऽशोष्य एव च । विद्धोसृग्गं चितो बद्ध इति विष्णुः प्रदर्श्यते ।
असुरान्मोहयन्देवः क्रीडयैव सुरेष्वपि । मानुषान्मध्ययाद्दृष्ट्या नमुक्तेषु कथंचनेति स्कांदे ॥ ॥ इति प्रथमता
त्पर्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
[^]अमात्या मंत्रिणो दूताः श्रेणयश्च पुरोहिताः । पुरं जनपदं चेति सप्त प्रणिधयः स्मृता इति ब्राह्मे ॥ [२१]पालनानुग्रहजया
न्गौणें डे संस्थितो हरिः । करोत्यसौ बहिःसंस्थो न करोतीव निर्गुण इति पाद्मे । अतो नानुरूपानुरूपाश्च ॥ [२२]सत्वा
दिशक्तिषु ॥ [२३]श्रीर्भूर्दुर्गेति या भिन्ना जीवमाया महात्मनः । आत्ममाया तदिच्छा सा गुणमाया जडात्मिकेति म
हासंहितायां ॥ अप्रसिद्धेस्तद्गुणानामनामासौ प्रकीर्तितः । अप्राकृतत्वाद्रूपस्याप्यरूपोसावुदीर्यत इति वासु
देवाध्यात्मे ॥ [२६]सात्विकानामनुग्राहकः । अगुणोपि परो देवो ह्यनुगृह्णाति सात्विकान् । देवांस्तु मानवान्मध्यानु
पेक्ष्य क्लेशयतेसुरानिति ब्रह्मदर्शने । सात्वतः सात्विकस्नेहात्सत्वो ह्यानंदरूपत इति ब्रह्मवैवर्ते । धारकत्वाद्धर्मरू
पो ह्यैश्वर्यादेर्भगो ह्यसौ । सत्यमानंदरूपत्वादृतो ज्ञानस्वरूपतः । यशो ह्यलं प्रसिद्धत्वाद्दयाहि करुणाकर इति तं

त्रभागवते । एवंविधगुणस्वरूपाणिरूपाणिदधद्युगेयुगे ॥ [३१]अग्निपुत्रामहात्मानस्तपसास्त्रीत्वमापिरे । भर्तारं
चजगद्योनिंवासुदेवमजंविभुमितिमहाकौर्मे ॥ [३३]स्नेहमात्रात् ॥ [३७]गौर्विष्ठआदित्यः । असौवावगविष्ठोप्सूदेत्य
प्स्वस्तमेतीतिमाध्यंदिनायनश्रुतिः ॥ [४६]कुरूणांमधूनांचनः ॥ [७५]तदाश्रयाबुद्धिः । तज्ज्ञानिनामपिप्रकृतिस्थाना
नतत्संगःकिमुतस्येतिव्यत्यासदृष्टांतः । व्यत्यासोनन्वयश्चैवप्रसिद्धोभूतएवच । सर्वसांहारकश्चेतिदृष्टांतःपं
चधास्मृतइतिब्राह्मे ॥ [७६]मंतयोयथा । यथामतिमेनिरे ॥ ॥ इतिप्रथमतात्पर्येदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
[१०]रामोदाशरथिर्यथाअधिकदृष्टांतः । ऊर्णनाभ्यादिकोविष्णोविष्णुर्विष्णोस्तथैवच । विष्णुर्जीवस्यदृष्टांताऊ
नसाम्याधिकाःक्रमादितिब्राह्मे ॥ [३१]पूरयंतिदिशःसोमंदेवागावःसरस्वतीतिगारुडे ॥ ॥ इतिप्रथमतात्प
र्येएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
तत्[५]प्राणेप्रपन्नउदतिष्ठदितिश्रुतिः ॥ यदु[१२]कुलक्षयमेष्यत् । शापंश्रुत्वाब्राह्मणानामुद्धवःखिन्नमानसः । उदा
सीनंतथाकृष्णमिवसुप्रीतमेवच । नशिष्यमाणंस्वकुलंस्वर्यियासुंचकेशवं । ज्ञात्वापप्रच्छभगवत्स्वरूपंतमुप
ह्वरे । मैत्रेयोपितदैवागाज्जिज्ञासुस्तत्त्वमुत्तमं । तयोरदात्सभगवान्ज्ञानंनिर्मलमंजसा । षड्विंशद्वत्सरात्पूर्वं

स्वर्गतःपुरुषोत्तमः । प्रेषयामासचहरिरुद्धवंबदरीमनु । कलापग्रामिणांवक्तुमेतत्तत्त्वमशेषतः । विदुरंतीर्थया त्रास्थमंतरालेसउद्धवः । दृष्ट्वानशिष्यमाणंचकुलंजिगमिषुंहरिं । कथयित्वाबदर्यांचकलापग्रामवासिनां । प्रोच्यतत्त्वमशेषेणवासुदेवमुखोद्गतं । षड्विंशद्वर्षगमनेपुनरागतिमात्मनः । तेषामुक्त्वापुनःकृष्णसन्निधौवि चचारह । मैत्रेयोविदुरायैतदूचिवान्कृष्णचोदितः । विदुरःपांडवानांचविनायदुविनाशनं । षट्त्रिंशद्वर्षतः पूर्वंज्ञात्वाप्यप्रियमेवतत् । नावोचद्विदुरोधीमांस्तस्मान्नाप्रियमावदेदितिपाद्मे । तावच्छशासक्षितिमेकचक्रा मेकातपत्रामजितेनपार्थइतिचोपरि । विदुरंचागतंपुनरितिच । भारतेचैकविंशद्वर्षात्पूर्वंविदुरस्ययुधिष्ठिरभा वउक्तः ॥ [१५]योर्यमोदंडमबिभ्रत्सवर्षशतंयावच्छूद्रत्वंबभार । नदेवानांनदेवीनांसामस्त्येनजनिर्भुवि । अंशांशे नैवजायंतेसर्वेत्वाजानजादयः ॥[२०]संहर्ताभगवान्विष्णुःकालइत्यभिधीयते । अथवागुणसर्वस्वंकालशब्दोव्यन क्तिहीतिस्कांदे ॥ [२८]स्वैरंज्ञातगतिः । विविक्तगतिः ॥ [३१]पितरौकुंतीधृतराष्ट्रौ । नचापश्यत् । तस्यमनसितेषां विपद्भावोबभूव । अन्यथामहाभारतविरोधात् । स्कांदेच । भीमसंतर्जितोराज्ञस्त्वनुज्ञांप्राप्ययत्नतः । धृत राष्ट्रोवनेवासमकरोद्वत्सरत्रयं । विदुरस्तद्दिदृक्षार्थमागतेष्ववनंपुरा । पांडवेषुतुराजानंप्रविश्यैकत्वमागतः ।

भागव० ततोदावाग्निनादग्धंधृतराष्ट्रंचसौबलीं । श्रुत्वाकुंतींचचिंतांतेप्रापुःपांडुसुतास्तदा । तांस्तदानारदोविद्वान् तात्पर्य
शमयामासधर्मवित् । उक्त्वोत्तमांगतिंतेषांनिष्ठांतात्कालिकींतथेत्यादि ॥ ब्रह्मांडे[३२]च । धृतराष्ट्रेमृतेसूतःसंज १। १
॥ ९ ॥ यःपांडुसूनवे । गतिंशशंसकुंत्याश्चगांधारीधृतराष्ट्रयोरित्यादि । पितृव्योपिधृतराष्ट्रएव । द्विरुक्तिस्तात्पर्या
र्थं । यत्राधिकंतत्परताबहुवारमपिध्रुवं । तद्वदंतिमहाप्राज्ञालोकवेदानुसारतइतिब्रह्मतर्के । पितृव्यौ[३४]गांधारी
धृतराष्ट्रौ ॥ मुषितो[३७]स्मीतिप्रलापः ॥ क्व गतौ[४०]तावित्यदृष्ट्यपेक्षया ॥ अपरिहार्य[४४]त्वादशोच्याः ॥ गर्भे[५१]नकालेसह
भ्राता ॥ अस्त[३]इत्याद्यतीतार्थे । सएषतर्ह्यध्यास्तआसनंपार्थिवोचितमित्यादिवत् । सुप्तिङुपग्रहलिंगनरा
णांकालहलच्स्वरकर्तृयङांच । व्यत्ययमिच्छतिशास्त्रकृदेषांसोपिचसिध्यतिबाहुलकेनेतिमहाव्याकरणे । व्या
सादयोवर्तमानमतीतानागतेतथा । व्यत्यस्यापिवदंत्यद्धामोहनार्थंदुरात्मनां । पौर्वापर्ययतोनैवसदैवपरिवर्त
नात् । अतश्चव्यत्ययादेतद्वदंतिज्ञानचक्षुषइतिब्राह्मे ॥ विज्ञोंनात्माविरिंचोयंयस्तस्मिंल्लीयतेजगत् । यादांसि
सागरेयद्वत्सक्षेत्रज्ञेजनार्दने । हृदिस्थेचसचव्याप्तेस्वात्मन्येकीभवत्युत ॥ प्रलयौभेदवंतौतुपूर्वोक्तौब्रह्मकृष्ण ॥७७३
योः । अंतस्थस्यबहिष्ठेतुतस्यतास्मिन्नभेदतइतिब्रह्मवैवर्ते । कालेतस्यतत्रलयोभविष्यतीतिध्यानमात्रंविलाप

नं। अविद्यमानमपियोध्यायेतैवंविनिश्चितः। उच्यतेतस्यकर्तेतितथैवमुनयोमलाः। जगद्विलापयामासु
रित्युच्यंतेथतत्स्मृतेः। नचतत्स्मृतिमात्रेणलयोभवतिनिश्चितमितिनारदीये। स्वरूपंजायमानंचआकाशंच
घटेद्विधा। स्वरूपंजायमानंतुघटेनिर्भेदमेवतु। भिन्नवद्व्यवहारायसमर्थंतल्लयेभवेत्। तद्वदेवावतारेषुदेहस्थ
श्चहरिःस्वयं। भिन्नवद्व्यवहारायशक्तोलीनेजगत्यपि। सएवपूर्ववज्ज्ञेयोनिर्विशेषेणकेशवः। जायमानंघटेजा
तेजायतेतल्लयेनतु। तस्माद्भिन्नंमहाकाशादेवंजीवोपिकीर्तितः। उपाधेश्चैवनित्यत्वान्नैवजीवोपिनश्यति।
स्वरूपत्वादुपाधेश्चनभिन्नोपाधिकल्पनं। नचाभिन्नत्वमीशेनचिन्मात्रत्वंचयुज्यतइतिब्रह्मतर्के॥ त्रिगुणात्मि
कातथाज्ञानंविष्णुशक्तिस्तथैवच। मायाशब्देनभण्यंतेशब्दतत्वार्थवेदिभिरितिनाममहोदधौ। अत्रसत्वाद
योमायागुणाः। परावरेतथैवारादुभयार्थाभिधायिनइतिच॥ एंतत्सर्वंपूर्वमेवज्ञात्वातस्मादेवकारणाद्विदुर
स्तीर्थानिययौ॥ ॥ इतिप्रथमतात्पर्येद्वादशोऽध्यायः॥ १२॥ ॥ ॥
मासेशब्देनाहान्युच्यंते। तथाहिमहाभारते। अहस्तुमासशब्दोक्तंयत्रचिंतायुतंव्रजेत्। एवंवत्सरभाद्यंचवि
परीतेविपर्ययइतिनाममहोदधौ॥ अंगंपृथिवीं। यदात्यागादिरुच्येतपृथिव्याद्यंगकल्पना। तदाज्ञेयानहि

स्वांगंकदाचिद्विष्णुरुत्सृजेदितिब्रह्मतर्के ॥ [१४]अंभोपदंकरोति । यदुलूकोवदतिमोघमेतद्यत्कपोतःपदमग्नौकृ
णोतीतिहिश्रुतिः॥ [३४]यथान्येषांसुखंभविष्यतितथा । नित्यसुखत्वाद्धरेः । अत्युत्तमानांकुशलप्रश्नोलोकसुखे
च्छया। नित्यदाप्तसुखत्वात्तुनतेषांयुज्यतेक्वचिदितिनारदीये॥ [३९]पूर्वंचिरोषितः॥ इतित्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥
[१०]यत्पदयोःपतितायाअश्रुप्रधानः। यैःकबरंस्पृष्टंतत्स्त्रियःतत्पदयोःपतितत्वादेव। सविमुक्तकेश्योन्यकृत ॥ [२१]सेर
थोहयास्ते। तादृशाइत्यर्थः । तइषवइतीव । सदृशेवाप्रधानेवाकारणेवातदित्ययं। शब्दःसंघटतेभेदेविद्यमाने
पितत्त्वतइतिब्रह्मतर्के । तद्रथहयानांदाहोक्तेः ॥ ॥ इतिप्रथमतात्पर्येचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥
ज्ञानिनांप्रारब्धस्यैवविनिर्मथनंयोग्यस्य। महताकारणेनैवप्रारब्धान्यपिकानिचित् । कर्माणिक्षयमायांतिब्रह्म
दृष्टिमतःक्वचिदितिभविष्यत्पर्वणि । तेषामपिकाम्यकर्मफलदृष्टेश्च॥ [२]तमआदिनिरोधश्चप्रारब्धकर्मणैव । ज्ञा
नादिव्यक्तिरव्यक्तिःसुखदुःखादिकंतथा । सुदृष्टब्रह्मतत्त्वानांभवत्यारब्धकर्मणेतिब्रह्मवैवर्ते ॥ [३]ब्रह्मसंपत्तिरवग
तिः । भगवंतंविनान्यत्रप्रवृत्त्यादिप्रकाशनं । प्रारब्धकर्मणैवस्यात्कदाचिज्ज्ञानिनामपि । तांद्वैतदृष्टिंमेदेव
छिंधिज्ञानवरासिनेतिब्राह्मे । तदेवसंछिन्नद्वैतसंशयत्वं । लीनप्रकृतित्वंनैर्गुण्यंचलीनप्रकृतिनैर्गुण्यं । तस्मा

दसूक्ष्मशरीरत्वादनारब्धकर्ममूलत्वात्। असंभवः पुनरुत्पत्तिवर्जितः। ज्ञानोदयकालएवैवंभूतःसन्पुनरध्यग
च्छत् । प्रकृतिंस्वात्मसंश्लिष्टांगुणान्सत्वादिकानपि । कर्माणिसूक्ष्मदेहंचजायमानाहरेर्दृशिः । दहेदथापिसं
दग्धेंधनवत्तत्पुनःपुनः। यावदारब्धकर्मस्यादाविर्वापितिरोव्रजेदितिब्रह्मतर्के॥ पौँत्रत्वेयोग्यत्वमनवमत्वं॥
इंद्राद्युत्तमतान्येषांसमतावास्वकेकुले । उत्तमत्वमुपास्त्यादियोग्यतावानिगद्यतइतिब्रह्मतर्के ॥ [१०।११]प्राणंमपाने
तंव्याने । समानोदानौतेषु । तांश्चमूलप्राणे । आत्माहृदिस्थोविष्णुः । ब्रह्मसर्वगतं । उमावागात्मिकारुद्रा
ज्जातासामनआत्मनः । प्राणाद्वयात्सवायोश्चसोपानादात्मरूपतः । स्वरूपादेवसव्यानादुदानोव्यानतस्त
था । तस्मात्समानोव्यानाच्चाप्यपानःप्राणएवच । अपानात्तिसृभिश्चापिसमानोदानयोर्जनिः । त्रयाणाम
थपंचानामनाद्वाप्राणतोभवः । एकस्यैवस्वरूपाणिप्राणस्यैतानिपंचच । सचप्राणोहरेर्जातोहृदिस्थादात्मनो
मतः। सआत्माब्रह्मणोजातोविश्वरूपाज्जनार्दनात्। एतेषांब्रह्मपर्यंतंविलयोत्पत्तिचिंतनं । ब्रह्मयज्ञइतिप्रोक्तः
सर्वसंसारमोचकइतिनारायणाध्यात्मे ।अस्यास्मिन्विलयोभवतीत्येवंविज्ञानमाहुतिः। नतुतत्कालविलयस्त्व
न्योवातस्यदर्शनादितिब्रह्मतर्के॥ [१३]नावर्तंतवीरगतिं॥ [१५]आत्मनःस्वरूपमात्यंतिकंज्ञात्वा ॥ पंचदशोऽध्यायः१५

कोसावित्याक्षेपः । कलिमित्युक्तत्वात् ॥ [६]अथेतिपक्षांतरेवायदि ॥ अन्यथाचेदायुषोसद्व्ययइत्यर्थः । यद्यर्थेच
विकल्पार्थेवाशब्दःसमुदीर्यतइतिनाममहोदधौ ॥ एतदर्थंहिमृत्युरुपह्वतः । अहोनृलोकेपीयेतेति ॥ स्निग्धे
षुपांडुषुविष्णोःसारथ्यादिभिर्विशेषतोभक्तिंकरोति ॥ [२७।३०]त्यागोमिथ्याभिमानवर्जनं । मिथ्याभिमानविरति
स्त्यागइत्यभिधीयतइतिनारायणाध्यात्मे ॥ ऐकांततःशुभभागित्वंसौभाग्यं । शुभैकभागीसुभगोदुर्भगस्त
द्विपर्ययइतिगीताकल्पे ॥ [२७]शमःप्रियादिबुद्ध्युज्झा ॥ [२८]क्षमाक्रोधाद्यनुत्थितिः ॥ [२७]महाविरोधकर्तुश्चसहनंतुतिति
क्षणमितिपाद्मे । स्वयंसर्वस्यकर्तृत्वात्कुतस्तस्यप्रियाप्रियेइतिच । प्रियमेवयतःसर्वमप्रियंनास्तिकुत्रचित् ।
स्वयमेवयतःकर्ताशांतोतोहरिरीश्वरइतिब्रह्मतर्के ॥ [२९]मानःपरेषां ॥ [३०]गुणैःस्वरूपभूतैस्तुगुण्यसौहरिरीश्वरः । न
विष्णोर्नचमुक्तानांकोपिभिन्नोगुणोमतइतिब्रह्मतर्के ॥ इतिप्रथमतात्पर्येषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥
बिभ्येंतमिवमेहंतं ॥ [३१]असतांसूचकस्यनदोषस्तथापिसतांनसूचनीयमितिदर्शयितुं । ज्ञातुंशक्यत्वाच्चराज्ञः ।
यद्यधर्मःकृतःसद्भिःसनवाच्यःकथंचन । असत्कृतमधर्मंतुवदन्धर्ममवाप्नुयादितिव्याससमृतौ ॥ [३२]तस्यगोचर
त्वेपिभूतानामगोचरेतिज्ञापयितुंवा ॥ [३२]ब्रह्मयज्ञावितानयज्ञाश्च ॥ [३३]इष्टात्ममूर्तिरिच्छातनुः ॥ विहि[४०]तांतिरेके

णनसेवेत ॥ ॥ इतिप्रथमतात्पर्येसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ॥
[३]विज्ञानमात्मयोग्यंस्याज्ज्ञानंसाधारणंस्मृतमितिभागवततंत्रे ॥ [१३]सम्यक्स्वरूपाभिव्यक्तिरभावोजननस्यच ।
अप्रयत्नात्ततोवृद्धिहेतोःसत्संगतिर्वरेतिवायुप्रोक्ते ॥ [१९]अनंतोदेशतःकालतश्च ॥ [२२]परमहंसाश्रमप्राप्यं । सत्यंब्र
ह्म ॥ [२६]स्वतोमनःस्थितिर्विष्णौब्रह्मभावउदाहृतइतिब्रह्मांडे ॥ [३१]अप्रीतिर्मद्धशोनायमितिमत्सरईरितइतिनाम
महोदधौ ॥ [३६]कौशिकीकुशपाणिः ॥ [४३]सेनापराकिणीप्रोक्तावरूथोगुप्तिरुच्यतइत्यभिधानं ॥ [४४]विड्राष्ट्रंपशुरुत्से
कोभ्रमरश्चेतिकथ्यतइतिच ॥ [५०]स्वकृतोगुणस्तस्यैवयतः ॥ ॥ इतिप्रथमतात्पर्येअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
[१७]गंगायामुदकएवकिंचिद्दक्षिणभागेप्रासादे । तथाहिमहाभारते ॥ इतिप्रथमतात्पर्येएकोनविंशोऽध्यायः॥१९॥
[४]कैशोरयौवनाभ्यंतःकालआपीच्यमुच्यतइत्यभिधानं॥इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भा
गवततात्पर्येनिर्णयेप्रथमस्कंधेविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ प्रथमस्कंधःसमाप्तः ॥ १ ॥ ॥
श्रीगुरुभ्योनमः ॥ [१]यःपरइति ॥ [३]अपश्यतांनिद्रया ॥ अँसत्सुअभद्रेषु । सद्भावेसाधुभावेचेतिवचनात् ॥
[७]ध्यानापेक्षयाप्रायेण । नैर्गुण्यस्थामुक्ताः । एतत्सामगायन्नास्तइतिश्रुतेः ॥ द्वापरेचआदौच । कृष्णावतारा

भागव० पेक्षया । व्यासःषट्शतवर्षीयोधृतराष्ट्रमजीजनदितिस्कांदे ॥ परिनिष्ठितोपिमुक्तिरस्यभविष्यतीतिनिश्चि तात्पर्य २।२
तोपि । उदरंसंशयःप्रोक्तःपरिनिष्ठाविनिश्चयइत्यभिधाने । ऋष्युत्तमादेवताश्चविमुक्तौपरिनिश्चिताः । तथा
॥१२॥ प्यधिकसौख्यार्थंयतंतेशुभकर्मसु । विमुक्तास्तुस्वभावेननित्यंध्यानादितत्पराइतिगारुडे ॥ [१८]शुभार्थेभगव
ति ॥ [१९]विषयेभ्योनिर्गत्यतत्रैवमनोयुङ्क्त्वान्यन्नस्मरेत् ॥ [२१]भद्रंहरिं ॥ [२२]यच्छब्दःप्रश्ने । यतश्चोदेतिसूर्यइत्यादि
वत् । यच्छब्दस्तुपरामर्शेप्रश्नार्थेचाभिभण्यतइत्यभिधाने ॥ यथे[२३]त्यंस्यजितासनइत्यादि । यत्रस्थूले ॥ [२४]यद्द
शीत्यस्यविशेषइत्यादि । विशेषआंडकोशः । शिलावत्तस्यदेहोयमंडकोशस्तुसावृतिः । तत्तंत्रत्वान्नतत्संस्थ
दुःखभोगोस्यनक्वचिदितिब्रह्मवैवर्ते ॥ [२५]अंडेकोशोविराट्प्रोक्तोविशेषेणप्रकाशनात् । वैराजस्तद्गतोविष्णुरथ
वासर्वतोवरइतिभागवततंत्रे ॥ [२६]प्रतिमापेक्षयागानिस्वरूपापेक्षयातज्ज्ञानितदाश्रितानिच ॥ बहुरूपत्वाद्दंष्ट्रा
र्यमेंदूइत्यादि । प्रतिमापेक्षयांगानिभ्रूरादीनिस्वरूपतः । तदाश्रितानितज्ज्ञानिबद्धंगत्वंबहुत्वतइतिब्रह्मतर्के॥
॥ इतिद्वितीयतात्पर्येप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥७७६॥
[२]एषहरिः । यदपार्थैर्ध्यायति । तत्रार्थान्नविंदते । सर्वनामायतोविष्णुस्तदन्यार्थान्नतुस्मरेत् ॥ [३]स्मरंस्तुयावदर्थःस्या

दन्यथास्वात्महास्मृतइतिब्रह्मांडे ॥ [९]एतमितस्तंप्रेत्याभिसंभवितास्मीतिनियतार्थः ॥ [१०]यथैकस्तुबहून्सुप्तानसुप्तःप
श्यतिप्रभुः । एवमीशोबहूञ्जीवानज्ञान्पश्यतिनित्यदृगितिव्योमसंहितायां । स्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्यासुप्तःसु
प्तानभिचाकशीतीतिच । यथेष्टभवनाद्विष्णुरनुभूःपरिकीर्तितः । उदधिःकर्मणामीशःसर्वःपूर्णगुणोयतः । स
त्यःकेवलसारत्वान्नियमोनियतेरजइतिबृहत्संहितायां ॥ [१३]चिंतामयंचिंताप्रधानं । यस्मात्संचिंतितोविष्णुश्चिं
तितंप्रददात्यजः । तस्माच्चिंतामयंदेवंवदंतिज्ञानचक्षुषइतिच ॥ [१५]स्थवीयःपातालमेतस्येत्यादि । [१६।१७]भक्त्याप्राणं
वशंनीत्वाजितप्राणोभवत्युतेतिषाड्गुण्ये । जीवस्थोभगवान्विष्णुःक्षेत्रज्ञइतिगीयते । देहस्थोपिसएवात्मा
व्याप्तोप्यात्मेतिभण्यतइतितत्त्वनिर्णये । हरौहरेर्भवेन्नीतिस्तदेकत्वस्यचिंतनं । अन्यत्रतन्नियम्यादिचिंतनं
नीतिरुच्यतइतिप्रकाशसंहितायां ॥ [१८]कालोवायुः । हरिश्चप्रकृतिश्चैवब्रह्मवायूतथैवच । सुपर्णशेषरुद्राश्चशक्रःसू
र्ययमावपि । अग्निर्यमानुजश्चैवकालशब्देरिताःक्रमात् । पूर्वोक्तास्त्वपरोक्तानांप्रभवःसर्वशोमताइत्युद्दामसं
हितायां ॥ [२१।२२]उदानिगत्याब्रह्मनाड्या । अथैकयोर्ध्वउदानइतिश्रुतेः । प्राणापानाविडायांचपिंगलायांचवर्ततः ।
व्यानःसंधिषुसर्वत्रउदानोब्रह्मनाडिगः । सर्वत्रैवसमानस्तुसमंचरतिसर्वगइतिभारते । परंचिंतयन् ॥ [२३।२४]चिन्मात्रा

॥१३॥ णींद्रियाण्याहुर्मुक्तानामन्यदेवतु । तान्येवजडयुक्तानिह्यभिन्नानिस्वरूपतइतिब्राह्मे । पवनस्याप्यंतरात्मायः
तं । पवनश्चांतरात्माचेतिवा । ईयुस्त्रीन्कर्मणालोकाञ्ज्ञानेनैवतदुत्तरान् । तत्रमुख्याहरिंयांतितदन्येवायुमे
वतु । अपक्कायेनतेयांतिवायुंवाहरिमेववा । स्थानमात्राश्रितास्तेतुपुनर्जनिविवर्जिताइतिब्रह्मतर्के ॥ [२५]हरेः
शैंशुमारंचक्रं । वैश्वानरोदस्तात् । वैश्वानरेद्युनद्यांवासूर्येवादेहएववा । विधूयसर्वपापानियांतिकिंस्तुघ्नके
शवमितिब्रह्मांडे ॥ [२६]पितृयानंदेवयानंब्रह्मयानमितित्रिधा । गच्छन्वैश्वानरंयातितस्मान्मार्गःसईरितः ॥ [२७]दं
क्षिणाःपिंगलाःसर्वाइडावामाःप्रकीर्तिताः । नाड्योथमध्यमाःप्रोक्ताःसुषुम्नावेदपारगैरितिभागवततंत्रे । दे
वयानस्यमार्गस्थाअहःशब्दाभिसंज्ञिताः । पितृयानस्यमार्गस्थारात्रिशब्दाह्वयामताइतिबृहत्तंत्रे । शतायुर्म
रणंचैवकालिकंपरमावृतिरित्यभिधाने । पिंगलाभिःशतायुषाअहःसंज्ञंदेवयानमेति । इडाभीरात्रिसंज्ञंपितृया
नं । विषुवत्ताब्रह्मयानोविशेषेणसुखंयतः । पिंगलादेवयानंस्यात्पिंगाख्यसुखदंयतः । इडान्नदानात्पितॄणा
मेवंमार्गाःप्रकीर्तिताइतिब्रह्मतर्के ॥ [२८]शेषजगदाधारःशिंशुमारोहरिःपरः । सर्वेब्रह्मविदोनत्वातंयांतिपरमं
पदमितिब्रह्मांडे । तद्विष्णोर्विश्वाधारंरूपंप्रतिपद्ययत्रकल्पायुषस्तंमहर्लोकमुपैति । मन्वंतरायुषःस्वर्ग्यामहर्लो

केतुकाल्पिकाः । आब्रह्मणोजनाद्यास्तुमहर्लोकेपियेवराइतिब्राह्मे ॥ [३०]तेसत्यलोके । अनिदंविदांअब्रह्मविदां । दुरंतदुःखंचप्रभवश्च । सर्वदुःखविहीनायेमुक्ताःप्रायस्तुतादृशाः । अमुक्तास्तुजनाद्येषुविशेषेणतुसत्यगाइतिवाराहे । विष्णोर्लोकंतदैवैकेयांतिकालांतरेपरे । आज्ञयैवहरेःकेचिदप्रूर्तेःकेचिदंजसा । विहृत्यैवान्यलोकेषुमुच्यंतेब्रह्मणासहेतिवामने ॥ [३१]ब्रह्मणासहविशेषंपृथिवीं । तेनात्मनापृथिव्यात्मना । ज्योतिर्मयअग्निप्रधानः । आकाशवत्सर्वगतश्चनित्यइतिपरमात्मसदृशंकिंचित् । ज्ञानिनःप्रलयेसर्वेब्रह्मणासहपार्थिवं । परमात्मानमाविश्यवारिस्थंतत्समन्विताः । अग्निस्थंतद्युताश्चैवतेननीताश्चवायुगं । नभोगतंतेननीतामनस्थंतद्युतास्तथा । ततोबुद्धिस्थमीशेशंततोहंकारगंहरिं । ततोविज्ञाननामानंमहत्तत्त्वगतंहरिं । ततआनंदनामानमव्यक्तस्थंजनार्दनं । प्राप्यनावृत्तिमायांतिशांति (ती) भूतानिरामयाः । येषांपदांतरापेक्षावाय्वादीनांमहात्मनां । आवृत्यतेपुनर्यांतिज्ञानिनोपिनिरामयाः । अनावृत्तिमसंमूढाःपरानंदैकभागिनइतिब्रह्मतर्के । भूम्यब्गमन्ननामानंप्राणमभ्यादिसंस्थितं । मानसंमनआदिस्थंविज्ञानंमहतिस्थितं । आनंदमव्यक्तगतंक्रमशोयांतिदेवताः । ब्रह्माद्याःकेचिदेवात्रतदन्येक्रमशोपरानितिबृहत्तंत्रे ॥ [३२]पंचेंद्रियैर्येविषयाएष्टव्याःसर्वतो

वराः । मानसांश्चाखिलान्प्राप्यमुक्तौमोदंतिदेवताः । तथोद्रिक्तनिजानंदानित्यानंदाअसंवृताइतिषाड्गु
ण्ये ॥ [33]भूतसूक्ष्मेंद्रियैश्चसहअनादिर्भगवानाकाशगोमनोमयंयाति । नादवत्त्वात्सनातनः । नादेनतेनमह
तासनातनइतिस्मृतइतिमोक्षधर्मे । विविधकार्ययुक्तंविकार्यं । देवमयंदेवप्रधानं । मनस्थितोहरिर्नित्यंसर्वदेवे
षुसंस्थितः । देवप्रधानकाँल्लोकान्करोत्यनुगतःसदेतिवाराहे । भूतसूक्ष्माणिपंचभूतानिजीवाश्च । पंचभूतैश्चश
ब्दाद्यैरिंद्रियैर्जीवराशिभिः । युक्तआकाशगोविष्णुर्मनस्थमुपगच्छतीतिवामने । योसावनादिर्मनोमयस्तमि
तिवा । विपर्ययश्चेत्तस्यैवगंतृत्वमितिज्ञापयितुं । मतिस्थेनतेनमनस्थेनचसहविज्ञानतत्वंयाति ॥ [34]गुणसंनिरोधं
निर्गुणंवासुदेवं ॥ [35]एतांगतिंगतोनविषज्जते । वासुदेवाश्रितादेवाब्रह्माद्यामुक्तबंधनाः । भेददृष्ट्याभिमानेनचावृ
त्तिंनैवयांतिते । भुंजतेतुपृथग्भोगान्नानंदंतत्स्वरूपकं । स्वरूपंचपृथक्तेषामाविष्टग्रहवद्भवेदितिब्रह्मांडे ॥
यद्भगवानाह ॥ [36]अतोभागवताख्याद्ग्रंथाच्छिवःपंथान ॥ [37]तद्भावतंपुराणमपश्यत् । नित्यज्ञानेनसिद्धंचपु
नःपुनरवेक्षते । लीलयैवहरिर्देवोदुष्टानांमोहनायचेतिब्रह्मतर्के ॥ [38]लक्षितश्चास्मिन्पुराणे । बुध्द्यादीनांपारव
श्यदर्शनादन्योनियंतास्तीति । समाधावसमाधौचनिःस्वतंत्रस्यदेहिनः । अन्योनियंताभगवान्वासुदेवःपरः

प्रभुरितिब्रह्मतर्के ॥ [39]यस्माद्भगवतैषएवोक्तस्तस्मात्सएवश्रोतव्यादिः॥इतिद्वितीयतात्पर्येद्वितीयोऽध्यायः॥२॥
[1]अकामोधर्मकामोवामोक्षकामोपियोभवेत् । अथवासर्वकामोयःसविष्णुंपुरुषंयजेदितिस्कांदे ॥ [2]तस्यायुषः
उत्तमश्लोकवार्तयाकृतेयःक्षणःसनीतएववृथा ॥ ॥ इतिद्वितीयतात्पर्येतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥
[2]अन्येषांनित्यंनिरूढां । तदाविशेषतोजहौ ॥ [4]आप्तेःसर्वगुणानांयआत्मनामतयाहरिं । उपास्तेनित्यशोविद्वा
नाप्तकामस्तदाभवेदितिवामने ॥ [12]गृहीतशक्तित्रितयायेति । इच्छाज्ञानंक्रियाचेतिनित्याःशक्तयईशितुः ।
स्वरूपभूताअपितुभेदवद्व्यावहारिकाइतिप्रकाशसंहितावचनान्नित्यगृहीतशक्तित्वमेव॥ [13]अखिलसत्वमूर्तये ।
पूर्णसाधुभावस्वरूपाय। निःशेषगुणपूर्णत्वात्सत्वइत्येवतंविदुरितिमहासंहितायां ॥ [14]वेदानुसारिवशगःस्वेच्छ
यातुहरिर्यतः । अतःस्वतंत्रमप्याहुःप्राज्ञावेदमयेतिहेत्यध्यात्मे॥ ॥इतिद्वितीयतात्पर्येचतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥
[1]विजानीहिविज्ञापय । व्यत्ययोभेदस्वातंत्र्यकरणेष्वितिवचनात् ॥ [2]तद्वशत्वादिदंरूपंहरेर्नैवस्वरूपतइतिमा
नससंहितायां । अधिष्ठानमितिप्रोक्तंमूलाधारंविचक्षणैः । यत्स्थितंदृश्यतेवस्तुसंस्थानंतदुदीरितं । उभयं
हरिरेवास्यजगतोमुनिपुंगवेतिवामने । हरिःपरोस्यजगतोह्यव्यक्तादेश्चकृत्स्नशः । अतस्तत्परमेवेदंवदंतिमु

भागव० नयोमलाइतिसात्वतसंहितायां । यदधीनायस्यसत्तातत्तदित्येवभण्यते । विद्यमानेविभेदेपिमिथोनित्यंस्व तात्पर्य०
रूपतइतिभविष्यत्पर्वणि ॥ तं[९]दधिकंज्ञातुंपूर्वपक्षंदर्शयति । एकःसृजसीत्यादिना ॥ त्व[१०]दधीनायतःसत्ताअ २। ५
॥१५॥ वरस्यापिकेशव । अतःस्वरूपतःसम्यक्सतिभेदेपितद्भवानितिमात्स्ये ॥ नां[११]नृतमित्याक्षेपः ॥ मु[१२]ख्यां[१३]माया
हरेःशक्तिरमुख्याप्रकृतिर्मता । अथामुख्यतमाचैवमायाहीनाप्रकीर्तिता ॥ पं[१४]रः अधिकः । तद्वदेवस्थितंय
चुतात्विकंतत्प्रचक्षतइतिकौर्मे ॥ वेदें[१५]प्रति पां[१६]द्येषुसपरइत्यादि । गम्येज्यज्ञेयवाच्येषुयाज्येषुचपरोहरिः । त
पसायुज्यमानानांसर्वलोकेभ्यएवचेतिवाराहे ॥ युं[१८]गपक्रमशोपिवेत्यस्यपरिहारःसत्वंरजस्तमइति । नित्यंगृही
ताःसत्वाद्याःस्थित्यादिषुविशेषतः । युगपत्क्रमशश्चैवगृह्णातिभगवान्स्वयमितिब्रह्मवैवर्ते ॥ ज्ञां[१९]नेंद्रियैश्चमन
सासत्वंबध्नातिपूरुषं । रजःकर्मेंद्रियैर्नित्यंशरीरेणतमस्तथा । आंतरंयत्तुकर्तृत्वंतत्सत्वेनाभिमन्यते । रजसा
त्वभिमन्येतकरणैःकर्मकारणैः । शारीरंवेदनाद्यंतुतमसाह्यभिमन्यते । अकर्ताकरणैर्हीनःशरीरेणविवर्जितः ।
नित्यज्ञानस्वरूपोसौगुणैरेवाभिमन्यते । एवंजीवःपरेणैवप्रेरितःसंसृतिंव्रजेत् । नपरःसंसृतिंक्कापिस्वातंत्र्याद ॥७७९॥
धिकत्वतः । एवंजीवपरौभिन्नौकिमन्यच्छ्रोतुमिच्छसीतिपाद्मे । मायिनंज्ञानिनंस्वतः ॥ लिं[२०]गैर्ज्ञा[२१]पकैः ।

त्रिगुणैः । एतैर्लिंगैः । स्वप्रसादाज्जीवेनलक्षितगतिः । स्वप्रसादादिमंजीवःपश्येत्तेनस्वलक्षितइतिषाड्गु
ण्ये ॥ [२१]स्वयामाययास्वशक्त्या । यत्रान्यहेत्वभावःस्यादीश्वरेच्छादिनाविना । तदिच्छाहियदृच्छास्यादतस्त
त्रयदृच्छयेतिब्रह्मतर्के । कालकर्मस्वभावादिनित्ययेशेच्छयासदा । प्राप्तमेवविशेषेणसृष्ट्यादावुन्नयत्यजइति
च । विबुभूषुः । बहुधाबुभूषुः । ईशोबह्वीःपुरःसृष्ट्वातत्रैवबहुरूपतां । तत्तन्नियामकतयाप्राप्तुंकालाद्युपाद
दइतिच ॥ [२२]प्रकृतेःपरिणामस्वभावतः । गुणकालस्वभावेभ्यईशेनाधिष्ठितत्वतः । जगदादिमहत्तत्त्वमभूत्त
स्येच्छयाहरेरितिषाड्गुण्ये ॥ [२५]भूतानिद्रव्यनामानिज्ञानंज्ञानेंद्रियाण्यपि । क्रियांकर्मेंद्रियाण्याहुस्तन्मूलत्वा
दहंत्रिधेतिगारुडे ॥ विशि[३०]ष्टकार्यशक्तित्वाद्देवावैकारिकाःस्मृताः ॥ [३१]अतिजाज्वल्यमानत्वात्तैजसानींद्रिया
ण्यपि । तामसानितुभूतानियतस्तावन्नतूभयमितिपाद्मे । ज्ञानेंद्रियाणांदेवानांज्ञानशक्तिरुदीरिता । क्रिया
कर्मेंद्रियाणांचभूतानांद्रव्यशक्तितेतिस्कांदे । द्रव्यंतुद्रवणप्राप्यंद्वयोर्विवदमानयोः । पूर्ववेगाभिसंबंधादाका
शस्तुप्रदेशतइतिप्रकाशसंहितायां ॥ [२६]पंचेंद्रियाभिमेयत्वान्मात्रागुणइतीरितइतिमात्स्ये । शब्देनैवपरोद्रष्टा
ज्ञायतेजगदेवचेतिविष्णुसंहितायां ॥ [२७]सर्वचेष्टयितृत्वात्तुप्राणोभिभवशक्तितः । ओजस्त्वनभिभाव्यत्वात्स

भागव० हश्वस्वेच्छयाकृतेः । बलंविधारकत्वाच्चविधृतिर्वायुरुच्यतइतिभारते ॥ [३२]अनाद्यनंतोपिहरिर्वैकारिकगणेष्व तात्पर्य
जः । अवतीर्णःपदांगुष्ठमध्यास्तेविश्वभुग्विभुः । पाददेवस्तुयज्ञोन्यस्तंप्रविश्यहरिःस्वयं । सर्वंविधारयन्देहे २।५
॥१६॥ वर्ततेनंतशक्तिर्धृगितिवह्निपुराणे ॥ [३३]सदसत्वंव्यक्ताव्यक्तत्वं । नःभयं । अदोब्रह्मांडं । ब्रह्मांडंहिवदंतीति
जीवानांभयकारणं । तत्रहिसंसृतिः । आकाशवायूत्वव्यक्तावितरेंडेप्रकाशिताः । तथात्वाद्बाह्यभूतानामंड
स्थानांचसागतिरितिमात्स्ये ॥ [३४]कालकर्मस्वभावस्थअजीवःपरमेश्वरः । अजीवःस्वात्मानमजीजनत् । त
दंडंयथास्वात्मानंप्रसूतेतथाचकार । यःप्राणधारणंप्राणप्रसादात्कुरुतेनिशं । सजीवइतिसंदिष्टस्तदन्योजीव
उच्यते । यत्प्रसादात्सतुप्राणःकुरुतेस्वस्यधारणमितिवायुप्रोक्ते । कालकर्मस्वभावस्थोवासुदेवःपरःपुमान् ।
अकरोदंडमुद्बुद्धमात्मप्रसवकारणमितिब्रह्मांडे । जीवइतिवा । प्राणंधारयतेयस्मात्सजीवःपरमेश्वरः । अ
जीवोपिमहातेजास्त्वथवाजीवयज्ञगदितिस्कांदे । अंडेजातोपुमांसौद्धौहरिर्ब्रह्मातथैवच । अनादिस्तुहरि
स्तत्रब्रह्मासादिरुदाहृतइतिच ॥ [३६]हरेर्वैयवैलोंकाःसृष्टाइतिविकल्पनं । साक्षात्सत्यमतोन्यस्माद्यावहारिकमु ॥७८०
च्यतइतिमात्स्ये ॥ [३७]ब्राह्मणोमुखमित्येवमुखाज्जातत्वहेतुतः । यथावदच्छ्रुतौतद्धज्जीवोब्रह्मेतिवाग्भवेदितिब्रा

ह्मे ॥ ॥ इतिद्धितीयतात्पर्येपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥
[३]तीर्थानांशास्त्राणां ॥ याज्ञिकारोममूलस्थारोमांतस्थास्तुतत्परे । उद्भिदोवासुदेवस्यलिंगगास्तुजरायुजाइति
पाद्मे । हरेःश्मश्र्वाश्रयाविद्युच्छिलालोहानखाश्रयाइत्याग्नेये ॥ [६][७]ब्रांह्मणवैश्यादीन्वर्जयितुंप्रायशइति । मो
क्षःशांतिश्चशरणंनिर्वाणंचाभिधीयतइतिब्राह्मे । भेजेखगेंद्रध्वजपादमूलमितिच । स्वोत्पत्त्यंगेषुदेवानामन्ये
षांपादमूलतः । मुक्तिस्तुविहिताविष्णोर्निर्दिष्टेषुयथावचइत्यध्यात्मे ॥ [१२]कुंमारब्रह्मरुद्राद्याहरेर्मध्यात्समुद्गताइ
तिवामने । आत्मेतिमध्यदेहश्चसर्वदेहोपिवाभवेत् । मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तंजीवश्चकथ्यते । अथवास्वयमेवे
तिवायुर्ब्रह्मापिवाभवेत् । मुख्यतोब्रह्मपरममात्मशब्देनभण्यतइतिनाममहोदधौ ॥ [१४]देहेंद्रियांदिभेदेननिर्भेदोपि
हरिःस्वयं । भण्यतेकेवलैश्वर्यादनाद्यानंदचिद्घनइतिगारुडे । सर्वंपुरुषएवेतिभण्यतेभेदवज्जगत् । तदधीनं
तुसत्तादियतोह्यस्यसदाभवेदितिब्रह्मतर्के । वितस्तिमात्रंहृदयमास्थायव्याप्नुतेजगदितिगारुडे ॥ [१७]पश्यंत्स्व
धिष्ण्यंदेहंसबहिष्ठान्विषयानपि । एवमंडांतरंपश्यन्बहिःसर्वंचपश्यतीतिवामने ॥ [१८]अव्यक्तमात्मनोन्नंच
महदादिविनाशिच । यदतीतःपरोविष्णुःसएवातोविमोक्षदइतिनारदीये ॥ [१९]स्वरूपांशोविभिन्नांशइतिद्वेधां

भागव० शइष्यते । अनंतासनवैकुंठपद्मनाभाःस्वयंहरिः । जीवाइमेविभिन्नांशाधर्माधर्मादिसंयुताइतिवामने ॥ सं तात्पर्य
र्वस्ययथावत्स्थितिविदः ॥ त्रिर्मू[19]र्धासन्हरिर्धत्तेद्युत्रयंमूर्धभिस्त्रिभिः । अनंतासनवैकुंठनारायणपुराणितु । २।६
॥१७॥ बहुलक्षोच्छ्रितेष्वेषुसवसत्यमृतोहरिरितिमात्स्ये । अनंतासनवैकुंठनारायणपुराणितु । त्रीणिधामानिवैवि
ष्णोस्त्रिलोकाद्बहिरेवच । अदायदास्तुपुत्राणामुद्रिक्तज्ञानचक्षुषः । नारायणपरादेवाएवंतान्याप्नुवंतिच । सं[20]
[21]एवान्यस्वरूपेणशक्रलोकसमीपगः । इज्योयज्ञपुमान्नामज्ञानिनांगृहिणांपदं । यतीनांध्रुवलोकस्थोवनिनां
मेरुमध्यगः । आदित्यमंडलस्थस्तुज्ञानिनांब्रह्मचारिणामितिब्रह्मांडे । त्रिपात्सएवभगवान्सर्वप्राणिषुसंस्थि
तः । निरन्नेषुचविद्वत्सुत्रिदशेष्वितरेषुचेत्यध्यात्मे । तस्माद्धरेरंडमभूदंडादपिचतुर्मुखः । सविराण्नामकस्त
स्मादधिकोहरिरेवतु ॥ अं[22]डोज्जातस्यतस्यान्यद्रूपंपद्माद्भूद्धरेः । यदोभयात्मकोजज्ञेब्रह्मालोकपितामहः ।
तदैवसोतिरिक्तोभूच्छर्वपूर्वपराज्जनात् ॥ त्रि[23]लो[24]केस्थानगंविष्णुमयजच्चसमाहितः । तद्रूपभूतांस्त्रींल्लोकान्
पशून्कृत्वामहामनाइतिगारुडे ॥ [26]सूत्रंमीमांसासूत्रं ॥ [30]यंस्मात्तमेवायजन् । तस्मादिदंतस्मिन्नाहितं । नि ॥७८१
त्यंगृहीताःसत्वाद्याजीववज्जडवन्नतु । मिथ्यामानात्स्वरूपत्वात्स्वातंत्र्याद्बहिरेवत्वितिब्रह्मतर्के ॥ [32]सदिति

व्यक्तमुद्दिष्टमसदव्यक्तमुच्यते । गम्यागम्यस्वरूपत्वात्तत्सत्तादिर्हरेर्यतः । अतस्तस्मादन्यदेवह्यनन्यदिति भण्यतइतिच ॥ [३७]सर्वजीवनिकायेषुब्रह्मवायूहरेर्विदौ । नचान्यस्तादृशोवेत्तायावद्वेत्तिहरिःस्वयं । तावत्ताव पिनोविष्णुंजानीतोलोकवंदिताविति ब्रह्मांडे ॥ [३८]स्वयमेवस्वरूपाणिमत्स्यकूर्मादिकान्यजः । स्वात्मन्येवेच्छ यासृष्ट्वातैर्देवादीन्प्रपात्यसौ ॥ संयच्छत्यसुरान्विष्णुःकल्पेकल्पेजगत्प्रभुः । तिरोहितंस्वरूपंचप्रकाशयति शास्त्रतइतिभागवततंत्रे ॥ [३९।४०]ऋतंतंदात्मनाज्ञप्तेःसत्यंसाधुत्वतःपरं । सम्यक्संस्थमदूष्यत्वाच्छुद्धंदोषोज्झित त्वतः । केवलंतादृशाभावात्प्रत्यगंतरवस्थितेः । एतदेतादृशंतत्त्वंयोवेदसविमुच्यतइतिब्रह्मतर्के ॥ [४१]यंःशेते [४४]प्रलयेविष्णुःशून्यनामामहाकृतिः । सतुनारायणोनामनराणामयनत्वतः । रूपंद्वितीयंभवतिदीपाद्दीपांतरं यथा । सिसृक्षोस्तस्यपुरुषइत्याहुस्तद्विदोजनाः । सरमायाद्वितीयेतुरूपेप्रकृतिसंज्ञिते । वीर्यमाधत्तपुरुषोम हांस्तस्मादजायत । योसौहिरण्यगर्भाख्यःपुरुषःसोपिभण्यते । श्रद्धेत्युक्तातुतत्पत्नीसापिप्रकृतिरुच्यते। प्रल येत्वशरीरौतौविभागेनव्यवस्थितौ । शरीरंप्राप्यपुरुषात्संयोगंतौप्रचक्रतुः । ततःपुनर्महत्तत्त्वंप्रजातंजगदंकु रं । स्वस्यैवपुत्रतांयातमहंकारस्ततोजनीतिव्योमसंहितायां । पुरुषस्तस्यैवाद्योवतारः । कालादयोरूपव

 त् । अस्वरूपमपिप्रियत्वात् । पुरुषाद्याहरेरूपंब्रह्माद्यास्तत्प्रियाःस्मृताः । स्वरूपभूतानैवैतेतत्सन्निधियुता
अपीतिपाद्मे । कालोवस्तुस्वभावश्चप्रकृतिःप्राणएवच । मनश्चपंचभूतानिविकारस्त्रिगुणाअपि । नस्वरूपंहरेरे
॥१८॥ तत्तथाप्येषुहरिःस्थितइतिपाद्मे । सत्प्राणः । सदितिप्राणइतिश्रुतेः । द्रव्यंतुपंचभूतानिविकारोंऽडमुदाहृतं ।
विराजंगरुडंप्राहुःस्वराडिंद्रउदाहृतइतिषाड्गुण्ये । सर्वंतुरूपवद्विष्णोर्विशेषेणविभूतिमत् । अतिप्रियत्वान्नैवै
तत्स्वरूपमपिभण्यतइतिस्कांदे । स्वतोमहत्वंतुमहोविशेषप्राप्तिशक्तिता । विभूतिर्लक्षणोन्नाहोलक्ष्मीशब्देन
भण्यतइतिब्रह्मतर्के । प्रधानत्वेनसर्वस्मान्मत्स्यकूर्मादयोहरेः । अवताराःश्रुतौख्याताःसएवैतेततःस्मृताः ।
नस्वरूपंतुब्रह्माद्याःस्मृतामायाविभूतयः । स्वेच्छयैषांविशिष्टत्वंकुरुतेतत्तथास्मृतइतिव्योमसंहितायां । यज्ञ
शब्दोदितौद्वौतुदेवौलोकपुरस्कृतौ । एकोनारायणस्तत्ररुद्रच्छिन्नस्तथापरः । सतुयज्ञाभिमानीस्यात्तत्पतिःके
शवःस्मृतइतिपाद्मे ॥ ॥ इतिद्वितीयतात्पर्येषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ छ ॥ ॥
क्रियाभिमानाद्यज्ञोसाविंद्रसूनुःप्रकीर्तितः । यज्ञेशत्वात्स्वयंविष्णुर्यज्ञोरुचिसुतःस्मृतइतिपाद्मे । हरिरितिज्ञा ॥७८२
त्वेशावास्यमित्यादिनानूक्तः । त्रयीश्रुतिर्नित्यवाक्वेदोनुवचनंतथेतिह्यभिधानं ॥ ॐमयींविष्णुप्रधानां ॥

[८]मेतंपतःसतः । सःनःअर्थे । सनात्पूर्वं । ब्रह्मणस्तपतःपूर्वंविष्णुर्जातउरुक्रमः । सर्वलोकहितार्थाययेनरूपं
प्रकाशितं । यश्चपातिसदालोकानजितोजयतांवरः । तस्माद्रुद्रःसमुत्पन्नःसर्वसंहारकृद्विभुः । एतेत्रिपुरु
षाःप्रोक्ताःसृष्टिस्थित्यंतकारिणः । निमित्तमात्रंतौदेवौविष्णुःसर्वस्यकारणमितिस्कांदे ॥ [९]नरोनारायणश्चैव
हरिःकृष्णस्तथैवच । चत्वारोधर्मतनयाहरिरेवत्रयोमतः ।अनंतोनरनामात्रतस्मिंस्तुनरनामवान् । विशेषेण
स्वयंविष्णुर्निवसत्यंबुजेक्षणः । तस्माच्चतुर्धाधर्मस्यजातोविष्णुरितीरितइतिषाड्गुण्ये ॥ [१०]अवतारोमहाविष्णो
र्वासुदेवइतीरितः । योध्रुवायनिजंप्रादात्स्थानमन्यानधिष्ठितमितिप्रकाशसंहितायां ॥ [११]पृथुर्नाममहाराज
स्तत्रविष्णुःस्वयंप्रभुः । पृथुनामाचतुर्बाहुःप्रविष्टस्तेनचार्थितइतिमहासंहितायां ॥ [१२]यँद्रूपंपरमहंसप्राप्यंपद
मामनंति ॥ छंदांसि[१३]चेमखाश्चैवदेवालोकाश्चसर्वशः । सर्वेविष्णौस्थितायस्मादतःसर्वमयोह्यसावितिमहासं
हितायां ॥ [१४]क्षोणीमयनौकाश्रयत्वात्क्षोणीमयः ॥ [१५]हरिस्तापसनामासौजातस्तपसिवैमनुः । गजेंद्रंमोचया
माससससर्जचजगद्विभुरितिमात्स्ये ॥ ऐंद्रंप[१६]दंनांतरीयंफलंतुहरितोषणं । जगद्दातुर्बलेर्यस्मादानंदोद्रिक्तताभ
वेदितिब्रह्मतर्के । शीर्षाख्यंमानं ॥ ऐ[१७]तरेयोहरिःप्राहनारदायस्वकांतनुं । यत्प्रापुर्वैष्णवानान्येयद्दतेनसुखं

परमितिब्राह्मे ॥ [२०]मन्वंतरेषुभगवान्चक्रवर्तिषुसंस्थितः । चतुर्भुजोज्ज्वगोपैतदुष्टराजन्यनाशकः । राजराजे
श्वरेत्याहुर्मुनयश्चक्रवर्तिनं । वीर्यदंपरमात्मानंशंखचक्रगदाधरमितिसत्यसंहितायां ॥ [२३]प्राणादिक्लेशः ॥
॥१९॥ [२४]दूरेस्थासुहृद्यस्यभगवतःसदूरेसुहृत् । सुशोषोग्निः । अग्निःसुशोषःकक्षघ्नस्तिमिरारिर्हिरण्यदइतिह्यभिधाने ॥
विनेष्यतिविनाशंएष्यति । दारहर्तुःभगवतः ॥ धनुर्विस्फूर्जितैर्नष्टोरावणःपूर्वमेवतु । पुनःशरैरामसु
क्तैःसानुबंधोविनश्यतीतिस्कांदे ॥ [२६]रामएकोह्यनंतांशस्तत्ररामाभिधोहरिः । शुक्लकेशात्मकस्तिष्ठन्रमयामास
वैजगदितिब्राह्मे । विष्णोर्नान्येनकर्माणिपरेषांतन्निबंधनमितिमात्स्ये ॥ [२७]सहस्रधनुषस्तूर्ध्वंद्युशब्देनापिभण्य
तइतितंत्रमालायां । इतरथाविष्णुर्नचेत् । स्वमहिमनिबंधनत्वेननभाव्यं ॥ दि[२८]व्यमिवस्तुत्यमिव । तदपेक्ष
या । अन्येषांस्तुत्यमेवयत्तस्यतच्चदिव्यमिव ॥ [३१]अन्यथाज्ञानहेतुर्यावाक्साजल्पिःप्रकीर्तितेतितंत्रमालायां ॥
[३२।३१]यत्तुसर्वात्मनाज्ञानंनिशासापरिकीर्तितेतिकौर्मे ॥ [३३]कलपदंचआयतंच । सप्तस्वरसमाहारोमूर्च्छनेतिप्रकीर्तिते
तिगांधर्वे ॥ विद्वेषिणोप्यु[३४।३५]दासीनाभक्ताअपिनसंशयः । हरेर्हिसदनंयांतिव्यक्तंभक्तैस्तुगम्यते । आरभ्य ॥७८३
तमआमुक्तेःकृष्णस्यसदनंयतः । अव्यक्तहरिलोकत्वादन्येषामन्यलोकतेतिबृहत्संहितायां ॥ राममीमा

र्ज्जुनादीनिविष्णोर्नामानिसर्वशः । रमणाभयवर्णाद्याःशब्दवृत्तेर्हिहेतवः । हरिर्हितत्रतत्रस्थोरमणादीन्करोत्यजः ॥ अतस्तस्यैवनामानिव्याजादन्यगतानितु । व्यवहारप्रवृत्त्यर्थंदुष्टानांमोहनायचेतिस्कांदे ॥ [३६]तृतीयेसप्तमेचैवषोडशेपंचविंशके । अष्टाविंशेयुगेकृष्णःसत्यवत्यामजायत । व्यासाचार्यस्तुपूर्वेषुचरमेस्वयमेवतु । विव्यासवेदांश्चक्रेचभारतंवेदसंमितमितिच ॥ [३९]हरीच्छयाविभूतिर्याब्रह्मादीनांसदाभवेत् । इच्छयावाबहुविधस्तेषुविष्णुःस्वयंस्थितः । अतोमायाविभूतित्वंतेषांमत्स्यादिकाःस्वयमित्यध्यात्मे ॥ [४१]विदुर्नांतं । अनंतत्वात् ॥ [४२]देवैमायांविदंति । संसारमतितरंतिच ॥ [४६]तत्परायणास्तच्छीलास्तच्छिक्षाश्च ॥ [४७]अव्यक्ताद्यनहंमानादात्मतत्त्वंहरिःस्मृतः । अशब्दश्चाप्रसिद्धत्वाच्छांतःपूर्णसुखत्वतइतिब्रह्मतर्के ॥ [४९]भावस्वभावोभक्तिस्वभावः । तेननिर्मितस्यसत्पुरुषस्यप्रसिद्धः । भावोभक्तिःप्रणामश्चप्रावण्यमपिचादरइत्यभिधानात् ॥ [५०]सत्तादिर्यत्स्वतोविष्णोस्तस्मादन्यःससर्वतः । यत्सत्तादिरतोन्यस्यनान्यत्वंभेदिनोपित्विति ब्रह्मांडे ॥ [५१]आक्षिप्यतेकिमित्येतद्यतोल्पफलताभवेत् । वस्तुनोयस्यचाल्पत्वंपुंसोवानेतिचोच्यतइतिप्रकाशसंहितायां ॥ इतिद्वितीयतात्पर्येसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

नि[११]र्जीवयवेभ्यःसृष्टाः । बाह्यावयवालोकैःकल्प्यंते ॥ जीवे[१४]कै[१८]र्मसमावापः । परमेश्वरेणगृह्यते । गुणिनामह
दादिजीवानांसामर्थ्यैपरिमाणं । देवासुरेभ्योमघवानित्यादि ॥ श्रेणी[१८]र्नामंगरक्षकाणांयुद्धेषूच्यते ॥ हे[१९]तुंल
क्षणंब्रह्मलक्षणं ॥ यो[२०]गैंतोलिंगभंगःपूर्वोक्तः । पानेनतेदेवेत्यादिपश्चात् ॥ द्वे[२३]धावावात्ममायातद्रूपातद्वशाचे
ति । तद्वशयासंसारयति । स्वरूपयाविमोचयत्युदास्तेतद्वशांविमुक्तस्यइतरयैनंरमयत्येषआत्मेषआनंदइ
तिसौकारायणश्रुतिः ॥ य[२५]स्मादनुतिष्ठंतितस्मात्परमेष्ठीप्रमाणं ॥ बा[२७]लोपिसगुरुत्वेनमुनिभ्योब्रह्मणायतः ।
दत्तोऽतोब्रह्मरातेतिनामवैयासकेरभूदितिब्राह्मे ॥ य[२८]त्रब्रह्मांतरोत्पत्तिःब्रह्मकल्पःसईरितइतिच ॥ इतिद्विती
यतात्पर्येअष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

प[१।२]रस्यअर्थव्यतिरिक्तस्य । यदधातुमतइत्यस्यह्युत्तरं ॥ अशरीरस्यजीवस्यशरीरोत्पत्तिकारणं । ईश्वरेच्छाप्रा
थमिकातांविनानहिकिंचन ॥ द्वितीयाप्रकृतिःप्रोक्तातद्रूपाहिगुणास्त्रयः । तेषांसंपातजोभावोममाहमिति
यामतिः । देहात्परस्यदेहित्वमहंभावमृतेकुतः । याथरजस्तमोभावैर्विनास्वप्नोनजायते । निद्राकामाद्यभा
वेनतद्वद्देहःकृतान्विना । तस्मात्प्रकृत्यैवपुमान्मानुषादिविकारया । मानुषादिरिवाभातिनित्यचैतन्यरूपवा

न् ॥ [3]यदास्वरूपंजानातिकालप्रकृतिवर्जितं । वासुदेवप्रसादेनतदामुक्तोभवत्यसाविति भविष्यत्पुराणे ॥ यँ तोभगवदुक्तंप्रमाणमतस्तदुक्तंपुराणंत्वत्प्रश्नानामुत्तरत्वेनवक्ष्ये ॥ तपोब्रह्म । तपसोध्यजायतेतिश्रुतेः । अखिललोकप्रकाशनंयतत्तदालोचयामास । तपतांतपीयानित्यनेनात्युत्तमोत्तमत्वमुक्तंभवति । महान्महीयसामादिंब्रूयादत्युत्तमोत्तमं । यत्राधिकंवदेत्किंचिज्ज्ञेयोर्थस्तत्रचाधिकइतिव्यासनिरुक्ते । तपोरूपंपरंब्रह्मब्रह्माचिंतयदंजसेतिषाड्गुण्ये ॥ यत्यतः । यत्तदित्यादयःशब्दाःपंचम्यंताःप्रकीर्तिताइतिच ॥ मायांतीतत्वात् ॥ प्रेंस्वश्रिं[14]ताःयाःविभूतयः । सत्वंतुशोभनत्वंस्यात्तद्युक्ताःसात्वतामताइत्यध्यात्मे । मुक्तैःस्वपार्षदैःपूर्वैर्ब्रह्माद्यैश्चैवसंयुतं । ब्रह्माददर्शतपसाभगवंतंहरिंप्रभुमितिगारुडे ॥ [16]इच्छाद्यामोचिकाद्याश्चअणिमाद्याश्चशक्तयः । प्रदिष्टावासुदेवाद्यादामोदरपरास्तथा । अंगानिविमलाद्यास्तुप्रह्वयाद्यात्मादिकामताः । एवंषोडशभिश्चैवपंचभिश्चहरिःस्वयं । चतुर्भिश्चवृतोनित्यंतत्स्वरूपाश्चशक्तयइतिभागवततंत्रे ॥ [22]मनीषितंतपः ॥ [23, 24]कर्मविमोहिते । इदंकार्यमित्यजानति । हृदयंप्रियं । प्रियंहृदयमुद्रिक्तंकांतमित्यभिधीयतइत्यभिधानात् । तपःप्रियं सदाविष्णोस्तपसैवाप्यतेहरिः । स्वयंचतपसैवेदंबिभर्तिज्ञानमेवहि । तपःशब्दाभिधंप्रोक्तंज्ञानरूपोहरिर्यतः ।

ज्ञानवीर्योज्ञानबलोज्ञानानंदउदाहृतइतिबृहत्संहितायां ॥ [३१]येनंयेनयथाज्ञात्वानियतंमुक्तिराप्यते । तद्विज्ञा
नमितिप्रोक्तंज्ञानंसाधारणंस्मृतमितिवामने । [३२]परंस्वतंत्रंन । विष्णोरधीनंप्राक्सृष्टेस्तथैवचलयादनु । अ
स्यसत्वप्रवृत्त्यादिविशेषेणाधिगम्यते । स्वातंत्र्यंस्थितिकालेतुकथंचिद्बुद्धिमोहतः । प्रतीयमानमपितुतस्मान्नै
वेतिगम्यते । जनिष्येहंलयिष्येहमितिनह्यभिसंधितः । अतोजीवनमप्येतद्धवेदीशाभिसंहितं । अतःस्वरू
पभेदेपिह्यात्मैवेदमितिश्रुतिः । वदत्यस्येशतंत्रत्वाद्यथाशक्तस्त्वसन्निति । विद्यंतेहितदाजीवाःकालकर्मा
दिकंतथा । क्वान्यथाहिपुनःसृष्टिःपूर्वकर्मानुसारिणीतिब्रह्मतर्के । त्वमेतच्चपरंनभवेत् । स्वतंत्रंन । [३४]अर्थवि
दिवप्रतीयते । नचपरमात्मन्यर्थवत्प्रतीयते । अर्थंप्रयोजनमृते । नहिजीवप्रकृतिभ्यामीश्वरस्यार्थः । मुख्य
तोविष्णुशक्तिर्हिमायाशब्देनभण्यते । उपचारतस्तुप्रकृतिर्जीवश्चैवहिभण्यतइतिच । यथाभासोजीवः । सर्वं
परेस्थितमपिनैवतत्रेतिभण्यते । यतोहरेर्नजीवेनजीवनंनहरौततः । जीवःप्रकृतिरप्यत्रयतोनैवहिबंधकृत् ।
कर्मचाफलदातृत्वात्कालश्चापरिणामनात् । यथाछत्रधराद्यास्तुरथस्थाअपिसर्वशः । रथिनोनैवभण्यंतेएवंह
रिगताअपि ॥ [३५]यथामहांतिभूतानिशरीरेषुबहिस्तथा । एवंहरिश्चभूतेषुबहिश्चव्याप्तिहेतुतः । तस्मात्तत्स्थोन

तत्स्थश्चप्रोच्यतेहरिरीश्वरइतिच ॥ [३६]अन्यभावाभावकालेदेशेचतद्विद्यमानाविद्यमानशक्तिमांश्चेत्यन्वयव्यतिरेकौ ॥ [३९]सर्वस्यापिप्रधानत्वात्ससर्वमयईर्यतइतिच ॥ [४२]मायांमाहात्म्यंविविदिषुः । अन्येषांमाहात्म्यपतेः । मुख्यतोविष्णुमाहात्म्यंमायाशब्दोदितंभवेत् । प्रधानत्वाच्चमातृत्वान्मेयत्वंचैवतस्यहीतिच ॥ [४५]हरिर्व्यासादिरूपेणसर्वज्ञोपिस्वयंप्रभुः । शृणोतिनारदादिभ्योमोहायैषांप्रसिद्धयइतिपाद्मे । [४६]विराड्ब्रह्मासमुद्दिष्टस्तद्गतःपरमोयतः। अतोवैराजमित्येनमाहुरीशत्वतोविराडितिबृहत्संहितायां ॥ इतिद्वितीयतात्पर्येनवमोऽध्यायः॥९॥ [३]महदाद्यंडपर्यंतःसर्गोंडेब्रह्मणस्तुयः । अनुसर्गइतिप्रोक्तःपौरुषश्चेतिकथ्यते । पंचभूतसमूहेनजातःपुरुषउच्यते । बहुत्वात्तत्रभूतानांतावत्त्वात्तत्त्वमेकजमितिव्योमसंहितायां ॥ [६]अनुप्रविश्यपरमंजीवस्यशयनंतुयत् । सहैवशक्तिभिःस्वीयैरिच्छाद्यैरप्रकाशितैः । सन्निरोधइतिप्रोक्तोविमुक्तिर्यत्रमोक्षिणामितिनारदीये ॥ [८]सृष्टिस्थित्यप्ययाभासायद्बलाद्यत्रचास्थिताः । तद्ब्रह्मजगदाधारंवासुदेवेतितद्विदुरितिभागवततंत्रे ॥ [९]आधिभौतिकेनरूपेणहिचक्षुःप्रकाशयोःसम्यक्त्वपरिज्ञानं । सुप्तावपियःसर्ववेत्तिजीवानांसपरः । स्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्यासुप्तःसुप्तानभिचाकशीतीतिश्रुतेः । सुप्ताश्रयाणामप्याश्रयः ॥ [१०]विनिर्गतंःप्रकाशितः । अंडंप्रविष्टोयोवि

ष्णुःसोंडंभित्वाप्रकाशितः ॥ [१२]सोपोसृजत्ततोनारानरोनाशात्परोयतइतिनारायणाध्यात्मे ॥ [१३]तंत्तन्नियामक
त्वेनबहुत्वंप्राप्तुमीश्वरः । अंडंस्ववीर्यंतत्स्थःसन्कामादंतस्त्रिधाव्यधादितिच । अंतस्थितहरेःकामादंडेब्रह्मात
तोजनि । तत्रदेवाश्चसंजाताःपुनस्तत्त्वात्मकाःप्रभोरितिच ॥ [२७]मलादिकंकदाचित्तुब्रह्मालोकाभिपत्तये । आ
त्मनोनिर्ममेकामात्सर्वेषामभवत्ततः । वशित्वात्तस्यदिव्यत्वादिच्छयाभवतिप्रभोरितिच ॥ [३३।३४]स्थूलंभगवतो
रूपंब्रह्मदेहउदाहृतः । तत्तंत्रत्वाच्चसूक्ष्मंचशंखचक्रगदाधरमितिचाध्यात्मे। निर्विशेषणं । निरतिशयं । अ
स्यकाव्यस्यकवयोनसमर्थाविशेषणइतिवत् ॥ [३५]मायासृष्टेजगतियेअविपश्चितः ॥ [३६]नामैववाचकत्वेननामरू
पक्रियाअपि। वाच्यत्वेनहरिर्देवोनियामयतिचैकराडितिच।कर्तृत्वात्तुसकर्मासौनिष्फलत्वादकर्मकइतिच॥
[३७-४०]प्रजापत्यादीन्धत्ते ॥ [४१]तामसास्तामसादैत्याःप्रधानादेवशत्रवः । तामसाराजसास्तेषामनुगास्तेषुसात्विकाः ।
अनाख्यातासुराःप्रोक्तामानुषाद्दुष्टचारिणः । राजसास्तामसाश्चैवमध्याराजसराजसाः । राजसाःसात्विका
स्तत्रमानुषेषूत्तमागणाः । देवाःपृथगनाख्याताःस्मृताःसात्विकतामसाः । अतात्विकास्तथाख्याताःस्मृताः
सात्विकराजसाः। सात्विकाःसात्विकास्तत्रतात्विकाःपरिकीर्तिताः । तेषांचसात्विकाःशेषगरुत्मद्रुद्रतत्स्त्रि

यः । ततोपिदेवीब्रह्माणीब्रह्माचैवततःस्वयं ॥ [४२]सात्विकेषुत्रिषुयदात्वेकस्यप्रतिबाधनं । रजस्तमोभ्यांविष्णु
र्हितदाप्रादुर्भवत्यजः । राजसांस्तामसान्हत्वासात्विकान्वर्धयिष्यतीतिस्कांदे ॥ [४३]मत्स्यादिरूपीपोषयतिनृ
सिंहोरुद्रसंस्थितः । विलापयेद्विरिंचस्थःसृजतेविष्णुरव्ययइतिवामने ॥ [४४]भगवत्तमः।नापुरुषः ॥ [४५]जन्मकर्मा
णिविधीयतइतिक्रियाविशेषणं । प्रतिषेधायबंधस्यजीवानांपरमेशितुः । स्वेच्छयैवतुकर्तृत्वंनित्यारूढंचिदात्म
कमितिभविष्यत्पुराणे । रूपउपरिभावइतिधातुः । सुभद्रांरथमारोप्येत्यादिवच्च । स्वाभाविकीज्ञानबलक्रिया
चेतिच ॥ [४६]अन्यकल्पानांसाधारणः । यत्रैवप्राकृतवैकृताःसर्वसर्गाः । अन्यब्रह्मकल्पानांचसाधारणः ॥ इति
द्वितीयस्कंधतात्पर्येदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ द्वितीयस्कंधः संपूर्णः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥
श्रीगुरुभ्योनमः ॥ [३]युद्धकालेतुविदुरस्तीर्थयात्रांगतोपिसन् । प्रायआस्तेगजपुरेपांडवानांव्यपेक्षयेतिस्कांदे ॥
[६।७]यदाददाह । यदाकेशाभिमर्शःप्राप्तइतियदाशब्दोहेत्वर्थः । यदातदेतिहेत्वर्थेकालार्थेचापिभण्यतइत्यभिधानं॥
[२१]सुहृद्विनष्टिंयदुकुलविनष्टिमेष्यां । विदुरस्तुप्रभासस्थःशापंसंक्षेपतोऽशृणोत् । यदूनांविस्तरात्पश्चादुद्धवाद्यमु
नामन्वितिस्कांदे । भारतविरोधाच्चान्यथा ॥ [२३]प्रत्यंकैंमुख्योविष्णुः । ब्रह्माप्रत्यंकवान्विष्णुःसम्यग्लक्षणवत्त

भागव० मइतितंत्रमालायां ॥ [26]पद्मोब्रह्मासमुद्दिष्टःपद्माश्रीरपिचोच्यतइतिब्राह्मे । लोकानांसुखकर्तृत्वमपेक्ष्यकुशलंवि तात्पर्य
भोः । पृच्छ्यतेसततानंदात्कथंतस्यैवपृच्छ्यतइतिपाद्मे ॥ [27]वैरंतर्पणेनभर्तृतर्पणेन ॥ [28]ओधिर्मनोवरूथंचआ ३।३
॥२३॥ त्मास्वमितिचोच्यतइत्यभिधानं ॥ [30]अघंव्यमुंचत् । पुनरपराधबुद्धिंहित्वाऽऽस्ते ॥ [44]नदेहयोगोहिजनिर्विष्णो
र्व्यक्तिर्जनिःस्मृतेत्याग्नेये । हरिःकर्ताप्यकर्तेतिफलाभावेनभण्यतइतिच ॥४४॥ ॥इतितृतीयेप्रथमोध्यायः॥१॥
[13]त्रिलोकस्याज्ञानंबत । आनंदरूपंदृष्ट्वापिलोकोभौतिकमेवतु । मन्यतेविष्णुरूपंचअहोभ्रांतिर्बहुस्थितेतिस्कां
दे ॥ [10]असुराअपियेविष्णुंशंखचक्रगदाधरं । भक्तिपूर्वमवेक्षंतेज्ञेयाभागवताइति । विद्विषंतितुयेविष्णुमृषिपु
त्राअपिस्फुटं । असुरास्तेपिविज्ञेयागच्छंतिचसदातमः । जीवद्वयसमायोगाद्धिरण्यकसुखाःपरे । भक्तिद्वे
षयुताश्चस्युर्गतिस्तेषांयथानिजा । कंसपूतनिकाद्याश्चबांधवादियुतायतः । जीवद्वयसमायोगाद्गतिद्वयजिगी
षवः । सर्वथाभक्तितोमुक्तिर्द्वेषात्तमउदीरितं । नियमस्त्वनयोर्नित्यंमोहायान्यवचोभवेदितिब्राह्मे ॥ २४ ॥
इतितृतीयतात्पर्येद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥७८७
[3]भीष्मककन्यायाअर्थेसवर्णमात्रतयाआहूताः । एषांश्रियोजिहीर्षयाह्वानबुद्धिर्भगवताकृता । सुपर्णःसुपरा

नंदात्काकुत्स्थोवाचिसंस्थितेरितिपाद्मे ॥ [२०]उत्तमैः सर्वतःसाम्यंकिंचित्साम्यमुदीर्यतइत्याग्नेये ॥ [२१]केवलंभगव
ज्ज्ञानंसांख्यमित्यभिधीयतइत्यध्यात्मे ॥ [२२]सर्वदापिविरक्तःसन्भासयीतविरागिवत् । कादाचित्कःकुतस्तस्य
लोकशिक्षार्थमिष्यतइतिपाद्मे ॥ [२३]तेनापिविरागःप्रदर्शितः । अतःकोन्योविस्रंभंकुर्यात् ॥ [२४]ऐश्वर्यच्चनिश्चितंयत्त
दतीतत्वेनभण्यते । चक्रवत्परिवृत्तेर्वादुष्टानांमोहनायवेतिस्कांदे ॥ ॥इतितृतीयतात्पर्येतृतीयोऽध्यायः॥३॥
[३।४]आत्ममायायाःआत्मसामर्थ्यस्यगतिंपूर्वमेवावलोक्य । ज्ञात्वाकतिपयैर्वर्षैःपूर्वमेवजनार्दनः । मौसलंज्ञा
नसंतत्याउद्धवंबदरींनयत् । सज्ञानंतत्रविस्तीर्यपुनर्द्वारवतींययौ ॥ पूर्वमेवोपदिष्टोपिहरिणाज्ञानमुद्धवः ।
स्वर्गारोहणकालेतुपुनःपप्रच्छकेशवं । पुनःश्रुत्वाबदर्यांतुवर्षत्रयमुवासह । ज्ञानंसंस्थाप्यपश्चाच्चस्वेच्छयास्वर्ग
तःप्रभुरितिगारुडे ॥ [३०]आकृतिंपृथिवीं । शरीरमाकृतिर्देहःकुःपृथ्वीचमहीतथेत्यभिधानं । पृथिवीलोकसंत्या
गोदेहत्यागोहरेःस्मृतः । नित्यानंदस्वरूपत्वादन्यन्नैवोपलभ्यते । दर्शयेज्जनमोहायसदृशींमृतकाकृतिं । नट
वद्भगवान्विष्णुःपरज्ञानाकृतिःस्वयमितिस्कांदे । राजन्परस्यतनुभृज्जननाप्ययेहामायाविडंबनमवेहियथानट
स्येतिच ॥ [३१]उत्तमैरधिकत्वंवासाम्यंवाविजयोपिवा । उच्यतेपितुनीचानांमोहार्थंवाप्युपेक्षया । मूढदृष्ट्यनुसारा

भागव० द्वाकिंचित्साम्येनवाक्कचिदितिब्रह्मतर्के ॥ ॥ इतितृतीयतात्पर्येचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ६९ ॥ तात्पर्य
[१०]ऋतेअवगमे । ऋगतावितिधातोः । तेषांतात्पर्यावगमेकृष्णकथामृतौघएवासौयतः ॥ [१२]यस्मिन्भारतेहरेःक ३।६
॥२४॥ थायाग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्नगृहीता। भारतान्नाधिकंविष्णोर्महिमावाचकंक्कचित्। भारतान्नविरागायभारता
न्नविमुक्तयइतिपाद्मे ॥ [१३]सग्राम्यसुखानुवादैर्नगृहीता। हरेःकथायांविवर्धमानामतिः ॥ पंचमोऽध्यायः ॥५॥
[१]आत्मनांविभुर्जीवाधिपतिः ॥ [२]परमात्मायतोजीवंमेनेऽसंतमशक्तितः । असन्नसावतोनित्यंसत्यज्ञानोयतोह
रिरित्याग्नेये। शक्यत्वाच्छक्तयोभार्याःशक्तिःसामर्थ्यमुच्यतइतिब्रह्मतर्के। सुप्तिस्तुप्रकृतेःप्रोक्ताअतीवभगवद्र
तिः। अनास्थान्यत्रचप्रोक्ताविष्णोश्चक्षुर्निमीलनमितिव्योमसंहितायां ॥ [६]अंशोजीवः । कालजीवगुणा
दीनामभिमानीचतुर्मुखः। सर्वजीवाभिमानित्वादंशइत्येवचोच्यतइतिब्राह्मे ॥ [१३]कालमायांशयोगतः । का
लात्परिणामात् । प्रकृतेर्हिरण्यगर्भाच्च ॥ [१६]कालमायांशलिंगिनः । तन्निमित्तशरीराः । हिरण्यगर्भस्यैवका
लाभिमानीजीवाभिमानीतिद्विविधंरूपं । कालजीवाभिमानेनरूपद्वंद्वीचतुर्मुखइतिपाद्मे ॥ [१८]ब्रह्मविद्याहरे ॥७८
श्छायातदंशोहिसुरेष्वपि। सर्वविद्याःश्रियःप्रोक्ताःप्रधानांशश्चतुर्मुखइतिब्राह्मे ॥ [११]द्युसरितोधरायाश्च ॥ [२५]वों

योश्चप्रकृतेर्विष्णोर्जेयोभक्त्यैवनान्यथेतिदत्तात्रेययोगे ॥ [२७]त्रिभिर[२८]आत्मभिःकालमायांशैः ॥ [२९]सत्प्रमुखामहदा
दयः ॥ ॥ इतितृतीयतात्पर्येषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

[१]शक्यत्वाच्छक्तयोविष्णोर्महदाद्यारमातथा । स्वरूपशक्तिःशक्तित्वान्मुख्यशक्तिर्हिसायतइतिब्रह्मतर्के । समे
त्याऽसतीनांअसमेतानांप्रसुप्तलोकतंत्राणां । अनाविर्भूतलोकसृष्टिशक्तीनां । तनुतेयेनकार्यंयत्तंत्रंसाधनमु
च्यते । कारणानांस्वशक्तिर्वाप्रधानंसाधनंयतइतिब्रह्मतर्के ॥ [२]शब्दाद्यानभआद्याश्चमनोयुक्तेंद्रियाणिच । अ
हंकारोमहांश्चैवत्रयोविंशतिकोगणः । देवतेंद्रिययोरैक्यान्नपृथग्गणनंतयोः । प्रकृतिस्तुचतुर्विंशापंचविंशो
हरिःस्वयं । यदाजडांशस्वीकारोजीवस्तत्पंचविंशकः । षड्विंशकोमहाविष्णुःश्रियावासप्तविंशकइतितत्त्व
निर्णये । त्रयोविंशतितत्त्वानिप्राविशद्रमयासह । कालाख्ययास्वयंविष्णुःशक्यत्वाच्छक्तिरूपया ॥ [३]सर्वचे
ष्टकरूपेणस्वसामर्थ्येनकेशवः । तानिभिन्नानितत्त्वानियोजयामासचांशतइतिच ॥ [४]मात्राभिरंशैः । ईश्वरो
दैवमुद्दिष्टंसर्वस्यापिप्रभुत्वतइतिच ॥ [५]आत्मशक्तिःप्रकृतिः ॥ [६]पुरुषेणात्मभूतेनेतियोंडमसृजत्सएषइत्युक्तः ।
आद्योवतारोविष्णोस्तुपुरुषोनामकीर्तितः । असृजत्समहत्तत्त्वंसएवांडंसमाविशत् ॥ [७]सब्रह्मणोहृदिस्थत्वा

भागव० हृदयंचेतिकीर्त्यतइतिच । प्राणादिपंचकंचैवतथानागादिपंचकं । सनागकूर्मकृकलदेवदत्तधनंजयाः । तात्पर्य
एवंतुदशधाप्राणअध्यात्मादित्रिधाखिलाइतिचव्योमसंहितायां । प्राणःप्रथमजोयस्तुप्रधानोवायुरीरितः । ३।७
॥२५॥ त्वगात्माद्यास्तुतत्पुत्राद्धिधाभूतमुदाहृतमितितत्त्वनिर्णये ॥ [२६] अहंसत्वमितिद्वेधाब्रह्मनाड्याअवांतरं । कर्तृ
नामाह्यहंकारस्त्वहंनाड्यांव्यवस्थितः । तत्त्वनाड्यास्तथाचित्तमभिमानोहरस्तथा । अहंनाड्यांसत्वनाड्यांब्र
ह्माचैवव्यवस्थितः ॥ [२४] आत्मनाड्यांतथाबुद्धिस्तत्रस्थश्चबृहस्पतिरितिच॥ [३०] ब्रह्माभिमानीतुभृगुरजनिब्रह्मणोमु
खात् ॥ [३१] क्षत्राभिमानीतुमनुर्ब्रह्मबाहोरजायत ॥ [३२] ऊर्वोर्विडभिमानीचवास्तुः ॥ [३३] पादात्कृतिस्थता । एतेपूर्वंहरे
र्जाताब्रह्मणस्तदनंतरं । एवंरुद्राच्चवायोश्चतदंतस्थहरेर्यतइतिषाड्गुण्ये ॥ [३४] अधिकत्वाद्देवशब्दोदैवतेष्वधिको
यतः । दैवंहरिःकर्ममूलंकृतिरित्येवभण्यते । व्याप्तत्वादात्मशब्दश्चश्रीपतित्वाच्चमाधवइतिच ॥ [३९-४०] आत्माब्रह्मा
नवेद । अहंरुद्रः । गुणपूर्तेरात्मशब्दोब्रह्माहीनत्वतोहरः । अहंशब्दस्तथाप्येतौनजानीतोहरिंपरमितिब्राह्मे ।
भगवतोमायांभगवतोमहिमानं । मायातुमहिमाप्रोक्ताप्राचुर्येतुमयज्यतइतिपाद्मे । आत्मवर्त्मापरमात्मग ॥७८९
तिः ॥ ॥ इतितृतीयतात्पर्येसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

क्रीडायामुत् । अर्हस्यापूर्णसुखस्य । अन्यतःअरतेः ॥ दुर्भगक्लेशशरीरस्थत्वात्तस्यापिभाव्यं । नचतद्युज्य
ते ॥ [९]सेयंभगवतोमाया । अयंहिभगवन्महिमा । तस्यकार्पण्यंबंधनादिनयुज्यतइतियदुक्तंतन्न्याय्यमेव ।
दुर्भगादिशरीरस्थस्यापितद्दोषास्पर्शएवतन्महिमेत्यर्थः । कथंदेहपरोदेवोनलिप्येतहिबंधनैः । कथंनदुःखीस
भवेद्दुःखीचेदीश्वरःकुतः । महिमापरमस्यैषयद्देहस्थोनबाध्यते । यदद्दुःखीसईशानोमायेतिमहिमोच्यते । प्र
धानंमयइत्याहुःप्राधान्यान्मयताभवेत् । अतोमायामयंप्राहुर्महामायमनामयमितिभाल्लवेयश्रुतिः । अलु
प्तबोधरूपत्वान्नासौप्राकृतदेहवान् । नचसृष्ट्यादिकंभ्रांतिर्भ्रांतिवादाहिदानवाः । अतोभ्रांत्यादिसंबंधोना
स्यक्कचनयुज्यते ॥ [१०-१२]भ्रांत्याजीवस्यसंसारईशज्ञानाद्विलीयते । भ्रांतिर्देहाद्यभिमतिरीशज्ञानाद्विनश्यतीति
ब्रह्मांडे ॥ [१३]इंद्रियोपरामाख्यःपुरुषार्थोमुक्तिः ॥ [१५-१८]स्वरूपसामर्थ्याश्रयं । यद्याहृतं । अपार्थंनिर्मूलंचदेहसंबंधि
त्वाद्याभाति । विश्वमूलंब्रह्मचयन्ममज्ञानाद्बहिर्नभवति । तस्माद्भयत्रधावति । तस्मादंतरितोस्मि । त
थापितांप्रतीतिंपराणुदे । आत्मनस्तुगुणाभावंवदतोनत्वसत्यता । अपृष्टस्यदमार्थंचगुणायैवभवत्यपीतिव्या
सस्मृतेः । विद्यमानमप्यनुभवमन्यथावदतिविदुरः । द्रोणद्रौणिकृपाःपार्थाभीष्मोविदुरसंजयौ । येचान्येतत्र

देवांशाःसम्यक्तत्त्वापरोक्षिणइतिस्कांदे ॥ [21-24]विराजंब्रह्माणं । ब्रह्माणंप्राविशद्विष्णुःसहस्राक्षःसहस्रपादितिब्रा
ह्मे ॥ अनुप्रविश्यब्रह्माणंप्राणंदशविधंतथा । इंद्रियाणींद्रियार्थांश्चवर्णांश्चैवासृजद्धरिरितिगारुडे ॥ [29]विकर्षणं
॥२६॥ विभागः ॥ ॥ इतितृतीयतात्पर्येअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ॥
[4]आधारआश्रयोधिष्ण्यंनिधानंचाभिधीयतइत्यभिधानं ॥ [13]उदकंवायुनाशुष्कंभिन्नंपद्ममभूद्धरेरितिपाद्मे ॥
[14]आत्माविष्णुरस्ययोनिः ॥ [15]पद्मसंस्थाद्धरेस्तत्रब्रह्माजनिचतुर्मुखइतिच । सर्वगुणावभासंपृथिव्यात्मकं । पृथि
व्यांहिसर्वेशब्दादयोगुणाअवभासंते । तस्यासनविधानार्थंपृथिवीपद्ममुच्यतइतिमोक्षधर्मे । प्रधानवाचकस्त्वे
कश्चानन्यःकेवलःस्वयमितिब्राह्मे ॥ [18]सताब्रह्मणा । सब्रह्माचिंतयत् कुतोनुपद्मंब्रह्मणःस्यादितीतिमैत्रायणश्रु
तिः ॥ [26]भिन्नमन्येभ्योविलक्षणं ॥ [29]तस्मादव्यक्तमुत्पन्नंत्रिगुणंद्विजसत्तमेतिमोक्षधर्मे ॥ [31]सूर्येंदुवाय्वग्न्यादि
भिस्त्रिधाम्नोविष्णोरगच्छद्भिःप्राधानिकैः । मुक्तवाय्वादिभिर्विष्णुंवृतंब्रह्माददर्शह । तदन्याभावतोनान्यदतस्त
त्स्रष्टुमैच्छतेतिब्रह्मांडे ॥ ॥ इतितृतीयतात्पर्येनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥७९०
स्वतोनास्तितदधीनविद्यमानमप्यशुद्धं । यच्चस्वनानात्वंतदपिस्थानभेदादसदेवभाति । एकोपिस्थानना

नात्वान्नानेवहरिरीयते । सर्वांतर्यामिणस्तस्यनभेदोविद्यतेक्कचिदितिब्रह्मवैवर्ते ॥ यन्नाभिपद्मभवनादहमा
विरासं । यच्चेदंभगवत्स्वरूपमानंदमात्रंपश्यामि । यच्चाश्रितोस्मिअतःपरंनास्ति । अतोनज्ञायतइतिअवद्यम
त्युत्तमापेक्षया । अनादिगृहीतमेवनेदानींगृह्यते । यत्तद्दिव्यंहरेरूपंक्षीरसागरमध्यगं । ज्ञानानंदैकमात्रंच
नततःपरमंक्कचित् । अनादिनित्यादव्यक्तात्तस्माज्जज्ञेचतुर्मुखइत्यध्यात्मे । भूतेंद्रियाणामात्मकं । यच्चाप्नोती
त्यादेः ॥ इंदिव्यक्तंतुयद्रूपंहरेर्गंधःसउच्यते । उत्तमानांतुपादेनसर्वंरूपंतुभण्यते । गंधगंधवतोर्यस्मान्नभेदः
क्कचनेष्यतइतिब्रह्मतर्के ॥ मायाबलंभगवदिच्छाबलं । ज्ञेयत्वंदुर्घटस्यापिघटनाधिकशक्तिता । अभेदईश्वरेणा
पिसृष्ट्यादावंतरंगता । उच्येतयस्याःसामायाहरेरिच्छाथवाबलं । भगवत्तंत्रतायस्यास्तद्धार्यात्वंसुरूपता ।
उच्येतमायासातुश्रीर्दोषयुक्ताजडास्मृता । परिणामिनीचयस्यास्तुदोषाश्चेतननतातथा । शैवलीनामसा
मायाजगद्बंधात्मिकासदेतिब्रह्मतर्के । ध्यायेमंस्येतथापश्येश्शृणोमीतिविभक्तता । जीवस्यतुहरेरिच्छाबला
दिंद्रियभुक्तयइतिषाड्गुण्ये । इंद्रियाणांभोगार्थं । व्यर्थापियज्ञादिक्रियार्था ॥ अंथैरध्याहृतानिकरणानि
येषां । अज्ञानंतुनिशाप्रोक्तादिवाज्ञानमुदीर्यतइतिस्कांदे ॥ तैंत्तद्वपुस्तेषांप्रणयसे । यादृशोभावितस्त्वो

शस्तादृशोजीवआभवेदितितंत्रसारे । तंयथायथोपासतेतदेवभवतीतिच ॥ [१३]सर्वभूतदययासुरगणैर्हृद्यारा
धितस्त्वंबद्धकामैर्जनैरुपचितोपचारैर्नातिप्रसीदसि । आराधितोयोब्रह्माद्यैर्भक्तिज्ञानदयादिभिः । किंतस्य
कामुकजनैःकृतयापरिचर्ययेतिसत्यसंहितायां ॥ [१४]ईशस्यापूर्णताज्ञानंविष्णोरन्यस्यचेशता । भेदस्तस्यावतारे
षुजीवस्येशत्वमेवच । तथाजीवत्वमीशस्यजडाभेदस्तयोरपि । भेदमोहइतिप्रोक्तःससदानहरौक्वचित् । अ
न्येषांतत्प्रसादेनशनैर्यातिसतामपीतिस्कांदे ॥ [१५]भक्तिविवशाः । येभक्त्याविवशाविष्णोर्नाममात्रैकजल्प
काः । तेपिमुक्तिंव्रजंत्याशुकिमुतध्यायिनःसदेतिव्योमसंहितायां ॥ [१६]ब्रह्मादिभावोविष्णोस्तुतन्नियामक
ताभवेत् । मत्स्यादितातत्स्वभावोनान्यथाक्वचिदिष्यतइतिवामने । अनंतासनवैकुंठक्षीराब्धिस्थोहरिस्त्रिपा
दितिच ॥ [१७]नित्यंज्ञानदृशानित्यंलवकालमपीश्वरः । पश्येत्तात्कालिकंचैवतस्मादनिमिषोहरिः । कालस्या
निमिषत्वंचलवादेर्नित्यवीक्षणादितितंत्रसारे ॥ [२०]अनिरस्तरतिर्नित्यरतिः ॥ [२१]स्वसामर्थ्यात्स्वकर्माणिरमयास
हकेशवः । कुरुतेस्वयमेवैषकानिचित्पुरुषोत्तमइतिनारदीये ॥ [२२]आत्मशब्दस्यमुख्यार्थोविष्णुरेकःसनातनः ।
संदेहदेहमनसोबुद्धिजीवाःस्वयंतथा । ब्रह्माप्यमुख्याःक्रमशउत्कर्षोह्यात्मताभवेदितिप्रकाशसंहितायां ॥

[२९]प्रार्थनमपिमत्प्रेरणमेव ॥ [३०]तपआलोचनंप्रोक्तविद्यानिष्ठाप्रकीर्तितेतिकपिलसंहितायां ॥ [३१]देहेदेहेहरिस्तस्मिं
ल्लोकाःसर्वेप्रतिष्ठिताः । अंगुष्ठमात्रेपिपरेपरशक्तिर्यतोविभुरितिच । आत्मनिस्थितेमयि ॥ [३३]स्वरूपेणमयोपे
तंहृदिस्थंजीवरूपंहिपरमेश्वरसहितंभवति । त्यक्त्वादेहाद्यात्मभावंजीवरूपेहृदिस्थिते । दृष्ट्वात्मभावंतंचापि
हरिपादाब्जसंस्थितं । यदापश्यत्यापरोक्ष्यात्तदामुक्तिंव्रजत्यसावितिदत्तात्रेययोगे ॥ [३६]भूतेंद्रियमनोबुद्धित्रि
गुणादिषुसर्वशः । युक्तंनियामकतयापश्यज्ञानातिकेशवमितिच ॥ [३९]सार्वज्ञादिगुणैर्युक्तंसत्वादिगुणवर्जि
तं । योजानातिहरिंतस्यप्रीतोभवतिकेशवइतिव्योमसंहितायां । [४०]आधिकारिकदेवानांस्वाधिकाराधिकाम
नं । भवतिप्रीतयेविष्णोर्भक्त्याद्यैरपियत्सदेतिच ॥ [४१]निःश्रेयसंराज्यं । मोक्षेपिरंजनीयामत्प्रीतिरेव । मुक्त
स्यापिहरेःप्रीतिःसर्वतोप्यनुरज्यतइतिवामने ॥ [४२]सर्वतोपिप्रियोह्यात्मातस्यापिप्रियतांहरिः । आपादयति
यत्तस्मात्स्वात्मनोपिप्रियोहरिरितिब्रह्मवैवर्ते ॥ ॥ इतितृतीयतात्पर्येदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥
[४]आत्मनिपरमेश्वरेमनआवेश्य॥[६]अनिमित्तस्यब्रह्मार्पणबुद्ध्याकृतस्य।अइतिब्रह्मेतिश्रुतेः॥[१०]लक्षणंलक्ष्यमात्माच
स्वरूपमितिकथ्यतइत्यभिधानं ॥ [११]गुणव्यतिकरमाकरोतितद्द्रष्टा । अप्रतिष्ठितोन्यत्र । सभगवःकस्मिन्प्रतिष्ठि

भागव० तइतिस्वेमहिम्नीतिश्रुतिः । तदुपादानं । गुणव्यतिकरोपादानकर्तारं ॥ [१२]सृष्ट्याद्यर्थत्वेनतस्यपुरुषस्य । ब्रह्म तात्पर्य
विष्णुमहेश्वरइतित्रीणिरूपाण्यात्मनासृष्टानि । ब्रह्मनिर्मातृकं । माययासामर्थ्येन । तत्रयत्संहर्त्रीश्वराख्यंरूपं ३।११
॥२८॥ तत्कालाख्यं । कलछेदनइतिधातोः । अथत्रयीवावप्रकृतिःसत्वंरजस्तमइतितांनारायणःपर्यपश्यदनन्यप्रतिष्ठः
तंवाएतमाहुःपुरुषइतिपूर्णोह्येषभवतिसत्रेधाबभूवैषांगुणानामुपादानायविष्णुर्वावसत्वस्यरजसोब्रह्मेशोनाम
तमसःसआविवेश । ब्रह्माब्रह्माणंनामचतुर्मुखंईशईशानंनामपंचमुखंयोवाईशईशानमाविवेशतंवाएनंकालइ
त्याचक्षतेकालइत्याचक्षतइतिसौकरायणश्रुतिः ॥ [१३]सृष्टिश्चप्रलयश्चैवसंसारोमुक्तिरेवच । देवऋषिप्रभृतयोलो
काभूरादयस्तथा । अनाद्यनंतकालीनाःसर्वदैकप्रकारतः । जगत्प्रवाहःसत्योयंनैवमिथ्याकथंचन । येत्वेत
दन्यथाब्रूयुःसर्वहंतारएवते । देवैर्ब्रह्मादिभिःशप्ताऋषिभिर्मानुषादिभिः । सेतिहासैस्तथावेदैःसर्वैर्यांत्यधरंत
मः । सर्वब्रह्मत्ववेत्तारोजीवब्रह्मत्ववेदिनः । अन्यसाम्यविदोविष्णोर्विष्णुद्वेष्टारएवच । सर्वेयांतितमोघोरंनचै
षामुत्थितिःक्वचिदितिस्कांदे ॥ [१४]तामसस्यपदार्थस्यसत्वंहिलयकारणं । सात्विकस्यतमश्चैवतयोरपिरजःक्वचि ॥७९२॥
त् । गुणतोयंलयःप्रोक्तोद्रव्यतस्तुविरोधिना । कालतःकालसंख्याकोलयःसर्वस्यवस्तुनइतिब्रह्मतर्के । तमसरो

जस्तुद्विगुणंरजसःसत्वमेवच । परिमाणतएवंस्युस्त्रयःप्रकृतिजागुणाः । तत्रसत्वंकेवलंस्याद्रजस्यपिशताधिकं । सत्वंरजःशतांशंतुतमस्तत्रप्रकीर्तितं । तमस्यपितथासत्वंतमसस्तुदशोत्तरं । तद्दशांशेनतुरजोमूलजंयद्रजस्तुतत् । विलयेदशांशतःसत्वएकांशेनतमस्यपि । मिश्रितंभवतिह्येतांसाम्यावस्थांविदुर्बुधाः । यदातुतद्रजःसर्वंतमसासहसंगतं । तदात्वाहुर्महत्तत्त्वंतच्चतुर्भागसंभवं । तत्रत्रिभागोरजसएकोंशस्तमसस्तथा । तदाहुर्ब्रह्मणोरूपंगुणवैषम्यनामकं । तदेवकेवलंसत्वमितरापेक्षयाभवेत् । श्रीर्मूलसत्वंविज्ञेयाभूर्मूलंरजउच्यते । मूलंतमस्तथादुर्गामहालक्ष्मीस्त्रिमूलिका । गुणेभ्योगुणमूलाच्चयोतीतःसजनार्दनः ॥ [१५] यद्रजोमूलरजसिमूलेतमसियद्रजः । तमश्चमूलेतमसिमहत्तत्त्वंतदात्मकं । दशांशास्तत्रसत्वंस्युरेकांशोरजएवतु । तद्दशांशंतमोज्ञेयमहंकारस्तदात्मकः । सरुद्रस्तामसोज्ञेयोविरिंचापेक्षयैवतु । इतरापेक्षयासत्वंसत्वाद्यास्तद्वदस्यच । तत्तमोंशात्सात्विकांशोमनआद्याःप्रकीर्तिताः । रजसोंशस्त्विंद्रियाणितमसोंशश्चखादयइत्यादितत्त्वविवेके ॥ [१५।१६] भूतानिद्रव्यशक्तीनिभूतेषुद्रवणंयतः । तथातन्मात्रशक्तीनिशब्दाद्यात्मकतायतः । क्रियाशक्तीनिवागाद्यानींद्रियाणीतराणितु । ज्ञानशक्तीनिमनसादेवाश्चज्ञानशक्तयः । एतेषांमूलभूतत्वादहंकारस्त्रिशक्तिमान् । मानुषापे

भागव० क्षयादेवाःसात्विकाःपरिकीर्तिताः । तत्रापिसात्विकाःप्रोक्तास्तात्विकायास्तुदेवताः । तत्रापिसात्विकोरुद्र तात्पर्य
स्तत्रापितुचतुर्मुखः । अविकारौब्रह्मरुद्रौदेहभेदादिसंभवे । विकारवंतइंद्राद्यास्तस्माद्वैकारिकामताः । तएवें ३ । ११
॥२९॥ द्रियरूपेणयतस्त्वतिविकारिणः । ज्ञानमात्रगुणोद्रिक्तास्तस्मात्तैजसनामकाः । अविकारित्वयोग्यत्वंनिवृत्तं
हींद्रियेषुतु । वैकारिकत्वनामापिततस्तेषांनविद्यते । यथाविप्रकुलेमूर्खोमूर्खइत्यभिधीयते । विद्यायोग्यत्वतः
शूद्रोनमूर्खोमूर्खएवसन् । तामसानिहिभूतानिकिंचिद्व्यवहितत्वतः । ज्ञानस्यसुष्ठुज्ञत्वेपिपूर्णज्ञानोहरिःस्वय
मितिच ॥ ॐबुद्धिपूर्वमिवतुब्रह्मणोहरिबुद्धितः । अविद्यापंचपर्वैषाप्रादुर्भूतामहात्मनः । तामसानांतुभूता
नांसहस्रंसत्वभागिनां । शतांशरजसामेकतमसांसर्ववेदिनां । केवलस्तामसोयोंशःसाविद्यापंचपर्विका । जा
तातिकृष्णातद्देहाद्दैत्यरक्षःपिशाचकाः ॥ ॐद्रजोभौतिकंतेनमानुषाणांसदाजनिः । तमोगूढेनरजसात्वितर
स्थास्नुचारिणां ॥ भौतिकेनैतुसत्वेनगूढंब्रह्मणआंडजं । रूपंतत्रापितुतमःशतांशेनप्रकीर्तितं । तज्जोरुद्रस्तत
स्त्वेवमिंद्रादीनांपुनर्जनिः । गूहितंभूतरजसातत्सत्वंमानुषायदा । देवाएवंगुणास्त्वेतेसर्वव्याप्यव्यवस्थिताः । ॥७९३॥
गुणातीतंचयद्रूपंब्रह्मादीनांसुखात्मकं । चिद्रूपंतच्चसत्वस्यैवोत्कर्षोयत्रविद्यते । तच्चोत्कृष्टंतमोयत्रहीनंतत्रस्व

भावतः । उपगूहनेतुनैवास्तिविशेषोनित्यचिन्मये । प्रकृतेर्गुणरूपायामूलिकायाश्चनक्कचित् । विशेषःपरमेत
त्त्वेवासुदेवेकुतःपुनरितिच ॥ [१३]अव्यक्ताद्याःपृथिव्यंताःसर्वाःप्रकृतयःस्मृताः । तदुपादानकःसर्गःप्रकृतःपरिप
ठ्यते । अंडंतुविकृतंज्ञेयंतज्जोवैकृतउच्यते ॥ [१७]पंचपर्वात्वविद्यातुभूतेभ्योहरिणापुरा । उद्धृत्यब्रह्मणिक्षिप्तासापुन
स्तेननिःसृता । तत्स्रष्टृत्वज्ञापनायतस्मात्साप्राकृतामतेतिच ॥ [१८]एतेगुणाहरेःसम्यक्स्वातंत्र्यविषयाःसदा ।
स्वतंत्राःप्रकृतेश्चापिब्रह्मणोन्येषुतुक्रमात् । देवेष्वेवतदन्येषुपरतंत्राहितेमताइतिच । स्थास्नुभिर्नियमान्मुख्या
स्थितेर्गतिरवाप्यते । प्रायःपरोपकर्तृत्वात्तेमुख्यस्रोतसःस्मृताः ॥ [२०]नाधोनोर्ध्वंतिरश्चांतुपुनस्तत्रैवयज्जनिः ।
यज्ञोपयोगंचसतामुपकारंविनापिच । तिर्यक्स्रोतसइत्येवप्रोच्यंतेज्ञानिभिस्ततः ॥ [२४]प्रायोधोगमनंयस्मात्प्र
यत्नेनविनाभवेत् । अर्वाक्स्रोतसइत्येवमानुषाःपरिकीर्तिताः ॥ नियमा[११]दूर्ध्वगंतारोदेवामोक्षैकभागिनः । ऊ
र्ध्वस्रोतसइत्येवतस्मात्तेपरिकीर्तिताइतिब्राह्मे ॥ तिर[२५]श्चांस्थावराणांचबुद्धिपूर्वप्रवर्तिनां । असुराणांरक्षसांवापि
शाचानांतथैवच । अर्वाक्स्रोतस्त्वमुद्दिष्टंनियमादसुरादिनामितिच ॥ [१६]मुख्यस्रोतसइत्यस्यार्थउत्स्रोतसइति ।
ऊर्ध्वइत्येवयैस्तूच्चतमएवाभिधीयते । ऊर्ध्वस्रोतसएतस्माद्देवाएवनतत्परे । उच्छब्दउच्चमात्रेपितस्मात्स्थास्नुषुभ

ण्यतइतिच । [२०]तिरश्चीनाःस्थावराश्चअंतस्पर्शाइतीरिताः । यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यांहृद्गज्ञानंनशास्त्रतइतिपाद्मे ।
यदप्रयत्नाद्धृदयंगमंतदेवजानंतिनोशास्त्रयुक्तिभ्यामित्यर्थः ॥ अष्टाविंशद्विशेषेणयज्ञेषूपकृतंयतः । तिरश्चांताव
॥३०॥ देतस्माद्गण्यंतेशास्त्रवेदिभिः ॥ गौर[२१–२४]जौमहिषःकृष्णःसूकरोगवयोरुरुः । अव्युष्ट्रौचखराश्वौचतथैवाश्वतरोप
रः । गौरश्चशरभश्चैवचमरीश्वसृगालकौ । वृकोव्याघ्रश्चमार्जारोहरिश्चशशशल्यकौ । कपिर्गजश्चगोधाद्याजल
जाःपक्षिणस्तथेतिब्रह्मांडे । कूर्मोजलजत्वेनाष्टाविंशत्स्वंतर्भूतोपिपंचनखत्वप्रदर्शनार्थंपृथगुक्तः । तत्तदाकार
संयुक्तान्सृज्यान्स्त्रष्टारमेवच । यःसदासंस्मरेद्योगीनसभूयोभिजायतइतिस्कांदवचनात्प्रसिद्धानामपिद्विश
फादीनांस्मरणविधानार्थमुक्तिः । उच्यतेसुप्रसिद्धंचस्मरणार्थंचकुत्रचित् । अप्रसिद्धज्ञापनार्थंद्विधाशास्त्रव
चःस्मृतमितिषाड्गुण्ये । वल्गूरोनृत्तपक्षीचसलल्लूकश्चकथ्यतइत्यभिधाने ॥ [२]अष्टाविंशत्प्रधानास्तुतिरश्चांयास्तु
जातयः । योयस्यसदृशस्त्वन्यःसतत्रांतर्गतोभवेत् । जलजांतर्गताःसर्पाःकीटाद्यायाश्चजातयः । तेषांजल
प्रधानत्वाच्छरीरस्यतुसर्वशइतिसत्यसंहितायां ॥ [२५]रजोनिष्ठास्तमोनिष्ठाद्वेधार्वाक्स्रोतसःस्मृताः । असुराद्यास्त
मोनिष्ठामानुषास्तुरजोधिकाइतिव्योमसंहितायां । दुःखेचसुखमानिनोसुराः । सर्वार्थान्विपरीतांश्चबुद्धिःसा

पार्थतामसीतिवचनात् । सुखेसुखैकभावास्तुदेवानैवंतुदानवाइतिषाड्गुण्ये ॥ [२६]कुमारंतीतिकौमारादेवानामं
डजोद्भवः । वैकारिकाणांजननात्प्राकृतोवैकृतश्चसः । वैकारिकेष्वेवान्येषामीषद्भोगित्वहेतुतः । उभयात्म
कत्वंतेनैवप्रोच्यंतेष्टगणाअपीतिच । देवसर्गश्चेतिचकारार्थउभयात्मकइतिवैकारिकस्तुदेवसर्गःप्राकृतत्वे
नोक्तः ॥ [२७।२८]प्रोक्ताअष्टविधादेवाविबुधाःसर्वएवतु । पितॄणांशतमेवात्रअसुरास्त्रिंशदेवच । गंधर्वाप्सरसांचैवद्वि
शतंपरिकीर्तितं । सप्ततिर्यक्षरक्षस्सुत्रिंशच्चारणजातिषु । शतंसिद्धास्तथान्यासुसप्ततिःसर्वजातिषु । ऊर्ध्व
स्रोतसएतेवैअन्येर्वाक्स्रोतसःस्मृताः । वैकारिकेषुदेवेषुएतेवैमुख्यभोगिनः । अभोगिनस्तदन्येतुदेवाएते
ततःस्मृताः । सर्वज्ञास्तेसहाराध्याभक्तास्तेष्वंतरेवच । नृत्तगानादिकर्तारोवाहनादिकृतस्तथा । सिद्धसिद्धे
तिवक्तारश्चाराश्चैषांक्वचित्क्वचित् । सेवाकराइतिह्येतैर्भेदैरष्टविधामताः । अन्येचयेतुसर्वज्ञाविबुधास्तेप्रकीर्ति
ताः । तथान्येकर्मभिस्तैस्तैरष्टभेदांतरंगताइतितत्त्वविवेके । यदिदेवादयोदोषाज्जायेरन्मानुषादिषु । तथापि
देवाविज्ञेयासुराद्यास्तुतथाध्रुवमितिच ॥ [२९]गुणात्कुतोहरिर्नित्यंगुणानांमध्यगोयतः । अनहंवेदनात्तस्यगुणासं
स्पर्शएवचेतिच । सृष्ट्वादेवादिदेहान्सआत्मानंबहुधाकरोत् । तन्नियंतृतयात्मानंप्रकृतिंदेहभेदतइतिनारदी

ये । कर्ताचकरणंचैवकर्मचैवस्वयंहरिः । आत्मानोबहुधाभावेप्रकृतेस्तुस्वतंत्रतेत्याग्नेये ॥ ॥ इतितृतीयता
त्पर्येएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
॥३१॥ कालपरिमाणंदर्शयितुंद्रव्यपरिमाणंदृष्टांतत्वेनदर्शयति । मनुष्यादेवलोकेपिविशेषेणैवदर्शने । अंशांशि
त्वविशेषंतुयस्यद्रष्टुंनशक्नुयुः । चरमोविशेषइतितंमुनयोब्रूयुरंजसा । परमाणुःसविज्ञेयःकणादाद्यानिरंशि
नं । अनंतांशयुतत्वेपियंब्रूयुर्भ्रांतिदर्शनात् । ततोपिपरमाणुत्वंतदंशानांतुयद्यपि । अनंतत्वाद्विवेकार्थ
मस्योक्तापरमाणुतेतितत्त्वविवेके । अनेकांशैरासमंताद्युतः ॥ कालतोदेशतोगुणतश्चपरममहत्त्वंसतःपर
ब्रह्मणएव । सच्छब्दोन्यत्राप्युपचारतोभवतीत्यतःपदार्थस्येति । सत्पदस्ययोमुख्याभिधेयस्तस्य । मुख्या
भिधेयस्त्वर्थस्याद्वाच्यमन्यच्चभण्यते । अमुख्येस्वर्थशब्दस्तुनीचोपरिहितोभवेदितिब्रह्मतर्के । यद्वेवसमः
प्लुषिणेत्यादिनान्यत्रस्थितस्यतत्परिमाणत्वमप्यस्तीत्यतःस्वरूपावस्थितस्येति । जगदावरकस्यस्वरूपस्यत
तःकिंचिन्महत्वमित्यतःकैवल्यमिति । तत्रापिबहुविधानिरूपाणितस्यसंतीत्यविशेषइति । सर्वगतेप्रादे
शमात्रमपिविद्यतइत्यतोनिरंतरइति । परब्रह्मणोयःकेवलभावः । अंडाद्यंतःप्रविष्टंतदावरकंतस्यैवपरमपुरुषा

दिरूपांतरंतदेकदेशं(प्रादेशःप्रादेशमात्रादिविशेषं)चविनायत्सर्वगतंरूपंतदेवपरममहान् । कालकोटिविहीनत्वंकालानंत्यंविदुर्बुधाः । देशकोटिविहीनत्वंदेशानंत्यंतथैवच । गुणानामप्रमेयत्वंवस्त्वानंत्यंविदोविदुः । आनंत्यंत्रिविधंनित्यंहरेर्नान्यस्यकस्यचित् । तस्यसर्वस्वरूपेष्वप्यानंत्यंतुत्रिलक्षणं । तथापिदेशतस्तस्यपरिच्छेदोपिविद्यते । परिच्छेदस्तथाव्याप्तिरेकरूपेपियुज्यते । तस्याचिंत्याद्भुतैश्वर्याद्व्यवहारार्थमेवच । गुणतःकालतश्चैवपरिच्छेदोनकुत्रचित् । व्याप्तत्वंदेशतोप्यस्तिसर्वरूपेषुयद्यपि । नचभेदःक्वचित्तेषामणुमात्रोपिविद्यते । तथापिविद्यतेणुत्वंयस्मादैश्वर्ययोगतः । तस्माद्व्यवतारार्थमव्याप्तत्वंचभण्यते । यत्तस्यव्यापकंरूपंपरंनारायणाभिधं । शून्यंब्रह्मेतितत्प्राहुर्द्वितीयंस्रष्टृयत्ततः । परमःपुरुषोनाममितंतद्देशतोविभोः । तृतीयंवासुदेवाख्यंजगदावरकंमितं । देशतोजगदाविष्टंतुरीयंविष्णुनामकमितिब्रह्मतर्के । सर्वगतस्यापिब्रह्मरूपस्यकालादिरूपयाप्रकृत्यासमव्याप्तावपिदार्ष्टांतिकांतर्भावात्तदन्यस्मिन्नवस्थानाच्चस्वरूपावस्थितस्येत्युक्तं । देव्यांकालादिरूपिण्यांस्थितंब्रह्मापिसर्वगं । उच्यतेऽनन्यगंयस्मादात्मवत्साहरेर्विभोः । महदादिगतंयत्तुतदन्यगतमुच्यतइतिब्राह्मे ॥ [314] अनुमितःशास्त्रलोकानुसारेणज्ञातः । अनुमेतिद्वयंप्राहुर्यथाज्ञानंचलिंगजमि

त्यभिधानं । यावंतंदेवलोकस्थोमानुषस्त्ववधारयेत् । महाप्राज्ञोदेवजूकःसकालःपरमाणुकः । सर्गाद्यैरनव
च्छिन्नस्तदनंतरइत्यपि । तथैवपरमाण्वादिविशेषात्मापिनोभवेत् । पूर्वापरादिभेदोनसकालःपरमोमहानिति
॥३२॥ ब्रह्मतर्के । स्वरूपावस्थितस्यकैवल्यमविशेषोनिरंतरइत्येतानिविशेषणानिक्रमेणपरममहतःकालस्याप्यत्रोक्ता
नि । देशतःकालतश्चैववस्तुतश्चत्रिधाहरेः । यथानंत्यंनचान्यस्यप्रकृतेर्देशकालतः । तथाशब्दस्यकालस्यदे
शानंत्यंनकालतः । कालशब्दात्मिकासैवतथापितुहरेःसदा । नास्याःसामर्थ्यलेशोपिज्ञानानंदगुणेष्वपि । ज्ञेय
स्तदवरोवायुःशेषवींद्रहरास्ततः । अवरास्ततइंद्राद्यागुणैःसर्वैर्नसंशयइतिब्रह्मवैवर्ते । अण्वादिकालसंस्थान
भोक्तृत्वात्परमेश्वरः । अण्वादिनामवाच्योसौकालश्चेत्यभिधीयतइतिच । सतोब्रह्मणःअविशेषंस्वरूपंयःका
लःकालांतर्यामीतदेवब्रह्मभुंक्ते । तदपिब्रह्मपरममहान् । तस्यापित्रिधापरिच्छेदाभावात् । सर्वंसर्वत्रभोक्ता
पिविशेषादेकभोक्तृवत् । स्थितोहरिरचिंत्यात्मानिजैश्वर्यादजोविभुरितिब्रह्मतर्के ॥ अंगात्दृष्टिविषयं
प्राप्यज्ञातइत्यर्थः ॥ राशिभेदात् । ऊनातिरेकात्सप्तवेति ॥ काकणिकाचतुष्कंतुविंशांशेत्यभिधीयते । कृष्ण ॥७९६॥
लेत्यपितंब्रूयुस्तैश्चतुर्भिस्तुमाषकं । चतुरंगुलदीर्घेतुकृतेमाषचतुष्टये । यावत्स्यात्परिणाहेनतावद्द्वारंविधीयते ।

प्रस्थस्यनाडीपात्रस्यषट्दलस्यशुभेजले । भाराधिक्येनोदकेनक्षिप्रंपूर्तिर्भविष्यति । अतिशैत्येकलंकेचना द्येनैवतुपूरणं । तस्माद्वसंतकालेतुप्रयागस्थोदकेनतु । नाडीशुद्धिपरीक्षास्यादन्यथानसमंभवेदितिपाद्मे । निर्मलेनसमोष्णेननित्यसूर्यांशुवारिणा । प्रवाहगेनकार्यास्यात्कालशुद्धिःसदैवत्विवितिब्रह्मांडे ॥ [१०]यत्रोभयोः सशब्दःस्यात्तत्रद्विवचनेप्युभइत्यभिधानं ॥ [१४]ईडावत्सरनामासौनक्षत्रद्वादशोस्थितः । तिथीनांद्वादशावर्तैर्यो हरिःसोनुवत्सरः । वत्सरोयःस्थितस्त्वह्नांषष्ट्युत्तरशतत्रये । गुर्वावर्तेद्वादशांशेयःस्थःसपरिवत्सरः । सौरद्वादश केमासेयःस्थःसंवत्सरोहरिः । एवंसकालनामापिकालस्थःपरमेश्वरइतिब्रह्मतर्के ॥ [१३]सर्वदादर्शनात्तस्यानिमि षत्वंविदुर्बुधाः । सततंगमनाद्वापिकालस्थस्यमहात्मनइतिच ॥ [१५]अभ्रमायभूतभेदकः । ऋतुभिःस्वप्रज्ञाभिः । भूतानांज्यैष्ठ्यकानिष्ठ्यज्ञस्थैयज्ञादिवृत्तये । बोधयन्सृज्यशक्तिंचकालस्थोवर्ततेहरिरितितंत्रप्रकाशिकायां ॥ [२३]दिनस्थोभगवान्भोक्ता ॥ [२४]युगैकसप्ततेरूर्ध्वंसार्धाष्टादशलक्षकं । वत्सराणांमनोर्भुक्तिःसहस्रंचतुरुत्तरं । शता नांप्रलयश्चैवपंचोत्तरमथापिच । आद्येषुषट्सुप्रथमेद्विसहस्रंप्रकीर्तितं । वत्सराणांमनोरंतरेवमिंद्रादिनांभवेदि तिमहावाराहे ॥ [२७]ब्रह्मणाकालनाम्नातुसहशेतेहरिर्निशीतिब्राह्मे ॥ [३२]अस्यब्रह्मणः । ब्रह्मणोदिनमित्युक्तत्वात् ।

भागव० नायुर्मानंभगवतःकस्मिन्रूपेपिविद्यते । अनादित्वादमध्यत्वादनंतत्वाच्चसोव्ययइतिहरिवंशेषु ॥ [३८]यमःका तात्पर्य
लोमानुषाणांतस्यकालःसुदर्शनः । तस्यापिरुद्रस्तत्कालोब्रह्मादुर्गापितस्यतु । साब्रह्मप्रलयेदेवीवर्ततेचक्ररू ३।१३
॥३३॥ पिणी । संहरंतीसदालोकान्सैवब्रह्मादिष्वस्थिता । तस्यानियामकोविष्णुःपरःकालःसउच्यते । कालाभिमा
निनीसैवप्रभुर्नजगदीशितुः । तस्याःप्रभुःसएवेशोविष्णुःसर्वेश्वरेश्वरइतिच ॥ [३९।४१]दशेंद्रियाणिचमनोभूतान्यंड
गतानितु । विकाराइतिविज्ञेयाभूताहंमहतःपरइतिच । पृथिवींविशेषइत्याहुःशब्दादीनांबहुत्वतः । सासूक्ष्म
त्वाद्वृणोत्यंडंद्विगुणातुदशोत्तराः । अबादयःप्रकृत्यंताअष्टप्रकृतयःस्मृताइतिच । अंतर्गताःशरीराणि । शरी
राणांबहुत्वेनअतीतानागतैस्तथा । अस्यैवदेवकायेषुप्रतिप्रतिचदर्शनात् । विष्णुसामर्थ्यतोंडानांबहुत्वंना
न्यथाभवेदितिब्रह्मतर्के । एकमंडंबहुत्वेनप्रत्येकंरोमकूपगं । ब्रह्मापश्यत्तथात्मानंहरेस्तेषुपृथक्पृथगितिब्रह्मां
डे । बृहदंडमभूदेकमितिचभारते । धामगृहमंडराशयः ॥ ॥ इतितृतीयतात्पर्येद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
[२]तमस्तुशार्वरंप्रोक्तंमोहश्चैवविपर्ययः । तदाग्रहोमहामोहस्तामिस्रःक्रोधउच्यते । मरणंत्वंधतामिस्रमविद्यापं ॥७९७
चपर्विकेतिभारते । तमोज्ञानंविपर्यासोमोहोन्येतुतदाग्रहाइतिहरिवंशेषु ॥ [४-२३]कालतोबलतश्चैवज्ञानानंदादि

कैरपि। सर्वैर्गुणैर्विष्णुरेवश्रेष्ठस्तदवमारमा। अनंतांशेनकालात्तुसमातस्याश्चतुर्मुखः। अवरोबहुलांशेनत
त्समोवायुरुच्यते। नियमाद्वायुरेवैकोब्रह्मत्वंयातिनापरः। तस्मात्समानतामुक्तौवायुत्वेकिंचिदूनता। दश
वर्षंतुतत्पश्चाज्जननंतत्स्त्रियोरपि। आनंदादिस्तद्दशांशःकालःसंवत्सरात्परः। यावत्पश्चाज्जनिस्तावत्पूर्वंदेह
क्षयोभवेत्। ब्रह्मवाय्वोस्तुयेदेव्यौतद्दशांशःसुखादिकः। शेषस्यगरुडस्यापिकालोदिव्यसहस्रकः। शेषरुद्रौ
ब्रह्मवायूयथातद्वत्परस्परं। तद्देव्यस्तद्दशांशाःस्युस्ततस्त्विद्राद्योमताः। एवंमुक्तौचपूर्वंचनान्यथाक्वचिदिष्य
ते। अन्यथोक्तिर्यत्रचस्यात्तन्मोहार्थंभविष्यति। पूर्वापरविपर्यासोबहुरूपत्वहेतुतइतिविष्णुकृततत्त्वविवेके।
अथातआनंदस्यमीमांसा। देवासुरेभ्योमघवान्प्रधानइत्यादिच। इंद्राद्याःसनकाद्याश्चदक्षाद्यायेपिचापरे।
ऋषयोमनवोदेवास्तद्दशायेचकेचन। उमायाअवराःसर्वेगुणैःसर्वैर्नसंशयः। तत्समोनभविष्योवानभूतोद्य
तनोपिवा। ऋतेहरिंब्रह्मवायूशेषवींद्रान्सभार्यकान्। शंकरंचेतिवेत्तव्यमन्यन्मोहार्थमुच्यतइतिविष्णुकृततत्त्व
निर्णये॥ [३३] यांतत्याजविभुर्ब्रह्मामानुषीवाक्सास्मृता। सरस्वतीनिजाभार्यादेवींवाचंतुतांविदुरितिच॥ [३४] अ
भिमानितःशब्दतश्चब्रह्मावेदान्ससर्जह। यज्ञादींश्चकृपेवाचातथासर्वाभिमानिनः। इतिहासपुराणेतुश्रुत्वाहरि

भागव० मुखात्स्वयं । भारतादीन्विनापश्चाद्धरिणान्यैश्चनिर्मितानिति ॥ [४२]प्राजापत्यंब्रह्मचर्यमेकभार्यर्तुगामितेतिव्या तात्पर्य
सस्मृतौ । वार्तायायावरंज्ञेयमेकाहित्वमसंचयइतिच ॥ [४३]वैखानसामूलभक्षाःफलभक्षाउदुंबराः । वालखिल्याः ३।१४
॥३४॥ सर्वभक्षाःफेनपावत्सफेनपाइतिच ॥ [४४]आन्वीक्षिकीतंत्रविद्यासाचवेदानुसारिणी । विष्णुप्रोक्ताशिवाद्युक्ताज्ञे
यावेदबहिष्कृता । दंडनीतीराजधर्मस्त्रयीवेदाःप्रकीर्तिताः । वार्तावाणिज्यकादिःस्यादेताभिर्यत्तुजीवनं ।
तदान्वीक्षिक्यादिनामब्रह्मणानिर्मितंपुरेतिच । प्रणवःपूर्ववक्रात् । प्रणवःपूर्ववक्रेणभूराद्याश्चमुखत्रयात् ।
प्रदक्षिणमवर्ततवेदाश्चैवाश्रमास्तथेतिब्राह्मे ॥ [४६]स्पर्शास्तस्याभवञ्जीवात्स्वरादेहात्प्रजज्ञिरे । ऊष्माणइंद्रियेभ्य
श्चअंतस्थाबलतोविभोरितिच । यस्माद्यज्जायतेचांगात्तत्तदंगाभिधंभवेदितिच ॥ [४७]शब्दब्रह्मात्मकोब्रह्मासर्व
शब्दाभिधोयतः । ऋतेनारायणादीनिनाम्नांसविषयोयतः । व्यक्तंब्रह्मांडमुद्दिष्टमव्यक्तंमहदादिच । तद्व्या
पकत्वाद्ब्रह्मातुव्यक्ताव्यक्तात्मकःस्मृतइतिच ॥ [४९]ऋषीणांभूरिवीर्याणामितिसिंहावलोकनं । यत्रपश्चात्तनःश्रे ॥७९८
ष्ठास्तत्रसिंहावलोकनमितिब्रह्मतर्के ॥ [५०]केनैव्याप्तत्वात्कायः ॥ ॥ इतितृतीयतात्पर्येत्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥
[३३।३४]ब्रह्मजस्तुहिरण्याक्षःप्रथमंदंष्ट्रयाहतः । सएवपार्षदाविष्टोद्वितीयः(यं)कर्णताडनात् । पूर्वलयोदकेमग्नांद्वितीयं

तेनमज्जिता । भुवमुद्धरतैवासौहरिणाक्रोडमूर्तिनेतिब्रह्मांडे । व्यत्यासेनापिचोच्यंतेअविवेकेनकुत्रचित् । दु
ष्टानांमोहनार्थायतत्रतत्रकथाःक्वचिदितिस्कांदे । अविवेकेनेत्यस्यविविच्यनोच्यतइत्यर्थः । नतुकर्तुरविवेकः ।
सर्वज्ञस्यकुतोऽज्ञानंव्यासस्योदारकर्मणः । दुष्टानांमोहनार्थायेतिच ॥ ॥इतितृतीयतात्पर्येचतुर्दशोऽध्यायः १४
पि[२६]शाचचर्यामचरद्रुद्रोविष्णवाज्ञयैवतु । गर्भिणीवधनोदार्थमहोविष्णुर्विडंबकृदितिवाराहे ॥ वि[४३]ष्णुर्हस्तवधा
ल्लोकोभक्तस्यान्यस्यनक्वचित् । तथाप्यसुरमोहायनविविक्तंक्वचित्क्वचिदितिस्कांदे । हिरण्यकशिपुश्चापिभ
गवन्निंदयातमइतिच ॥ स्[४५]वतःसद्गतियोग्यस्यपुत्रादेर्हेतुताभवेत् । योग्यतानादिभक्तिःस्यादयोग्यस्यकुतोग
तिरितिब्रह्मतर्के ॥ ॥ इतितृतीयतात्पर्येपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ६९ ॥
[१४]अनिमित्तेनविष्णवर्पणेन ॥ मु[१७]क्ताश्चैवाधिकारस्थाद्वेधावैकुंठलोकगाः । अमुक्तानांभ्रमःक्वापिनमुक्तानांक्व
चिद्भवेदितिभविष्यत्पुराणे । कृष्णात्मनांनरजआदधुरितिच ॥ तिर्[१८]श्चीनाःस्थावराश्चसर्वेज्ञानाद्विकुंठगाः ।
अमुक्तामुक्तिमायांतिनियमात्कर्मणःक्षयइतिच ॥ भ[१९]क्तैरर्चितेसतिभगवतातुलसिकाभरणेकृतेतस्यागंधार्थंत
पोबहुमानयंति ॥ [२३]अरचनानुवादाः ॥ ये[२४]नृगतिंज्ञानादियोग्यांनप्रपन्नाः । तेमोहाद्भगवदाराधनंनकुर्वंति ।

धर्मज्ञानवर्जितामानुषाएवनभवंतीत्यर्थः ॥ [२८]वैकस्थयाभ्रुवासहनिर्गतेन ॥ [३०]जंयस्यविजयस्यापिकदाचिद्ब्रह्म
शापतः । कृष्णावतारपर्यंतंप्रातिकूल्यंचजायतइतिनारदीये ॥ [३२]युवयोर्यथाविरुद्धस्वभावत्वंतद्भगवद्विषय
इहशंकनीयःकः । तस्मान्निषेधोव्यर्थइत्यर्थः ॥ [३३]समस्तकुक्षौस्थितेभगवतिनहिभेदः । अस्मिँल्लोके । अंतस्थ
भगवद्रूपंबहिष्ठैक्येनपश्यंतिनभोनभसीव । तत्रप्रत्युदरभेदनिमित्तंभयंयुवाभ्यांव्युत्पादितंकिं । सर्वांतर्यामि
त्वेनाभयस्यभयमस्तीतिभावकृतः । अन्यथाकिमितिनिवारणं । सर्वोदरगतंब्रह्मयेभेदेनविचक्षते । सर्वत्रा
पिभयंतेषांमृतानांतमएवचेतितत्त्वविवेके ॥ [३४]त्रयोरिपवोदेहत्रये ॥ [३६]सुरहेलनस्यापिदंडोभवति । अत्रस्थित
योःपुनःपूर्ववन्मोहोनस्यादंशिनोः ॥ [३८]केसरारश्मयः ॥ [३९]कौस्तुभोब्रह्मणोरूपंप्राणश्चूडामणिस्तथेतिच ॥ [४२]अवि
द्यमानकरणंविद्यमानस्मृतिस्तथा । उभयंरचनंप्रोक्तंपूर्वसिद्धेषुतुस्मृतिरितिशब्दनिर्णये ॥ [४३]अक्षरजुषामपित
द्रूपसेवाभ्यासिनामपि ॥ [४४]भक्तिज्ञानपरीपाकात्किंचित्पूर्वंचमुच्यते । दर्शनेनहरेस्तत्रनानंदःपूर्णतांव्रजेदिति
ब्रह्मतर्के । अतोनपेक्षाणामानंदोद्रेकोमोक्षेच्छुभ्यः । तेषांपरिपाकतःपूर्वंब्रह्मदृष्ट्यामुक्तिप्राप्तेः । मुमुक्षोःकेव
लोभक्तोमुक्तावपिसुखीभवेदितिच । यावत्परमभक्तैस्तुभुज्यतेदुःखमुल्बणं । तावन्मुक्तौसुखोद्रेकस्तत्रचेद्ध

क्तिवर्धनमितिच ॥ ॥ इतितृतीयतात्पर्येषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥ ॥
[६]सर्वोत्तमोपिभगवान्विप्रादेःपूजनायतु । गुणलब्धिततोब्रूतेनित्यपूर्णगुणोपिसन् । ब्रूयुश्चान्येक्वचित्तत्तुतदुक्ते
रनुसारतः । उपादत्तेवरांश्चापिलोकानांमोहनायचेतिकौर्मे ॥ विप्राणांचरणपद्मपवित्ररेणोःसेवयाप्रतिलब्ध
शीलंश्रीर्नजहातीतियत् । अतश्छिद्यां । अनुक्ताश्चगुणाविष्णोरुक्तादोषानतस्यतु । अज्ञानाद्दोषविज्ञानंगुण
ज्ञानंयथार्थतइतिपैंगिश्रुतिः । विप्राणांचापिभक्तानामन्येषांचजनार्दनः । ब्रह्मणःशंकराद्वापिदेवताभ्यस्त
थैवच । आत्मनश्चश्रियश्चैवसकाशात्प्रियतामपि । पूज्यतामत्ययुक्तंचवदेत्कापिविमोहयन्नितिस्कांदे ॥ [१३]दे
वींद्योतमानां । ऋषिकुल्यां ऋषिकुलस्तुतिपरां ॥ [१५]तद्भ्रूविजृंभःपरमेष्ठिधिष्ण्यमित्युक्तं ॥ [१८]धर्मस्यापिदुर्ज्ञेयः ॥
[२०]मधुव्रतपतेः सारग्राहिणांपतेः । अंघ्रिस्थतुलसीलोकंस्थानमुरसिस्थापिस्पर्धयेवकामयाना । लब्ध्वापिव
क्षसिपदमितिच ॥ [२१]परमभागवतत्वेनतस्यामत्यादरः । नतुकामात् । हरिभक्तिर्हरेःप्रीतिर्ज्ञानानंदादयोगुणाः ।
अधिकारेचमुक्तौचब्रह्मवाय्वोश्चतत्त्रियोः । शेषवींद्रहराणांचतत्स्त्रीणांवासवादिनां । यथाक्रमंतुविज्ञेयाभ्रूमौ
कारणतोन्यथा । देहस्यलक्षणंचैवभ्रूमावप्यन्यथाभवेत् । ब्रह्मादिषुक्रमेणैवनित्यंस्याद्देहलक्षणं । श्रियोधिका

गुणाःसर्वेसर्वेभ्योनियमेनतु । उक्ताश्चैवाप्यनुक्ताश्चततोविष्णोर्नसंशयइतितत्त्वनिर्णये ॥ [22]धारणाद्भगवान्ध
र्मोयमनाद्यमउच्यतइतिशब्दनिर्णये । अनंतासनवैकुंठक्षीरसागरगैस्त्रिभिः । रक्षांकरोतिभगवान्कपिलःस
॥३६॥ त्ववर्धनात् । असत्वोपरिजश्चैवतमश्चापिनिरस्यत्विति मूर्तिभेदे । कपिलोवरदश्चैवविकलश्चेतिकथ्यतइतिच ।
अतःसत्वस्यकारणत्वमात्रंकपिलोवरदातनुः ॥ [23]आत्मैवगोपोगोपकोयस्यतदात्मगोपं ॥ [24]असुराअप्रियाश्चा
पिनित्यानंदान्नलोकवत् । निषेध्यबुद्धिविषयमप्रियंहिहरर्मतमितिच । तस्मादनभीष्टमिव ॥ [26]अंतर्भक्ताब
हिःक्रुद्धाहिरण्याद्याहरिंप्रति । सर्वक्रुद्धाःशंबराद्याअंतःक्रोधवशास्तथेतिच ॥ [28]स्वरूपश्रीस्तथाभार्याद्वेधाश्री
स्तुहरेर्मतेतिच ॥ [31]अंतर्भक्ताबहिर्वैराहिरण्याद्याहरेर्मताः । तत्रभक्त्याभवन्पूताद्वेषआवेशकान्गतः । ब्रह्मजा
असुरायेतुविष्णोःपार्षदतांगताः । कल्याद्याश्चहरेर्द्वेषमंतःकृत्वातमोगताइतिच । तस्मात्संरंभोल्पफलःकथ्य
तएव । भक्तियोगएवब्रह्महेलनानिस्तारकः ॥ ॥ इतितृतीयतात्पर्येसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥
फेट्कारश्चैवफूत्कारस्तथाकिलकिलादयः । अनुकारशब्दाविज्ञेयायेचान्येताहृशामताइत्यभिधानं ॥ [1]टंकारो ॥८००
प्यनुकारशब्दः । नाशस्तत्रसृगालानांशिवानांचान्यथास्वरइत्याग्नेये ॥ [11]खात्कारोप्यनुकारशब्दः ॥ [31]नैदेवाना

प्रजापानांविजेतावरतोविना । बलेनविद्ययावापिनसमस्ततपतीन्विना । वरोपिताद्दशोयावच्छरीरंनान्यदेहग इतितत्त्वनिर्णये ॥ ॥ इतितृतीयतात्पर्येअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ॥

[२१]अनेककल्पजननेतृत्वात्सहस्रणीः ॥ [२५]अक्षतःक्षतवद्विष्णुरसमःसमवत्तथा । अजितोजितवच्चैवज्ञोज्ञवच्चप्रकाशयेत् । सर्वरूपेष्वनंतोपिब्रह्माद्याश्चैवतन्मतेः । अनुसारितयाब्रूयुःकुर्युश्चसनदुःखभागितिब्रह्मांडे ॥ [२६]आदरं तुमुखंविंद्याच्छंबट्कारंतुभक्षणमित्यभिधानं ॥ [२७]मध्याह्नस्त्वभिजित्प्रोक्तआषाढोत्तरएवच । श्रवणस्यापिपूर्वार्धो विषुवंचाभिजित्स्मृतमितिच ॥ ॥ इतितृतीयतात्पर्येएकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥

धर्मःसत्यइतिप्रोक्तोधर्मश्चापिहरेःप्रियइतिब्राह्मे ॥ [२२]यथेच्छयैवसर्वंतुमनसादेहतोपिवा । कर्तुंशक्तोपिशस्त्राद्यालीलैवानंतशक्तितइतिवाराहे ॥ ॥ इतितृतीयतात्पर्येविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ॥

सृष्टौलयेतारतम्यंदेवानांज्ञायतेस्फुटं । तारतम्यपरिज्ञानेमहातात्पर्यमिष्यते । अतस्तद्बहुशस्तूक्तमन्यच्चैतत्प्रकाशकमितिवामने ॥ [१२]महतोब्रह्मवायूचतद्भार्येचाभिमानिनः ॥ [१३]अहंमःशेषवींद्रौचरुद्रेंद्रौकामतात्त्रियः । मनसस्त्वनिरुद्धश्चचंद्रश्चान्येयथोदितं । एवंक्रमोव्यत्ययस्तुसूक्ष्मस्थूलविभेदतः । सृष्टौगुणेचज्ञानादौमुक्तिस्थेवा

प्ययंक्रमः । नियमेनान्यथोक्तिस्तुमोहायासुरजन्मनामितिवाराहे ॥ [१५]निरात्मकःनव्यक्तस्तत्रात्मा ॥ सं[१७]स्थया
स्वयाभगवतिस्थितसामर्थ्येन ॥ [३८]ज्ञानन्नपिसमर्थोपिक्वचिद्ब्रह्माहरेःप्रियं । ज्ञात्वाकरोतिकर्माणिह्यज्ञवच्चाप्य
शक्तवदितिच ॥ [४१]व्यंसृजन्मलवद्देहंबाह्यंनतुनिजंपुरा । ब्रह्मातच्चाहरादित्वंप्रापदेवादिदैवतमितिकौर्मे ॥ [४२]ऊर्जं
सारान्नमुद्दिष्टंतद्देवपितृभक्षणमितिब्राह्मे ॥ ये[५५]पुंसःसृष्टादेवाः । दृष्ट्वातुपौरुषींसृष्टिंदेवाःसुकृतमूचिरइतिच ॥
[५२]यत्रापितुहरेर्नामतदन्यत्रप्रयुज्यते । तदांतरहरेस्तत्रगृहीतिर्नान्यथाभवेत् ॥ स्वातंत्र्यादवरत्वंचपरस्यापिप्र
युज्यते । स्थितस्यापियथाराज्ञःस्वानांजयपराजयावितिपाद्मे । अतोहृषीकेशोब्रह्मांतर्यामी ॥ ॥ इतितृती
यतात्पर्येएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
[१]शब्दविषयंब्रह्म ॥ [३]अनंतछदि । अनंतावयवं । तृतीयोतिशयइतिमहाव्याकरणे । मथनान्मिथिलोजातइ
त्यादिवच्च ॥ [५०-५१]स्वायंभुवोमनुश्चैवपृथुश्चैवार्जुनावपि । ब्रह्मशेषविपारुद्रइंद्रऋष्यादयस्तथा । विष्णवावेशयुताः
सर्वेनतुविष्णुस्वरूपकाइतितत्त्वनिर्णये ॥ ॥ इतितृतीयतात्पर्येद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥
[१६]स्वयाकांत्याऽन्याःक्षिपंतीश्रीर्यथातद्वत्स्थितां ॥ [२९।३०]ज्ञानानंदस्वरूपेभ्योरोमभ्योस्यकुशादयः । विधुन्वतःप्रयागे

तुवराहवपुषोऽभवन् । रोमाणितानिदेवस्यरूपाण्यासन्सहस्रशइतिस्कांदे । तएवासन्तेभ्यएवासन् । सप्तसुप्र
थमेतिसूत्रात् ॥ [३५]गतसारंयातयामंयामःसारइहोच्यतइतिनारदीये ॥ [३७]पर्यासेमानुषत्वेनावस्थानेपि ॥ ॥
इतितृतीयतात्पर्येत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥
[१८]देहलीद्वारबंधः ॥ [२०]कृत्रिमान्शोभार्थंकृतान् ॥ [३०]आदर्शेददर्श ॥ [३८]उद्गुणपानवीच्यः । उत्तमामृतवीचीयुक्तः ।
प्राप्तषोडशवर्षःसन्नावीच्यइतिकथ्यतइत्यभिधानं ॥ ॥ इतितृतीयतात्पर्येचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥
[१]मालिनीशालिनीमाल्याचार्याभार्येतिचोच्यतइतिच ॥ [६]नावतारेष्वपिहरेर्देहःशुक्लादिसंभवः । तथापिशुक्ल
संस्थःसन्मातृदेहंप्रविश्यच । विलाप्यशुक्लंतत्रैवकेवलज्ञानरूपकः । उदेतिभगवान्विष्णुःकालेलोकंविमोह
यन्नितिमहावाराहे । अग्निरिवदारुणीतिव्यक्तिस्थानमात्रत्वेदृष्टांतः ॥ [१०]महागुणाभिपूर्णत्वंसत्वमित्युच्यतेबु
धैरितिवामने ॥ [१०-१७]सम्यग्ज्ञानंतुसांख्यंस्यात्तदर्थोयोगउच्यतइतिकापिलेये ॥ [२६]युगत्रयावतारेणत्रियुगश्चेतिक
थ्यतइतिपाद्मे ॥ [३१]यानियानिब्रह्मादिरूपाणिरोचंतेस्वजनानांतान्येवतेव्यक्त्यर्थमभिरूपाणि । व्यक्तोभवेद्धरि
स्तत्रयत्स्थानंरचितंसतामितिकौर्मे ॥ [३३]वेदैर्वृतत्वाद्भगवांस्त्रिवृदित्युच्यतेबुधैरितिच ॥ [३५]सत्यलौकिके । यथार्थज्ञा

नविषये । आभासोज्ञानमालोकोलोकाभासश्चकथ्यतइत्यभिधानं ॥ [४०]विश्वमेतदेतादृशंअसारंयतः । अत
ईश्वरंविज्ञाय । नख्यात्युपप्लवःदुःखाज्ञानाद्युपद्रवोन ॥ [४५-४६]अनन्याधीनशक्तित्वाद्धरिःस्वइतिचोच्यतइतिमात्स्ये ।
प्रत्यग्रःप्रत्यग्रतिः ॥ भूतगर्भश्चभूतस्थःपूर्णएवंद्विरूपवान् । अतआत्मेतितंप्राहुःसदैवाप्तगुणोयतइतिच ॥
इतितृतीयतात्पर्येपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
[११]नारायणोब्रह्मवायूवींद्रशेषौहरस्तथा । कामःशक्रोगुरुर्दक्षोमन्वाद्याभास्करादयः । सर्वजीवाश्चक्रमशःपुरुषा
ख्याभिशब्दिताः । एतत्पत्न्योबंधशक्तिःस्त्रियःसर्वास्तथाजडं । क्रमात्प्रकृतिशब्दोक्तास्तज्ज्ञानाद्विप्रमुच्यतइ
तिदत्तात्रेययोगे ॥ [१३।१४]परमात्मादिकंदेहेयदध्यात्मंतदीरितमितिच । सुखंशरीरभोग्यंतुदुःखंसर्वंतथैवच । मु
क्तौविलयमायातिनित्यानंदस्तुभुज्यतइतिच ॥ [१७]बाह्येसुखेत्वनासक्तेरसुखंदुःखवर्जनात् । अदुःखंहरिभक्त्यैव
नित्यानंदंयदामनः । तदातंपरमात्मानंपश्यत्यात्मप्रसादतइतिकापिलेये । अभेदात्स्वावतारेषुनिरंतरउदाहृ
तः । गुणदेहेंद्रियाभेदात्केवलोसदृशत्वतः । अखंडपूर्णशक्तित्वादहमेकःसदामतइतिच ॥ [१९]बंधशक्तिःप्रकृत्या
ख्याविष्णुशक्त्यावियुज्यतइतिच ॥ [२२]यादृशीमयिभक्तिःस्यात्तादृश्यन्यत्रनैवचेत् । अनन्यभक्तिरुद्रेकात्साय

येवतरेत्स्मृतिमितिच ॥ [२३]ऐकःपूर्णोहरिर्नान्यस्तदन्येतद्वशामताः। इतिज्ञानंस्थिरंयत्तदैकात्म्यज्ञानमुच्यतइतिब्रह्मांडे ॥ [३१]शुक्लेनजनिरन्येषांहरेःस्वतनुवैवतु । नित्योदितज्ञानतनोःकुतःस्याच्छुक्लतोजनिरितिगारुडे ॥ [३२।३३]आनुश्राविककर्मासौश्रुत्युक्तंयोनलंघयेदितिभविष्यत्पर्वणि। सदासर्वगुणाढ्यत्वात्सत्वोविष्णुरुदीर्यतइतिकापिलेये । अपूर्णभक्तेर्मुक्तौतुनसुखंपूर्तिमेष्यति । अतस्तादृशमुक्तेश्चभक्तिःपूर्णागरीयसीतिच ॥ [३४]नेच्छंतिसायुज्यमपिफलत्वेनहरिर्यदि । ददातिभक्तिसंतुष्टआज्ञात्वेनैवगृह्णते । तादृशानांसुखाधिक्यंपुनर्मुक्तौभविष्यतीतिच ॥ [४१]आदानादिकर्तृत्वादात्मा ॥ ॥ इतितृतीयतात्पर्येषड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

[४]सपरमोनजायतेनम्रियतइतिप्रसिद्धंहि । देहाद्युपाधिभिरात्तधर्मोजीवोपिस्वप्नवद्भ्रांत्याजायतेम्रियतेच । भ्रांतित्वाद्देहात्मत्वस्य । किमुसर्वज्ञत्वस्वतंत्रत्वादिवैलक्षण्ययुक्तईश्वरः । परस्यजन्ममृत्याद्याःस्युःस्वतंत्रस्यकिंपुनः । जीवस्यापियतोभ्रांत्याजन्ममृत्यादिसंगतिरितिमहाकौर्मे ॥ [५]उपागतांसमीपस्थां ॥ [६]मुमुहेमोहयामास । तदेतन्मेविजानीहि । कृत्वाविवाहमित्यादिवत् । यत्रकारयितातीवस्वतंत्रस्तत्रकर्तृता । प्रोच्यतेतुयथाब्रह्मत्वज्ञंसंसारभागितिच । लयेवाप्यथवासृष्टौत्वंतरालेपिनक्वचित् । प्रकृत्यारहितंब्रह्मकदाचिदपितिष्ठती

तिकापिलेये ॥ [७]एवंपराभिध्यानेनपरात्मेच्छया । प्रकृतेःकर्तृत्वंजावआत्मनिमन्यते ॥ [८]विष्णोःसुराणागुरूणां
नित्याजीवस्वतंत्रता। यत्तुतस्यान्यतंत्रत्वंतज्ज्ञानाद्विनिवर्ततइतिच । अकर्तुरीशस्यसकाशात् । अक्लिष्टत्वा
दकर्तासावकार्यत्वादथापिवेतिच। एषकर्तानक्रियतेकारणंचजगत्प्रभुरितिभारते ॥ [९]ब्रह्मादिभिःसर्गकरीश्री
र्विष्णुबलसंश्रयात् । सुखदुःखप्रदोविष्णुःस्वयमेवसनातनः । कर्तृत्वंसुखदुःखानामन्येषांतुतदाज्ञया । भो
कृत्वंसुखदुःखानांकरोत्येकोहरिःस्वयं । भोक्तृत्वमात्रहेतुत्वंजीवेनान्यत्रकुत्रचिदितिभविष्यत्पर्वणि । प्रकृ
तिंपुरुषंचैवविद्ध्यनादीइतिच ॥ [११]व्यक्ताव्यक्तात्मकंयत्तद्विद्यात्सदसदात्मकं । असर्गाकेवलाव्यक्तासिसृक्षु
रुभयात्मिका। व्यक्तैवकार्यरूपातुप्रकृतिस्त्रिविधामता । कार्यतःसाप्रधानत्वात्प्रधानमितिकीर्त्यते। अविशे
षाह्यकार्यत्वात्साचश्रीर्विष्णुसंश्रयेतिहरिवंशेषु । विशेषःकार्यमुद्दिष्टंविशेषाद्दृश्यतेयतइतिपाद्मे ॥ [१५]बुद्धिरध्य
वसानायसंशयंकुरुतेमनः। अभिमानोह्यहंकारश्चित्तंस्मरणकारणमितिस्कांदे ॥ [१६]हरिस्तुनिर्गुणंब्रह्मश्रीर्ब्रह्मस
गुणंस्मृता। तदंगजानितत्त्वानितस्मात्तद्रूपमुच्यतइतिहरिवंशेषु ॥ [१७]पुरुषोहृदिस्थःपरमःकालःसर्वगतोहरिः।
अथवारुद्रदेहस्थोहरिःकालइतीरितइतिब्राह्मे। पौरुषंप्रभावं । पुरुषस्यप्रकर्षेणभावंव्याप्तंरूपं । एकेसम्यग्ज्ञानि

नः । अप्राकृताः ॥ [२०]प्रकृतेःक्षोभकंरूपंदैवंनारायणात्मकं । प्रकृतौमहतःस्रष्टापरमःपुरुषोमतः ॥ [२२]तंदेववासुदे
वाख्यंमहत्तत्त्वनियामकं ॥ [२७]संकर्षणाख्यस्तुहरिःसूक्ष्माहंकारयामकः । स्थूलाहंकारनियमीविष्णुःप्रद्युम्ननाम
कः । अनिरुद्धोमनस्तत्त्वनियंताभगवान्हरिः । महत्तत्त्वादिजीवास्तुब्रह्मशेषांगजास्तथा । सूक्ष्मस्थूलविभे
देनकामजश्चानिरुद्धकइतिकापिलेये ॥ [२१]अंकेरमयतेयस्मात्केशवोजगदंकुरः । महांतंयोसृजज्जीवमोहकंच
तमोग्रसदितिच ॥ [२२]यद्वासुदेवाख्यंभगवद्रूपंततोमहदात्मकंचित्तंजायते । सत्वशब्देनचोच्यंतेपूर्णानंदादयो
गुणाइतिच । महत्तत्त्वगतोयोसौवासुदेवाभिधोहरिः । सचित्तजनकःप्रोक्तःप्राणिनांचपृथक्पृथगितिच ॥
[२३]चित्तंस्यस्वच्छत्वादयःपृथग्गुणाउच्यंतेस्वच्छत्वमित्यादि।स्तिमितोदकचित्तादेरविकारोल्पविक्रियेतितत्त्ववि
वेके । वृत्तिःस्वभावोवृत्तंचस्थितिरित्यभिधीयतइतिशब्दनिर्णये । वृत्तिभिर्लक्षणंप्रोक्तमितिस्वाभाविकंलक्षण
मित्यर्थः ॥ [२४]ज्ञानप्रधानस्तुमहानहंकारःक्रियाधिकः । इतरापेक्षयासोपिज्ञानाधिकइतीरितइतिच ॥ [२६]देवता
धिकृतंयत्तदधिदैवमितिस्मृतमितिच । वैकारिकोधिदैवमित्यादिपंचम्यर्थे । सप्तसुप्रथमायत्रस्वातंत्र्यंयद्वि
वक्षितमितिशब्दनिर्णये ॥ [२८]मनोरूपेणकर्तृत्वंदेहरूपेणकार्यता । इंद्रियात्मतयाचैवकरणत्वमहंकृतेः । यतो

मनस्यहंभावस्तस्मात्कर्तृमनःस्मृतं। स्वभावकर्तुर्जीवस्यत्वासन्नोपाधितद्यतः। कर्मज्ञानेकरणतायतःकरणमिं
द्रियं। कार्यंदेहःसमुद्दिष्टउत्पाद्यत्वात्पुनःपुनरितितत्त्वविवेके। शांतरूपोदेवपिताघोरःकरणसृड्मतः। ताव
॥४०॥ ज्ज्ञानस्याप्रकाशान्मूढोभूतपितास्मृतः। त्रिरूपोयमहंकारःशेषइत्येवतंविदुरितितत्त्वविवेके ॥ [३१]द्रव्यस्फुरणेय
द्विशेषज्ञानं। सामान्यंमनसाजातं(ज्ञानं)विशेषाद्बुद्धिजंभवेत् ॥ [३२]चलःसंशयोबुद्धेश्चलोमानसउच्यते। चं
चलातुस्मृतिर्बुद्धेश्चित्तजैवस्थिरास्मृतिरितिच। येनयज्ज्ञायतेवस्तुतत्तल्लक्षणमुच्यते। तत्स्वरूपंपृथक्चेतिद्वि
विधंकवयोविदुरितिकापिलेये ॥ [३३]प्रधानवायुःसूत्रात्मामहतासहजायते। तैजसश्चखजःस्पर्शइत्याद्यास्तत्सु
ताःस्मृताः। तदाविष्टाअन्यजीवास्तदाधाराश्चतद्वलाइतिच ॥ [३५]अर्थाश्रयत्वंअर्थविषयत्वं। शब्देनैवयतोज्ञे
योहरिर्लिंगंतुतस्यतत्। स्पर्शाद्यभावात्तन्मात्रानभसश्चेतिकीर्त्यते। स्पर्शादयश्चतन्मात्राइतरेपूर्वसंस्थितेः। ति
ष्ठत्येकोगुणोभूतेप्रत्येकंपंचसुस्थितः। शब्दोवर्णात्मकोनित्योध्वनिराकाशसंभवः। आकाशएवसूक्ष्मस्तुध्वनि
रित्येवशब्द्यते। सएवव्यज्यमानस्तुभवेत्कर्णैकगोचरइतिच ॥ [३७]नभसःशब्दतन्मात्राच्छब्दतन्मात्रगुणात्।
स्पर्शादयोपिवाय्वादेःसूक्ष्मावस्थाप्रकीर्तिताइतिच। सूक्ष्मेंद्रियाणिसंत्येवस्युःस्थूलान्यप्यहंकृतेः। भूतेभ्यश्चो

पचीयंतेपुनर्ब्रह्मशरीरतइतिच ॥ [३९]प्राप्नोतिवायुःसर्वंतुस्वतएवहरेस्तथा। अतःप्राप्तिरितिप्राहुर्वायुंभूतपतिंप्रभुं । प्रधानवायुरन्येषुनित्याविष्टोयतस्ततः । तद्गुणास्तेषुचोच्यंतेनीचतानास्यतत्कृतेतिब्रह्मवैवर्ते । स्वरूपमपिकमैंतिविषयत्वादुदीर्यतइतिशब्दनिर्णये ॥ [४१]व्यक्तिसंस्थात्वंव्यक्तत्वेनस्थितिः । गुणताप्रकाशत्वं । आलोकोगुणइत्येवप्रकाशश्चेतिकथ्यतइत्यभिधानं । तेजस्त्वमथचोग्रत्वंक्रौर्यमित्यपिचोच्यतइत्यभिधानं ॥ [४५]उदनंबिंदुभावःस्यात्स्यंदनंस्रवणंस्मृतमित्यभिधानं । पृथिव्यप्स्वपेक्षयाभूयस्त्वंदेहे ॥ [४८]भावनमुत्पादकत्वं । ब्रह्मस्थानंतुपृथिवीशरीरेब्रह्मदर्शनादितिकापिलेये । सद्विशेषणं । विशेषेणव्यक्तत्वं । असदव्यक्तनामस्याद्व्यक्तंसदितिचोच्यतइतिब्राह्मे । सर्वसत्वगुणोद्भेदःशरीरेहिसर्वप्राणिनांगुणाव्यज्यंतेसंसारावस्थायां । शरीरंपार्थिवंज्ञेयमिंद्रियाण्यौदकानितु । तैजसःकोष्ठगोवह्निश्छिद्रमाकाशसंभवं । प्राणावायुमयाःसर्वेप्रत्येकंपंचधापुनरितिकापिलेये ॥ [५४]चेतनाद्यतस्त्वंडाद्ब्रह्मासमजनिस्फुटं । अतोब्रह्मांडमित्याहुर्विराड्ब्रह्माप्रकाशनादितिच ॥ [६१]यंज्ञनामातुदेवोन्योविज्ञेयःपाददेवता । तदाविष्टोहरिर्नित्यंतमाहुःपाददैवतं । तस्येंद्रियाभिमानित्वंकुतःपूर्णामलात्मनइतिच ॥ [६४]चैत्योपिभगवान्विष्णुरंतर्यामीचतुर्मुखात् । स्वेच्छयाव्यक्तिमगमत्ततोसौब्रह्मजःस्मृतइतिच ॥

[७०]यंज्ञांतस्थःस्वयंपादौविशन्नोत्थापयद्धरिः। शक्तोपिब्रह्मवाय्वोस्तुबलज्ञप्त्यैजनार्दनः। तत्स्थउत्थापयामासब्रह्म
देहंविशन्प्रभुरितिच॥ [७२]ब्रह्माबृहस्पतिः। यस्मिन्ब्रह्माराजनिपूर्वएतीतिश्रुतिः। बृहस्पतिःपुरोधाश्चब्रह्माचब्रह्म
णस्पतिरित्यभिधानं॥ [७३]अंशेनसुप्तोब्रह्मापिअंशेननिरगात्तथा। स्वदेहाद्वायुसहितोविष्णुनाचजगत्प्रभुः।
तमुत्थापयितुंदेवास्तानृतेत्रीन्महाबलान्। नाशक्नुवुस्त्वेकसंस्थास्ततस्तेत्वविशंस्त्रयः। उदतिष्ठद्ब्रह्मदेहस्तदा
तेषांप्रभावतः। विशेषेणहरेरेवप्रभावेनश्रियःपतेः। चित्ताभिमानीब्रह्मैवक्षेत्रज्ञःस्तद्गतोहरिः। प्राणोवायुरिति
प्रोक्तस्तयोरीशोहरिःस्वयमितिच॥ ७३॥ इतितृतीयतात्पर्येसप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥ ॥ छ॥
[१०]अज्ञानंसुप्तिशब्दोक्तंस्वप्नश्चैवविपर्ययइतिभारते॥ [११]बुद्धेरवस्थानंनिद्रादि॥ [१२]असतिप्रलये। शेषस्यप्रतिबिंबा
स्तुदेवाःशेषस्तुब्रह्मणः। सपरब्रह्मणश्चैवतेस्वबिंबप्रदर्शकाः। ततःस्वबिंबद्वारेणपरमात्मप्रदर्शनमितिब्रह्मत
र्के॥ योविनिद्रः[१४।१५]संसत्यंदृक्। [१६]यः अनष्टोनष्टवन्नाज्ञासिषमितिमन्यमानः। सआतुरोद्रष्टाजीवः॥ [१७]सोहंकारं
द्रव्यंजीवःतस्यावस्थानमनुग्राहकश्चपरमात्मा। नित्यदृक्परमात्मासौमृतवद्योनकिंचन। जानातिजीवःस
ज्ञेयःपरमात्मातदाश्रयइतिहरिवंशेषु॥ ॥ इतितृतीयतात्पर्येअष्टाविंशोऽध्यायः॥ २८॥ ॥

[१]सबीजोवैष्णवोयोगोनिर्बीजस्त्वन्यदैवतः । बीजंविष्णुर्हिजगतःशाखाद्याश्चान्यदेवताइतिकौर्मे ॥ [६]समाधिर
प्रयत्नेनमनसःसंस्थितिर्भवेदितिच । सर्वस्मरणाशक्तावेकांगे । यावन्नच्यवतेमनइत्युक्तत्वात् । सर्वंस्मर्तुमश
क्तःसन्नेकांगंचिंतयेद्बुधइतिच ॥ [२७]ब्रह्माचित्ताभिमानेनचैत्यस्तन्नियमाद्धरिः । सचब्रह्माहरेःकंठेकौस्तुभत्वेन
भासतइतिभागवततंत्रे ॥ [२९]साक्षाच्छ्रीस्तुहरेरूपमिंदिरातुतदाश्रयादितिच ॥ [३२]नपृथग्दिदृक्षेत् । तमेवदिदृक्षेदि
त्यर्थः ॥ [३३]चित्तंबडिशवियोगोध्यानानंतरसमाधिः ॥ [३४]मुक्ताश्रयंविष्णुविषयं । स्वचित्तंजीवचैतन्येततंनिर्वा
णमृच्छति । शरीराभिमानंजहाति । स्वचिदभिमानेन ॥ [३५]असत्कर्तातुजीवःस्यात्सत्कर्तापरमेश्वरइतिशब्द
निर्णये । दुर्दुःखमितिविज्ञेयंखंसुखंचतयोर्यतः । प्रदातापरमोविष्णुस्तस्माद्दुःखादिनामवानितिहरिवंशेषु ॥
[४१]अनन्याभावेनतद्रूपाणामभेदेन । तदात्मतांतस्यादानादिकर्तृत्वंचभूतविषये ॥ [४३]प्रकृतिंपराभाव्यतदुत्तमत्वे
नैवसदावतिष्ठतेपरः । सर्वभूतस्थमीशेशंजेतारंप्रकृतेरपि । अविशेषंसदैवैकंचिंतयन्विप्रमुच्यतइतिच ॥ ॥ इ
तितृतीयतात्पर्येएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥
[२]यथासांख्येषूक्तंतथाकथितं । यत्सांख्यमूलंतल्लक्षणंप्रचक्षते । तद्रूपाणांपृथग्भावः ॥ [१]अपृथग्भावःसात्विकः ।

अज्ञोर्चयेद्देवार्चायामन्यथादोषवान्भवेत् । ज्ञस्त्वर्चयन्सगुणवानन्यथादोषवान्नत्विति कापिलेये ॥ [२६]अंतरोदरंभिन्नंब्रह्म । आत्मस्थमन्यस्थंचब्रह्मयोभेदेनपश्यति । उदरंब्रह्मेतिश्रुतेः ॥ [३२]प्राणभृतश्चलनयुक्ताः । पशुवृक्षादिभेदेनजीवाएवस्वतःस्थिताः । संसृतौव्यत्ययस्तेषांमुक्तौतत्तत्स्वरूपता । तत्रस्थावरमुक्तेभ्योवराजंगममुक्तकाः । तेभ्योमानुषमुक्ताश्चविप्रमुक्तास्ततोधिकाः । ततोपदेशमात्रेणमुक्तेभ्योवेदवेदिनः । अर्थज्ञाऋषयस्तेभ्योतोदेवाःसंशयच्छिदः । पूर्णधर्माततस्त्विंद्रोनिःसंगोगरुडस्ततः । भक्तिपूर्णोहरेर्ब्रह्मतस्मान्नान्योधिकस्ततः । मुक्तौवासंसृतौवापिसम्यगेषुहितेगुणाइतिकापिलेये ॥ जीवं[३४]कलयासहभूतानिबहुमानयंस्तदालयत्वेनेश्वरंप्रणमेत् ॥ [३५]एकतरभावेन्यतरस्यनियतत्वादेकतरेणैव ॥ [३६]सर्वकर्माणियस्यविचेष्टानिमित्तानितत्कर्मविचेष्टितं ॥ [३७]भिन्नदृशां । ईश्वरापेक्षयाल्पदृशां । भिन्नमल्पंविजानीयादभिन्नंपूर्णमिष्यतइतिशब्दनिर्णये ॥ [३९]यथायोग्यातिरेकेणनद्वेष्यश्चप्रियोहरेरितिकापिलेये ॥ ॥ इतितृतीयतात्पर्येत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

कीना[१३]शःकर्षकोमतः ॥ [१६]उत्तारमुद्गतिंविंद्यात् ॥ त्रिभि[२४८]र्मुहूर्तैर्द्वाभ्यांवादिनैर्दशभिरेववा । पक्षान्मासेनवायातियमलोकमितोगतइतिनारदीये ॥ [३३]अत्रैवेत्येवशब्दःसामीप्यार्थे । सामीप्येचप्रधानेचएवशब्दोवधारणइति

शब्दनिर्णये । अत्राप्यस्तीत्यर्थः ॥ ॥ इतितृतीयतात्पर्येएकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ [२]नानाविधागर्भवृद्धिःकर्मभेदाद्भविष्यति । अतोनानाविधंग्रंथेगर्भसंस्थानमुच्यतइतिषाड्गुण्ये ॥ [१२]वैश्रयस्त्विंद्रियाण्याहुर्हृषीकाणीतिचोच्यतइतिशब्दनिर्णये ॥ [१७]कंतमःसुखतमः ॥ [२०]अंशरीरवत्परमात्मवत् । परमात्मनएवदेहोपितद्वशत्वात् ॥ [१२।२०]तत्त्वंज्ञानंतुदेवानांगर्भस्थानांभविष्यति । उत्तमानामृषीणांवाप्यन्येषांबहुजन्मगमितिस्कांदे ॥ खंडि[३६]तांत्मावसायिषुजीवमात्रज्ञानिषु ॥ [४०]मंयःप्रधानउद्दिष्टोमायातद्वशउच्यतइतिषाड्गुण्ये ॥ [४१]संतपुंसुचतथास्त्रीषुनसंगोदोषमावहेत् । यथायोग्यंगुणायैवदोषकृद्दुष्टजंतुष्वितिवाराहे ॥ जी[४५]वंभूतेनजीवकर्मभूतेन ॥ [४८]चंक्षुःसकाशाद्द्रष्टुर्द्रष्टृत्वमक्ष्णोर्योग्यता ॥ के[५०]वलंज्ञानंपुरुषार्थः । देहादिष्वसंगिनोजीवस्यतन्निमित्तसुखदुःखादयोनसंतिकिमुतदेहस्याचेतनत्वात् ॥ ॥ इतितृतीयतात्पर्येद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ई[३]षद्भक्तोभगवतिसुकर्मास्वर्गमेष्यति । अभक्तोनिरयंयातिसुकर्मापिनसंशयइतिवामने ॥ [१२]अभिमानेनपूर्णज्ञानेन ॥ सं[१३]गत्यलयेपरमेश्वरंप्रविश्य । यथापूर्वंप्रजायते । उच्चनीचादिभावेनजायते । अगुणव्यतिकरेबहिःश्वेतद्वीपेनिर्गच्छति॥[१४]गुणव्यतिकराभावेप्युच्चनीचादिपूर्ववत्। विष्णोश्चैवविमुक्तानांनकदाचनगच्छतीतिगा

रुडे। गुणव्यतिकरेअसति। प्रलयेप्राप्तेपुनःपरमेश्वरमायांति ॥ [१३]ब्रह्मादेवैःपरिवृतःप्रलयेपरमेश्वरं। प्रविश्यस
गेंतुपुनःश्वेतद्वीपेप्रमोदते ॥ [१४]ज्ञानधर्मफलांस्तत्रभोगान्भुक्त्वालयेपुनः। नारायणंसमाविश्यज्ञानंव्यक्तंनिजं
सुखं। भुंजतेत्वेवमेवैषांकालेसंसर्गनिर्गमौ। नित्यौनित्यसुखंचैवसृष्टौभोगास्तथोत्तमाः। यथापूर्वंहरेःसर्व
गुणैर्नीचोच्चतातथा। ब्रह्मणश्चतथान्येषामन्येषांचयथापदमितिस्कांदे ॥ [२१]अत्यल्पभक्ताविष्णौचसदाश्राद्धा
दिकारिणः। पितृलोकंसमाविश्यस्वसंतानेपुनःपुनः। क्षिप्रमेवप्रजायंतेयेतु[१९]भक्तिविवर्जिताः। अन्यसामा
न्यवेत्तारस्तदन्योत्तमवेदिनः। तद्भक्तनिंदकाश्चैवयांत्येवनिरयंध्रुवं। अपिधर्मैकनियमानात्रकार्याविचारणे
तिच ॥ [२१]मुक्तियोग्यास्तुदेवाद्यामानुषायज्ञभोगिनः। मनुष्यभेदाःश्राद्धादिकृतोविद्वेषिणोसुराइतिच ॥ म
[२८]त्स्यकूर्मादिरूपंचविष्णोर्ज्ञानैकमात्रकं। तन्मन्यंतेभौतिकंतुयेगच्छंत्यधरंतमइतिब्राह्मे ॥ [२९]एकादशेंद्रियात्माच
पंचभूतात्मकस्तथा। सर्वाभिमानीभगवान्स्वराडिंद्रःपुरंदरः। इदमंडंजगत्सर्वंशक्रदेहंविदुर्बुधाः। तत्पति
स्त्रिगुणोरुद्रस्तस्यब्रह्माततोहरिरितिवामने ॥ यथैतान्पश्यंतितद्वद्देवज्ञानात्मकंमत्स्यादिरूपंपश्यंत्यज्ञाः ॥ [३२]ज्ञा
नभक्तीविनानैवमुक्तिःकस्यापिविद्यते। तयोरेकतरेणापिविष्णुगेनोभयंविना। एवमप्येतयोरेकभावेन्यानि

यतेर्ध्रुवं।एकेनापिभवेन्मुक्तिस्तदर्थंत्वन्यसाधनमितिहरिवंशेषु ॥ इतितृतीयतात्पर्येत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः३३
[२]भूतेंद्रियार्थात्ममयं । तेभ्यःप्रधानं । त्वंप्रधानमयोदेवप्रधानादधिकोयतइतिवाराहे ॥ दे[६]हेतंत्रः । देहप्रका
शः । ततिःप्रकाशोविस्तारस्तंत्रंचेत्यभिधीयतइतितंत्रमालायां ॥ जीवोपा[२७]धिप्रभृतयआमुक्तेःसर्वदेहिनां ।
नियमात्संत्यभावस्तुनिष्फलत्वादुदीर्यतइतिवाराहे ॥ ॥ इतिश्रीमद्भागवततृतीयस्कंधतात्पर्येश्रीमदानंद
तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेचतुस्त्रिंशोऽध्यायःसमाप्तः ॥ ३४ ॥ तृतीयस्कंधःसंपूर्णः ॥
श्रीवेदव्यासायनमः ॥पुनःपुनःकथांप्राहुरभ्यासादुत्तमंफलं । विज्ञापयितुकामास्तुविद्वांसस्तत्रतत्रत्वित्याग्ने
ये॥[२८]ब्रह्मस्थश्चैवरुद्रस्थःस्वयंचापिहरिःप्रभुः।प्रजांत्रिपुरुषसमांयच्छत्वित्यविरेच्छत । तस्मात्सब्रह्मरुद्राभ्यांस
हविष्णुर्जगत्पतिः । आगत्यतुत्रिमूर्त्यंशान्पुत्रान्प्रादाज्जनार्दनः । भावित्वाच्चैवकार्यस्यलोकानांमोहनायचे
तिब्रह्मवैवर्ते ॥ [३०]तत्स्थविष्णवपेक्षयातेवयमिति ॥ [३३]ब्रह्मणोनावतारोस्तिसन्निधानंतुकेवलं । ऋतेविष्णोरात्मन
श्चतदंशोक्तिःप्रवेशतइतिच । सृष्टिभेदाद्विरूपंतुकथापंचोत्तरंशतं । वैरूप्यमन्यद्विज्ञेयंतात्पर्यान्मोहनायचेति
स्कांदे । ऋतेतुपांडवकथांकार्ष्णांरामायणंतथा । विष्णोर्ब्रह्मादिनांचैवक्रमाद्व्यत्यस्तशक्तितां । एतदापादकं

चान्यद्दतेकल्पादिभेदतः । कथाभेदस्तुविज्ञेयोमोहायैतेषुभिन्नतेतिवाराहे ॥ [५१]नेरेविष्णुःसमाविष्टःस्वयंनारा
यणोहरिः । अर्ज्जुनेचनरावेशःकृष्णोनारायणःस्वयमितितत्त्वविवेके । खेरूपभेदो(वाय्वादिकः)भ्रादिः । य
थाकाशस्थितोनित्यमित्यादिच । यथाकाशेविमानादिरूपभेदःप्रतीयते । तथाहरौजगदिदंतत्सामर्थ्यात्प्रती
यतइतिब्राह्मे ॥ [६६]अप्रौढेवअस्वीकृतेव ॥ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ॥
[२३]येज्ञानविषयाःशापामुक्तिगास्तेधिकारिणां । कादाचित्कास्तेभवंतिनैवतेसार्वकालिकाः । तेषांज्ञानस्यमुक्ते
श्चतारतम्यस्यचैवहि । भगवन्नियतत्वात्तुशापादिर्नात्रकारणमितिवाराहे । गिरिः[२६]प्रौणःसमुद्दिष्टस्तत्सुता
वेदवाक्स्मृता । पुष्पंस्वर्गादयःप्रोक्ताःफलंमोक्षउदाहृतमितिवामने । अनंगोमन्मथोमंथाकामोंगजउदाहृत
इतिशब्दनिर्णये ॥ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥
[२३]विशेषेणधीयतेचिंत्यते । रुद्रेणधीयतेविष्णुर्विष्णोर्ध्येयोनकश्चनेतिब्रह्मवैवर्ते ॥इतिचतुर्थतात्पर्येतृतीयोध्या०
[१५]ब्रह्मरसासवार्थिभिःशिष्याणांमनोलिभिः । सनकादयोरुद्रशिष्यास्तेषामन्येतुयोगिनः । ब्रह्मशिष्यस्तथारुद्रो
ब्रह्मानारायणस्यचेतिब्राह्मे ॥ [१६]ब्रह्मादयोब्रह्मपुत्राः । सुपर्णशेषप्राणेशब्रह्मविष्णून्गिरांश्रियं । ऋतेनमंतिनो

रुद्रंकएवपुरुषार्थभागितिगारुडे ॥ ३ॐब्रह्मणिसम्यग्ज्ञानिनि । आब्रह्मस्थितधीर्जीवन्मुक्तश्चेत्यभिधीयते ।
यस्तस्यननिवृत्तंचप्रवृत्तंकर्मचेष्यते । यत्तुदेवाःप्रकुर्वंतिसमहानियमःस्मृतः । स्वर्गाद्यर्थंप्रवृत्तंस्यान्निवृत्तंमुक्त
येतुयत् । समहानियमोनामकर्मयत्त्वाधिकारिकं । महतोनियमाद्विष्णोःप्रीत्यामुक्तौसुखोन्नतिः । केचिन्नि
वृत्तमित्याहुर्महानियममप्युतेतिभविष्यत्पुराणे । यदिदेवाश्चऋष्याद्यानिंद्यंतेयत्रकुत्रचित् । नतावतागुणैर्ही
नाःस्थितप्रज्ञाहितेमताः । यथायोग्यंतुतात्पर्यंनिंदायाअन्यदेवत्वितिगारुडे ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येचतुर्थोऽध्या०
४नैचापरंतस्मादवरंनचिंतयती । परंतुविष्ण्वादिकंचिंतयतीचशब्दात् । रुद्रंचब्रह्मवायूचविष्णुंचैवश्रियंगिरं ।
उमाचिंतयतीदेहंतत्याजान्यंनचास्मरदितितत्त्वनिर्णये ॥ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥
वीरं२६भद्राख्यरूपेणस्वेनपूर्वंययौहरः । मूलरूपेणपश्चात्तुगत्वादक्षमथावधीत् । तत्रोपेंद्रेणहरिणाजितोधर्मात्मजे
नच । अन्याञ्जिगायप्रययौकैलासंस्वंनिकेतनमितिब्राह्मे ॥ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥
त्रि३मूर्तिंगेनरूपेणनारायणोनाययौ ॥ यँज्ञइंद्रः । यज्ञोयज्ञपतिस्त्विद्रःपुरुहूतःपुरुष्टुतइत्यभिधानं । तस्यात्मतंत्र
स्य । तस्यविष्णोर्मनोवशस्य । नाहंचेंद्रोनचैवान्येयत्तत्त्वंनविदुःपरं । तस्यविष्णोर्वशेरुद्रोममवायोरथापिवा ।

नान्यस्यकस्यचित्पुंसस्तस्येत्थंवःकुतःकृतमितिब्रह्मवैवर्ते । मुमुक्षवोब्रह्मणश्चशिवादिंद्रादिभिस्तथा । श्रुत्वा
ज्ञानंपरंगुह्यंमुच्यंतेब्रह्मणासहेतिकौर्मे ॥ [४०]मँहत्तमस्तेजस्वितमोर्कस्यसकाशादपि । तेजोर्थउत्तमार्थेचपूज्यार्थे
॥४५॥ चप्रयुज्यते । महच्छब्दोमहःशब्दोमान्यशब्दस्तथैवचेतिशब्दनिर्णये ॥ [४३]अंतर्याम्यपेक्षयाशक्तेःशिवस्यचपरमि
ति । क्रियंतेस्तुतयोन्यत्रतदंतर्याम्यपेक्षया । नजीवेषुगुणाःपूर्णायथायोग्याहितद्गताइतिब्राह्मे । तद्वशत्वा
त्स्वरूपंतुविष्णोःसर्वमुदीर्यते । स्वरूपंसचसर्वत्रबिंबत्वादेवतूच्यते । साक्षात्स्वरूपंमत्स्याद्याविष्णोर्नान्यत्क
थंचन । तस्मादन्यगतादोषानतस्मिन्पुरुषोत्तमइतितत्त्वनिर्णये ॥ [४४]अँभिपत्तयेप्रतीकाराय । सूत्रेणदोषसूच
केन ॥ [४६]तँवत्वां । चतुर्थुषष्ठीतिसूत्रात् ॥ विष्णवधीनाजगत्सत्ताप्रतीतिश्चेष्टितंगतिः । इतियन्नियतंज्ञानमपृ
थग्दर्शनंस्मृतं । मिथ्याज्ञानंपृथग्ज्ञानमितिवेदविदोविदुः । यथैवार्थस्तथाज्ञानमपृथग्दृष्टिरुच्यतइतिगारुडे ॥
[४८]यँदायस्मात् । हृदयस्यद्रवीभावस्त्वनुकंपेतिकथ्यते । उपकारंकर्तुमिच्छाकृपेत्याहुर्मनीषिणइतिशब्दनिर्णये ॥
[४९]मँाययाविष्णवधीनयाबंधकशक्त्या । विष्णुमायाहरेरिच्छाबंधशक्तिश्चतद्वशा । सर्वत्रगाहरेरिच्छाबंधशक्तिर्ज्ञव ॥८०९॥
र्जितेतिशब्दनिर्णये ॥ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ॥

[२६]उत्पत्तिर्हरिरूपाणांव्यक्तिरेवनसंशयः । उत्पत्तिरेवजीवानांदेहोत्पत्तिरितीर्यतइतितत्त्वनिर्णये । जडमायान
तस्यास्तिशरीरत्वेनकुत्रचित् । सृष्ट्वातयाशरीराणितत्स्थितेःपुरुषःस्मृतः । मायामयशरीरायामपिविष्णुःस्व
यंस्थितः । तस्मात्प्राकृतइत्येवजीववत्तंवदंतिहि । अदृष्टत्वेपितद्धर्मस्तद्गत्वादेवकारणादितितत्त्वविवेके ॥
[२७]अधिदैवंउत्तमदैवं । यद्यज्ञभागार्थंयज्ञभुग्देवताशरीरेआस्थाः । भुङ्क्तेयज्ञभुजोदेवानाविश्य पुरुषोत्तमइतिच ।
[२९]आशिषोपिततएवभवंतीत्यतश्चशब्दः ॥ [३१]अव्यक्तादिपदार्थानांविशेषज्ञानिनापितु । नदेहोवैष्णवोज्ञेयआनं
दःप्राकृतोनहीतितंत्रसारे । पदार्थभेदग्रहःपदार्थविशेषज्ञः । भेदोंतरंविशेषश्चसूक्ष्मेक्षाचाभिधीयतइतितत्त्व
निर्णये ॥ [३४]ईश्वरान् ॥ [३७]मायाह्येषाभवदीया । भगवत्सामर्थ्यमेव । भगवन्महिमैवासौयद्दृश्योभगवान्स्वयमि
तिच ॥ [३८]नपृथग्यआत्मनः । अन्यथायोनपश्यति । पृथग्ज्ञानंतदित्याहुर्यत्किंचिद्वीक्षतेन्यथा । ज्ञानज्ञेयावि
रोधेनत्वपृथग्वस्तुनोदृशिः । केचिद्भेदंविनिंदंतिह्यासुरज्ञानवृत्तयः । निराकुर्वंत्यथोमंदाभेदस्यपरमार्थतां ।
येतुतत्त्वविदोमुख्याभेदंब्रह्मान्यवस्तुनोः । परमार्थमितिज्ञात्वानित्यंविष्णुमुपासतइतिगारुडे । हेभृत्येश ।
तयानन्यवृत्त्योपधावतामस्माकमनुग्रहोस्त्वेव । तथापिपुनरनुगृहाण । यथार्थज्ञानिनोनान्यःप्रियोविष्णोस्तु

कश्चन । तथाप्यधिकसंतुष्ट्यैप्रसीदेत्यर्थनंपुनरितिच ॥ [३९]प्रकृत्याजडयामिथ्याज्ञानंजनयतीश्वरः । तस्यभ्रम
श्चसत्वाद्यानसंतिपरमेशितुरितिच ॥ [४१]यज्ञोयज्ञपुमांश्चैवयज्ञेशोयज्ञभावनः । यज्ञभुक्चेतिपंचात्मायज्ञेष्वि
ज्योहरिःस्वयं । आश्रावयास्तुश्रौषड्यजाथोयेयजामहे । वषट्कारांतकैर्नित्यंयजुर्भिःपंचभिर्विभुरितितंत्र
सारे ॥ [४५]सर्वशब्दाभिधेयत्वंसर्वांतर्यामिकत्वतः । नतुसर्वस्वरूपत्वात्सर्वभिन्नोयतोहरिरितिमात्स्ये । अंतर्या
मिस्वरूपेणब्रह्मरुद्राद्यभिन्नता । नतुजीवस्वरूपेणजीवाभिन्नायतोहरेः । विशेषाभेदवचनंसन्निधानविशेष
तः । सन्निधानंतुतत्प्रोक्तंसामर्थ्यव्यंजनंहरेरितिभविष्यत्पर्वणि ॥ [५४]हरेर्वशत्वदृष्टिस्तुभूतानामपृथग्दृशिः ।
प्रियत्वदृष्टिरथवाब्रह्मादीनांविशेषतइतिगारुडे । सर्वभूतात्मना । सर्वभूतांतर्यामित्वेन ॥ उभयतःसोमतो
हविषश्च ॥ [६१]शक्तित्वाद्विष्णुशक्तिस्तुशक्तिशब्देनचोच्यते । शक्यत्वात्प्रकृतिश्चापिस्वापःसृष्टिंविनाहरौ । रति
स्तस्यास्तुकथितोनह्यन्यःस्वापउच्यतइतितंत्रसारे ॥ [६४]स्वाहाद्वारेणनदीतीरेशरकाननेचच्छर्देतिभारतोक्तेः ॥ इ ॥८१०
तिचतुर्थस्कंधतात्पर्येअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ॥
आविष्टाहरिणाजीवाब्रह्मादक्षोमनुःपृथुः । शक्राद्याऋषयश्चैवमत्स्यव्यासादयोहरिरितिब्रह्मवैवर्ते ॥ प्रियव्र

तोत्तानपादप्रमुखेषुहरिःस्वयं । आविष्टःसर्वभूतेषुऋषभाद्याःस्वयंहरिरितिहरिवंशेषु ॥ विविधं[३१]कल्पनेविद्य
मानेपि ॥ [५४]परिणततयाएकस्मिन्नेवभूतेन ॥ मंत्रं[६१]हृदयेन । मंत्रेणचनमःशब्देनच ॥ तस्यैव[६२]योग्यत्वा
ल्लोकपालानांदुष्करं । नाशक्यंदेवतानांतुयदन्यैःशकितंक्वचित् । शक्ताअपिनकुर्वंतियदन्यविहितंबुधाइति
ब्राह्मे ॥ दृष्ट्यानिरूपणया । आदेशेनउपदेशेन ॥ यंत्रदेवैःकृतेविघ्नेखंडितोनपुमान्भवेत् । तत्रतद्यशसेविघ्नं
कुर्युर्नतुविघातने । यत्रखंडितताततत्रखंडनायैवकेवलं । सत्यकामायतोदेवास्तेचित्ताद्यभिमानिनः । अतो
विमोहनायैवप्राप्नुयुस्तेपराजयं । तेषामशक्तितोक्तिश्चविमोहायसुरद्विषामितिब्रह्मांडे ॥ भूतेंद्रियाश्रयंभगव
द्रूपं ॥ विश्वंभगवंतं । आत्मनोद्वारंसर्वजीवोत्पत्त्यादिद्वारं।लोकानामेवनिरुच्छ्वासःलोकपालास्तदर्थमेवशर
णंययुः । ध्यातुर्ध्रुवस्यकीर्त्यर्थंहरिणासहदेवताः । लोकोच्छ्वासंनिरुध्याथश्वासार्थंचहरिंययुः । अन्यप्रवृत्तयस्ते
भ्योनतेषामन्यतःक्वचित् । स्वोत्तमेभ्यस्तुदेवेभ्यस्तेषांस्युःस्वप्रवृत्तयइतितत्त्वनिर्णये॥ अखिलसत्वसमूहस्य ।
तेजःशक्तिःसमूहश्चगृहंधामेतिकथ्यतइतितत्त्वनिर्णये॥ ॥इतिचतुर्थतात्पर्येनवमोऽध्यायः॥ ९॥ ॥
परंब्रह्मणिस्थितस्यध्यानादिकंविनानभवति।सुप्तौदृष्टत्वात्॥ येस्वाः[१२]संपदःस्मरंतितेत्वांनस्मरंति । येभगव

द्धक्तसंगाःतेस्वाःसंपदोनस्मरंति ॥ [१३]पश्यमानोपितुहरिंनतुवेत्तिकथंचन । वेत्तिकिंचित्प्रसादेनहरेरथगुरोस्तथे
तिब्रह्मतर्के ॥ [१५]वधिंअवधिं। अल्लोपेन। संसारस्यावधिभूतंत्वामास्थिताः। सहैवास्ते ॥ [१६]आनुपूर्वीश्रुतिश्चैवत्रयी
चाम्नायउच्यतइत्यभिधानं॥[१७]तवपादमूलंभजतआचार्यस्याशिष्टयःशिक्षाःसत्याशीःप्रदाएव । तथापिअस्मान्
शिष्यान्विशिष्टफलप्राप्तयेपुनःपरिपातिभवान्॥[३१]आधिपत्यमनित्यंतुध्रुवलोकस्ययद्ध्रुवे। नतुतत्स्थानगंतृणांय
तीनांगतिरुत्तमा । तस्यापिमुक्तिर्नियतानियतंचापितत्पदं । तथापिकामनानिंदाध्रुवेणसुकृताबतेतिभविष्य
त्पर्वणि॥ [३३]द्वितीयस्यस्वतंत्रस्यत्वभावाद्भयवर्जितः। ईश्वरश्चेशितव्यस्यभावात्सपरमेश्वरइतिहरिवंशेषु॥ [६५]हरौनि
यतचित्तत्वाद्गृहवत्तत्प्रवेशनात् । मोक्षंतादात्म्यमित्याहुर्नतद्रूपत्वतःक्वचिदितिभविष्यत्पर्वणि । तच्चित्ततैवता
दात्म्यं। नैकात्मतांमेस्पृहयंतीत्युक्तत्वात् । हरीच्छितेच्छुतैकात्म्यंनतेनैकस्वरूपतेतिच । कामेनमेकामआगा
दितिचश्रुतिः॥[५३]कलभश्चैवकन्यानांकारिणीबालमंगलइतिराजनीतौ ॥इतिचतुर्थतात्पर्येदशमोऽध्यायः॥१०॥
[१८]हरिरक्लिष्टकारित्वादयस्कांतवदुच्यते । कामकर्मस्वभावेषुकालेचावस्थितोहरिः । सर्वकारणभूतःसंस्तत्तन्ना
म्नाभिधीयतइतिसत्यसंहितायां ॥ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥

परमेश्वरंविनाहंत्वंकर्तेतिभ्रांतिः । नाहंकर्तानकर्तात्वंकर्तायस्तुसदाप्रभुरितिमोक्षधर्मे । विपर्ययोदुःखादिः सुखादिरूपस्य ॥ [६]आत्मसामर्थ्याख्ययाशक्त्यायुक्तं । गुणमय्याविरहितं ॥ निरंतरंभगवत्पादमानसं ॥ [१०]द्रव्यक्रियादेवतानांविषयं । अकर्मफलप्रदंमोक्षफलप्रदं ॥ [११]विश्वःपूर्णस्तथासर्वःसमस्तश्चाभिधीयतइत्यभिधानं ॥ [१८]अन्यथात्वात्क्षिप्रनाशाज्जगत्स्वप्नादिवत्स्मृतं । वर्तमानंनियत्यैवसदैवपरमात्मनीतिवाराहे । महामायेत्यविद्येतिनियतिर्मोहिनीतिच । प्रकृतिर्वासनेत्येवंतवेच्छानंतकथ्यतइतिस्कांदे ॥ [१९]स्थूलेपातालादिके । शिलावत्प्रतिमारूपे । शिलावत्प्रतिमैषाहिविष्णोर्लोकचतुर्दशीतिच ॥ [२६]शिंशुमारोध्रुवश्चैवसंस्थितोयत्पुरेसदा । तत्पश्यंतिनयांत्यन्येलोकंयांतिसुरान्विनेतिच ॥ [४१]मनसापरमात्मानंप्रतिसंतुष्टः ॥ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

स्वरूपंजीवस्याबिंबरूपंपरमात्मानं । भिन्नस्वरूपमभिदंस्वरूपंतुद्विधाहरेः । भिन्नस्वरूपंब्रह्माद्यामत्स्याद्यभिदमुच्यतइतिगारुडे ॥ [११]कल्पःकल्पाभिमानीसन्शिंशुमारानुगःस्थितः । वत्सरोराज्यमकरोत्पित्रादत्तंमहाबलइति ब्राह्मे । चक्रेनारायणःसाक्षात्किंस्तुघ्नःकल्पमात्मजमितिपाद्मे ॥ [३३]अनपत्योपिसद्धर्मालोकजिन्नात्रसंशयः । दे

वैस्तुपृथुजन्मार्थेहविरंगस्यनोहृतं ॥ [४१]अनपत्यत्वकर्मासौबालहत्याकृतापुरा । अतोदुष्टोभवत्पुत्रइष्टोविष्णुरतः
पृथुरितिवामने ॥ [३९]मृत्युर्देवोयमभ्रातावेनमातामहोसुरः ॥ [४०]पीडांवेनेतिचप्राहुर्वेनोसौपीडनादभूदितिच ॥
॥ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

[२२]सर्वलोकान्संगृह्णातीतितत्संग्रहः । सर्वस्यग्रहणाद्विष्णुःसर्वसंग्रहउच्यते । वेदस्यतद्वक्तृकत्वात्प्राधान्यंतुत्रयी
मयः । सर्वंतद्विषयत्वेनमुख्यंसर्वमयस्ततइतिस्कांदे ॥ [२३]विष्णोःसन्निहितत्वात्तुसर्वेदेवाहरेःकलाइतिच ॥ [३८]अं
हंब्रह्मेतिवेनस्तुध्यायन्नापाधरंतमः । तद्राष्ट्रांतोमहींव्याप्तोभेर्याख्यापयतोनिशं । आसुराराक्षसाश्चैवपिशा
चास्तत्पथिस्थिताः । भूमौतत्पृथुनासर्वंनिरस्तंमहितात्मना । पुनःकलियुगेप्राप्तेअष्टाविंशतिमेमनोः । वैव
स्वतस्यसमयेजाताःक्रोधवशाभुवि । ख्यापयंतिदुरात्मानोमणिमांस्तत्पुरःसरइतिभविष्यत्पुराणे ॥ [४७]त्र्यंशो
वेनःसमुद्दिष्टःसत्वांशःपृथुतामगात् । रजोंशश्चदिवंयातोनिषादस्तामसोभवत् । स्वयंवेनश्चतुर्थस्तुमहातम
सिपातितइतिकौर्मे । पापरूपीपृथग्जातोनिषादोवेनदेहतः । यस्मात्तस्मात्पृथोःपुत्राद्रजोवेनोदिवंययाविति
गारुडे ॥ पृथुहैहयादयोजीवास्तेष्वाविष्टोहरिःस्वयं । विशेषावेशतस्तेषुसाक्षाद्धर्यंशतावचः । किंस्तुभव्या

सऋषभकपिलामत्स्यपूर्वकाः । आकूतिजैतरेयौचधर्मजत्रयमेवच । धन्वंतरिर्हयग्रीवोदत्तात्रेयश्चतापसः ।
स्वयंनारायणस्त्वेतेनाणुमात्रविभेदिनः । बलतःस्वरूपतश्चैवगुणैरपिकथंचनेतितत्त्वनिर्णये । तत्रसन्निहिताश्री
श्चयत्रसन्निहितोहरिः । नास्यसन्निधिमात्रेणरमापत्नीत्वमाव्रजेत् । साक्षादेवतुसाक्षाच्चहरेःसन्निधितःक्वचित् ।
गोप्यादिरूपाभवतिविपरीतंनतुक्वचिदितिच ॥ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥
[३]तत्रसन्निहितःसाक्षाद्भगवान् । [३]ब्रह्मण्यनंतेगरुडेरुद्रेकामेशचीपतौ । अनिरुद्धेमनौचैवपृथौचकृतवीर्यजे ।
नारदेचैवमाद्येषुविशेषात्सन्निधिर्हरेः । सुदर्शनादिष्वस्त्रेषुतथासन्निहितोहरिः । नरलक्ष्मणौबलश्चैवशेषस्यां
शाःप्रकीर्तिताः । तथाभरतशत्रुघ्नौचक्रशंखावुदाहृतौ । प्रद्युम्नश्चकुमारश्चस्कंदःकामांशजाःस्मृताइतिस्कांदे ।
वैन्येपृथौसन्निहितोराजरूपीजनार्दनइतिब्राह्मे ॥ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥
[२]यंल्लोकेनिरर्थकंतद्भगवद्रूपेषुप्रतीतनानात्वदृष्टांतेनपश्यंतिसंतः । मत्स्यरूपादिनानात्वदृष्टिवद्यन्निरर्थकमि
तिपाद्मे । एवंधर्मान्पृथक्पश्यन्निितिच ॥ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥
[२]राज्ञासमानवयसःश्रेणयस्त्वंगरक्षकाइत्यभिधानं ॥ [६]पूर्वतनानांकथासंबंधेनहरेर्यशः ॥ [३]ब्रह्मादिजीवदेहास्तुमा

यादेहाःप्रकीर्तिताइतिवाराहे ॥ [३०]संपरतःईश्वरइत्याक्षेपः ॥ वि[३३]रुद्धशक्तयोयस्यानित्यायुगपदेवच । तस्मैनमो
भगवतेविष्णवेसर्वजिष्णवइतिच ॥ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ॥
[१५]गुणाःस्वरूपभूताश्चबाह्याश्चेतिद्विधामताः । स्वरूपभूताव्यज्यंतेहरेर्बाह्यानदुहुःपरइतिब्राह्मे ॥ [१६]प्रतिमन्वंतरं
प्रायःप्रह्लादाद्याबभूविरइतिच ॥ [३१]गोष्ठंघोषइतिप्रोक्तोव्रजस्तत्पालसंस्थितिरित्यभिधानं ॥ ॥ इतिचतुर्थ
तात्पर्येअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥
दे[१७]वाः शक्ताश्चमोहायदर्शयेयुरशक्तवत् । ऋषीणांचैवराज्ञांचनहितेदेवतासमाः । आज्ञयावाहरेःक्वापिकार्यतो
वाक्वचित्क्वचिदितिगारुडे । प्रणिपातादिकंदेवैर्ऋष्यादिषुजनार्दने । क्रियतेतोनतेषांहितेजोभंगःकथंचन ।
अत्युत्तमानामवरेतेजोभंगोनविद्यते । यथानराणांतिर्यक्षुप्रायःसाम्येहिसस्मृतइतिस्कांदे ॥ [२५]धर्मोपमस्त्वध
र्मोयमुपधर्मःसउच्यतइतिहरिवंशेषु ॥ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येएकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥
अन्येषामावृतोविष्णुःस्वस्यानावृतएवच ॥ आत्मासर्वस्यजगतःस्वस्यात्मान्योनविद्यते । सुषुप्तवच्चानिर्दुःखो
जाग्रद्वच्चप्रवृत्तिमान् । अनन्यसदृशत्वाच्चकेवलोसौहरिःस्मृतइतितंत्रसारे । आत्मनैवावगम्यत्वाद्धरिरेषःसु

षुप्तवत् । केवलत्वेनविज्ञेयोमुक्तिस्तद्वदद्दुःखतेत्यध्यात्मे ॥ [१२]हरिरक्लिष्टकारित्वादुदासीनइतीर्यतइतिच ॥ जी
[०३]वांछिन्नस्यमनसोगुणाःसत्वादयोमताः । तज्ज्ञात्वानविकुर्वीतस्वस्वरूपंमनस्तथेतिषाड्गुण्ये ॥ [१९]आयासदुःख
व्रीडादीन्प्रायशःसुखिनोपितु । नियमाद्दषिभूतेषुमोहायादर्शयन्सुराइतिब्रह्मतर्के । [२०]अपक्वभक्तियुक्तायेन
तेषांविष्णुदर्शनं । प्रायोभवतिदुःखस्यत्वभावःप्रायशोभवेदितिप्रकाशसंहितायां । जगत्समस्तंविश्वंचनि
खिलंपूर्णमुच्यतइत्यभिधानं ॥ [२१]धिष्ण्यंतेजश्चसामर्थ्यंमहिमाधामचोच्यतइत्यभिधानं । अल्पपुण्यत्वान्नमद्भ
क्तियोग्यइतिनमंतव्यं । यतःफल्ग्वप्युरुकरोषिवात्सल्यात् । विनावात्सल्यंश्रियापिकिंतव ॥ [३०]अथान्यच्च ।
अतःवात्सल्यादेव ॥ [३७]भूतेषुहरिरित्येवहर्यर्पणधियातथा । सर्वभूतेषुचहरेःपूजाकार्यात्मवेदिभिरितिपाद्मे ॥
॥इतिचतुर्थतात्पर्येविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ देवे[१०]भ्यंयऋषयोभूपाश्चोच्यंतेशक्तिमत्तया । क्वचित्क्वचिन्मोह
नार्थंकादाचित्काच्चहेतुतइतिनारदीये ॥ [२६]प्रकाशवज्ञुवोदेवामानुषाश्चापिकेचनेतिवाराहे ॥ [२९]एकात्माहरिरुद्दि
ष्टःप्रधानत्वात्समस्ततइतिच । प्रायइत्यवधारणाक्षेपः । प्रायःपदंस्यात्प्राचुर्येचाक्षेपात्मावधारणे । अर्थतोवद्द
तिःक्षेपोमुखाक्षेपोवधारणमितिच ॥ सं[३३]पद्यतेप्राप्यते ॥ [३४]प्रधानादीन्गृहीत्वाजीवंप्राप्यपुण्यकर्मभिर्ज्ञायते ।

यथागुणवदिंधनेग्निर्मथनादिना ॥ [३७]हरिरिंद्रोयच्चरणाभिवंदनादनपायिनींलक्ष्मीमाप । सोपिविष्णुर्ब्राह्म
णप्रियः । यत्प्रसादेनदेवेंद्रोवेदोदितयशाअभूत् । सोपिविष्णुरमेयात्मासदाब्राह्मणवत्सलइतिहरिवंशेषु ॥

[३९]तस्मान्मोक्षसुखात्परंहविर्भुजांदेवानामप्यत्रसंसारेस्तिकिं ॥ [४०]परमहंस्यवर्यागावोयस्य ॥ वे[४५]नस्थोराजसोजी
वपृथुनास्वर्गतिंगतः । स्वयंतुतमएवापसात्विकःपृथुतामगादितिब्रह्मांडे ॥ [४८]अहोवयमित्यादितत्स्थपरमेश्व
रापेक्षया । योब्रह्मक्षत्रमाविश्येतिवचनात् ॥ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥
[०]सर्वज्ञाश्चविरिंचाद्यानजानीयुर्हरिंपरं । हेतवोजगतोप्यस्ययथासौवेदकेशवइतितंत्रसारे ॥ हरे[१६]स्तुप्रतिमाप्राज्ञा
स्तत्रस्थःकेशवःस्वयं । ददातिज्ञानमीशेशःपरमात्मास्वयंविभुरितिच ॥ [२०]कषणेनगच्छतीतिकषायःपापंतदु
भयमेवमलं । रतिःपरात्मनिहरावन्यत्रारतिरेवच । पुमर्थसाधनंज्ञेयंनातोन्यन्मुख्यमिष्यतइति ॥ [२६]अबीजंहृ
दयं।बीजहृदयंविना। जीवोपाधिर्द्विधाप्रोक्तःस्वरूपंबाह्यमेवच । बाह्योपाधिर्लयंयातिमुक्तावन्यस्यतुस्थितिः।
सर्वोपाधिविनाशेहिप्रतिबिंबःकथंभवेत् । कथंचात्मविनाशायप्रयत्नःसेत्स्यतिक्वचित् । अपुमर्थताचमुक्तेःस्या
दभावात्पुंसएवतु । ज्ञानज्ञेयाद्यभावाच्चसर्वथानोपपद्यते । तस्मादेतन्मतंयेषांतमोनिष्ठाहितेमताइतिस्कांदे ॥

दग्धाशयः। बीजाशयनाशितद्गुणानीज्ञानादीनामभावान्नाकीचाद्धचक्षात । परात्मनायदाव्यवधानसंसाराव
स्थायांतदास्वप्नइवेत्येतावद्बीजहृदयनाशेत्वपुरुषएव । आत्मनाशएवेत्यर्थः। अतःसंसारावस्थैवोत्तमास्यात् ।
भिदायदिनदृश्येतजीवात्मपरमात्मनोः । मुक्तौतदाविमोक्षायकोयत्नंकर्तुमर्हतीतिब्रह्मांडे । मग्नस्यहिपरे
ऽज्ञानेकिंनदुःखकरंभवेत् । प्रवृत्तिधर्ममेवाहंमन्येभरतसत्तमेतिमोक्षधर्मेषु ॥ [३०]एवंविधाज्ञानकारणमाह । इंद्रि
यैर्विषयाकृष्टैरित्यादि । बहुस्मरणशक्तिस्तुचेतनेत्युच्यतेबुधैरितिशब्दनिर्णये ॥ [३५]स्वपक्षपातस्त्वभ्यासाद्भोगार्थं
व्यापृतस्यतु । भवेत्ततोनेकशास्त्रयथार्थस्मरणेशिता । नश्यत्यतःस्मृतेर्नाशाद्भगवत्पक्षपातिता । विनश्येत्ते
नचैवास्यभवेज्ज्ञानविपर्ययः । नचज्ञानविपर्यासादन्यन्नाशकरंक्वचित् । सर्वस्यैतस्यमूलंहिदुष्टसंसर्गएवतु ।
दुष्टसंगोविरक्तस्याप्यन्यथाज्ञानकारणं । दुष्टसंगाद्धिविष्णोश्चस्वात्मत्वंमन्यतेबुधः । अभावंस्वात्मनोन्यस्यमु
क्तिंचापिनिरात्मतामित्यादिस्कांदे ॥ [३७]मनोमात्रंहरेर्यस्मान्मनसामीयतेजगत् । व्याप्तेमनसिविष्णोश्चस्थित
त्वाद्वासनामयं । वसआच्छादनेत्यस्माद्धातोर्वावासनामयं । अतोविष्णोरनीहायांलीयतेसकलंजगत् ॥ [३८]अ
नीहावस्थएवासौमुमुक्षुभिरवाप्यते । एवंविद्वान्बंधशक्तिंव्युदस्यहरिमाप्नुते । प्रकृतिर्भिदाचमायाचभ्रमश्चे

त्यभिधीयते । बंधशक्तिर्ययालोकोबंभ्रमीत्यनिशंभुवीतितंत्रसारे ॥ [३९]अनुवृत्तिरितिप्राज्ञैर्जीवन्मुक्तिरुदीर्यतइ
तिशब्दनिर्णये ॥ [४०]सर्वसत्ताप्रदत्वात्तुसर्वतत्त्वंहरिःस्मृतः । सर्वत्रविततत्वाद्वासोहंत्वमितिचोच्यते । सर्वांत
र्यामकत्वात्तुनजीवात्मत्वतोहरिरितितत्त्वनिर्णये । त्वमनयोःस्थावरजंगमयोर्मध्येएकोजीवःविष्वगाधिःना
नादुःखःसन् । हृदिस्थितमवैहिअहंचसजीवोस्मिज्ञानान्महान्भवामियःक्षेत्रवित् ॥ सर्वस्यप्रत्यक्ककास्तिस
भगवानिति । व्यवधानेनान्वयोपियोग्यतापेक्षयाभवेदितिशब्दनिर्णये । अभिमानस्त्वहंकारआत्माचेत्यभि
धीयतइतिच ॥ [४१]यत्स्वरूपतयाभातमज्ञानांगगनादिकं । विवेकज्ञानिनांरज्जौसर्पमावद्विधूयते । तन्नित्यमु
क्तभावेननिरस्तप्रकृतिंभजेदितिज्ञानविवेके । नभ्रांतिर्जगतोदृष्टिर्नभ्रांतिर्हरिदर्शनं । अन्योन्यात्मतयादृष्टि
र्भ्रांतिरित्यवधार्यतामितिच । मायेतिज्ञाननामस्यान्मायेतिप्रकृतिस्तथा । ज्ञानंस्वरूपंविष्णोस्तुप्रकृतिर्नहरे
स्तनुः । एवंविवेकिनोविश्वंब्रह्मरूपेणनेष्यतइतिवाराहे । ज्ञानप्रकृत्याख्यमायाद्वयस्यविवेकज्ञानात्सदसतो
र्विष्णवात्मतयाप्रतीतिःस्रज्यहिबुद्धिरिवविधूयतइत्यर्थः । पंचभूतात्मकंदेहंविष्णोःपश्यंत्ययोगिनः । तथा
नयोगिराद्धांतोज्ञानंदेहोयतोहरेरितिषाड्गुण्ये ॥ [४३]द्विर्मितयःजगतिभगवतिचप्रतीतियुक्ताअपिभक्तिविशेषा

त्त्वंनोद्धथयंति । प्रतिसंसारंगुणास्तेषांविरुद्धाएवप्रतीयंतेयतः । नैजःसर्वगुणोत्कर्षःसर्वेभ्योमहदुच्यतइति शब्दनिर्णये । अनाद्यंतंपरंब्रह्मनदेवाऋषयोविदुः । एकस्तद्वेदभगवान्प्रभुर्नारायणःस्वराडितिमोक्षधर्मेषु ॥ [६४।६५]गुरुविप्रेषुभक्त्याचपरेषांहितकृत्तया । प्रश्रयेणचकीर्त्याचपृथूराममनुव्रतइतिब्रह्मांडे । नगुरुर्नचधर्मोस्तिरा मदेवस्यकुत्रचित् । तथापिधर्मरक्षार्थंगुरुभक्तिमदर्शयदितिवाराहे ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ [११]आविर्भावतिरोभावौज्ञानस्यज्ञानिनोपितु । अपेक्ष्याज्ञस्तथाज्ञानमुत्पन्नमितिचोच्यतइतितंत्रसारे ॥ [१२]परो क्षतयावृत्तिज्ञानभेदनिरीक्षणं । स्वरूपज्ञानसंस्थित्याज्ञानत्यागउदीर्यते । स्वरूपज्ञानतःसम्यग्रतिर्विष्णुकथा सुचेतिब्रह्मतर्के ॥ [१३]ब्रह्मणिभूतः ॥ [१५]अस्येदंकारणमितिज्ञानमेवविलापनं । समाधिकालेविज्ञेयंदेहादेर्दर्शना त्पुनरितिच ॥ [१८]मायेतिप्रकृतिश्चेतिमायाजीवश्चकथ्यते । शेतेनुकेशवंयस्मात्तस्मादनुशयोपिच । एतैस्तुना मभिर्वाच्याश्रीर्विष्णोरनपायिनी । तयैवानुशयीजीवस्तयाबद्धोयतःसदा । पुरुषःशयनात्पूर्णुतथाहानादहं स्मृतः । अप्राकृततनुत्वात्तुस्वरूपंहरिरुच्यते । नित्यचिद्दर्शनान्नित्यंब्रह्मपूर्णत्वतःसदेतिभागवततंत्रे ॥ [२५]अन पेक्षोगुणैःपूर्णोधन्यइत्युच्यतेबुधैरितिशब्दनिर्णये ॥ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥

[११]राजपुत्रींशुकीमग्निरावर्ततींप्रदक्षिणं । आदायातरधाद्दानसमयेमन्मथातुरइतिब्राह्मे ॥ [२२]मांश्रियं । ऋजवो
नामयेदेवायोग्याब्रह्मपदस्यतु । तएवशतजन्मानिविशेषोपासकाहरेः । प्राप्यब्रह्मपदंपश्चाच्छ्रियंप्राप्यानुमो
दिताः । तयाततोहरिंयांतिवसंतिहरिसन्निधौ । अनादिकालभक्ताश्चज्ञानिनस्तेनसंशयः । विशिष्टाज्ञानभ
क्त्यादौसर्वजीवनिकायतः । सर्वदापिविशेषेणशतजन्मप्रयत्नतः । स्वपदप्राप्तिरुद्दिष्टाततोमुक्तिरवाप्यते ।
तथैवचत्वारिंशद्भिःपदंशैवंचजन्मभिः । विंशद्भिरैंद्रंदशभिरन्येषामप्युदीरितमितिषाड्गुण्ये ॥ [३०]अथएवमना
दिभक्तोहंयतःअतःप्रियायूयं ॥ [३३]सर्वांतर्यामिकत्वात्तुसर्वनामाजनार्दनः । नतुसर्वस्वरूपत्वात्सर्वेशोसौहरि
र्यतइतिब्रह्मतर्के ॥ [५५]स्वाराज्यस्यइंद्रादेः ॥ [५८]संगोभागवतैर्भूयानपुनर्भवमात्रतः । यतोविशिष्टमानंदंमुक्तौ
जनयतिस्फुटमितिच ॥ [५९]अंघ्र्योर्जातयोःकीर्तितीर्थयोः ॥ [६१]विश्वंस्मिन्स्थितमपिनभात्यज्ञानां ॥ [६२]यस्यजी
वादिभ्योभेदबुद्धिः । सदिवासम्यग्ज्ञानंसम्यग्ज्ञानिविषयासत्यैवेत्यर्थः । रात्रिरज्ञानमुद्दिष्टंसम्यग्ज्ञानंदि
वास्मृतमितिशब्दनिर्णये । जीवेभ्योजडतश्चैवभेदज्ञानंहरेःसदा । वास्तवंज्ञानमुद्दिष्टंतेनमुक्तिरवाप्यत
इतिषाड्गुण्ये ॥ [६३]भूतेंद्रियांतःकरणैरुपलक्ष्यते ॥ [६४]सुप्तशक्तिःस्वात्मन्येवाप्तशक्तिः । प्रकृतेःस्वापउद्दिष्टोहर्यन्यस्य

त्वदर्शनं । विशेषणहरौचापरातिज्ञानात्मिकायतइतिसत्यसंहितायां ॥ अवधारणेघशब्दःस्यात्सारमात्रंतुसा
रघमितिशब्दनिर्णये ॥ [६८]अस्मादेतद्भवतीत्युपपत्त्यपेक्षांविनापिस्वभावतएव ॥ [६९]अहरहःक्लेशमोक्षःसुप्तौ । ता
वद्धेदेत्याक्षेपोदौर्लभ्यज्ञापनार्थं ॥ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ यथावत्कर्मकर्तु
स्तुज्ञानसाहाय्यकारकं । अन्यथाकुर्वतःकर्मनिरयायभविष्यति । तथापिकर्मनिंदंतिनयतःकर्तुमंजसा ।
शक्यंज्ञानफलस्यापिबहुत्वान्मोहनायचेतिब्रह्मांडे ॥ देवंजीवाभिमानीतुब्रह्मैवतुचतुर्मुखः । मानुषाणांतुजी
वानामभिमानीपुरंजनः । सतुराजाहरेःपुत्रस्त्वासुराणांकलिःस्वयं । जीवसंसृतिवत्तस्मात्पुरंजनकथापितु ।
तस्माज्जीवसृतिज्ञस्यैपुरंजनकथांमुनिः । नारदोश्रावयद्विद्वान्नृपंप्राचीनबर्हिषं । प्रायस्तुतत्कथाजीवेस्थिताप्र
त्येकशोपितु । प्रत्येकंयत्तुयुज्येततद्युन्नेयंयथातथा । उक्तंभागवतेप्येतत्पुराणेयावदिष्यते । प्रत्येकशस्तुजीवानां
तदन्यत्तस्यकेवलमितितंत्रभागवते ॥ येपुरंजनभृत्याद्याभार्याद्याःसर्वएवच । तेपिमानुषबुद्ध्यादेर्विज्ञेयाअ
भिमानिनः । गायत्र्याद्यास्तुदेवानांतेपिचैतेषुसंस्थिताः । अलक्ष्मीद्वापराद्यास्तुआसुरास्तेपिमानुषाइतिच ॥
दक्षिणश्रोत्रमार्गेणदेवलोकंव्रजत्यसौ । वामश्रोत्रेणपितृणामितिवेदविदोविदुरितिप्रवृत्तितंत्रे ॥ ॥ इति

चतुर्थतात्पर्येपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अलुब्धोलोकोपकारार्थंमन्नात्मार्थादधिकमपिहन्यात् । उपकारःसतांयेनतत्कृत्वानैवदुष्यति । अतीवनिंदितमपिबहुहिंसायुगेववा । अथवाज्ञानिनःकर्मनदुष्टमपिलिप्यतइत्यध्यात्मे ॥ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येषड्विंशोध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ अलौकिकंचशास्त्रीयंकर्तव्यंलौकिकंकुतः । लोकार्थंशास्त्रहायातिनिरयंत्वितरःसुरानितिपाद्मे ॥ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येसप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ स्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्यासुप्तःसुप्तानभिचाकशीतीतिश्रुतिप्रसिद्धः । स्वप्नइवेतिदृष्टांतत्वेनोच्यते । स्वप्नेहिजीवस्यास्वातंत्र्यंप्रसिद्धं । अतस्तत्रपरमेश्वराधीनत्वंप्रसिद्धमेव । अतोजीवव्यतिरिक्तईश्वरःसिद्धः । स्वप्नोयतोनस्वतंत्रस्तत्रतद्दर्शकःपरः । जीवादन्यस्तुविज्ञेयःसविष्णुरवधार्यतामितिवाराहे ॥ इंद्रियाणियत्रसंगृह्यंतेसगोलकेंद्रियसंग्रहः ॥ जीवेसत्ताप्रदत्वाच्चसदृशत्वाच्चकेशवः । कथ्यतेतदभेदेननतुजीवःस्वरूपतइतिच ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येअष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सुखवद्दूरतोदृश्यंतत्कालेदुःखमेवयत् । मृगतृष्णेत्यतःप्राहुर्भोगंवैषयिकं बुधाइतिशब्दनिर्णये ॥ तत्प्रतिक्रियापिदुःखमेव ॥ संसृतेःस्वप्नसाम्यंतुयथार्थज्ञानवर्जनमितिच । जाग्रत्य

विद्यमानंतुदेहात्मत्वादिकेवलं । अविद्यमानंस्वप्नेतुजाग्रत्त्वज्ञानमेवचेतिषाड्गुण्ये ॥ [४३]प्रजापतिपतिर्ब्रह्माविरिं
चश्चेतिकथ्यतइतिशब्दनिर्णये ॥ [४६]मंत्रैर्लिंगैर्व्यवच्छिन्नंवेदशब्दोक्तमात्रकं । वेदोवदन्नपिहरिंनसम्यग्वक्तिकुत्र
चित । नारोहयत्यनुभवमप्रसिद्धस्वरूपतः । अथाप्यनुभवारोहःप्रसन्नेकेशवेभवेत् । किंचिदेवसुसम्यक्चस्व
यंत्वनुभवत्यमुमितिवाराहे ॥ [४९]यदात्वनुभवीभूयाच्छब्दमात्रानुरोधनं । त्यक्त्वाथतंविदुःप्राज्ञास्त्यक्तवेदइतिस्म
ह । यदैवत्यक्तवेदःस्यादथास्मान्मुच्यतेभयात् । प्रायस्तुवैदिकाएवरुद्राद्याअपिवैपुरा । वैदिकस्त्यक्तवेदश्च
ब्रह्मैवैकःप्रजापतिः । ततस्तुकेशवंभक्त्यासंपूज्यबहुजन्मसु । त्यक्तवेदत्वमापन्नाःप्रसादात्परमेष्ठिनइतिमहासं
हितायां । केवलंवेदशब्देनजानन्वैदिकउच्यते । वेदंविनाप्यनुभवाज्जानंस्तुत्यक्तवैदिकइत्यध्यात्मे । तत्त्वं
वेदानुसारेणचिंतयन्वैदिकोभवेत् । वेदऊहामनुसरेद्यस्यसत्यक्तवैदिकइतिषाड्गुण्ये ॥ [५७]चित्तिर्बुद्धिरितिज्ञेया
चित्तंतुस्मृतिकारणमितिशब्दनिर्णये ॥ [७६]प्राणेंद्रियांतःकरणभेदेनत्रिविधंमतं । पंचपंचैवतेसर्वेप्राणबुद्धींद्रि
याणिच । कर्मेंद्रियाणिचतथातस्मात्पंचविधंस्मृतं । लिंगंषोडशकंप्राहुर्मनसासहतत्पुनरितिब्राह्मे ॥ [८२]देहादिव्य
तिरेकेणचिद्रूपोहमितिस्फुटं । सदैवानुभवोभक्तिर्विष्णौतद्दर्शनादनु । यस्यासौमुच्यतेक्षिप्रंसंसारान्नात्रसंशय

इतिहरिवंशेषु ॥ [३]संसारस्थमिदंसर्वमनित्यत्वाद्वृथायतः । अतःप्राहुःस्वप्नसमंप्राज्ञाजगदिदंमृषेतिविष्णुसंहिता
यां । सुषुप्तिस्वप्नयोश्चैवस्वर्गव्योम्नोस्तथैवच । अन्योन्यनामताज्ञेयामनोबुद्ध्योस्तथैवचेतिशब्दनिर्णये । अतोभू
तंभवद्भविष्यच्चस्वप्नइत्यर्थः । रहोब्रह्मतथायज्ञःस्वःसत्यमितिगीयतइतिच ॥ ॥इतिएकोनत्रिंशोऽध्यायः २९
[३]पुरेषुत्वंजनाज्जीवःपुरंजनइतीरितः । पुराणांजननाद्विष्णुर्व्यंजकत्वंतयोरपीतितंत्रभागवते ॥ [१७]दिव्यंवर्षस
हस्राणामितिसहस्रशब्दोबहुत्ववाची । मानुषाणांवत्सराणांलक्षद्वादशकंपुरा । प्रचेतोभिरियंपृथ्वीपालि
ताव्याहतेंद्रियैरितिब्रह्मांडे ॥ [२०]यज्ञोब्रह्मविष्ण्वाख्यंब्रह्मयथानुभवंनव्यवह्रियते । सूक्ष्मेणमनसाविज्ञोवाचाव
क्तुंनशक्नुमइतिभारते ॥ [२६]सुअनिष्ठमनसि । अनवस्थितबुद्धीनांद्वितीयंदृश्यतेहरेः । सम्यक्स्वास्थितबुद्धीना
मिदंसर्वंहरेर्वशइतिच । नित्यंगृहीताःसत्वाद्यविग्रहाश्चत्रयःसदा । ज्ञानानंदात्मकास्तेतुविग्रहानिर्गुणास्तथा ।
द्वौतत्रब्रह्मरुद्रस्थावेकोवैकुंठधामगइतिप्रवृत्तसंहितायां ॥ [२५]हरणाज्ज्ञानरूपत्वाद्धरिमेधाविभुःस्मृतइतिच ।
हरिःसर्वगुणात्मत्वात्सत्वइत्यभिधीयतइतिषाड्गुण्ये ॥ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥
[२]पारिव्राज्यंब्रह्मसत्रंन्यासइत्यभिधीयतइत्यभिधानं । सर्वभूतात्मनिहरौमेधायत्रतद्ब्रह्मसत्रंसर्वभूतात्ममेधः ।

हरिमेधास्तुसंन्यासोहरौमेधात्वयद्भवेदितिषाड्गुण्ये ॥ [१५]तावत्पर्यंतमेवफलमित्यवधिः ॥ [१६]आत्मभावःशरी
रेतुद्रव्यभ्रमउदाहृतः। क्रियाभ्रमस्त्वहंकर्तामदीयानींद्रियाणितु । कारकभ्रमइत्युक्तस्तएतेविभ्रमायदा । श्वा
सादिवृत्तिलोपेनप्राणाउद्योगिनस्तदा । विलीयंतेप्राणभक्त्यानित्यंस्वापवतांस्फुटं । उद्योगएवजाग्रत्स्याद्यो
गिनांमुक्तिसिद्धयइत्यध्यात्मे ॥ [१८]पूर्णोविष्णुःसएवैकइतिभावोयईरितः । आत्मैकभावइतितंविदुर्ब्रह्मात्मदर्शि
नइतिसत्यसंहितायां॥[१९]संकल्पश्चविकल्पश्चऋतेविष्णुप्रसादतः। नैवसंभवतोविष्णोःसमाभावात्तुसोद्धयइतितं
त्वभागवते ॥ [२२]अधनाश्चतएवात्मधनाश्चाधनात्मधनाः ॥ [२३]श्रियंदेवांश्चभृत्यत्वान्मनुतेबहुकेशवः । नात्मा
र्थाययतस्तेतुभक्त्यासर्वोत्तमोत्तमाइतिच ॥ [२६]सर्वोत्तमत्वाद्विष्णुर्हिमायइत्येवशब्द्यतइतिव्योमसंहितायां। देवा
नत्युत्तममुनीन्विनाकेशैंशुमारकं। हरेर्ग्रहंप्रविष्टास्तुध्रुवोदेवाश्चतद्गताइतिमात्स्ये॥ ॥इतिश्रीमद्भागवतचतुर्थ
स्कंधतात्पर्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेएकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ समाप्तश्चतुर्थस्कंधः ॥
हरिःॐ ॥ [१९]विहितोयस्ययोधर्मोविष्णुनाप्रभविष्णुना । तेनमुक्तिर्भवेत्तस्यतंगुरुर्वेदसर्वविदितिप्रवृत्तसंहि
तायां ॥ [३१८]पूर्वसृष्टान्रथावृत्त्यास्थूलांश्चक्रेप्रियव्रतः । समुद्रांस्तेनतत्कर्तेत्याहुरेनंप्रियव्रतमितिगारुडे ॥ ॥इति

पंचमस्कंधतात्पर्येप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ [१७]परिहासप्रलापादिष्वनर्थावाग्भवेत्क्वचिदितिशब्दनिर्णये ॥
इतिपंचमस्कंधतात्पर्येद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ [१८]नास्तिविष्णोःसमइतिजानंतोप्यृषयःसदा ॥ तज्ज्ञापना
यलोकानामन्येषांप्रार्थयन्समभितिब्रह्मांडे॥ ॥ इतिपंचमतात्पर्येतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ दुष्टानांमोहना
र्थाययज्ञइंद्रपदेस्थितः । पस्पर्धऋषभेणैवस्वरूपेणहरिःस्वयमितिवाराहे ॥ ॥ इतिपंचमतात्पर्येचतुर्थोऽध्या
यः ॥ ४ ॥ ॥ [५]क्रियाफलंतावदेव । कर्मात्मकंकर्मवशं ॥ [६]अविद्ययाप्रयुङ्क्ते ॥ ब्रह्माद्यायाज्ञवल्क्याद्या
मुच्यंतेस्त्रीसहायिनः । बध्यंतेकेचनैतेषांविशेषंचविदोविदुरितिसत्यसंहितायां ॥ [१०]आत्मनोविहितंकर्मवर्ज
यित्वान्यकर्मणः । कामस्यचपरित्यागोनिरीहेत्याहुरुत्तमाइतिच ॥ [१२]सर्वस्मादुत्तमोविष्णुरितिज्ञानमुदाहृतं ।
प्रतिजीवंयेनमुक्तिस्तद्विज्ञानंविदांमतमितिच । ज्ञानंविष्णोरुत्तमत्वेतदेवप्रतिपूरुषं । विशेषेणतुविज्ञानंतच्च
जानातिसर्ववित् । द्वात्रिंशल्लक्षणैर्युक्तस्तीक्ष्णदंष्ट्रश्चसौम्यदृक् । घोररुक्केतिपुरुषःससर्वज्ञउदाहृतइत्यध्यात्मे ।
षण्णवत्यंगुलोयस्तुन्यग्रोधपरिमंडलः । सप्तपादश्चतुर्हस्तःसदेवैरपिपूज्यतइतिवायुप्रोक्ते । न्यग्रोधमंडलोव्या
मोबाहून्यग्रोधउच्यतइतिच ॥ [२०]नाभिरित्यथनामस्याद्धरेःसर्वाश्रयोयतइतिकौर्मे । तत्तस्यममशुश्रूषणं ॥

द्विजे[२२]देवानांदेवः ॥ विविक्ते[२६]दृष्टिर्जीवानाधिष्ण्यतयापरमेश्वरस्यभेददृष्टिः । उपपादयेत्परात्मानंजीवेभ्योयः
पदेपदे । भेदेनैवनचैतस्मात्प्रियोविष्णोस्तुकश्चनेतिपाद्मे । योहरेश्चैवजीवानांभेदवक्ताहरेःप्रियइतिच ॥
इतिपंचमस्कंधतात्पर्येपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ मे[२]हैश्वर्यस्वरूपोहिभगवान्नृषभोविराट् । नैश्वर्याणिस्व
कीयानिख्यापयामाससर्ववित् । उत्तमानांज्ञापनार्थंधर्मंतत्त्वस्यकेशवः । तेषामैश्वर्यभोगेहिमनःसक्तिंव्रजेद्य
दि । आनंदोमुक्तिगोह्रासंविकर्मकरणाद्व्रजेत् । धर्माधर्मविहीनोपिभगवानृषभस्ततः । तेषांधर्मस्थापना
र्थंनाविश्चक्रेपरांस्थितिं । देवानांनाशुभाद्ध्रासःशुभात्काचित्सुखोन्नतिः । आधिकारिकजीवानामेवमन्येषु
तद्द्वयं । अल्पाधिकारिणांतत्रह्रासोपिभवतिध्रुवं । अशुभाभावजोन्नाहोमहाधीकारिणामपि । अशुभेकृते
नभवतितारतम्याच्चसस्मृतः । प्रजापाश्चतथादेवामहाधीकारिणःस्मृताः । ऋष्यशीतिस्तथासप्तपितरोप्सरसां
शतं । गंधर्वाणांतथाराज्ञांविंशदन्यासुजातिषु । अल्पाधिकारिणःप्रोक्ताअनधीकारिणःपरइतिब्रह्मांडे ॥ वि[६]ष्णोः
कलेवरत्यागोभूत्यागोन्योनविद्यते । कलेवरत्यागोऽन्येषांपंचत्वंसमुदीरितमितिकौर्मे । अनर्थांतरभावेनअर्थां
तरंनास्तीतिमनसा ॥ अँभिमानाभासेन । अभितोज्ञानप्रकाशेन । ज्ञानानंदात्मकोदेहोऋषभस्यमहात्मनः । ता

दृशेनैवमनसाक्रमंस्तुकुटचाचले। दावाग्निमनुविश्याथतत्रस्थःप्रादहज्जगत्। एवमग्नेरभिव्यक्तस्तस्थौविष्णुःसना
तनः । ऋषभत्वेनसंगोप्यधर्मानद्यापितत्रगः । आस्तेसवासुदेवात्मावासुदेवोहमित्यजः। सदास्थितः[१०]स्थितिं
तांतुसुश्रावार्होदुरात्मवान् । पूर्वंतुपौंड्रकोनामवासुदेवःसुदुर्मतिः । जातिस्मरोद्विधाशास्त्रंपाषंडंनिर्ममेनृपः।
एकंतुवासुदेवाख्यंवासुदेवोहमित्यपि । कुत्सितंवासुदेवत्वप्रतिपादकमात्मनः । लोकार्थंचापरमपिचकारा
र्हतनामकं ॥ [११]तत्प्रशिष्यःक्रमुर्नामनजानंस्तन्मतंपरं। वासुदेवात्मतांसर्वजीवानामवदत्कुधीः । क्रम्वाख्यं
शास्त्रमकरोदभेदप्रतिपादकं । कुशास्त्रंसर्ववेदानांविरुद्धंतामसालयं। तद्दृष्ट्वाद्यापिवर्तंतेवर्तिष्यंतिकलौतथा।
अशौचाअव्रताचारावासुदेवोहमित्यपीतिब्राह्मे ॥ [१४]विशेषाद्धारतेपुण्यंचरेयुःपापमप्यथ । तथैवभगवद्भक्तिपृ
थिव्यांनान्यवर्षगाइतिब्रह्मांडे ॥ [१६]योगंमायांयोगमायाफलंबाह्यं । नित्योदस्तायोगशक्तिरनपेक्ष्यंफलंयतः।
नित्यस्वरूपभूतापिबहिःफलविवर्जनात् । अकर्मेत्युच्यतेयद्वन्मोक्षःफलविवर्जनादितिपाद्मे ॥ [१८]नाद्रियंतेतुये
मोक्षंपूर्वंतेषांपरंसुखं । स्वयोग्यंव्यज्यतेमुक्तौतच्चोक्तंतारतम्ययुगितिव्योमसंहितायां ॥ [१९]ब्रह्मणोन्यस्यनोपू ॥८२०॥
र्णांदद्याद्भक्तिंजनार्दनः । मुक्तिंददातिसर्वेषांमुक्तानांकोह्यधीशितेतिब्रह्मतर्के ॥ इतिपंचमतात्पर्येषष्ठोध्यायः

[१३]परोरजाऽरजस्कत्वात्त्रयीड्यत्वात्त्रयीस्तुतः । गुणात्ययात्तुरीयश्चजातवेदाश्चसर्ववित् । हंसोदुःखादिहानेनजी
वेशत्वाच्चगृध्रराट् । कालःसर्वनियंतृत्वात्परमात्माप्रकीर्तितइतितंत्रनिरुक्ते ॥ ॥ इतिपंचमतात्पर्येसप्तमो
ऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥[१]अशेषभगवत्प्रियाणांनिकेतःसएवभरतोमानुषापेक्षया । तत्कालस्थितभक्ते
षुमानुषेष्वृषभात्मजः । वरोपिधिक्कृतोराज्ञासुहृदावैष्णवेष्वपीतिगारुडे ॥ [१०]भरणादिकृद्धरिरितिचिंतयन्नृपम
ब्रवीदितिच ॥ देहे[११]नजातस्यदेहाभिमानिनः । देहमानीदेहजातोविदेहोमानवर्जितइतिच ॥ [१२]प्राणयुक्तेरर
त्याचजडंजीवन्मृतंस्मृतमितिच । स्वामित्वंतुहरेरेवमुख्यमन्यत्रभृत्यता ॥ देवेषु[१३]तन्नियत्याचत्वदादेर्व्यावहा
रिकं । मनुष्येषुविशेषःकोव्यवहारमृतेवद । व्यत्यासान्नहिदेवेषुव्यत्यासःस्वामितांगतइतिच ॥ ([३६]ब्रह्महत्यासह
स्रस्यपापंशाम्येत्कथंचन । नपुनःसदवज्ञानेकल्पकोटिशतैरपि) । स्वतोमहदवज्ञानाद्रुद्रोप्यात्मानमादहेदि
तिच ॥ ॥ इतिपंचमतात्पर्येदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥
[२]नवेदेष्वल्पबुद्धीनांब्रह्मतत्त्वंसमीक्ष्यते । महाबुद्धिस्तुवेदेषुपश्येद्ब्रह्मैवकेवलमितिच ॥ [५]सेमायारचितअंतरा
त्मामनः ॥ क्षेत्र[८]वित्तुहरिःप्राणःसाक्षीताभ्यांपुमान्सरेदितिच ॥ [१]पदंविषयं । एकादशेंद्रियद्वारास्युरेकादशवृ

 त्तयः । शब्दाद्यास्तदभीमानास्तदिच्छाश्चैवपंचशः । स्पर्शांतर्भावतःकर्मखानांनैवपृथग्गतिः ॥ [१०]एकादशैव
चेष्टाःस्युरिंद्रियाणांपृथक्पृथक् । गोलकास्तदधिष्ठानंचैकादशनिगद्यते ॥ [११]एषसंसृतिसंभारोद्वादशैवाथवाभवे
 त् । दशकंविषयाणांचममाहमितिचद्वयं । द्वयमेवममाहंवासंसृतिस्त्वहमेववेतिच । अर्तिरुपस्थविषयः ॥
[१२]द्रव्यंदेहादि । स्वभावोयोग्यता । जीवस्यक्षेत्रज्ञतःस्युःमिथःस्वतश्चनस्युः ॥ [१४]स्वमाययात्मन्व्यवधीयमानःस्वेच्छ
यास्वस्मिन्नेवतिरोहितत्वेनस्थितः । स्वात्माधारःस्वेच्छयैवजीवदृष्टेस्तिरोहितः । क्षेत्रज्ञेत्युच्यतेविष्णुर्जीवस्थः
पुरुषोत्तमइतिच ॥ अभिमानादेवसंसारोन्यथानेतिपरिहारः ॥ ॥ इतिपंचमतात्पर्येएकादशोऽध्यायः ॥११॥
येस्मान्मूलकारणभूतोविष्णुरेव । अतोमुख्यंसर्वकारणत्वंतस्यैव । मूलाश्रयविवक्षायदिनस्यात्कुतःपृथिव्यां
चलतीतिव्यवहारःयतोवांतराश्रयाबहवःसंत्यंघ्र्याद्याः ॥एवंमूलगोमृत्वंचविष्णोरेव ॥ आश्रयत्वात्क्षितिरिति
निर्वचनेक्षितिशब्दोपितस्मिन्नेव । परमाणुमात्रायाःपृथिव्याअयुक्तत्वात्परमाणवोप्यस्याविद्ययैवाधारत्वेनक
ल्पिताः ॥ एवंसर्वंतथाप्रकृत्यैवकल्पितंविष्णोरन्यत् । एवंप्रकृत्याधारःस्वयमनन्याधारोविष्णुरेव । अतःसर्व
शब्दाश्चतस्मिन्नेव । राजागोप्ताश्रयोभूमिःशरणंचेतिलौकिकः । व्यवहारोनतत्सत्यंतयोर्ब्रह्माश्रयोविभुः ।

गोप्ताचतस्यप्रकृतिस्तस्याविष्णुःस्वयंप्रभुः। तवगोप्त्रीतुपृथिवीनत्वंगोप्ताक्षितेःस्मृतः। अतःसर्वाश्रयश्चैवगो
प्ताचहरिरीश्वरः। सर्वशब्दाभिधेयश्चशब्दवृत्तेर्हिकारणं। सर्वांतरःसर्वबहिरेकएवजनार्दनः। शिरआधार
तायद्वद्ग्रीवायास्तद्वदेवतु। आश्रयत्वंचगोप्तृत्वमन्येषामुपचारतइतिच॥ ॥इतिपंचमतात्पर्येद्वादशोऽध्या
यः॥ १२॥ ॥ ७॥ ॥ [१८]ॐतेहैहयवैन्यादीनार्षभस्येहकःसमः। यस्योपदेशात्सिध्वीशोददर्शकपिलं
प्रभुमितिच। युज्यतेअनेनेतियोगोहरिः॥ [२९]सांख्यशिरसेउत्तमज्ञानस्वरूपाय॥ ॥इतिपंचमतात्पर्ये
त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥ १४॥ ॥ ॥ ॥
प्रियंव्रतोगयश्चैवकर्मदेवसमोगुणैरितिषाड्गुण्ये॥ ॥इतिपंचमतात्पर्येपंचदशोऽध्यायः॥ १५॥ ॥यथाभा
गवतेतूक्तंभौवनंकोशलक्षणं। तस्याविरोधतोयोज्यंसर्वग्रंथांतरस्थितं। मंडोदपूरणंचैवव्यत्यासंक्षीरसागरे।
राहुसोमरवीणांचमंडलाद्विगुणोक्तितां। विनैवसर्वमुन्नेयंयोजनाभेदतोत्रत्वितिब्रह्मांडे॥ ॥इतिपंचमतात्प
र्येषोडशोऽध्यायः॥१६॥ ॥वाराहेवामपादंतुतदन्येषुतुदक्षिणं। पादंकल्पेषुभगवानुज्जहारत्रिविक्रमइतिच॥
[१६]अनंतांतस्थितोविष्णुरनंतश्चसहामुना। पूज्यतेगिरिशेनेशइलावृतगतेनत्वितिच। जीवव्यपेक्षयाचैवतथांत

 र्याम्यपेक्षया। मिश्रास्तुस्तुतयोज्ञेयाविष्णोरन्यत्रकेवलमितिच॥ ॥इतिपंचमतात्पर्येसप्तदशोऽध्यायः॥१७॥
[२७]अप्रयासेनकर्तृत्वमकर्तृत्वमिहोच्यते। महाशक्तित्वतस्तच्चयुज्यतेपरमस्यत्विितितंत्रसारे॥ [२८]कामदेवस्थितंवि
 ष्णुमुपास्तेश्रीरतिस्थिता। कामदेवंरतिश्चापिविष्णोस्तुप्राकृतांतनुमितिब्रह्मांडे॥ [२९]स्पर्धंतइवदेवास्तुहरिणा
यत्रकुत्रचित्। हरेरेवाज्ञयाक्वापिदैत्यावेशादथापिवेतिच॥ [३१]उपलंभनादयथा। यथादृष्टंतथानतिष्ठत्यन्यथा
भवतीत्यर्थः॥ [३२]सर्वांतर्यामिकत्वात्तुसर्वनामाहरिःस्वयं। नतुसर्वस्वरूपत्वाद्रूपत्वमुपचारतइतिच॥ [३३]दशाव
तारइत्यादिसंख्याविनीयतेविशेषेणनीयतेतज्ज्ञानंतद्रूपमेवहि॥ [३६]क्रियार्थैर्यज्ञाद्यर्थैरिंद्रादिनामभिरीरितात्म
ने॥ [३७]मायागुणैस्तदिच्छानुसारिभिः। द्रव्येशःशंकरःप्रोक्तःक्रियेशोगरुडःस्मृतः। करणेशस्तथाब्रह्मावायुराधा
रपःस्मृतइतिब्रह्मतर्के॥ ॥इतिपंचमतात्पर्येअष्टादशोऽध्यायः॥१८॥ ॥ ॥
[१]यस्यसम्यक्कभवतिज्ञानंभक्तिस्तथैवच। निश्चितस्तस्यमोक्षःस्यात्सर्वपापकृतोपितु। योममत्वादिनादोषःसत्व
न्यविषयःस्मृतइतिच॥ [३८]अनधीकारिणोदेवाःस्वर्गस्थाभारतोद्भवं। वाञ्छंत्यात्मविमोक्षार्थमुद्रेकार्थेधिकारिण
इतिकौर्मे॥ ॥इतिपंचमतात्पर्येएकोनविंशोऽध्यायः॥१९॥ ॥ [१]सूर्यसोमाग्निवारीरविधातृषुयथाक्रमं।

प्लक्षादिद्वीपसंस्थास्तुस्थितंहरिमुपासतइतिच ॥ [२४]ॐनाम्लंतुदधिक्षीरंक्षीरंसांद्रंतथादधीतिशब्दनिर्णये ॥ ॥इति
पंचमतात्पर्येविंशोऽध्यायः ॥२०॥ २१ ॥ ॥ [३२]ज्ञानानंदात्मकेविष्णौशिंशुमारवपुष्यथ। ऊर्ध्वलोकेषुसंव्याप्तआ
दित्याद्यास्तदाश्रिताइतिब्रह्मांडे ॥ ॥ इतिपंचमतात्पर्येद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ [३]ईलावृतस्थस्तुतिव
त्पातालमूलस्थस्तुतिर्योजनीयानंतविषया ॥ ॥ इतिपंचमस्कंधतात्पर्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्य
विरचितेत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ पंचमस्कंधःसंपूर्णः ॥ ॥
हरिःॐ ॥ वेदानांप्रथमोवक्ताहरिरेवयतोविभुः । अतोविष्ण्वात्मकावेदाइत्याहुर्वेदवादिनइतिशब्दनिर्णये ॥
इतिषष्ठतात्पर्येप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ [१४]नारायणोयमित्यन्यहेलनविषयत्वेनोक्तमघहरं । सर्वथाऽघहरंवि
ष्णोर्नामतद्भक्तिपूर्वकं । अभक्त्योदाहृतंनैवफलदातृभविष्यति । नामस्वामितयातस्यस्मरणंजायतेयतः ।
भक्तस्यातोनामकीर्तिःसंकेतादावपीरिता। अजामिलोपिस्मरणाद्भक्त्यामृत्योरमुच्यतेतिनारदीये ॥ ॥इति
षष्ठतात्पर्येद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ [१२]ओतंप्रोतंपटवत् । यथाकंथापटाःसूत्रओताःप्रोताश्चसंस्थिताः ।
एवंविष्णाविदंविश्वमोतंप्रोतंचसंस्थितमितिस्कांदे ॥ ॥ इतिषष्ठतात्पर्येतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥

गुर्णोयथागुणिनः । कश्चित्पुरस्थितोगुणभूतःप्रधानभूतस्यराज्ञःममासौसखेतिराज्ञाचिंतितमपिनजानाति ।
यथाराज्ञःप्रियत्वंतुभृत्योवेदनचात्मनः । तथाजीवोनयत्सख्यंवेत्तितस्मैनमोस्तुतइतिस्कांदे ॥ देहेमानीवैश्र
वणोमरुतःप्राणमानिनः । इंद्राद्याइंद्रियात्मानोरुद्रोंतःकरणात्मकः । नैतेविंदंतिस्वात्मानंपरंवापिविमोहि
ताः । जीवाभिमानीब्रह्मातुसर्ववेदप्रजापतिः । सोपिवेदहरिंनैवसम्यक्सैवहिसर्वविदितिच ॥ केवलयास्व
संस्थया । स्वप्नसुप्तस्यादौमनसउपरमाज्जीवस्यास्वातंत्र्यदर्शनेपिस्वप्नप्रबोधादिदर्शनादन्यईश्वरस्तन्नियामको
स्तीतिज्ञायते । जीवेच्छाभावात्केवलत्वं । यदोपरामोमनसःस्वप्नसुप्तिलयादिषु । तदावस्थाप्रबोधादिकारण
त्वेनकेशवः । अस्वातंत्र्यात्तुजीवस्यविद्यतेन्योनियामकः । जीवप्रवृत्त्यानुकूल्याज्ज्ञायतेसौतदाविभुरितिह
रिवंशेषु ॥ ईच्छादिरूपेणत्रिवृद्भिः । इच्छादित्वेनत्रिविधाविमलाद्यास्तुशक्तयः । विष्णोःस्वरूपभूतायास्ता
भ्यस्तन्नामिकाःपराः । जायंतेतत्प्रसादेनताश्चपीठेप्रपूजयेत् । तद्भिन्नजीवास्तस्यैवप्रसादात्तत्समीपगाइति
तंत्रनिर्णये । दशेंद्रियाणिचमनोबुद्धिप्राणप्रधानकाः । चतुर्दशैषांपरमःपांचदश्योहरिःस्मृतः । बुद्धेर्भेदेनचै
तेषुपांचदश्योथसंस्थितेरितिच ॥ ईयत्तातुविशेषःस्यादानंदादौतदुज्झितेः । सर्वैर्विशेषैरहितउच्यतेहरिरव्य

यः । अप्राकृतस्वरूपत्वान्निर्मायश्चेतिकथ्यतइतिच । तद्रूपसदृशंरूपंयतःसर्वस्यसर्वदा । सर्वरूपोयतःशब्द
मुख्यार्थःसर्वनामकइतिच । अलौकिकत्वान्नोविष्णुर्निरुक्तोतोनिरूपितः । तथापिवेदेषूक्तत्वादुक्तोरूपीसए
वचेतिव्योमसंहितायां ॥ [३१] सप्तविभक्त्यर्थस्यकालस्यप्रकारस्यचहेतुर्ब्रह्मैव । विभक्त्यर्थस्यकालस्यप्रकाराणांच
कारणं । एकएवपरोविष्णुःसर्वसत्ताप्रदत्वतइतिभविष्यत्पर्वणि । अनन्यःसदृशाभावादेकोरूपाद्यभेदतइति
च ॥ [३२] मदन्योनास्तिसर्वेशइतिविद्यासुरंमतं । अस्तीतिदैवमुभयोर्हरिरेवह्यपेक्षितः । निषेधविध्योर्विषयःफ
लदाताचकेशवः । तादृग्बुद्धेःकारणंचस्थानयोश्चोच्चनीचयोरितिच ॥ [३३] तत्कर्मणामदृष्टत्वादनामाचाप्यदर्श
नात् । अरूपस्त्ववतारेणरूपकर्माणिदर्शयेत् । नित्यरूपोनित्यकर्माप्यव्यक्तत्वमपेक्ष्यतु । अरूपकर्मेत्युदितोरू
पकर्मोज्झितेर्नत्वितिप्रकाशसंहितायां । अनामासोधिकार्थत्वादव्यक्तत्वादरूपकः । कंसारित्वादिसाम्या
र्थोव्यक्तरूपोवतारगइतिच । लोकदृष्ट्याधिकार्थानिमूलनामानिकेशवे । अथदामोदरादीनिलोकदृष्ट्यासमा
नितु । आनंदोव्यक्तरूपस्तुमूलरूपमुदाहृतं । सएवव्यक्तिमापन्नःप्रादुर्भावउदीरितइतिच । [३४] स्वदेहस्थंहरिंप्रा
हुरधमाजीवमेवतु । मध्यमाश्चाप्यनिर्णीतंजीवाद्भिन्नंजनार्दनं । पूर्णानंदादिगुणकंसर्वजीवविलक्षणं । उत्त

मास्तुहरिंप्राहुस्तारतम्येनतेषुच । बुद्धिशुद्ध्यनुसारेणयथाप्राणंशरीरगं । श्वासमात्रंजनाःप्राहुरनिर्णीतंचम
ध्यमाः । देवदेवेश्वरंसूत्रमानंदंप्राणवेदिनइतिच ॥ विशे[45]षैर्व्यक्तिपात्रत्वाद्ब्रह्माद्यास्तुविभूतयः । तदंतर्यामि
णश्चैवमत्स्याद्याविभवाःस्मृताइतितंत्रनिर्णये ॥ त[46]पोभिमानीरुद्रस्तुविष्णोर्हृदयमाश्रितः । विद्यारूपातथैवो
माविष्णोस्तनुमुपाश्रिता । शृंगाराद्याकृतिगतःक्रियात्मापाकशासनः । अंगेषुक्रतवःसर्वेमध्यदेहेचधर्मराट् ।
प्राणोवायुश्चित्तगतोब्रह्माद्याःखेषुदेवताइतिच । यदाश्रितंयद्भवतितत्तन्नामकमीरितमितिशब्दनिर्णये ॥ सं
ज्ञा[47]नमात्रंयदिदंत्वयातपसादृष्टंममरूपंतदेवाग्रआसीत् । नानावर्णोहरिस्त्वेकोबहुशीर्षभुजोरुपात् । आसी
ल्लयेतदन्यत्तुसूक्ष्मरूपंश्रियंविना । असुप्तःसुप्तइवचमीलिताक्षोभवेद्धरिः । अन्यत्रानादराद्विष्णौश्रीश्चलीने
वकथ्यते । सूक्ष्मत्वेनहरौस्थानाल्लीनमन्यदपीष्यतइतिमात्स्ये ॥ गु[48]णतःअनंते । प्रत्येकशोगुणानांतुनिःसी
मत्वमुदीर्यते । तदानंत्यंतुगुणतस्तेचानंताहिसंख्यया । अतोनंतगुणोविष्णुर्गुणतोनंतएवचेतितंत्रभागवते ॥
इतिषष्ठतात्पर्येचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥
स[49]नत्कुमारोवतुकामदेवात् । सनत्कुमारनामातुब्रह्मचर्यवपुर्हरिः । सनत्कुमारमपरंब्रह्मपुत्रंविवेशयः । समां

योग्येतरात्कामात्पातुविश्वेश्वरःप्रभुरितिच । देवर्षिवर्यःपुरुषांतरार्चनात् । विष्णोरपरिवारत्वदृष्ट्यादेवांतरा
र्चनात् । महिदासोदेवऋषिःपातुमांविष्णुरव्ययः । तदनर्पितकर्मभ्यस्तदस्मरणतस्तथेतिच ॥ [३१]यथाहिभगवा
नेव । सदसन्नियामकतयासदसद्रूपउच्यते । सत्येनानेनमांदेवःपातुविष्णुश्चतुर्भुजइतिच ॥ [३३]एकएवपरोवि
ष्णुर्भूषाहेतिध्वजेष्वजः । तत्तच्छक्तिप्रदत्वेनस्वयमेवव्यवस्थितः । सत्येनानेनमांदेवःपातुसर्वेश्वरोहरिरितिच ॥
[४३]गुरुशिष्ययोरयोग्यत्वाद्गुरुवृत्तेरपूर्तितः । अप्रसादाद्गुरोर्विद्यानयथोक्तफलप्रदेतिच । विद्याःकर्माणिचसदा
गुरोःप्राप्ताःफलप्रदाः । अन्यथानैवफलदाःप्रसन्नोक्ताःफलप्रदाइतिचतंत्रसारे ॥ ॥ इतिषष्ठतात्पर्येअष्टमो
ऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ [२०]कालोंतकःप्रधानंचमृत्युरव्यक्तमित्यपि । उच्यतेप्रकृतिःसूक्ष्माश्रीर्भूर्दुर्गेतिनामभिः । सैवब्र
ह्मादिभयदाविष्णोश्चवशवर्तिनी । अभयापिबिभेतीवतद्वशत्वादुदीर्यतइतिमात्स्ये ॥ [२३]यत्रवायूदपद्मादिरूपेण
प्रकृतिःस्थिता । एकस्तत्राबिभेद्ब्रह्माविचार्यभयमत्यगात् । अंतर्गतोहरिस्तस्यध्यातोभयमपानुददितिच ।
जनिष्यतांजनानांतुस्वभावानांप्रसिद्धये । ज्ञानादिगुणपूर्णस्यब्रह्मणोपिक्षणार्धगाः । भयादिकाभवंतीवक
थंतस्मिन्स्थिरालयाइतिच । भगवत्प्रीतयेनित्यंब्रह्मणोयेभयादयः । नवृथातस्यभावःस्यात्कश्चित्तेपिक्षणार्ध

गाः। अज्ञानंचचतुर्वारंद्धिवारंभयमेवच। शोकोपितावान्नान्यत्रकदाचिद्ब्रह्मणोभवेत्। तत्रापिभगवत्प्रीत्या
उन्नत्यैवास्यतद्भवेदितिब्रह्मतर्के ॥ लिंगं[२४]मेवपश्यामः। कदाचिदभिमानस्तुदेवानामपिसन्निव। प्रायःकाले
षुनास्त्येवतारतम्येनसोपिप्त्विति च ॥ श्रीवं[२८]त्सःप्रकृतिर्ज्ञेयाब्रह्माख्यःकौस्तुभःपुमान्। तदतीतैःषोडशभिःस्व
रूपैरप्युपास्यतइतिच। श्रीवत्सकौस्तुभौविनाऽऽत्मतुल्यैःप्रकृतिपुरुषातीतत्वात्सप्तदशरूपाण्यपितुल्यानीत्य
र्थः। आत्मभूतैश्चतुल्यैश्चआत्मतुल्यैः। अपुंप्रकृत्यधीनत्वाद्वासुदेवादिकाहरेः। तुल्याश्चकेशवाद्याश्चनचभि
न्नाःकथंचनेतितंत्रसारे। श्रीवत्सकौस्तुभाभ्यांतुविनाभावंप्रदर्शयन्। पुंप्रकृत्यात्मकाभ्यांसधत्तेनित्यंजनार्द
नः। यदस्याभ्यामतीतत्वंयद्वशोनानयोर्हरिः। श्रीवत्सकौस्तुभाभ्यांतुविनाभावःसएवत्विति च। आत्मैव
सप्तदशधास्वयंभूत्वाजनार्दनः। मध्यस्थाद्वृतिरूपेणक्रीडतेपुरुषोत्तमइतिच ॥ वं[३०]यंःसर्वस्यवयनाद्भगवान्पुरु
षोत्तमइतिच। मातंतुश्छेदिवयतोधियंमइतिश्रुतिः ॥ देवं[३१]लोकात्पितृलोकान्निरयाच्चापियत्परं। तिसृभ्यः
परमंस्थानंवैष्णवंविदुषांगतिरितिमाहात्म्ये ॥ अं[३३]थतत्रभगवान्किंदेवदत्तवदित्याक्षेपः। अचिंत्यशक्तेरनंतगु
णस्यकुतःपारतंत्र्यादिकमित्यभिप्रायः। उपरतसमस्तमायामये। प्राकृतस्वभाववर्जिते। केवलंस्वात्ममायां

निजसामर्थ्यं । स्वरूपद्वयाभावादित्यादिसमाधानं । स्वतंत्रःपरतंत्रोवाज्ञोऽज्ञोदुःखीसुखीनुकिं । इत्यादिसं
शयःक्कस्याज्ज्ञानिनांपुरुषोत्तमे । तस्यानंतगुणत्वाच्चपूर्णशक्तित्वतोहरेः । स्वातंत्र्यादिकमेवास्यविदोज्ञानं
तिनिश्चयात् । घटकत्वाद्दुर्घटस्यदुर्ज्ञेयत्वाच्चसर्वशः । तच्छक्तेरविदोजीवंपरतंत्रंवदंत्यमुं । एवंदुर्घटयाशक्त्याज्ञो
ज्ञानांपरमेश्वरः । यथारज्जुःसर्पधियारज्जुबुद्ध्यावगम्यते । तथायथार्थबुद्ध्याचमिथ्याबुद्ध्यावगम्यते । स्वेच्छयैव
महाविष्णुःफलदश्चानुसारतइतितंत्रभागवते । त्रिनयनोनृसिंहरूपी । विष्णोर्नृसिंहनामानित्रिनेत्रोग्रादि
कानित्वितिशब्दनिर्णये । विविधंभावपात्रत्वात्सर्वेविष्णोर्विभूतयइतिच ॥ नि[३५]रुपक्रमोहरिर्नित्यमप्रयत्नोह्यु
पक्रमेदितिच ॥ [३९]यैंदिसोपितथाविधः । अत्युत्तमोनभवतिचेत् ॥ [४०]युँष्मत्कामोमत्प्रियएव । अन्यथानदद्या
मितिभावः । विष्णोःप्रियंकामयंतिदेवानैवाप्रियंक्कचित् । यद्यप्रियंकामयंतिनरातीशोहितोहिसइतितंत्र
भागवते ॥ [४५]सैंमर्थाअपियाचंतेदेवामुन्यादिकान्क्कचित् । आज्ञयैवहरेस्तेषांयशोर्थमपिनान्यथेतिच ॥ ॥ इतिष
ष्ठतात्पर्येनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ [६]आँज्ञयैवमहाविष्णोःकार्यार्थमपिचक्कचित् । नीचानपिचयाचंतेस्वात्म
नोगुणवत्तराः । नीचवाक्यंवदेयुश्चसुरानैतावताक्कचित् । तेजःक्षितिर्भवेदेषांजनकस्ययथार्भकादितितंत्रमा

लायां ॥ ॥ इतिषष्ठतात्पर्येदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ [११]मन्यतेनीशमीश्वरं । अनीशंजीवरूपेण परमात्मानमीश्वरं । येमन्यंतेतान्समीक्ष्यस्नेहान्निरयभाग्भवेदितिच । हिरण्यगर्भःपुरुषआत्मावायुरुदाहृतः । शेषोव्यक्तस्तथैवेंद्रआशयःसमुदाहृतइतिच ॥ संधित[३३]ःसमयेनेंद्रोवृत्रेणाथोकरग्रहः । समुद्रतीरेविचरन्फेनेनवधमस्यतु । नर्मणाजहिफेनेनवाचयित्वासुरेश्वरः । पादस्पर्शविवादंचकृत्वायुद्धायदंशितः । फेनेवज्रंसमावेश्यविष्णुयुक्तंव्यसर्जयत् । अपानुदच्छिरस्तस्यध्यायतोवत्सरेणसइत्याग्नेये ॥ ॥ इतिषष्ठतात्पर्येद्वादशोऽध्यायः॥१२॥ प्रारब्धकर्मणैवैषांकृतदुःखस्यसूचकं । इदानींतनकर्मस्याद्रणहेतुर्यथारणः । देवादीनांस्थितप्रज्ञभावान्नैवान्यथाभवेत् । प्रारब्धमपितुक्वापिकिंचिद्विघटितंभवेदितिच ॥ ॥ इतिषष्ठतात्पर्येत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ नैवकोट्यस्तुदेवानामृषयःशतकोटयः । नारायणायनाःसर्वेयेकेचित्तत्परायणाइतिच । नारायणायनादेवाऋष्याद्यास्तत्परायणाः । ब्रह्माद्याःकेचनैवस्युःसिद्धोयोग्यसुखंलभन्नितितंत्रभागवते ॥ संत[१४]ोपक्रोधरागादिष्वनर्थकवचःक्वचिदितिशब्दनिर्णये ॥ ॥ इतिषष्ठतात्पर्येचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ [१२]मनसोद्वेषरागाभ्यांपुण्यपापसमुद्भवः । पुत्रादिपुण्यपापाभ्यांतस्मात्सर्वंमनोभवमितिनारदीये ॥ [२०]द्वैव्यात्मकःस्थूलदेहः

क्रियाकर्मेंद्रियाणिच । ज्ञानेंद्रियाणिचमनोज्ञानात्मकमुदाहृतमितिब्रह्मवैवर्ते । कार्यकारणयोरेकशब्द्व्यवह
तिर्भवेदितिशब्दनिर्णये ॥ [३०]अनन्यापेक्षतस्त्वेकोहरिरन्यद्द्वयंस्मृतं । अन्यापेक्षत्वतस्तेनप्राप्तत्वाद्द्वैतमुच्य
तइतिच ॥ [३५]रुद्राद्याःशेषदेहस्थंविष्णुंसंकर्षणाभिधं । शेषांतर्यामिणंज्ञात्वास्वपदंप्रापुरंजसेतितंत्रभागवते ॥
द्वैते[३६]नबंधसंत्यागाद्द्वैतत्यागीभवत्युतेतिशब्दनिर्णये । देहाद्येहंममाभिमानोभ्रमः । तेषांतेषांपदान्येववैष्णवा
निपदानितु । तेषांमहित्वंचतथाहरेस्तद्वशगंयतः । अतुल्यानधिकंचैवतस्यतस्यैवमुक्तिगं । स्वस्यैवपूर्वमाहा
त्म्यमपेक्ष्यनहरेःक्वचित् । माहात्म्यमन्यप्राप्यंस्यान्नतेविष्णावितिश्रुतेरितितंत्रभागवते । ब्रह्मेशानादिभिर्दे
वैर्यत्प्राप्तुंनैवशक्यते । तद्यत्स्वभावःकैवल्यंसभवान्केवलोहरिरितिस्कांदे । तत्प्रसादलभ्यत्वात्तदीयमपिते
नातुलमनधिकंचान्यमाहात्म्यं ॥ ॥इतिषष्ठतात्पर्येपंचदशोऽध्यायः॥१५॥ ॥[८]एषनित्योव्ययः।अनित्य
संबंधयुताःपित्राद्यानित्ययुग्घरिरितिच।आत्मानंचावताररूपेणसृजते ॥ [११]भोक्तासद्गुणभोक्तृत्वान्नभोक्तातद
वृद्धितः ।अचिंत्यशक्तितस्तच्चयुज्यतेपरमेशितुरितिच ॥[२१]बाह्यमनस्युपरतेचिन्मात्रमनसासहप्राप्यः॥ [२२]मृन्मये
ष्विवमृज्जातिः । पृथिवीपर्वताश्चैवमृन्मयाःसमुदीरिताः । तेषुमृज्जातयःसर्वेजायंतेस्थावरादयइतिच ॥ [२९]अ

न्यांतर्यामिणंविष्णुमुपास्यान्यसमीपगः । भवेद्योग्यतयातस्यपदंवाप्राप्नुयान्नरइतिनारदीये ॥ अनेनप्रकारे
णमुहुस्तत्सकाशमभ्ययात् । शेषांतर्यामिणंविष्णुंचित्रकेतुरुपास्यतु । शेषाविष्टहरेश्चापिवरान्प्राप्यापसद्गतिमि
तितंत्रमालायां ॥ [५१]हरिस्तुसर्वभूतानितदंतर्याम्यपेक्षया । तिङ्पदान्यपिसर्वाणिसुप्पदानितथैवच । तस्मि
न्नेवप्रवर्तंतेमुख्यवृत्त्याविशेषतइतिच ॥ [५२]लोकंचात्मनिसंततंवासनारूपेण ॥ [५४]मायामात्राणिप्रकृतिनिर्मिता
नि ॥ [५६]प्रतिबोधेऽन्वेतिस्वयमपिप्रतिबुद्धः । सुप्तावस्वपन्व्यतिरिच्येत ॥ [५७]सर्वभिन्नंपरात्मानंविस्मरन्संसरेदि
ह । अभिन्नंसंस्मरन्यातितमोनास्त्यत्रसंशयइतिच ॥ ॥ इतिषष्ठतात्पर्येषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥
[१३]एषांपक्षेतदवताराणामनुध्येयपदाब्जयुग्मं । विष्णुब्रह्मप्राणवींद्रांस्तद्दारानप्यृतेहरः । ध्येयोहरेःपार्षदाद्यैर्ध्या
यन्हरिचतुर्मुखौ । प्राणमेषांतथादारान्नस्वतंत्रतयाक्वचिदितितंत्रमालायां ॥ [२२]सेर्वायोग्यातिरेकेणस्वानामपि
नदास्यति । अपराधातिरेकेणनान्यस्यातःसमोहरिरितिमाहात्म्ये ॥ [१९]यंत्तद्भगवताकृप्तंतदेवनियतंभवेत् ॥
[२०]अंतोन्येषांवरःशापोगुणदोषप्रकर्तृता । स्वतःप्राप्ताभेदकृतिर्वासनारूपिणोयथा । विद्यमानस्यमनसिपुनःस्व
प्नेषुदर्शनं । भगवद्वशतायस्मात्सर्वेषांज्ञेयमेवतदितिप्रकाशसंहितायां ॥ [३७]प्रतिशप्तुमलंतमः । देवाएवतदन्ये

भ्यःशक्तानास्त्यत्रसंशयः । अशक्ताअपिशक्तानांशक्ताःशापादिषुस्फुटं । तथाप्यशक्तैर्विहिताःशापाद्याःश
क्तिमत्सुवै । अत्यल्पाश्चाल्पकालाश्चनसम्यक्प्रभवंतिच । यत्नेनापोहितुंशक्याउत्तमैस्तुनसंशयः । उत्तमेषु
कृताःशापाःकर्तॄणांज्ञानपुण्ययोः । निःशेषेणनिहंतारस्तदनुग्रहमंतरा । सदारयोर्ब्रह्मविष्णवोर्वरशापादयोखि
लाः । तदन्येनकृताःसर्वेनिष्फलाएवनिश्चयात् । नचाप्यवांतराःशापाभवंत्येषांतुकुत्रचित् । वराविष्णोःश्रि
यश्चस्युर्ब्रह्मणश्चयथाक्रमं । उत्तमैरधमानांतुवराःशापायथोदितं । संपूर्णफलदाएवनात्रकार्याविचारणेति
स्कांदे ॥ ॥ इतिषष्ठतात्पर्येसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ [११] ईज्याक्रिया । अंतर्यामीतुयज्ञादेर्वि
ष्णुरिज्यादिनांरमा । तत्तच्छब्दैस्ततोवाच्यौनतुसर्वस्वरूपतः । अंतर्यामीश्रियश्चापिविष्णुरेवनसंशयः । नां
तर्यामीकश्चिदस्तिविष्णोःक्वापिकुतश्चनेतिब्रह्मतर्के ॥ ॥ इतिश्रीमद्भागवतषष्ठस्कंधतात्पर्येश्रीमदानंदती
र्थभगवत्पादाचार्यविरचितेएकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ षष्ठस्कंधःसंपूर्णः ॥ ॥
श्रीगुरुभ्योनमः ॥ [६] बाध्यादिस्थोहरिर्नित्यंबाध्यतादिगतेत्यपि । गीयतेनतुबाध्यत्वाद्यददोषयुतत्वतइतिभ
विष्यत्पर्वणि ॥ दधि[६।९]स्थंघृतवत्काष्ठेवह्निवच्चजनार्दनः । देहेंद्रियासुजीवेभ्योविविच्यज्ञायतेनत्विति च ॥

॥६४॥ [११]प्रधानपुंभ्यांसह ॥ [१२]कालेकालविषयेपीशिता । देहादिकारणत्वात्सुरानीकमिवस्थितंसत्वं । स्वभावतःप्रिय
त्वात्तुसदादेवप्रियोहरिः । अप्रियश्चासुराणांसस्वभावात्तुभयंनृणां । देशकालौगुणाश्चैवभक्त्यादीनप्यपेक्ष्यतु ।
योग्यतांचतथाकर्मसमइत्यभिधीयते । स्वतःप्रियोपिदेवानामुत्पाद्यैवगुणानिमान् । इतरेषांतथादोषान्सुख
दुःखेददात्यजः । उभयंतुमनुष्याणामतःसमइतीरितः । अनादिनियताश्चैवगुणदोषाःसुरादिषु । यथाक्रमंपु
नश्चैवनियमाद्वर्धितास्तथा । विष्णुनैवततोनित्यंविषमश्चजनार्दनइतिब्रह्मतर्के । नविष्णोर्विषमत्वंतुयोग्य
तापेक्षयाक्वचित् । योग्यतायास्तन्नियत्याविषमत्वंभवेदितीतिस्कांदे । विषमत्वंतुदोषायशुभाशुभविपर्यये ।
अतस्तादृशवैषम्यंब्रह्मसूत्रेनिराकृतं । शुभाशुभनियंतृत्वंनदोषोगुणएवसः । अतस्तदिष्टंकृष्णस्यब्रह्मसूत्रकृ
तोविभोरितितंत्रनिर्णये ॥ [२१]नियमाद्भुज्यतेपुंभिर्धर्माधर्मफलंमृतौ । कैश्चिदत्रापिभुज्येततस्मान्नाधर्ममाचरे
दितिभारते ॥ [२६]कैवल्योद्दहाद्यभावादेव ॥ [२७]अकर्तुस्तस्यान्यःकर्तानविद्यते । इदंएषा । व्यत्ययोतिशयकुत्सन
भेदेष्वितिसूत्रात् । कथंचिन्नेक्षतेपृथक् । तत्रैवमनसोभिनिवेशेनतदन्यंनेक्षते । वैरादीनामेकतमेनापियोयुं ॥८२८
ज्यात् । सनेक्षतइतिस्वभावकथनंनविधिः । कर्मणामनसावाचायोद्विष्याद्विष्णुमव्ययं । मज्जंतिपितरस्त

स्यनरके॒शाश्वतीःसमाः । तानहंद्विषतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु । आसुरींयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनि । मामप्राप्यैवकौंतेयततोयांत्यधमांगतिं । अवजानंतिमांमूढामानुषींतनुमाश्रितं । परंभावमजानंतोममभूतमहेश्वरं। मोघाशामोघकर्माणोमोघज्ञानाविचेतसः । राक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रिताः । यदनिंदत्पितामेत्वामविद्वांस्तेजऐश्वरं । तस्मात्पितामेपूयेतदुरंताद्दुस्तरादघात् । हिरण्यकशिपुश्चापिभगवन्निंदयातमः । विविक्षुरत्यगात्सूनोःप्रह्लादस्यानुभावतः । वरतोपिनमुच्यंतेद्वेषिणःशापतोपितु । भक्तानैवनिपात्यंतेधर्माधर्मैस्तथतरैः । अन्यावेशकृतंयत्तुतद्वराद्यैरपोह्यते । तद्विरुद्धस्वभावानामन्यथानकथंचनेत्यादेः । यस्मादेवकोप्युपद्रवोनास्तिभगवतस्तस्मादेवद्वेषादिनापिमनोयोक्तुंशक्यतेतत्प्रेरणया । तादृशानांतदेवचिंतयतिच । अन्यथाआत्मनोदुःखकारणंद्वेषादिकंकथंसर्वनियामकोहरिरुत्पादयेत् ॥ [२८]तत्रैवहेतुः । यथावैरानुबंधेनेति । यथावैराभिनिवेशिनःतथाभक्त्याभिनिवेशिनोनसंति । तत्कथमन्यथाभक्तानेवबहून्हरिःकुर्यादितिभावः ॥ [२९]कीटःपेशस्कृतेत्यादिचैद्यादीनांभक्तियुतत्वप्रतिपादनं ॥ [२७]स्नेहाँद्यायतननाशादिनाप्युपद्रवोस्यनास्तीतिनिर्वैरेणेत्याद्युक्तं ॥ [२८]ततःकनीयसाएवदेवाज्यायसाअसुराइति

भागव० श्रुतिः । तन्मयतांमनसस्तत्राभिनिवेशनं । मागधाद्यायथानित्यंद्वेषादाग्रहिणोहरौ । नतथाऽऽग्रहिणोभ तात्पर्य
क्ताऋतेब्रह्माणमव्ययमितिहरिवंशेषु ॥ योगैः[२९]स्नेहः । संरंभभययुक्तस्नेहेन । प्रीतिःस्नेहस्तथायोगःप्रेमबंधइतीर्य ७।१
॥६५॥ तइतिशब्दनिर्णये ॥ वैरैः[३०]र्युक्तयाप्यनुचिंतयातमापुः । अनुचिंतेतितामाहुर्भक्तिपूर्वांतुयास्मृतिरितिच । स्नेहाद
न्नंददातीतिस्वाकर्षणभयेपिच । विद्यमानेप्यल्पकोपेसंगतिस्नेहतस्तथा । पेशस्कृद्रूपतांकीटोयथायातितथैव
तु । चैद्यादयोसुरावेशाद्धरौद्वेषयुताअपि । निजस्वभावयाभक्त्यानीताहरिसरूपतां । तथाहिकरुणोविष्णु
रन्यावेशाद्यदिद्विषन् । हीयतेकिंममानेननित्यानंदस्वरूपिणः । देहबंधयुतानांहिद्वेषिणापकृतंभवेत् । मम
कोह्यपराध्येतनिर्दोषसुखरूपिणः । अतोमय्यपराधस्तुस्वस्मिन्नेवनमेभवेत् । अतोयच्चासुरावेशात्कृतमेतेनदु
ष्कृतं । अनादिभक्तोयस्मान्मेमोचयिष्येततस्त्वहं । इतिमत्वामोचयतिचैद्यादीनपिकेशवइतिब्रह्मांडे ॥
[३१]कामादिभिरपियथावद्भक्त्यासहैवमनआवेश्यतदघंयत्तुद्वेषादिकृतमघंयथाभूतयाभक्त्याहित्वा ॥ गोप्यैः[३२]का
मयुताभक्ताःकंसाविष्टःस्वयंभृगुः । ज्ञेयोभययुतोभक्तश्चैद्यादिस्थाजयादयः । विद्वेषसंयुताभक्तावृष्णयोबंधुसं ॥८२९॥
युताः । बहुमानस्नेहसाम्याद्देवाभक्ताःप्रकीर्तिताः । स्नेहोपसर्जनादेवबहुमानान्मुनीश्वराः । बहुमानोपिदे

वानामृषिभ्योप्यधिकोमतः । ब्रह्मवींद्रेंद्रकामादेरितरेषांयथाक्रमामितिब्रह्मतर्के ॥ [३२]कतमोपिभक्तियोगोनवेन
स्य । तस्मात्केनापिप्रकारेणउपायेनैवमनोनिवेशयेत् । नानुपायेन । उपायोभक्तिरुद्दिष्टोद्वेषाद्याअनुपायका
इतिशब्दनिर्णये ॥ [३४]स्वतोभक्ताश्चैद्यादयोपिपरावेशाद्वेषिणइत्यत्रहेतुर्मातृष्वस्रेयइत्यादि ॥ [३८।३९]द्वास्थावित्यने
नाधिकारस्थत्वमुक्तं । अधिकारस्थिताश्चैवविमुक्ताश्चद्विधाजनाः । विष्णुलोकस्थितास्तेषांवरशापादियो गि
नः । अधिकारस्थितामुक्तिंनियतंप्राप्नुवंतिच । विमुक्त्यनंतरंतेषांवरशापादयोनतु । देहेंद्रियासुयुक्ताश्चपूर्वं
पश्चान्नतैर्युताः । अप्यभीमानिभिस्तेषांदेवैःस्वात्मोत्तमैर्युताइतितंत्रसारे ॥ [४४]सर्वभूतात्मनिभूतं ॥ [४५]हिरण्यक
शिपुर्भूतममन्यतमृतौहरिं ॥ अतोभयानकोजातस्तत्रराजानमेवच । मत्वाराजैवसंजातःकृष्णंचक्रादिलक्ष
णैः । मृतिकालेहरिंचैवमत्वाभक्त्यैवकेवलं । द्वास्थत्वंहरिमाविश्यप्रापैवमनुजोपित्वितिगारुडे । (वि०
अ० २ श्लो० ९) विष्णुभक्तेश्चतज्ज्ञानादन्यतोमुक्तिवाचकाः । विष्णोर्गुणह्रासवाचःश्रीब्रह्मादेस्तथाक्रमा
त् । विष्ण्वादिद्वेषतश्चैवसुखवाचस्तथाखिलाः । मोहनार्थाःसमुद्दिष्टायथार्थद्योतकास्तथेतिप्रकाशसंहितायां ॥
[४६]वैरानुबंधःवैरयुक्ताभक्तिः । अनुबंधस्तुभक्तिःस्याद्बंधःस्नेहउदाहृतइतिच ॥ इतिसप्तमतात्पर्येप्रथमोध्यायः ॥१॥

विप्र[२३।२४]र्ययज्ञोदिमूलंतुहरिरित्यासुरंमतं । हरिरेवहिसर्वस्यमूलंसम्यङ्मतोनृपेतिब्राह्मे ॥ धत्ते[२२]सावात्मनोलिंगंजी
वमनआदीनामाधारंब्रह्म ॥ लिं[२३।२४]गवानिव । जीवइव । असमंसमतामेतिभ्रांतिदृष्ट्यैवकेवलं । जीवेनब्रह्मन
समंतत्त्वदृष्ट्याकथंचनेतिषाड्गुण्ये । यथोदचलनाद्वृक्षप्रतिबिंबप्रचालनात् । तटस्थवृक्षचलनंकल्पयेदबुधोन
रः । तथामनसिजैर्दोषैराभासेदूषितेनरः । आभासिनोब्रह्मणश्चदोषमज्ञःप्रकल्पयेत् । आत्मनश्चक्षुषोभ्रां
त्यायथापश्येद्भ्रमंभुवः । तथैवस्वात्मनोदोषाद्दोषवद्ब्रह्मपश्यतीतिब्रह्मतर्के ॥ विवेके[२६]स्मृतिःअविवेकिनएव
विवेकित्वभ्रांतिः । अंतर्हिरण्यकादीनांभक्तिरस्त्येवकेशवे । असुरावेशतस्त्वन्यान्हरिस्तोतृन्द्विषंतिचेतिपा
द्मे ॥ यत्रो[३७]द्धवस्तत्रगतंअदर्शनंगतं । अदर्शनादिहायातःपुनश्चादर्शनंगतइतिभारते ॥ [४१]अन्यतमआत्मापर
मात्मा । सुविरुद्धस्वरूपत्वाज्जीवादन्यतमोहरिरितिवामने ॥ [४३]भगवन्माहात्म्यकथनेनसर्वस्यतद्वशत्वात्सए
वभजनीयोनशोकेनप्रयोजनमितिफलितार्थः । देहदारुगतौप्राणवह्नीसर्वगतंनभः । देहादिभ्योयथाभिन्ना
नलिप्यंतेचतद्गुणैः । तथाजीवगतोविष्णुर्जीवाद्भिन्नोनतद्गुणैरितिच ॥ इंद्रि[४४-४८]यैर्वान्जीवः । भजत्युत्सृजति
ह्यन्यःपरमात्मा । सएवश्रोतानुवक्ताच । नान्योतोस्तिद्रष्टानान्योतोस्तिश्रोतासयोतोश्रुतइत्यादेः । मुख्य

प्राणोपिस्वतोनश्रोताकिमुजीवइति । अयंनतुसुयज्ञइत्याक्षेपः । यश्चसुयज्ञःसोपिस्वतःश्रोतुंवक्तुंनचशक्तः । अतस्तस्यानुशोकेनकिमित्यर्थः । अन्योजीवोचितोदेहात्तद्वशोदेहउच्यते । पश्यामीत्यभिमानोस्यचक्षुराद्य भिमानवान् । नतद्वशाश्चक्षुराद्यानद्रष्ट्यादौसईश्वरः । चक्षुराद्यामनोजीवोद्रष्ट्यादिश्चापियद्वशे । सप्राणइ तिविज्ञेयोज्ञातामंताचसप्रभुः । तस्यापिज्ञातृमंतृत्वंनस्वतःशक्यतेक्वचित् । यस्तस्यज्ञातृमंतृत्वदातासभग वान्हरिः । स्वतोज्ञाताचमंताचद्रष्टाश्रोताचकेशवः । ज्ञानादिदोनतस्यान्यःसर्वस्यज्ञानदोहरिः । सदेहान्भ जतेविष्णुःस्वेच्छयैवोत्सृजत्यपि । यावद्देहस्थितोविष्णुस्तावज्जीवोविपर्ययः । तावत्क्लेशादयश्चास्यवृथाचेंद्रिय वृत्तयः । यदोत्सृजतिदेहंसहरिःसर्वात्मनाविभुः । तदातदभिमानीतुजीवोमुच्येतसंसृतेः । अतिभिन्नस्वरू पौतौजीवेशावेकदेहगौ । देहाभिमानीत्वेकोत्रनमानीमानदःपरइतिगारुडे । इंद्रियाद्यभिमानेनतद्वान्जी वउदीर्यते । अतन्मानाद्धरिःप्रोक्तस्त्वदेहोनिंद्रियस्तथा । जीवानभिमतेदेहेनविष्णुर्जीवतिस्थितः । अत श्चादेहउद्दिष्टःपरमात्मासनातनइतिप्रकाशसंहितायां । सचान्यःश्रोतुर्वक्तुश्चेतिचशब्दः । भूतेंद्रियमनोरूपा न् । लिंगंस्वरूपमुद्दिष्टंलिंगंज्ञापकमेवचेतिशब्दनिर्णये ॥ ॐआत्मापरमात्मा । कर्मबंधनोजीवः । ततःपरमा

 त्मनोविपरीतः । [४८]मृषावृथा । स्वप्नदृष्टवित्तादिवत् । लेपाभिमानीजीवस्तुस्वरूपानुभवीनच । मुक्तेःप्राक्तेनमा
न्युक्तोनमानीविष्णुरुच्यते । सर्वंममेतिपश्यन्नप्यलेपाभिमतिर्यतः । सम्यक्स्वरूपानुभवात्स्वतंत्रत्वाददोष
 तइतिब्रह्मतर्के ॥ [५८]अहंममाभिमानादित्वयथोत्थमनित्यकं । महदादियथोत्थंचनित्याचापियथोत्थिता । अ
स्वतंत्रैवप्रकृतिःस्वतंत्रोनित्यएवच । यथार्थभूतश्चपरएकएवजनार्दनइतिच ॥ [६०]कंआत्माकःपरइतिदेहाद्यपेक्ष
या । नहिदेहादिरात्मास्यान्नचशत्रुरुदीरितः । अतोदैहिकवृद्धौवाक्षयेवाकिंप्रयोजनं । यस्तुदेहगतोजीवः
सहिनाशंनगच्छति । ततःशत्रुविवृद्धौवास्वनाशेशोचनंकुतः । देहादिव्यतिरिक्तौतुजीवेशौप्रतिजानतां ।
अतआत्मविवृद्धिस्तुवासुदेवेरतिःस्थिरा । शत्रुनाशस्तथाज्ञाननाशोनान्यःकथंचनेतिब्रह्मवैवर्ते ॥ ॥ इति
सप्तमतात्पर्येद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
[११]जानतामपिकर्तव्यंकर्मात्मसदृशंसदा । तत्रात्मसदृशाज्ञानाद्रागाद्यैर्वाविमोहिताः । जानंतोपिह्यसदृशं
कर्मकुर्युर्ऋतेविभुं । चतुरास्यंसनायोग्यंकर्मकुर्यात्कथंचनेतिनारदीये । तपसाविद्ययावापिज्ञानध्यानादि
नाथवा । व्यस्तैःसमस्तैरपिवाकुर्वतांयत्नमुत्तमं । संहारविक्षेपशतैर्बहुकोटिभिरेववा । नशक्यंतेसमारोढुंस्वा

त्मायोग्यापदानितु । तथाप्याचरतांकुर्युर्दैत्यानांसुरनायकाः । विघ्नंतुतपआदीनांवैयर्थ्यस्यापनुत्तयइति
प्रकाशसंहितायां ॥ [१२]वैष्णवादिभिर्ब्रह्मनिर्मितैः । ब्रह्मास्वयंभूर्द्रुहिणोवैष्णवःशतधृक्तथेतिशब्दनिर्णये ॥
[१४]भवायश्रेयसेचैवनकश्चित्तदपेक्षते । मधुकैटभयोश्चैवहिरण्यादेस्तथैवच । नान्योब्रह्मपदंवांछत्यृजून्योग्यान्वि
नाक्वचित् । ततःश्रेयांसिवांछंतिनतुतत्पदमाप्नुयुरितिब्रह्मांडे । भवोवृद्धिःसमुद्दिष्टाश्रेयोमोक्षउदाहृतः । वृ
द्धस्यनपुनर्ह्रासोभूतिरित्येवकथ्यतइतिशब्दनिर्णये । सकामंतुतपःक्रूरंलोकानांभयकृद्भवेत् । इतरच्छांतयेस
र्वलोकानांभवतिध्रुवमितिप्रकाशिकायाम् । ब्रह्माणमभजद्ब्रह्मपदार्थंसहिरण्यकइतिस्कांदे ॥ [२१]जितैःवशीकृ
तः । पराभूतंवशस्थंचजितमित्युच्यतेबुधैरितिशब्दनिर्णये ॥ [२७]प्रायस्तुस्तुतिशब्देषुमिश्रावाचोहरिंविना ।
केचिज्जीवगुणास्तत्रतन्नियंतुर्हरेःपरे । एकस्थानैककार्यत्वाद्विष्णोःप्राधान्यतस्तथा । जीवस्यतदधीनत्वान्न
भिन्नाधिकृतंवचइतिब्रह्मतर्के ॥ [२८]निर्वृताप्रकृत्या ॥ [३०]प्राणेनसह ॥ [३१]सप्ततंतून्सप्तक्रतून् ॥ [३२]जीवानांप्राणधार
कः ॥ [३३]परावरेषुयस्मात्त्वंव्याप्तोविष्णुःसनातनः । तस्मान्नव्यतिरिक्तंत्वदित्याहुर्वेदवेदिनइतिपाद्मे । विद्याश्च
कलाश्चविद्याकलाः । महाविद्याःकलाश्चैवत्वत्तनावाश्रितायतः । विद्यातनुरितिप्राहुरतस्त्वांतत्त्ववेदिनइति

च । त्रिपृष्ठः तुरीयः । ब्रह्मणोप्यधिकंविष्णुंजानन्नपिहिरण्यकः । ब्रह्माणंतद्गुणैःस्तौतितद्धविष्णुविवक्षयेति
च ॥ ॥ इतिसप्तमतात्पर्येतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॥
 [४]स्वतोभक्ताहिरण्याद्याःपरावेशाद्धरौद्विषइतिच ॥ [१३]आदित्यावसवोरुद्रास्त्रिविधाहिसुरायतः । मरुतश्चैवविश्वे
चसाध्याश्चैवचतद्गताः । अतस्त्रयइतिप्रोक्ताश्चत्वारोमानुषाःस्मृताइतिस्कांदे । उपायनंददुःसर्वेविनादेवान्हि
रण्यकइतिच । अयज्ञभागेष्वपितुसुरशब्दःप्रदृश्यते । यज्ञभागभुजस्त्वेवत्रयइत्यभिशब्दिताइतिच । यत्रक्क
चयशस्थानमन्येषामितिकेशवः । सर्वत्रापितुदेवानामित्यन्यान्पूजयेत्क्वचिदितिच ॥ [३२-३५]अन्येषांहरिसाम्यंतु
किंचित्साम्यमुदीरितं । सम्यक्साम्यंतुमत्स्यादेरितिशास्त्रस्यनिर्णयइतिच ॥ ॥ इतिसप्तमतात्पर्येचतुर्थो
ऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ [१२]स्वातंत्र्येणान्यसद्भावनिषेधायश्रुतिस्त्वियं । अन्योसावन्योहमितिपश्यन्नज्ञइतिस्म
ह । आत्मानमंतर्यमयेदितिभेदंस्वरूपतः । आहतद्ब्रह्मणोऽधीनाभिन्नाजीवाःसदैवतु । स्वरूपसत्ताकर्तृत्वं
भोगोमोक्षस्तथैवच । मुक्तस्यावस्थितिश्चैवसर्वंविष्णोर्वशेसदेतिब्रह्मतर्के । [२३]आत्मस्थत्वेनवेदनमात्मनिवेदनं ।
मुक्तस्यापिममांतस्थोनियंतैवहरिःसदा । इतिज्ञानंसमुद्दिष्टंसम्यगात्मनिवेदनमितिच ॥ [२८]तदात्ममानो

मम ॥ ॥ इतिसप्तमतात्पर्येपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥
[२८]अंतर्यामीप्रत्यगात्माव्याप्तःकालोहरिःस्मृतइतिच ॥ [२९]प्रकृत्यातमसावृतत्वाद्धरेरैश्वर्यंनज्ञायते ॥ वि[३०]ष्णोर्गृह
त्वाद्भक्तेषुदयाकार्याविजानतेतिच ॥ [३१]कांक्षतोमोक्षगमपिसुखंनाकांक्षतोयथेतिच ॥ ॥ इतिसप्तमतात्पर्ये
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ [१८]षड्विकाराःशरीरस्यनविष्णोस्तद्गतस्यतु । तदधीनंशरीरंचज्ञात्वातन्ममतांत्यजेदिति
च ॥ हे[१९]तुत्वाद्विष्णवधीनत्वंशरीरस्य ॥ [२३]अभिमान्यपेक्षयाविष्णुःपंचविंशइतिस्मृतः । जडव्यपेक्षयाजीवःसम्यग्ज्ञे
योहरिःस्मृतइतिच ॥ [२५]बुद्धेर्जीवस्य । सत्वबुध्यादिशब्दैस्तुजीवोपिक्कचिदीर्यते । जाग्रदाद्याःकर्मचैवसुख
दुःखेचतस्यहि । जागृदादेःपरोद्रष्टासुखनिष्ठोहरिःस्मृतः ॥ [२६]संजीवेनसहस्थानात्तत्स्वरूपःप्रदृश्यते । अज्ञ
दृष्ट्यानज्ञदृष्ट्यायथागंधयुतोनिलः ॥ [२७]अदृष्टेर्जीवपरयोर्भेदस्याप्नोतिसंसृतिं । अभेदनिश्चयाद्यातितमोना
स्त्यत्रसंशयइतिच ॥ [२६]बुद्धिभेदैर्जीवानांतारतम्यज्ञापकैः ॥ [२७]दुःखरूपोपिसंसारोबुद्धिपूर्वमवाप्यते । यथास्व
प्नेशिरश्छेदंस्वयंकृत्वात्मनोवशः । ततोदुःखमवाप्येततथाजागरितेपितु । जानन्नप्यात्मनोदुःखमवशस्तुप्रवर्त
तइतिच ॥ धि[३०]यः प्रवाहस्योपरमःपरमेश्वरेरमणं ॥ [३८]तद्भावभावः । तद्यथास्वरूपंभक्तिः ॥ केचि[३६]द्भक्ताविनृत्यंतिगा

 यंतिचयथेप्सितं । केचित्तूष्णींजपंत्येवकेचिच्चोभयकारिणइतिच ॥ [३९]ब्रह्मनिर्वाणसुखंब्रह्मनिमित्तनिर्वाणसुखं ।
[४०]अशेषदेहिनांसामान्यतोहृदिस्थत्वेन ॥ [४१]अप्रयासेनकरणमनीहाप्रोच्यतेबुधैरितिच । [४२]व्यंजनाज्जगतोविष्णु
 र्बीजंनपरिणामतइतिच ॥ [४३]अच्युततांच्युतिवर्जनं ॥ ॥ इतिसप्तमतात्पर्येसप्तमोऽध्यायः ॥७॥ ॥
[४४]तद्विप्रलुप्तमितिसादृश्याभेदवचनं । आलोचनमेवतपः । यस्यज्ञानमयंतपइतिश्रुतेः ॥ [४५]नटनंतुकथाबंधो
नाट्यकंभावदर्शनमितिगांधर्वे ॥ ॥ इतिसप्तमतात्पर्येअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥
[२]अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वादन्यैःसाधारणैर्जनैः । नृसिंहंशंकितेवश्रीर्लोकमोहायनोययौ ॥ [३]प्रह्लादेचैववात्सल्यदर्श
नायहरेरपि । ज्ञात्वामनस्तथाब्रह्माप्रह्लादंप्रेषयत्तदा । एकत्रैकस्यवात्सल्यंविशेषाद्दर्शयेद्धरिः । अवरस्या
पिमोहायक्रमेणैवापिवत्सलइतिब्रह्मांडे ॥ [४]द्विषड्गुणयुतात् । ज्ञानंचसत्यंचदमःशमश्चह्यमात्सर्यंह्रीस्तिति
क्षानसूया । दानंचयज्ञश्चतपःश्रुतंचमहाव्रताद्वादशब्राह्मणस्येतिभारते ॥ [२०]कर्तृकर्मक्रियादीनांसत्तावृत्तिस्त
थैवच । विष्णवधीनंयतःसर्वंसर्वरूपस्तदुच्यतइतिब्रह्मतर्के ॥ [२१]दशेंद्रियप्राणमनोरं । मूलंमनएवसंसारचक्र
स्य ॥ [२६]तमादीनामिदानींनार्पितः ॥ [२७]तमादीनामधिकोदयोपिसेवाधिकत्वादेव । श्री[२६]ब्रह्म[२७]ब्राह्मीवींद्रादित्रिक

तत्स्त्रीपुरुष्टुताः । तदन्येचक्रमादेवसदामुक्तौसृतावपि । हरिभक्तौचतज्ज्ञानेसुखेचनियमेनतु । परतःस्वतः
कर्मतोवानकथंचित्तदन्यथेतिब्रह्मतर्के ॥ [३१]यथावृक्षश्चवृक्षदाहश्चदैवकालाधीनत्वाद्दैवंकालश्चेत्युच्यते । एवंत्व
दधीनत्वात्सर्वस्यसर्वंत्वमित्युच्यसे । स्वतस्तद्भिन्नोपि । अहंचान्यश्चपरमेश्वरएवेत्यपार्थाभ्रांतिः । तदधीन
त्वादेवसइत्युच्यते । नस्वरूपत्वादित्यर्थः ॥ [३२]तुर्यःस्थितः ॥ [३३]जगदात्मकमजमपिभगवद्वशत्वात्तद्वपुः । स्था
वराणांतुसर्वेषांदेवतायाभिमानिनी । विशेषाद्वटबीजेचसाश्वत्थेचव्यवस्थिता । अदृश्याकणिकानाम । सावृ
क्षान्व्यंजयत्यपि । अतोबीजमितिप्रोक्तासाजातेप्यंकुरेस्थिता । एवंहरिःकारणेषुस्थितःकार्यजनेरनु । का
र्याण्यनुप्रविष्टःसन्प्रथमंनात्रदृश्यतइतिच ॥ [३६]मायामयंज्ञानस्वरूपं । सदुपलक्षणसन्निवेशं । आनंदादिलक्ष
णसमुदायरूपं ॥ [३५]गंधाख्यादेवतायद्वत्पृथिवींव्याप्यतिष्ठति । एवंव्याप्तंजगद्विष्णुंब्रह्मात्मस्थंददर्शहेतिच ॥
[४४]प्रायेणदेवमुनयः। आश्रितेषुकृपाकार्याविशेषात्तात्विकैःसुरैः। मुनिभिश्चतथाकैश्चित्कैश्चित्कार्याखिलेष्वपि।
तथापितात्विकसुरकृपाविषयतांगताः । एतएवविमुच्यंतेतदन्येनकथंचनेतिच ॥ [४७]कार्यकारणरूपेतद्वशत्वापे
क्षयासाक्षात्स्वरूपापेक्षयास्वरूपादन्यद्रूपंन ॥ ॥ इतिसप्तमतात्पर्येनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥

[११]जन्मांतरपितृभिस्त्रिसप्तभिः ॥ [२२]तेतुतात्विकान्देवान्नारदादींस्तथैवच । प्रह्लादादुत्तमःकोनुविष्णुभक्तोजग
त्त्रयइतिस्कांदे ॥ [३९]मधुकैटभौभक्त्यभावाद्दूरौभगवतोमृतौ । तमएवक्रमादाप्तौभक्त्याचैद्योहरिंययौ ॥ [३१]यथाहि
रण्यकस्यादादंतस्थितहरीरितः । तथानादात्तदन्यस्यब्रह्मादैत्यस्यकस्यचिदितिच ॥ पौं[४०]ड्रकेनरकेचैवसाल्वे
कंसेचरुग्मिणि । आविष्टास्तुहरेर्भक्तास्तद्भक्त्याहरिमापिरे । असुरास्तुस्वयंतेतुमहातमसिपातिताइतिच । त
दात्मानस्तत्राविष्टास्तद्भक्ताः । वैरोप[३९]सर्जनेनानुबंधेनेत्यन्वयः ॥ [४६]भगवान्येनगम्यतइत्यनेनभागवतधर्मेणैवभ
गवान्गम्यते । नद्वेषादिनेत्युपसंह्रियते । वृत्तानुकथनंचतदर्थत्वेनैव । ज्ञानस्यविशेषायाथात्म्यादयः । भ
क्तिर्ज्ञानंविरक्तिश्चनवकःश्रवणादिकः । धर्मोभागवतःप्रोक्तस्तद्भक्तेषुतथानवेतितंत्रसारे ॥ निर्वा[५०]णंसुखंअशरी
रसुखं । एतद्वाणमवष्टभ्येतिश्रुतेः ॥ ॥इतिसप्तमतात्पर्येदशमोऽध्यायः॥ १० ॥ ॥[१]तदधीनंवासर्वंनवेतिसंश
यंरुद्रस्याहनत् । अल्पकेनैवमयेनरुद्रस्यप्रतीकारंकृत्वा ॥ [२]कस्मिन्कर्मणिमयोविपरीतंचकार ॥ [३]सापेक्षंनतुदो
षाययत्रसिद्धमपेक्षितमितिशब्दनिर्णये ॥ वि[१४]ष्णुनादिष्टंव्यपोहितुंदेवोसुरोन्योवानसमर्थः ॥ इतिसप्तमतात्पर्ये ॥८३४
एकादशः ॥११॥ ॥[११]अनाद्यनंतकालेषुमुक्तौसंसारएवच । मयिस्थश्चोदयत्येकोविष्णुर्मांसर्वदैवतु । इतिसंप्री

तिकज्ञानंविद्यादात्मसमर्पणं । बाहिस्थेश्वरदासत्वंदास्यमित्युच्यतेबुधैरितितंत्रमालयां ॥ हरिरस्मिंस्थितइति
स्त्रीणांभर्तरिभावना ॥ शिष्याणांचगुरौनित्यंशूद्राणांब्राह्मणादिषु । भृत्यानांस्वामिनितथाहरिभावउदीरितइ
तिच ॥ ॥ इतिसप्तमतात्पर्येद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ [10]बहुत्वेनैववस्तूनांयथार्थज्ञानमुच्यते । अद्वैतज्ञान
मित्येतद्वैतज्ञानंतदन्यथा । यथाज्ञानंतथावस्तुयथावस्तुतथामतिः ॥ नैवज्ञानार्थयोर्भेदस्ततएकत्ववेदनमि
तिच ॥ [14]गुरोराज्ञानुरोधेनदूरस्थोवागृहीभवेदितिच ॥ [15]अप्रविष्टःसर्वगतःप्रविष्टस्त्वनुरूपवान् । एवंद्विरूपोभगवा
न्हरिरेकोजनार्दनइतिच ॥ [24]कार्यस्यकारणलयज्ञानमात्रंविलापनमितिच ॥ [28]परःकविर्बृहस्पतिः ॥ [29]चित्तंहिर
ण्यगर्भेतुविलाप्यपरमात्मनि । क्षेत्रज्ञाख्येलापयेच्चततोनान्यत्स्मरेद्बुधइतिच ॥ [31]आत्मानंपरमात्मानं । अद्वयः ।
ततोन्यस्मृतिवर्जितः । दग्धयोनिर्यथानलइतिकृत्याभावमात्रं । नहरिंस्मरतःकृत्यंदग्धेंधनहुताशवदितिच ॥
इतिसप्तमतात्पर्येत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ [4]आत्मनिपरमात्मनि ॥ [7]अप्रयोजनपक्षंनसंश्रयेत् । नाप्रयो
जनपक्षीस्यान्नवृथाशिष्यबंधकृत् । नचोदासीनशास्त्राणिनविरुद्धानिचाभ्यसेत् ॥ [8]नव्याख्ययोपजीवेतननि
षिद्धान्समाचरेत् । एवंभूतोयतिर्यातितदेकशरणोहरिमितिसमाचारे ॥ [44]चित्तेमनोवृत्त्यभिमानिनि । अर्थवि

भ्रमेअर्थेषुभ्रममाणे । चित्ताख्याभ्रेरधीनंहिजगदेतद्विचिंतयेत् । मनोनामैंद्रवशगमग्निंचप्रविचिंतयेदित्यादि
च ॥ [४६]अशास्त्रीयत्वान्मुखतःशास्त्रापेतमिदंविदुः । शास्त्रनिर्णयगम्यत्वाच्छास्त्रीयमभिधीयतइतिच ॥ इति
सप्तमतात्पर्येचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ [१४]नभश्छदिःनभोव्याप्यास्थितःपरमात्मा ॥ [३२]सप्तम्यादित्रयंचैवतथा
चैत्र(व)त्रयोदशी । चतस्रस्त्वष्टकाःप्रोक्ताःसर्वपक्षाद्विशेषतइतिचव्याससमृतौ । हेमंतेशिशिरेचैवनित्यश्राद्धं
गुणोत्तरमितिच ॥ जीवेनरूपेणसह ॥ [३९]ब्रह्मादिस्थावरांतेषुनविशेषोहरेःक्वचित् । व्यक्तिमात्रविशेषेणतारतम्यं
वदंतिचेति ॥ [४२]शिलावत्प्रतिमाःसंतोविप्राद्याश्चहरेःस्मृताइतिच ॥ इतिसप्तमतात्पर्येपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
[६२]यज्ञाभिमानिनोदेवान्स्मरंतींद्रियमानिनां । वशगांस्तान्मनोमानिसुरेंद्रस्यवशेस्थितान् । वेदात्मिकायाःपार्व
त्यास्तारुद्रस्यवशेस्थितां । वर्णत्रयात्मकंरुद्रंशेषेतुप्रणवात्मके । बिंदुरूपसरस्वत्यांतंतांतस्यांपुनर्न्यसेत् । मूल
स्थानादरूपायांतांवायौतंजनार्दने । प्रकृतावथवाप्राणंतामेवपुरुषोत्तमइतिब्रह्मतर्के ॥ [५४]स्वैराडिंद्रः ॥ [६६]विश्वा
द्याअनिरुद्धाद्यास्तेद्विधासंप्रकीर्तिताः । विष्णुरूपास्तदन्येचतान्सर्वान्यातिमोक्षगः । तदन्येचदिवस्पुत्राः
सर्वेचद्युसमीपगाः । तेदिवंप्रापयंत्येनंसावायुंसहरिंपृथक् । विश्वादिरूपंतुर्यंचवासुदेवश्चनापरइतिच । अधि

कोभूत्वासुखादिभिः ॥ [५६]भक्तिमान्मार्गविन्नैवनीचांगतिमवाप्नुयादितिच ॥ [५७]गैलापकत्वांत्तमः ॥ [५८]दुर्घटत्वाद
र्थत्वेनपरमेश्वरेणैवकल्पितं ॥ [५९]छायारीतिःप्रकारश्चभावश्चेत्यभिधीयतइतिशब्दनिर्णये । क्षित्यादीनांपदार्था
नाकतमोपिप्रकारोनघटते । परमेश्वरकल्पितत्वात्कार्यमित्येववक्तुंयुक्तं । नह्यपांसंघातमात्रंपृथिवी । नचवि
कारमात्रं । नहिकालुष्यादिविकारमात्रेणपृथिवीभवति । नचाद्भ्यःपृथक्स्थितिः । नचवस्तुद्वयवत्सहावस्थान
मात्रं ॥ [६०]एवमवयवावयविनोरपि ॥ [६१]नचसादृश्यमात्रं ॥ वस्तुभेदेहितद्युज्यते । तस्मात्स्वप्नएव । जाग्रत्स्व
प्नौयथाविशेषतोदृश्येतेतथापृथिव्यबादिविशेषोदुर्घटोपीश्वरकल्पनयैवासौदृश्यते । कार्यकारणवस्तूनांविशेषो
ननिरूपितः । तथापीशेच्छयैवासौदृश्यतेनियतोपिचेतिच ॥ [६२]अतीतमहाकल्पेअतीतब्रह्मकल्पे । ब्रह्मकालः
परश्चेतिमहाकल्पश्चकीर्तितइतिच ॥ ॥ इतिश्रीमद्भागवतसप्तमस्कन्धतात्पर्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पा
दाचार्यविरचिते षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ समाप्तश्चायंस्कन्धः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ [३]यतइतिस्रष्टृत्वं । येनेतिप्रवर्तकत्वं । यइतिसत्ताप्रदत्वं । नसंतियदुपेक्षयेत्युक्तत्वा
त् । उत्पन्नस्यापियत्सत्ताहरेस्तत्सइतीर्यते । हरेर्विश्वंभिन्नमपिरमोसौयतोविभुरितिब्रह्मतर्के ॥ ॥ इतिअष्ट

मतात्पर्येतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ [२५]अनुग्राह्यतयापक्षादेवानात्मार्थतोहरेरितिच ॥ [२७]छायात्वविद्यासंप्रोक्ता
जन्यविद्यातपःस्मृतं । जीवगृध्रस्यतौपक्षावधऊर्ध्वपथोःपृथक् । तौविष्णोस्तुनविद्येतेनित्यविद्यास्वरूपिणइ
तिच ॥ [२८]गुणत्रयनाभि । विद्युद्ब्रह्म । विद्युद्ब्रह्मेत्युपासीतेतिश्रुतेः । जगच्चक्रस्याक्षभूतोबलरूपश्चकेशवइति
च ॥ [३०]आत्माचआत्मगुणाश्चनिर्जितायेन ॥ [३३]सूर्यसोमयमेंद्रादीनृतेन्येलोकपाअपि ॥ अद्भिर्जीवंतिसोमाच्चमहें
द्रादीनृतेऽखिलाः । अपांसोमस्यचेंद्राद्याःसर्वेवैजीवनप्रदाइतिच ॥ [३५]समुद्रेउदरे ॥ [३६]अमृतस्येतिमुक्तेरित्यस्य
विशेषणं ॥ ॥ इतिअष्टमतात्पर्येपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ [३९]अनंतोढोमंदरस्तुयदावैवस्वतांतरं । अमृ
तार्थंसुपर्णोढोरैवतस्यांतरेमनोरितिब्राह्मे ॥ ॥ इतिअष्टमतात्पर्येषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ [४६]रुद्रस्ययशसोर्था
यस्वयंविष्णुर्विषंविभुः । नसंजह्रेसमर्थोपिवायुंचोचेप्रशांतयइतिच ॥ [३२]तत्रतत्रस्तुतिपदैर्हरिरेवतुतद्गतः ।
स्तूयतेऽतोयुक्तमेवगुणाधिक्यवचोपित्वितिच ॥ ॥ इतिअष्टमतात्पर्येसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ [२३]अना
द्यनंतकालेपिविष्णुमेवाश्रितारमा । अन्येषांज्ञापनार्थायदोषानुक्त्वेतराञ्जहाविति ॥ तेषां[३४]सत्याच्चालनार्थंह
रिर्धन्वंतरिर्विभुः।समर्थोप्यसुराणांतुस्वहस्तादमुचत्सुधामितिच ॥ ॥ इत्यष्टमतात्पर्येअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

कालनेम्यादयःसर्वेहरिणानिहताअपि । शुक्रेणोज्जीविताःसंतःपुनस्तेनैवपातिताइतिच ॥ इत्यष्टमतात्पर्ये
नवमः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ [१-१२] बलिरप्यसुरावे
शात्स्तुवन्नपिजनार्दनं । आक्षिपत्यंतराक्वापिप्रह्लादोनित्यभक्तिमानितिब्रह्मांडे ॥ इत्यष्टमतात्पर्येद्वाविंशोऽध्या
यः ॥ २२ ॥ ॥ [६१] अनंतशक्तिर्भगवान्मत्स्यरूपीजनार्दनः । क्रीडार्थंयाचयामासस्वयंसत्यव्रतंनृपमितिमा
त्स्ये ॥ इतिश्रीभागवताष्टमस्कंधतात्पर्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
श्रीवेदव्यासायनमः ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ [८५] ब्रह्मादिभक्तिकोट्यंशादंशोनैवांबरीषके । नैवान्यस्यच
कस्यापितथापिहरिरीश्वरः । तात्कालिकोपचेयत्वात्तेषांयशसआदिराट् । ब्रह्मादयश्चतत्कीर्तिंव्यंजयामासुरुत्त
मां । मोहनायचदैत्यानांब्रह्मादेर्निंदनायच । अन्यार्थंचस्वयंविष्णुर्ब्रह्माद्याश्चनिराशिषः । मानुषेषूत्तमत्वाच्च
तेषांभक्त्यादिभिर्गुणैः । ब्रह्मादेर्विष्णवधीनत्वज्ञापनायचकेवलं । दुर्वासाश्चस्वयंरुद्रस्तथाप्यन्याय्यमुक्तवान् ।
तस्याप्यनुग्रहार्थायदर्पनाशार्थमेवचेतिगारुडे ॥ इतिनवमतात्पर्येषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ [१३] नित्यपूर्णसुखज्ञप्ति
स्वरूपोसौयतोविभुः । अतोस्यरामइत्याख्यातस्यदुःखंकुतोण्वपि । तथापिलोकशिक्षार्थमदुःखोदुःखवर्तिव

भागव० त्। अंतर्हितालोकदृष्ट्यासीतामासीत्स्मरन्निव। ज्ञापनार्थंपुनर्नित्यसंबंधंस्वात्मनःश्रिया। अयोध्यायाविनि तात्पर्य०
र्गच्छन्सर्वलोकस्यचेश्वरः। प्रत्यक्षंतुश्रियासार्धंजगामानादिरव्ययः॥ इतिनवमतात्पर्येअष्टमोऽध्यायः॥ ८॥ १०।१
॥७३॥ [१७]नक्षत्रमासगणितंत्रयोदशसहस्रकं। ब्रह्मलोकसमंचक्रेसमस्तंक्षितिमंडलं। [२२]रामोरामोरामइतिसर्वेषामभवत्त
दा। सर्वोराममयोलोकोयदारामस्त्वपालयदितिस्कांदे॥ इतिनवमतात्पर्येनवमोऽध्यायः॥९॥१०॥११॥१२॥
॥ १३॥ जामदग्न्योवरंवव्रेऽनंतशक्तिरपिस्वयं। पितुर्मान्यत्वसिध्यर्थंलोकेलोकेश्वरःप्रभुः। अपापमपिदेवेशं
पितरःसंन्यवर्तयन्। अजानंतोस्यमाहात्म्यंमोहितास्तस्यमायया। मोहयन्माययालोकंचक्रेचापचितिंवधे।
पुण्यपापादिनिर्मातुःकुतःपापादिसंगतिरितिच॥ इतिनवमतात्पर्येचतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥ १५॥ १६॥
द्वाजेमिमंभर। उचथ्यस्यक्षेत्रजोबृहस्पतेर्जातइति। द्वयोर्जातत्वाद्द्वाजः। बृहस्पतेर्वाजःप्रजासंततिर्येनभृ
ताबृहस्पतेर्भरद्वाजः॥ [३१]भरद्वाजोमरुद्भिश्चभृतोजातोद्वयोर्यतइतिपाद्मे॥ इतिनवमतात्पर्येसप्तदशोऽध्यायः
॥ १७॥ १८॥ १९॥ इतिनवमतात्पर्यंसंपूर्णं॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥ ॥८३७॥
श्रीवेदव्यासायनमः॥ [४१]स्वप्नेयथादृष्टश्रुतस्मृत्यनुसारिदेहंप्राप्नोति। अपस्मृतिर्मृतः। पूर्वदेहस्मरणाभावात्।

अनभिमानतः ॥ [४२] यंतोयतः । यत्रयत्रमनोधावत्यात्मपंचानांमध्येतत्रतत्रतेनदैवेनसहजायतेगुणानुबद्धःस
न् । दैवगांधर्वपित्र्येषुमानुषेष्वासुरेषुच । यत्रयत्रमनोयातित्रतत्रोपजायते । स्वगुणस्यानुसारेणसत्वादि
विनिबंधनइतिगारुडे । देवादित्वंयोग्यतयातत्सकाशस्त्वनुस्मृतेः । श्वेतद्वीपादितत्रापियोग्यतामप्यपेक्ष्य
तु । विष्णोःस्थानंविनान्यत्ववायुशक्रादिनामपि । त्रैलोक्यदेशभेदेषुयोग्यतानत्वपेक्षितेतिनारदीये ॥ वि
[४३] भाव्यतेविविधंभाव्यते । स्वमायारचितेषुविष्णुमायारचितेषु । रागानुगतःपुमान्जीवोविविधंमुह्यति । य
थैवोदशरावेषुसूर्यादिःप्रतिबिंबितः । वायुनाचलितोभातिछिन्नभिन्नादिरूपवान् । एवंविष्ण्विच्छयाजातगुणे
षुप्रतिबिंबितः । छिन्नोभिन्नोमृतोस्मीतिबहुधाप्रतिपद्यते । तदेवचदृढीभूतउदकेनिःशरावके । छेदभेदादि
नाप्नोतिनिश्चलंप्रतिबिंबितं । एवंगुणैर्विमुक्तस्तुजीवोनाप्नोतिदुःखितां । शराववद्गुणाःप्रोक्ताअज्ञानंतुद्रवत्व
वत् । दृढीभूतोदवज्जीवस्तज्ज्ञानंप्रतिबिंबवत् । नित्यांतःकरणंचैवप्रतिबिंबश्चतद्गतः । द्वयमेवविमुक्तस्यनकिं
चिज्जडमिष्यते । सूर्यकांतादिवत्तस्यस्वरूपंद्वयमप्युत । तस्मान्नहंतुंशक्योसौकेनचिज्जीवआत्मवान् । तस्मा
त्स्वजीवनार्थायनपरद्रोहमाचरेत् । हन्यतेचाज्ञभावेनपरेषांद्रोहमाचरन्नितितंत्रभागवते । परःस्वोहरिरुद्दामा

इतिनामचतुष्टयं । विष्णोर्गुह्यंतुयोवेदसर्वपापैःप्रमुच्यतइतिप्रकाशिकायां । स्वतंत्रत्वात्सुखत्वाच्चस्वनामावि
ष्णुरुच्यतइतिपाद्मे ॥ कुंडादि[५१]स्थाग्नेर्दारुयोगादौस्वतःप्रवृत्त्यभावात् । यथाकुंडास्थितस्याग्नेर्दैवाद्दारुपसंनमेत् ।
देहयोगोवियोगश्चतथादैवान्नचान्यथेतिवामने ॥ ॥ इतिदशमतात्पर्येप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[११]आविश्यपितरंविष्णुःस्वरूपेणैवमातरं । विडंबनार्थंलोकस्यनिर्जनिश्चाप्यथाविशत् । आनंदमात्रदेहेनजात
वत्संप्रदृश्यतइतिच ॥ [२७]सँच्छब्दउत्तमंब्रूयादानंदंदितिवैवदेत् । येतिज्ञानंसमुद्दिष्टंपूर्णानंददृशिस्ततः । सत्य
शब्दोदितंतादृग्रूपंनित्यंयतोहरेः । सत्यव्रतस्ततोविष्णुःसद्भूतत्रयमुच्यते । त्यंतदन्यत्समुद्दिष्टंतत्परत्वात्तुत
त्परः । वेदमुख्यार्थरूपत्वात्रिसत्योभगवान्हरिः । सत्यस्यचोत्तमानंदज्ञानदातृत्वतःसदा । सत्यस्यसत्योभ
गवान्सत्यस्थोजगतिस्थितः । जगन्नेतृत्वतःसत्यनेताविष्णुःप्रकीर्तितः । अत्तृत्वाच्चतदादानात्सत्यात्माचो
च्यतेविभुरितितंत्रभागवते ॥ [३८]जगद्वृक्षाश्रयाह्येषाप्रकृतिस्तुगुणत्रयं । मूलंमात्राःशिफास्तस्यउतिपत्सुत्वादि
कास्तथा । षट्प्रकारास्तुविटपादेवगंधर्वदानवाः । राक्षसाश्चपिशाचाश्चतिर्यङ्मानुषतस्थुषः । इंद्रिया
ण्यस्यपत्राणिद्वारोद्धारोनवस्मृताः । प्रवृत्तंचनिवृत्तंचफलद्वयमुदीरितं । धर्मादयस्त्वत्ररसामोक्षएकफ

लस्यतु । प्रवृत्ताश्चनिवृत्ताश्चपक्षिणोद्विविधामताः । कारणस्यसदासत्वात्प्रवाहेणचसन्नसौ । नकदाचिन्न भूतोसौनचैवनभविष्यति । स्वतोवापरतोवापिसन्नतोसौजगत्तरुः । अस्यसर्गादिकृद्विष्णुःसदानंदैकरूपक इतिच ॥ [३२] सदासर्वगुणाढ्यत्वात्सत्ववान्हरिरुच्यते । नतुसत्वगुणात्मत्वाद्यतस्त्रिगुणवर्जितइतिनारदीये । भग वत्पादपोतोसौनान्यपोतसमोभवेत् । संनिधायैवशिष्येषुतदेवप्राप्नुयुर्यतइतिवामने । भगवत्पादनौकाया नेयंनौकोपमाभवेत् । तयातीर्त्वांबुतामेवप्राप्यतिष्ठंतितत्रयदितिब्राह्मे । अतस्तामेवयाताः ॥ [३५] विशुद्धसत्व ब्रह्मादेःशरीरेसंस्थितोहरिः । तेषामादेशमार्गेणवेदाद्यैरर्चयंतितमितिभागवततंत्रे ॥ [३६] सत्वंब्रह्मादिदेहाख्यं ज्ञानरूपंतमोनुदं । यदिनस्यात्तदासत्वप्रकाशानुमितोविभुः । यदिनस्यात्परोविष्णुःकथंविद्वज्जनाअ मुं । अर्चयंतीतितत्त्वस्यजिज्ञासुभिरधोक्षजः । कथंज्ञायेतकस्यापिनिर्गुणत्वात्परोविभुरितितंत्रभागवते ॥ [३७] लोकेसिद्धार्थनाम्नःसराहित्यान्नामवर्जितः । अरूपोप्राकृतत्वाच्चसत्वाभावात्तथागुणः । अकर्माक्लिष्टकारि त्वान्नित्यत्वादजएवच । अलौकिकार्थसन्नाम्नामनंतत्वाज्जनार्दनः । अनंतनामापरमःसुसुखज्ञानरूपवान् । तानिचास्यसुदिव्यानिसुगंधीनिसुभांतिच । शुभलक्षणपूर्णानिसुवर्णानिमहांतिच । यदतोनंतरूपो

 सौपूर्णानंदादिभोजनात् । बलैश्वर्यसुवीर्यादिपूर्णासंख्यगुणत्वतः । अनंतगुणएवासौतेचाभिन्नागुणा
हरेः । परस्परमभिन्नाश्चसर्वेधर्माश्चतद्गताः । अभिन्नानिचरूपाणिसर्वाणिजगदीशितुः । प्राकृतस्यतुनामादेरी
 क्षितापुरुषोत्तमः । अनामादिवचोभिस्तुसएषोर्थोनुमीयते । अनामत्वादिचान्यच्चज्ञानिनांमनसेंग्यते । तेनै
वचोह्यएषोर्थस्तस्माज्ज्ञेयइतिप्रभुरितिब्रह्मतर्के । देवक्रियायाःप्रतियंति । भगवत्प्रेरणादेवजानंति । नामरू
पादिविष्णोस्तुनशक्यंज्ञातुमंजसा । तथापितत्प्रसादेनजानंतिपरमर्षयइतिपाद्मे ॥ [३८]यैस्मान्नामरूपादयःसं
तितस्माच्छृण्वन्गृणन् । क्रियासुक्रियमाणासुप्रेरकत्वेनपूज्यत्वेनच । सर्वक्रियासुकर्तृत्वपूज्यत्वेनजनार्दनं ।
योवेत्तिनैतिसंसारंतत्प्रसादान्नसंशयइतिक्रियायोगे ॥ [३९]खंनाभिश्चरणौक्षितिरितिभवतःपदोभुवः । पदाद्या
श्रयणाद्विष्णोःपृथिव्यादिपदादिकं । तज्जत्वाद्वाथसादृश्याद्यथानुर्भूमिगंपदमितिब्रह्मतर्के ॥ [४०]अंज्ञानादेवम
न्यंतेविष्णोर्जनिमृतीनराः । स्थितिरूपस्यचान्यस्मात्स्थितिंमोक्षाश्रयस्यहि । स्वेच्छयाहिजनिंभंगंस्थितिंचा
सौकरोत्यजः । सर्वस्यजगतोयस्मात्तज्जन्मादिःकुतोभवेदितिच॥ ॥इतिदशमतात्पर्येतृतीयोऽध्यायः ॥३॥
[१४]बहिश्चविद्यमानत्वादप्रविष्टोजगद्धरिः । प्रविष्टवच्चतत्रैवपूर्णरूपत्वतोविभुः । अप्रवेशःप्रवेशश्चप्रविष्टोपमता

तथा। बहिरंतर्गतस्यस्यादित्याहुःशब्दवेदिनइतिच ॥ महदादिस्त्वविकृतईषद्विकृतरूपतइतिच । अनुग
ताइव। प्रविष्टाइव। पूर्वोक्तवद्बहिरपिविद्यमानत्वात् । अंतश्चदेवतानामविभक्तशक्तित्वात्पूर्वोत्पन्नत्वात्त
त्त्वानामंडप्रवेशमात्रं। व्यक्तिविशेषादुत्पत्तिरित्युपचर्यते। अंडजोब्रह्मेत्यादि । महद्रूपादिनाब्रह्मादेवाश्चैव
प्रजज्ञिरे। अंडेत्वेषामभिव्यक्तिर्जनिरित्यभिधीयतइतिच ॥ ग्राह्यगुणविषयबुद्ध्यनुमेयलक्षणः । ग्राह्यगुणेष्व
स्वातंत्र्यात्तज्ज्ञापकोन्योस्तीतिज्ञायते। ज्ञातापिसर्वभावानांज्ञायतेज्ञानलिंगतः। जिघृक्षोर्ग्रहणाभावादस्वा
तंत्र्यप्रतीतितः। सर्वत्राव्यवधानेनद्रष्टृत्वात्सर्ववस्तुनः । आंतरंबाह्यमित्येवविशेषोनास्तिकश्चनेतितंत्रभाग
वते। जीवस्यग्रहणशक्तिरपितस्येत्यपिशब्दः। एवंशरीरमुत्पाद्यज्ञायसे। सर्वस्यसंपूर्णस्य । सर्वःसंपूर्णसा
मर्थ्यात्सर्वात्मासर्वभक्षणात् । अनन्याश्रयतश्चात्मवस्तुत्वमभिधीयतइतिच। आत्मन्येववासादात्मवस्तु ।
परमात्मनोपिशरीरेसन्निधानादेवाबुधैरस्वव्यतिरेकतोज्ञायसे । यथानुकूलवादंवेदवचनंविनाप्रवर्तमानंनत
न्मनीषितं। सम्यक्। अभी३ दमेकमेकोअस्मिनिष्षाळभीद्वाकिमुत्रयःकरंति । खलेनपर्षान्प्रतिहन्मिभूरि
किंमानिंदंतिशत्रवोनिंद्राइतिजीवेशयोर्भेदंव्यक्तंवचःपरःपुमानुपाददे। प्रविष्टत्वाच्छरीरेषुजीवएवेतिदुर्धियः।

मन्यंतेपरमात्मानंनतन्मतमनुव्रजेत् । वेदवादविरोधित्वादनुयातातमोविशेत् । यतःपर्यंकशयनआहविष्णुः सनातनः । इदंजगत्सर्वमथेदृशानिभूरीणिवामामभियांतिसंख्ये । धान्यानियद्वत्खलगानिमर्त्याःसंचूर्णयिष्याम्यहमेकएवेतिब्रह्मांडे । चेतिफलतोपितमोयांतीति । ऐकात्म्यज्ञानतोयांतितमोभेदात्परंपदं । स्वातंत्र्यपारतंत्र्यादिज्ञानंभेददृशिर्भवेदितिब्रह्मवैवर्ते ॥ [३]ॐनीहोऽक्लिष्टकारित्वात्तथाऽविकृतएवसन् । सर्वंकरोतितद्युक्तमैश्वर्यात्पूर्णशक्तितइतिब्राह्मे । अगुणश्चेत्कथंगुणैःसृष्ट्यादिकृदितितदाश्रयत्वात् । अगुणोऽगुणदेहत्वात्सगुणोगुणधारणात् । ऐश्वर्यादिगुणत्वाद्वावासुदेवइतीर्यतइत्याग्नेये ॥ [३]जगतांवर्धयन्सत्वंयदारक्षतिकेशवः । हयग्रीवादिरूपेणशुक्लवर्णस्तदाविभुः । वर्धयंस्तुरजोयेनजगदुत्पादयेद्धरिः । तद्रक्तजामदग्न्यादिरूपंयेनविनाशयेत् । वर्धयंस्तुतमोलोकेतत्कृष्णंयादवादिकं । सर्वत्रसर्वंकुरुतेविशेषस्तत्रकीर्तितः । ज्ञानदानादिना रक्षामहतांसंप्रकीर्तिता । रागदानेनमहतांसृष्टिःसृष्टिरुदीर्यते । असतांतुतमोवृद्धिंकुर्वन्पातयतेयदा । सतां विवर्धनार्थायकृष्णरूपीतदाहरिः । ज्ञानाद्युत्पत्तिकृच्चापिरूपंरक्तंविभोःस्मृतं । तमोविनाशकमपिकृष्णंविष्णोरुदाहृतं । आचार्यादिषुरागार्थंशुद्धसत्वात्मकंरजः । यतोव्यपेक्षितंनाशेतमसोपिततःपरं । तमोद्वेषा

त्मकंशुद्धंसत्वात्मकमुदीर्यते । एवंसृतिगतानांतुरागाद्यानगुणोद्भवाः । शुद्धज्ञानात्मकाःसर्वेमुक्तानांनात्र संशयः । सर्वत्वसर्वकृच्चापिहयग्रीवादिरूपकः । ज्ञानादिरक्षकोविष्णुर्जामदग्न्यादिरूपवान् । ज्ञानाद्युत्पाद कोनित्यंकृष्णादिर्दोषनाशकः । एकरूपोपिभगवान्बहुरूपइवेयते । अचिंत्यैश्वर्यरूपत्वात्पूर्णानंदैकरूपकइति ब्रह्मतर्के । स्वेच्छयातुगुणान्विष्णुर्नामरूपान्करोत्यजः । गुणानामाश्रयत्वात्तुभवेत्सगुणबृंहितइतितंत्रभागव ते ॥ [२२]संतांसुखविवृध्द्यर्थमसतांपीडनंहरेः । यावच्चासुरदुःखंस्यात्तावद्देवसुखंभवेत् । तत्रापितारतम्येनब्रह्म णोभ्यधिकंसुखं । यावत्क्षीणंतमस्तावत्प्रकाशस्यतुवर्धनं । सर्वस्माच्चकलेःपीडाब्रह्मणोऽभ्यधिकंसुखं । त स्मात्सतांरक्षणायसर्वकर्महरेःस्मृतमितिब्रह्मतर्के ॥ [२५]सर्वाशुभविनिर्मुक्तगुणमात्रोयतोहरिः । सत्तामात्रमतः प्राहुर्निर्विशेषोखिलोत्तमः । अनादरान्निरीहश्चसेहःसर्वकृतीयतइतितंत्रभागवते । यस्यतद्रूपंसत्वं । सप्तसु प्रथमेतिसूत्रात् ॥ [२६]अशेषसंज्ञःसर्वनामा ॥ [२७]चेष्टंतेअनेनेतिचेष्टाः ॥ इतिदशमतात्पर्येचतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ [१]पूतनाकंसनरकशिशुपालादिषुद्विधा । जीवाःसंतस्त्वसंतश्चतत्रबंध्वादिरूपिणः । विष्णोःसंतइतिज्ञेयाअसं तःशत्रुरूपिणः । शुभजीवप्रकाशेनकदाचिच्छुभबुद्धयः । विपर्ययेऽन्यथाचस्युःशुभास्तत्रहरिंययुः । असुरा

श्वतमोघोरंयदितत्रैवमध्यमाः । मध्यमांगतिमेवापुरेकदेहगताअपीतिगारुडे ॥ [१९]अयमात्मापरमात्मा ॥
[२०।२१]यतःपरमात्मनोनैकविधमैक्यंविपरीतज्ञानेनयतश्चसंसृतिर्ननिवर्तते । सएवनविपर्येति । (पुत्रादिकंतु
विपर्ययेति) तस्मात्तस्मिन्नेवास्थितिंकृत्वामानुशोच । अहंब्रह्मास्मिदेवोस्मिनास्मिकेवलमानुषः । जातोस्मि
वर्धेधनवान्श्रीयइत्यादिकासदा । देहादिषुचदेवेषुपरेब्रह्मणिचाभिदा । मोहाद्यन्माययानित्यंदृश्यतेऽधमम
ध्यमे । सईशोनविपर्येतिसर्वेशत्वात्कदाचन । पुत्रादिकंविपर्येतिपित्रादिश्चयतोभवेदितिब्राह्मे । तल्लक्षणै
र्विहीनःसन्ब्रह्मदेवोस्मिचेतितु । असुराःप्रतिपद्यंतेजन्मादीन्मानुषाजनाइतिच । परब्रह्मणएकस्यब्रह्मास्मी
तिविचिंतनं । परब्रह्मेतिरामादिलक्षणैरवधारयेत् । देवोस्मीतिचदेवानांतच्चज्ञेयंस्वलक्षणैः । मर्त्यानांमानु
षोस्मीतिप्रतिपत्तिर्विधीयते । अन्यथाप्रतिपत्त्यातुतमोयांतिविनिश्चयात् । अन्यथाप्रतिपद्यंतेआसुरानियतं
जनाः । घोरंतमश्चतेयांतितथाज्ञानात्परंसुराइतिच ॥ [२६।२७]देहिनामज्ञानप्रभवायातनाःस्वपरेतिभिदाहंति । दे
वोहंमानुषोवेतिविशेषंतत्रचापितु । तथैवपरमात्मानंविशेषंब्रह्मजीवयोः । सम्यग्भेदेनयःपश्येत्सहंत्यज्ञानसं
भवाः । यातनाःपरमात्मानंतत्प्रसादाच्चगच्छतीतिब्रह्मांडे । भगवद्दर्शनाद्यस्यविरोधाद्दर्शनंपृथक् । पृथग्दृ

ष्टिःसविज्ञेयोनतुसद्भेददर्शनइतिचभविष्यत्पुराणे । स्वरूपभेदोहिपरजीवयोर्जीवगोमिथः । परस्परेणवस्तूनांविशेषःशास्त्रदर्शितः । सद्भेदोयंसमुद्दिष्टस्त्वसद्भेदंचमेशृणु । स्वरूपाणांगुणानांचविष्णोर्भेदःपरस्परात् । सर्वस्यविष्णुतंत्रत्वंशत्रुमित्रादिभेदिता । यच्चान्यच्छास्त्रविद्दिष्टमसद्भेदःसईरितः । सद्भेददर्शनान्मोक्षस्त्वसद्भेदात्तमोव्रजेत् । सद्भेदाद्दर्शनाच्चैवतमोमोक्षस्तथेतरादितिच ॥ इतिदशमतात्पर्येपंचमोऽध्यायः ॥५॥६॥७॥८॥ ॥९॥१०॥ [३०]रूप्यत्वात्तुजगद्रूपंविष्णोःसाक्षात्सुखात्मकं । नित्यपूर्णंसमुद्दिष्टंस्वरूपंपरमात्मनइतिवामने ॥ [३१]देहे । विष्णुःसर्वगुणोद्रेकात्कालइत्यभिधीयतइतिच ॥ [३२]प्रकृत्यादेस्तद्वशत्वात्प्रकृत्यादिरुदीर्यते । यथाराजाभृत्यकृतात्स्वयंकर्तेत्युदीर्यते । तथादेहंस्वतंत्रत्वात्स्वयमित्याहुरंजसेतिपाद्मे ॥ [३३]स्वात्मनागृह्यमाणः ॥ [३४]छन्नोन्येषांनतुस्वस्यभगवान्पुरुषोत्तमः ॥ [३५]तस्यावतारादेहस्थाअदेहस्थाइतिद्विधा । अंतर्याम्यादिरूपाणिदेहस्थानिविदोविदुः । मत्स्यकूर्मादिरूपाणिनदेहस्थानिहृत्पतेः । अन्यातुल्यैरतिशयैर्मनसोनियमादिभिः । ज्ञायंतेतानिरूपाणिनित्यपूर्णानिसर्वशइतिमहाकौर्मे ॥ इतिदशमतात्पर्येएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

[३४]दंडोपिभगवच्चीर्णोममैषोनुग्रहःस्मृतः । इतिभक्त्याचिंतयतांशुभकारीभवत्यलं । तत्रापिकुर्वतांद्वेषंतमःप्रा

स्यैतथाभवेदितिच ॥ अपुनर्भवमात्रात्तुहरिसामीप्यमुत्तमं । तत्रापिस्पर्शयोग्यत्वंयथावेदविदोविदुरितिपाद्मे ॥ [39]भूतायसर्वदाविद्यमानाय ॥ [40]अप्राकृताय ॥ [41]कालनाभाय । कालाश्रयाय । विश्वस्यतदधीनत्वाद्विश्वंविष्णुरुदीर्यते । मूलहेतुत्वतोहेतुःकर्ताप्रातिस्विकंकृतेरित्याग्नेये ॥ [42]गुणप्रदीपाय । गुणज्ञापकाय । गुणात्मस्थोदयाय । गुणात्मिकाप्रकृतिःतस्यांस्थितउदयस्वरूपोहरिः ॥ [43]विश्वायजीवेभ्योन्यस्मै । शरीरेषुप्रविष्टत्वाद्विश्वोजीवउदीर्यते । जीवस्यतदधीनत्वाद्विश्वोविष्णुरितिस्मृतः । तस्योत्पत्त्यादिहेतुत्वाद्विश्वहेतुश्चकीर्त्यतइतिमात्स्ये ॥ हरेः[44]स्वरूपशक्तिर्याकालशक्तिरुदीर्यते । सदासर्वगुणात्मत्वाद्दुर्गावाप्यवराततः । सर्वसंहारकारित्वाद्वायुःसर्वस्यजीवनात् । कालाभिमानिनावेतौदुर्गावायुश्चकीर्तितावितिप्रकाशसंहितायां ॥ [45]अंतःप्रियंबहिश्चेतिद्विधाप्रियमुदाहृतं । अंतःप्रियाहरेःसंतःसर्वंचापिहरेःप्रियं । असंतश्चापिसंहारईषदंतःप्रियाइव । तदपेक्षयातथासंतोविशेषांतःप्रियास्थिताइतिषाड्गुण्ये । सुखांतंप्राप्नुयुर्यस्माद्देवाःशांताउदाहृताः । अशांतामानुषाःप्रोक्ताविमूढाआसुरामताइतिप्रकाशसंहितायां । कर्मपरीप्सयाकर्मप्रवर्तनार्थं । सर्वशरीरेषुस्थातुःईहतःप्राणस्यसकाशात् । प्राणसकाशाद्धिकर्मप्रवर्तनमिच्छतिभगवान् । वायोःसकाशाज्जगतःप्रवृत्तिंका

रयत्यजः । प्राणप्राणमतःप्राहुर्विष्णुंवायोरपिप्रभुमितिच ॥ धा[५८]तुर्गुणविसर्जनं । हिरण्यगर्भसकाशाद्गुणभूतासृष्टिरस्यजगतः । प्राधान्येनविष्णोरेव । विष्णुःप्रधानतःस्त्रष्टागुणस्त्रष्टाचतुर्मुखइतिनारदीये ॥ ॥ इति दशमतात्पर्येचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ विष्णुना[१२]विष्णुभक्तैश्चब्रह्मशापोनुवर्त्यते । ब्राह्मणानामपीडायै बलिभिःक्षत्रियादिभिः । विष्णोश्चविष्णुभक्तानांशापाद्यांतितपोखिलं । तथापिचासुरावेशाच्छपेयुर्हरिमप्यहो । अतस्तुसौभरेःशापंनात्यवर्तत्खगेश्वरः । अन्यथातूत्तमानांहिनाधमैःशापइष्यते । वरोपिदत्तस्त्वधिकैर्नाध माधिक्यकारणं । विष्णोरपिवरस्तस्मान्नाधिक्यंसंप्रयच्छति । क्रमशःश्रीविरिंचादेःकथंचित्केनचित्क्वचित् । नचदद्याद्धरिस्तादृग्दद्याद्वाबाह्यमेवत्विविब्रह्मांडे ॥ इतिदशमतात्पर्येपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीदामा[२३]कृष्णमुवाह । हरिवंशादिवचनात् । बहुमानविरोधेतुव्यत्यासःशब्दतोर्थतः । कार्योऽनिरुक्तदेवानां गुणसिद्ध्यैनचान्यथा । विष्णुर्ब्रह्मतथावायुरनिरुक्ताःप्रकीर्तिताः । तत्पत्न्यश्चेतरगुणाव्यत्यस्यास्तेष्वसंशयइति ब्रह्मतर्के ॥ ॥ इतिदशमतात्पर्येषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ श्रीदेवीवेणुमाविश्यरेमेकृष्णमुखांबुजे । पपौचतद्गतंगीतंसुराइतरभांडगाइतितंत्रभागवते ॥ ॥ इतिदशमतात्पर्येएकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

 ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ [१६]फलरूपःसकर्मणइत्याद्यवांतरेश्वरविषयं । स्वभावेकर्मणिचयःसत्वादिषुगुणेषुच । स्थितो
विष्णुःसर्वकर्तापृथक्संस्थश्चसर्वगः । गुणकर्मस्वभावादिशब्दवाच्यश्चकेशवः । तेनजातंफलंयस्मात्कर्मणः
 फलमीर्यते । नचासौकर्मफलवान्नास्यकिंचिन्नशक्यते । तदन्यावांतरेशानांतद्वशत्वंयतःसदा । कर्मणःफल
रूपत्वमतस्तेषामुदीर्यते । नान्यकर्मवशत्वंतुतेषांविष्णुंविनाक्कचित् । सचब्राह्मणगिर्यादिनामाविष्णुरजः
परः ॥ [१८]एतस्मात्कारणात्कृष्णःशक्रस्यविमदायतु । गिर्यादिस्थितमात्मानंपूजयामासबल्लवैः ॥ [३१]अंत्यल्प
स्त्वसुरावेशोदेवानांचभविष्यति । प्राणमेकंविनासौहित्वाखणाश्मसमःस्मृतः । तस्मिन्नप्यसुरावेशेगतेप्रकृतिरे
वत्वितिच ॥ १४ ॥ ॥ इतिदशमतात्पर्येद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ विशुद्धसत्वंविग
तशुद्धसत्वं । यस्मात्त्रिगुणसंबंधस्त्वयिनविद्यते । यत्राग्रहणमनुबंधः । तपोमयंज्ञानात्मकं । पुंनर्गुणसंप्र
वाहस्यकारणत्वात्तद्धेतवः । असतांचसतांचैवहरिरेवानुशासकः । सतांतुश्रेयसेसैवह्यनुशास्तिर्भविष्यति ।
असतांविपरीतायलंघयित्वानुशासनमित्याग्नेये । आवेशोवसुदेवादौदेहादानंहरेःस्मृतं । देहादानंतदन्ये
षांजन्मेतिकवयोविदुः । तथाप्यसुरमोहायग्रंथेषुबहुधैवत्वितिपाद्मे ॥ ॥ इतिपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ २६ ॥

[१३]कृष्णकामास्तदागोप्यस्त्यक्त्वादेहंदिवंगताः । सम्यक्कृष्णंपरब्रह्मज्ञात्वाकालात्परंययुः । पूर्वंचज्ञानसंयुक्तास्त त्रापिप्रायशस्तथा । अतस्तासांपरंब्रह्मगतिरासीन्नकामतः । नतुज्ञानमृतेमोक्षोनान्यःपंथेतिहिश्रुतिः । कामयुक्तातदाभक्तिर्ज्ञानंचातोविमुक्तिगाः । अतोमोक्षेपितासांचकामोभक्त्यानुवर्तते । अतोदकत्वेनसदाद्वेषिणामधरंतमः । मुक्तिशब्दोदितंचैद्यप्रभृतौद्वेषभागिनः । भक्तिभागीपृथङ्मुक्तिमगाद्विष्णुप्रसादतः । कामस्त्वशुभकृत्त्वापिभक्त्याविष्णोःप्रसादकृत् । द्वेषिजीवयुतंचापिभक्तंविष्णुर्विमोचयेत् । अहोतिकरुणाविष्णोः शिशुपालस्यमोक्षणादितिस्कांदे । जगत्प्रपितामहेजारबुद्धिर्नयुक्तातथापि । ब्रह्मतयानसम्यक् । प्रेष्ठोभवांस्तनुभृतांसुहृदंतरात्मा । रमायादत्तक्षणमितिवचनात् ॥ [१५]कामिनःकामित्वंक्रोधिनःक्रोधित्वमेवसर्वदाभवतीतितन्मयता । विमुक्तावपिकामिन्योविष्णुकामाव्रजस्त्रियः । द्वेषिणश्चहरौनित्यंद्वेषेणतमसिस्थिताइति च । भक्त्याहिनित्यकामित्वंनतुमुक्तिंविनाभवेत् । अतःकांततयावापिमुक्तिर्भक्तिमतांहरौ । स्नेहभक्ताःसदादेवाःकामित्वेनाप्सरस्त्रियः । काश्चित्काश्चिन्नकामेनभक्त्याकेवलयैवतु । मोक्षमायांतिनान्येनभक्तियोग्यांविनाक्वचिदितिपाद्मे । भक्त्यावाकामभक्त्यावामोक्षोनान्येनकेनचित् । कामभक्त्याप्सरस्त्रीणामन्येषांनैवका

भागव० मतः । उपास्यःश्वशुरत्वेनदेवस्त्रीणांजनार्दनः । जारत्वेनाप्सरस्त्रीणांकासांचिदितियोग्यता । योग्योपासां तात्पर्य
विनानैवमोक्षःकस्यापिसेत्स्यति । अयोग्योपासनाकर्तुरनर्थश्चभविष्यति । तस्मात्तुयोग्यतांज्ञात्वाहरेःकार्य १०।३
॥८०॥ मुपासनमितिभद्रिकायां । पतित्वेनश्रियोपास्योब्रह्मणामेपितेतिच । पितामहतयान्येषांविदशानांजनार्द
नः । प्रपितामहोमेभगवानितिसर्वजनस्यतु । गुरुःश्रीब्रह्मणोर्विष्णुःसुराणांचगुरोर्गुरुः । मूलभूतोगुरुःसर्वज
नानांपुरुषोत्तमः । गुरुर्ब्रह्मास्यजगतोदैवंविष्णुःसनातनः । इत्येवोपासनंकार्यंनान्यथातुकथंचनेतिवाराहे ॥
इतिदशमतात्पर्येसप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ॥
मा[३४]र्नेवोबदरःसिंधुःशशिनस्तुत्रिनामकं । योवेदमुच्यतेरोगैर्विष्णुनाम्नैवसंसृतेरितिस्कांदे ॥ ॥ इतिदशम
तात्पर्येत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३३॥३४॥ ॥ ॐआदिनोराक्षसाःप्रोक्तास्तदंतत्वाज्जनार्दनः॥ आद्यंतइतिविज्ञेयः
परेशोब्रह्मणीशनादितिब्राह्मे ॥ ॥ इतिदशमतात्पर्येपंचत्रिंशोऽध्यायः॥ ३५ ॥ [११]तंसनूतथैवसन् ॥ [१२]शुंभं
तिशोभयंति । शुंभनंशोभनंशुंभंशुभपर्यायवाचकाइत्यभिधानं ॥ वै[३]न्यंपार्थबलेशादावाविष्टंपुरुषोत्तमं । अ ॥८४
पेक्ष्यतद्गुणाःसर्वेतज्जीवानामभाविनः। अप्युच्यंतेपुराणेषुविशेषात्सन्निधिर्यतइतिमाहात्म्ये ॥ ॥ इतिदशम

तात्पर्येषट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ [३]तैवांगेभ्योभूताः ॥ [८]अन्यात्मतयागृहीताः । मत्तोन्येजीवात्मान
एतइतिभागवतागृहीताः । अहंपरोहिमद्भिन्नाजीवात्मानोल्पबुद्धयः । मद्वशाःसर्वएवेतिब्रह्मादीन्मन्यतेह
रिरितिस्कांदे । यथाहरिःस्वमात्मानंवेदतद्वद्रमापिन । ब्रह्माचकुतएवान्येविदंत्येवतथापित्विति माहात्म्ये ॥
[५]स्थितोब्रह्मादिदेवेषुसाधिभूतेषुचेश्वरः । आत्मशब्दोदितनरेष्वपियस्माज्जनार्दनः । साध्यात्मःसाधिभूतश्च
साधिदैवेतिचोच्यतइत्यध्यात्मे ॥ [६]सर्वदेवेष्वपिहरिःसर्वदेवनियामकः । नामवान्सर्वदेवानांसर्वपूजांतथात्त्य
सावितिच ॥ [१३]अविद्यया । भगवदिच्छया ॥ [१४]त्वयैवप्रकल्पिताः । विष्णोरंगसमुद्भूताविष्णोरंगानिदे
वताः । उच्यंतेसर्ववेदेषुस्वरूपाभेदिनोपित्वितिच ॥ [१७]भूतामेवबिभर्तीशोह्यवतारतनुंसदा । बिभर्तीत्युच्यते
थापिमोहायव्यक्त्यपेक्षयेतितत्त्वनिर्णये॥[२२]प्रद्युम्नेचानिरुद्धेचबलदेवेचकेशवः। सन्निधानंविशेषेणकरोतिजगता
पतिः। तत्रकृष्णःस्वयंविष्णुःपरमानंदलक्षणः । पाराशर्यश्चभगवान्स्वयमेवजनार्दनइतिच । तत्तद्गतस्यैव
हरेस्तत्तन्नामानिचांजसा। औपचारिकनामानितदन्येषामितिस्थितिरितिशब्दनिर्णये ॥ ॥इतिदशमतात्प
र्येअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ (वि. अ. ९४ श्लो. ५०) सर्वोत्तमोपिभगवान्

गुणा(ण)भावंजनार्दनः । दर्शयेद्वसुदेवादेरात्मनोजीवतामपि । अज्ञाऽशक्त्यादिभावस्तुकुतस्तस्याखिले
शितुः । कुतोदोषाःसर्वगुणपूर्णस्यानंदवारिधेरितिवामने ॥ ॥ इतिदशमतात्पर्येत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः
॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ पूर्वार्धः संपूर्णः ॥ ॥
श्रीवेदव्यासायनमः ॥ सर्वावताराभिन्नोपिसर्वशक्तिरपिस्वयं । पूज्यपूजकनीचोच्चंमोहनायदुरात्मनां । अ
खंडैकरसोविष्णुर्दर्शयेत्तत्रतत्रहीतिषाड्गुण्ये ॥ इतिदशमतात्पर्येद्विपंचाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ बहूनिस्थानजा
तानिकृष्णस्यक्षीरसागरे । कानिचिन्मुक्तगम्यानिनामुक्तैस्त्रिदशैरपि । गंतुंशक्यान्यथान्यानिगम्यान्यन्यैरपि
क्वचित् । तत्रदेवाश्चयोगींद्राभक्ताश्चान्येजनार्दनं । गत्वार्चयंतिदेवेशंबलिस्तत्रागमत्क्वचित् । तस्यतत्रासु
रावेशात्पापबुद्धिरजायत । तद्व्यक्त्यर्थंजगन्नाथःशिश्येसुप्तवदव्ययः । तदासपापयाबुद्ध्याकिरीटमहरत्प्रभोः ।
तंजित्वागरुडस्तत्तुहृत्वागोमंतमाव्रजत् । तत्रकृष्णस्यशिरसिकिरीटममुचत्प्रभोरितिमाहात्म्ये ॥ ब्रह्मस्थोब्र
ह्मनामासौरुद्रस्थोरुद्रनामकः । तयोरपिनियंतैकःस्वयमेवजनार्दनइतिस्कांदे ॥ इतिदशमतात्पर्येत्रिपंचा
शोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ५४–७० ॥ नीतेच्छित् । भगवताप्राप्तभेदः ॥ इतिद०ता०एकसप्ततिरध्यायः ॥७१॥

११-१३ अर्म्मयाद्यभिमानिनोदेवाःउरुकालेनैवपुनंति । गुरूपदेशंप्रापयित्वा । भेदकृतः । अन्यथाज्ञानिनः । विप
श्चितस्तुप्रत्यक्षदर्शनादन्यथाज्ञानमेवापनयंति । प्राकृतैर्दृश्यमानंतुनद्रवंतीर्थमुच्यते । देवाश्चनशिलामात्राः
किंतुतत्रांतरस्थिताः । गुरूपदेशंतुविनानतेदृश्याःकथंचन । नज्ञायतेचतद्रूपमन्यथाज्ञानिनांचते । कोपा
च्छापंप्रयच्छंतितस्माद्गुरुमुपाव्रजेत् । तस्मात्तीर्थानिदेवाश्चनित्यंविद्वत्सुसंस्थिताइतिगारुडे । भिन्नस्याभेदतो
दृष्टिरपिभेददृशिर्मता । वस्तुयाथात्म्यतस्तस्यभिन्नत्वादितिसूरिभिः । अन्यथाज्ञानमेवातोभेदज्ञानंविनिंदि
तं । नविद्यमानभेदस्यदर्शनंनिंदितंक्वचित् । शिलादेवइतिज्ञानंदेवोस्मीतितुयादृशिः । उत्तमस्याधमत्वेननीच
स्योच्चतयादृशिः । असमस्यसमत्वेनसमस्यासमदर्शनं । द्रवंतीर्थमितिज्ञानंदेहोहमितियामतिः । असद्भा
र्यादिषुस्वीयदर्शनंचैवमादिकं । भेदज्ञानमितिप्रोक्तंयाचान्याप्यन्यथामतिः । तस्मात्तदपहानायसंसेव्यागु
रवोवराः । तत्रस्थादेवताःसर्वाःप्रीयंतेगुरुपूजया । नैवान्यथैषांप्रीतिःस्याद्गुरूक्तिमपहायतु । तस्मात्पूजावि
शेषेणसतांकार्यानृणांसदा । भक्तिस्तुतारतम्येनविशिष्टेत्वधिकाभवेदितिस्कांदे । उत्तमाअपिदेवेशाअवरा
न्विदुषोनृणां । पूजायैसंप्रयच्छंतिपरोक्षत्वप्रियायतः । तेषुस्थित्वास्वयंपूजांगृह्णंत्यनुपमांसदा । ज्ञानानिच

प्रयच्छंतितस्मादेवंविदासदा । पूजिताःस्युःसुरवराःसब्रह्माणःसकेशवाइतिवामने ॥ [१९]हृदयं । प्रियंहृद्ययनात्॥
इतिदशमतात्पर्येद्विसप्ततिरध्यायः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ॥ ॥ ॥
॥८२॥ [३८]भवानेवभवतःसदृशः ॥ [३९]नृपपदंनृपशब्दवाच्यमात्रं । नतुमुख्यतोनृपालकत्वे । अंधंतमःप्रतिविधुतं ॥ [४०]तं-
वेहितमनुमेईहितानिभवंति ॥ [४१]यतःकिंचिन्मात्रंनास्तिकिंतुसर्वमेवास्ति ॥ [४२]कैलात्मासुखात्मा । अतएवपुरु
षैरर्थ्यस्वरूपः । तेषांभवतश्चसमुदितःसमोगुणोनास्ति । यश्चकोपि । त्रय्यांचरतयोः । वेदोक्तकर्तृत्वेनसुम
तीनांत्रयीरतत्वं । प्रतिपाद्यत्वेनभवतः । सुखदुःखिनोः । केवलंपरिपूर्णसुखोभवान् । भगवज्ज्ञानपर्यंतंदुः
खिनस्ते । अल्पसंपूर्णशक्तित्वादल्पपूर्णसुखत्वतः । अल्पसंपूर्णदर्शित्वान्नसाम्यंजीवकृष्णयोरितिब्रह्मांडे ।
त्रय्यांचेतिचशब्दःस्मृतिष्वपीति ॥ [४३]अब्जोब्रह्मा । सोब्ध्यएवपुरुषंसमुद्धृत्यामूर्च्छयदितिश्रुतिः । अब्ध्यःसंभू
तोहिरण्यगर्भइत्यष्टावितिच ॥ [४६]सन्मुखरितंसद्भिःप्रधानीकृतं । मर्त्याशिषोरुभयंजनंप्रतिअर्थोयमितिविविक्त
दृष्टिः । कामरूपंत्वामविगणय्य ॥ [४७]भ्रमःतिरन्नंयस्याःसाभ्रमतिः । तस्याःभ्रमत्याः । विपरीतज्ञानिनांभक्षका ॥८४६
याइत्यर्थः । श्रुतिभिःप्रमाणेन । अभ्रमाभ्रमतामत्रीयादेवैरपिपूज्यते । तस्यैनमोस्तुतेदेव्यैविष्णुवक्षस्थला

श्रयइतिनारदीये ॥ ३ँरगोश्वबिडालवत्स्त्रीणांभृत्याः ॥ ॐनंदश्मश्रुरानंदकेशआपादनखात्सर्वएवानंदः । सएषविष्णुरजोऽमृतोऽचलोब्रह्मयएवमेवंवेद । आनंदएवसभवत्यानंदस्यसार्ष्टितांसलोकतांसायुज्यमाप्नोती तिमाध्यंदिनायनश्रुतिः ॥ ॐनतिरिक्तदृष्टेः । भक्त्यनुसार्यनुग्रहस्य । यएषदेवःपरोजरोऽमरस्तंवाएनमा हुर्भाक्तइति । भक्त्याहिसोनुगृह्णातिभक्त्यैवेदंवृणुतेश्रियंविरिंचंरुद्रंइंद्रमापिपीलिकं । नाभक्तंवृणुतेनाभक्तम नुगृह्णाति । यावान्वावसभक्तस्तावच्चेषवृणुतेतावच्चेषोनुगृह्णाति । नाधिकंवृणुतेनाधिकमनुगृह्णाति । नावरं वृणुतेनावरमनुगृह्णाति । अथातोभक्तिमीमांसाभवति । युवास्यात्साधुयुवाध्यायकः । आशिष्ठोद्रढिष्ठोबलि ष्ठः । तस्येयंपृथिवीसर्वावित्तेनपूर्णास्यात् । सएकोमानुषोभक्तोभवति । तेयेशतंमानुषाभक्ता एतावान्मानुषो गंधर्वः । तेयेशतंमानुषागंधर्वाः एतावान्देवगंधर्वः । तेयेशतंदेवगंधर्वाः एतावांश्चिरलोकःपैतृकः । तेयेशतंचि रलोकाःपैतृकाः । एतावांश्चिरलोकोदैविकः । तेयेशतंचिरलोकादैविकाः । एतावत्यताात्विकदेवता । ते येशतमतात्विक्योदेवताः । एतावतीतात्विकदेवता । (या)स्तेयेशतंतात्विक्योदेवताः । एतावान्पुरुहूतः । तेयेशतंपुरुहूताः । एतावान्वावरुद्रःयेतेशतंरुद्राः । एतावान्वावविरिंचस्तेयेशतंविरिंचाः । एतावतीश्रीर्भक्त्या

भवति। तद्यावतीवावभक्तिस्तावज्ज्ञानंभवति । यावद्धावतज्ज्ञानंतावदानंदोमौक्तिकोथैषएवपरमानंदोयोसौ
हरिर्विश्वोविनोदोपनोदःसंस्कारकोविकारकोधिकारकएतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीति
पौत्रायणश्रुतिः । मिलितौवाएतौभगवतोयदनुग्रहश्चभक्तिश्चयोवानुग्रहीसभक्तोयोभक्तःसोनुग्रही । यो
वानुगृहीतोब्रह्मणासभक्तोयोभक्तस्तंवाब्रह्मानुगृह्णातियावान्वैब्रह्मणोनुग्रहस्तावतीभक्तिर्यावतीभक्तिस्तावान्वै
ब्रह्मणोनुग्रहः । प्रकृतौवैब्रह्मणोनुग्रहःपरमस्तदवरोवावमहतितदवरोथरुद्रेतदवरःपुरुहूते । अथदेवर्षि
पितृषुमनुष्येष्वितिधर्मश्रुतिः । तस्यामेवरजसउद्रेचनादुपात्तरजोतिमात्रत्वं । अथत्रिगुणाह्येवप्रकृतिरगु
णोवावविष्णुःसयदाअरजारजोस्याउद्धर्धयत्येषावावसृष्टिः । सयदाह्यसत्वःसत्वमुद्धर्धयत्येषावावस्थितिः ।
सयदाह्यतमास्तमोस्याउद्धर्धयत्येषवावलयोनैनमेतेगुणाअभ्युपस्पृशंति । नैषएतान्गुणानभ्युपस्पृशत्यगुणो
ह्येषभवति। अत्रैषश्लोकोभवति। निर्गुणस्यगुणादानंप्रकृतेर्गुणवर्धनं। नकदाचिद्गुणैरेषस्पृश्यतेपरमोहिसइ
तिचाक्रायणश्रुतिः ॥ कैंन्याप्रदानवादेरतिर्यथानालीकंभवतिप्रायःतथातेवचःक्वचिदपिनालीकंभवत्येव॥
यौमसतींबुधोनबिभृयात् । यांचतांबिभ्रद्दृष्टाद्दृष्टच्युतोभवति । तस्याअपिपुंश्चल्यास्त्वयिमनोनवंनवमभ्ये

ति । अमुग्धेवत्मुग्धेवत्वदुःखादुःखितेवच । श्रीर्दर्शयेद्धरिश्चैवनैवैतौमोहदुःखिनौ । मिथोपिताद्दग्वचन
माकारंचैवलीलया । दर्शयंतौनृणांमोहंकुर्यास्तांशास्त्रदर्शनादितिकापिलेये ॥ इतिदशमतात्पर्येपंचसप्तति
रध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ [६]गोत्रांतराण्यप्यपिदधुः । पिधातव्येभ्योन्यान्यपि । येषांपिधानेनक्लेशोभवत्यात्मनः ।
निजभर्तुरप्यपिदधुः । निर्लज्जाइत्यकामोभवत्यसाविितिभयात् ॥ [७]नस्नेहभंगोदेव्यास्तुनभयंकेशवस्यतु । स्ने
हभीतइवाथापिनोचेरुग्मिवधेहरिरितिब्रह्मांडे ॥ इतिदशमतात्पर्येषट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६–७९ ॥ ॥
[१]जितंजरासंधंभगवतएवश्रुत्वा । तथाहिसभापर्वणिपश्चाद्दिग्विजयोक्तेः । पूर्वाःकथाःपरंब्रूयुःपराःपूर्वंतथै
वच । मोहनार्थायदुष्टानांसर्वव्यत्यासयिष्यते । विस्तारेतुयदुक्तंस्यात्तद्ग्राह्यमविरोधतः । संक्षेपोक्तविरोधेतुगुणो
क्तिश्चसतांयथेतिशब्दनिर्णये । जरासंधंनिहत्यैवपांडवैस्तुदिशोजिताः । प्रसादाद्वासुदेवस्यराजसूयःक्रतुःकृत
इतिमात्स्ये ॥ ॥ इतिदशमतात्पर्येअशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥
[३८]जानन्साल्वकृतांमायामजानन्निवकेशवः । अन्ववर्ततकिंचित्तुततस्तामहरद्विभुः । एवमेवतुसर्वत्रपरमात्मा
सनातनः । विद्धत्वग्रुधिरस्रावीकथंचिदजयत्परं । इत्यादिदर्शयेद्विष्णुर्मोहयन्माययाजगत् । चिदानंदघ

नस्यास्यकुतोवेधादिसद्भतेरितिब्रह्मांडे । यदचरस्तन्वावावृधानोबलानींद्रप्रब्रुवाणोजनेषु । मायेत्सातेयानि
युद्धान्याहुर्नाद्यशत्रुंननुपुराविवित्सेइत्याद्याचश्रुतिः ॥ इतिदशमतात्पर्येषडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६–९३ ॥
[१२]सनकाद्याःसमाःसर्वेतत्रश्रेष्ठःकुमारकः । मरुतश्चसमाःसर्वेसप्ततेषुप्रधानकाइतिऋक्संहितायां ॥ [१३]श्रीर्भूमि
रितिरूपाभ्यांप्रकृतिर्विष्णुनासह । शेतेश्रुतिस्वरूपेणस्तौतिब्रह्मलयेहरिं । एकाप्यनंतरूपासावाक्यभेदात्स
रस्वती । अनादिनिधनानित्यास्तौतिनारायणंप्रभुमितिज्योतिःसंहितायां ॥ [१४]सर्वदाजयतोविष्णोर्जयस्त
स्यप्रकाशनं । श्रवणंदृष्टिरित्यादिप्रार्थ्यंतज्ज्ञापनंस्मृतं ॥ शृणोतिपश्यतिह्येषजयतीत्यादिकंस्वतः । जयप
श्यशृणुष्वेतितत्तज्ज्ञापनमेवत्वितिविमलसंहितायां ॥ [१३]श्रीर्भूर्दुर्गेतियाभिन्नाप्रकृतिःशक्तिरुच्यते । विष्णोःस्व
रूपशक्तेःसाशक्यत्वाच्छक्तिरेवतु । नित्याव्यवहितत्वात्तुविशेषाच्छक्तिनामिका । यथैवपंकजंब्रह्मारुद्रइत्यादिकं
पदं । ताभिःशयानंपुरुषंसैवतुश्रुतिरूपिणी । अस्तौत्प्रकाशयात्मानंप्रकृतिंजीवबंधनं । जहिदोषैर्ययासर्वे
गुणाजीवस्यसंवृताइतितंत्रभागवते । श्रीःपराप्रकृतिःप्रोक्ताब्रह्माणीत्ववरातत । उमाशचीमुखास्तस्याअव
राःसंप्रकीर्तिताः ॥ [१५]अथान्येप्रकृतीदुष्टेनृषुप्रातिस्विकंस्थिते । स्वगुणाच्छादिकात्वेकापरमाच्छादिकापरा । स्वगु

णाच्छादिकांहत्वापरमाच्छादिकांपरः। व्याघुट्यमोक्षपदवींददातिपुरुषोत्तमः। अजेद्वेअपितेप्रोक्तेअनंताच्छा
दिनीहरेः। नविष्णुंछादयत्येषातज्ज्ञानंछादयेत्परं। जीवस्यैवनतत्रापिब्रह्मादेरस्तिसाक्वचित्। सर्वावरेतेप्रकृ
तीसततंदुःखितेपिच। पिशाचवत्समुद्दिष्टेपुरुषस्याधिकारिणः। प्रेरकास्तुतयोर्देव्यइंदिराद्याःसुखात्मिकाइ
तिमहातत्त्वविवेके। [14] रौंजवज्जयशब्दाद्यानित्यबुध्यस्यबोधनं। विडंबमात्रंह्येवास्यनिद्राविद्यापतेर्हरेरितिका
पिलेये॥ [1] दोषैर्दुःखाद्यैर्जीवगुणाआनंदाद्याआवृतायसादोषगृहीतगुणा। त्वमसियदात्मनासमवरुद्धस
मस्तभगः। यस्मात्त्वंस्वतएवानपगतपूर्णैश्वर्यादिगुणोसि। अतस्त्वदाभासस्यजीवस्यप्रकृतिगृहीतत्वादेवनै
श्वर्याद्यागुणाअवभासंते। जगदोकसांश्रीब्रह्मादीनामप्यखिलशक्त्यवबोधक। क्वचित्सृष्टिकालेआत्मनाजी
वेनप्रकृत्याचप्रवर्ततस्तेअनुचरेद्वेदोविधिनिषेधरूपेण। अन्यदास्तुतिमात्रोनतुजीवानांप्रयोजकः। तस्मात्सृ
ष्टिंकृत्वावेदैर्जीवान्बोधयित्वातत्स्थामजांजहि। जयजयहनहनप्रकृतिंद्रावयद्रावयभिंधिभिंधिदुःखंतमोरतिं।
अजितपरमरमेशानवासुदेववैकुंठनारायणहृषीकेशानयाहिजीवगुणाविसंवृताअधिसंवृताः। एषह्यानंदोऽज
रोऽमरोऽधिशक्तिमांस्त्वदाभासस्त्वयातथाधिसंभाव्योयतःपरःपरमेश्वरःपरज्ञानःपरानंदःपरशक्तिःपरश्रीःपरय

शाःपरप्रवृत्तिर्नित्यमेवत्वंस्वतोसित्वंरमायास्त्वंविरिंचस्यरुद्रेंद्रसूर्यसोममुखानामदभ्रशक्तिदोसिप्रवर्तकोसिनिवर्तकोसिअजोस्यनंतोसिसृजतोहितेश्रुतयोनुवर्तंतेनैवासृजतः । कंवाविदधतेकंवानिषेधंतिस्तुतिमात्राएवतेस्युःप्रभोविभोसमास्वव्यास्वोत्तिष्ठप्रचरविचरसंधिनुसंधिनुमातेक्षणोत्यगान्मातेक्षणोत्यगादितिशांडिल्यश्रुतिः । लयस्यत्वष्टमोभागःसृष्टिकालउदाहृतः । तत्रैववेदसंचारोह्यन्यदास्तुतिमात्रकाइतिनारदीये । सृष्टिकालएवगुणवृत्तयः । सर्वदानिर्गुणेपरमेश्वरएववर्तंतेश्रुतयइतिकथंचरंतिश्रुतयइत्यस्यपरिहारः । यत्प्राप्त्यर्थंयन्नियमाद्विधिनिषेधावर्तंतेसत्वमित्यादिविधिनिषेधानांस्तुतिपरत्वं । विध्यादीनांनियंतायःपूज्यःप्राप्यश्चतद्वतां । इत्यादिस्तुतिरूपेणविध्यादिश्रुतयोपितु । हरिंवदंतिसर्वेषांतन्नामत्वादथापिचेतिश्रुतिनिर्णये । पृथक्श्रुतित्वान्नपूर्वापरसंबंधः । उपलक्षणत्वादनंतत्वाच्छ्रुतीनांसर्वश्रुत्यर्थोपबृंहितत्वाच्चैतेषांश्लोकानांनसर्वश्रुतीनांपृथगुक्तिः । सर्वश्रुत्यर्थसंपन्नान्श्लोकान्सत्यवतीसुतः । एकैकशाखास्तुत्यर्थान्जगौसर्वोपलक्षणान् । बबंधतान्भागवतेप्रतिश्लोकंपृथक्श्रुतिरितितंत्रभागवते ॥ १ । १५ ॥ [१६]अविकृततमोविषयेत्वमुदगाः । मूलप्रकृतेरपित्वमधिकोयतः । अतोबृहत्त्वेनतेस्वरूपमुपलब्धं । इतइदमधिकमितोपीदमधिकमितिसर्वा

धिकत्वेनततोधिकाभावेनावशेषितत्वेन । द्वितीयार्थेतृतीयार्थेचतुर्थ्यर्थेचसप्तमी । पंचम्यर्थेचसंप्रोक्ताविषये तिचतांविदुरितिमहाव्याकरणे । तमसोधिकोभवानित्यर्थः । अतस्त्वंसर्वोत्तमइत्येवत्वयिमनोवचनाचरिता निदधतांनायथातानिभवंति । यथाभूमौपदंनिक्षिपामीतिप्रवर्ततोभूमेर्नान्यत्रभवंति । उदकवृक्षादेर्भूम्यंत र्भावात् । आधारशक्तियुक्तत्वाद्धरुदंचप्रकीर्तितं । सापिवाय्वंतरंगैवसह्याधारोखिलस्यचेतिमहासंहितायां । अतइतिहेत्वर्थेतथेत्यर्थेच । तस्माद्बृहत्त्वेनादधुरिति । अतःशब्दस्तुहेत्वर्थेतथेत्यर्थेचवर्तते । उभयार्थेचभवति यथाशब्दविदोविदुरितिशब्दनिर्णये । उपलब्धंवेदेषु । बृहद्भिर्दृष्टमवशेषितंयत्स्वरूपमीशस्यतमोधिकस्य । सर्वाधिकत्वेनतमोहिदुर्गाततस्तथैनंविबुधायथागुरित्यौद्दालकायनश्रुतिः । अनिर्देश्यमप्येकदेशेननिर्दिष्टं भवतीत्युक्तंकथमयथाभवंतीत्यनेन । यथासर्वांभूमिमसंचरन्नप्येकदेशसंचारेणभूसंचारीभवतितथेति । निरपे क्षबृहत्त्वस्यज्ञानाज्ज्ञातंभवेत्परं । बृहत्त्वमेवतुगुणैःसर्वैरुद्दिश्यतेयतइतिमान्यसंहितायां ॥२१६॥ अनन्याश्रय त्वात्स्वधामापरमः । तेनविधुताद्दुःखाद्याआशयगुणाःउत्पत्त्याद्याःकालगुणाश्चयेषांतेमुक्तास्तापान्जहुरिति किंपुनः । कथमृताब्धिमवगाह्यापिजहुरितियदितिहेत्वर्थइतिशब्दः । त्यजंतितापंयउतेभवत्कथाइतिस्म

मुक्ताःकिमुतेस्वरूपगाः । परावरेशेशपदंभजंतःपरंपरानंदमनारतंतइतींद्रद्युम्नश्रुतिः ॥ ३ । १७ ॥ चरमोत्तममध्यमादिषुपुरुषेषुयस्तवस्वरूपंप्रथयेत् । सपुरुषविधंत्वामन्वेति । ब्रह्मैवमुक्तिगेष्वादिःसुरास्तदवरोत्तमाः । मध्यमाऋषिगंधर्वाश्चरमामानुषोत्तमाइतिप्राभावल्यां । असक्तोदेहपुर्येषजीववद्देहगोपियत् । अथवा पुंविधातृत्वात्पुंविधःपुरुषोत्तमइतिपुरुषोत्तमतंत्रे । अनिशमुच्छ्वसंत्यसुखोद्धरितास्तवरिपवोद्दतिवत्तमसिप्रविष्टाः । तवगुणप्रथनाःपरिहायतमःपरियांतितेपदमजस्रमनंतसुखमितिपैंगिश्रुतिः ॥ ४ । १८ ॥ यर्हिय स्माद्ब्रह्मवर्त्मनि । सूक्ष्मदृक्काच्छार्कराक्ष्यनामानः । प्राणंप्रत्युरुगृणीहीतिवचनादुदरनामकंब्रह्मोपासते । यस्माच्चारुणयोहृद्ययनाद्धृदयनामकं । तस्मादेवतत्समुपेत्यकृतांतमुखेनपतंति । इतरेपिपरिसरःप्राणःपद्धतिर्मार्गोयस्यसपरिसरपद्धतिः । कस्मिन्वहमुत्क्रांतेउत्क्रांतोभविष्यामि । कस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीति । सप्राणमसृजतेतिश्रुतिः । प्राणएवैनमनुप्रविशतिप्राणमितरादेवताःनप्राणादपरःपरमनुप्रविशतिप्राणएवैनमनुभुङ्क्तेप्राणमितरादेवताःनप्राणादपरःपरमनुभुङ्क्तेप्राणएवैनमन्वानंदीभवति । प्राणमितरादेवतानप्राणादपरःपरमानंदीभवतितस्मादाहुःप्राणःपद्धतिरितिहिरण्यनाभश्रुतिः । अतःपरिसरस्यपद्धतिरिति

वा । ततोहृदः । नंदनपथाब्रह्मनाडीद्वाराशिरउदगाद्यत्परमंब्रह्मतत्समुपेत्य । पुनरिहैवहृदादिषुस्थितंयत् । तंप्रपदाभ्यांप्रापद्यतब्रह्मेमंपुरुषंयत्प्रपदाभ्यांप्रापद्यतब्रह्मेमंपुरुषंतस्मात्प्रपदेतस्मात्प्रपदेइत्याचक्षते । शफाःखु राइत्यन्येषांपशूनांतदूर्ध्वमुदसर्पत्ताऊरूअभवतामुरुगृणीहीत्यब्रवीत्तदुरमभवदुर्वेवमेकुर्वित्यब्रवीत्तदुरोभवदुदरं ब्रह्मेतिशार्कराक्ष्याउपासतेहृदयंब्रह्मेत्यारुणयोब्रह्माहैवताईऊर्ध्वंत्वेवोदसर्पत्तच्छिरोश्रयतयच्छिरोश्रयततच्छि रोभवत्तच्छिरसःशिरस्त्वंताएताःशीर्षंछ्रियःश्रिताश्चक्षुःश्रोत्रंमनोवाक्प्राणःश्रयंतेस्मिन्च्छ्रियोयएवमेतच्छि रसःशिरस्त्वंवेदेत्याद्याश्रुतिः॥ ५ । १९ ॥ विचित्रयोनिषुविशन्जीवःतद्वदज्ञानांचकास्सि । अनलोयथा । स्व कृतंदार्वादितदपनयनेगच्छंस्तत्स्थापनेतिष्ठन्ननुवर्तते । एवमेवस्वकृतशरीराद्यनुवर्तसेतद्गतःसन् । भरतमतो वायुज्ञातः । अन्यथाभवंतीष्वपियोनिषुअनन्यथाभूत्वैवबहुविधंतिष्ठंतंभवंतंत्वत्समीपस्थबुद्धयोमहांतस्तवाभि विपत्यमनसाधिगम्यमनसित्वांनयंति । एतत्वाद्धात्मकेविष्णावथवापिजगद्भृतेः । भरतोवायुरुद्दिष्टोभारती तत्सरस्वतीतिनामसंहितायां । योनिवेश्याद्वयोजीवस्त्वज्ञानांतद्वदेवतु । प्रकाशतेपरोदेवस्तेनयांत्यधरंतमः । सर्वहेतुतयैवेशंप्राणोजानातितत्त्वतः । तेनचासौपरोदेवस्तत्परंयातिकेशवं । इंधानानयनेत्वग्निर्यथैवानीयते

सह । एवंदेहगतोविष्णुःसहगच्छेन्निंजेच्छया । अशाश्वतेषुदेहेषुशाश्वतंबहुधास्थितं । निचाय्यमनसासंतो
जानंतिनिकटेच्छवइतितंत्रभागवते । योजीववद्योनिषुभात्यनंतोमूढैस्तमोगैर्भरताधिगम्यः । निचाय्यतंशा
श्वतमात्मसंस्थंतदिच्छवोत्मन्यदधुर्महांतमितिकमठश्रुतिः ॥ ६ । २० ॥ सर्वपुरुषेषुसर्वधीषुचस्थित्वाश्रीब्र
ह्मादिषुप्रकर्षेणक्रमेणस्वात्मनैवसत्कृतंअंडाद्यंतर्बहिश्चअसच्चरणेपापाचारेस्थित्वापापाचारमपिस्वात्मनःपूजा
त्वेनैवकारयंतंत्वांवदंति । तस्याधोगत्यर्थं । तस्मात्सर्वंतवस्वकृतमेववदंति । निषुसीदगणपतेगणेषुत्वामाहु
र्विप्रतमंकवीनां । नऋतेत्वत्क्रियतेकिंचनारेमहामर्कंमघवंचित्रमर्चेत्याद्याश्रुतिः । श्रीब्रह्मरुद्रपूर्वेषुक्रमात्स्थि
त्वाजनार्दनः । स्वात्मानमर्चयत्यद्धाबहिरंतरसत्सुच । असतामधमाचारोहरिदृष्ट्यात्मपूजनं । तस्याधोगम
नायेतिश्रुतिराहाखिलक्रियमितितंत्रभागवते। स्वकृतमित्यनन्यापेक्षया ॥ ७ । २१ ॥ भवमध्यविनिःश्वसि
ताइतियतः । अतोविमृशंतिकवयोनिगमावपनंत्वां । चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाइतियत् ।
अतोभवमध्यविनिःश्वसिताःमुक्ताःनिगमानामावपनंस्थानंत्वांविमृश्ययज्ञादिभिर्भजंतउपासते । निगमविष
येआयतवाङ्मनसः । निगमानांततोव्यक्तेस्ततएवफलप्रदत्वात्तद्विषयत्वाच्चनिगमावपनं । परिवर्तोमथनं ।

विमथ्यवेदाब्धिमतिश्रमेणज्ञात्वापरेशंमुनयोविमुक्ताः । मृशंतियज्ञैश्चजयंतिनित्यंउपासतेवेदफलप्रदंतमि
तिकुशिकश्रुतिः ॥ ८ । २२ ॥ त्वत्प्राप्त्यनुसारित्वाच्छरीरंप्रियवत्पश्यंति । सर्वप्रियतमेसर्वादानादिकर्तरिच
त्वयि । तथाहितेभिमुखाः । नकिंचिदभिवांछंतियतयःसुसदाश्रयाः । प्रेष्ठस्यपरमस्यास्यैप्रियवद्देहदृष्टयइ
तिविमदश्रुतिः ॥ ९ । २३ ॥ अन्यथोपासनयात्महनोसूर्यान्नामलोकान्नित्यनिरतिशयदुःखान्निरस्तसमस्त
सुखान्प्राप्नुवंति । तदेतन्नचरमंतिअनुभवंतिच । नित्यदुःखमितिचशब्देनोक्तं । असुर्यशब्देनचश्रुतौसुष्ठुर
मणरूपत्वादसुरप्राप्यत्वाच्च । यत्रानुशयनंकुर्वंतस्तमस्येवभ्रमंति । अभवाजन्मवर्जिताः । आत्महनइत्येष
शब्दोभगवद्भक्तद्वेषिणामपिसमइतिदर्शयति । निभृतमोक्षहृदययोगयुजइत्यादि । येमुनयोहृद्ययनंभगवं
तंनिभृतमोक्षहृदयेनवायुनायोगेनयुक्तानियमिताःसंतउपासतेतेषामरयोपितदेवतमोययुः । परिपूर्णमोक्षार्थं
ज्ञानंयस्यसनिभृतमोक्षहृदयः । असुर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः । तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनो
जनाइतिश्रुतिः । नित्यदुःखसुसंपूर्णंनिरस्तानंदमव्ययं । तमोयांत्यन्यथाज्ञानाद्द्वेषाद्वाहरिसंश्रयइतिप्राण
संहितायां । निभृतोमोक्षवित्प्राणस्तद्योगात्तत्प्रसादतः । जानंतिपरमंदैवंनान्यथातुकथंचनेतिभागवतसंहि

भागव० तायां ॥ १० । २४ ॥ हेस्मरणादेवस्वनुरक्तत्तेस्वरूपंभवानेववेद । उरगेंद्रभोगदंडेविषक्तबुद्धेस्तेंघ्रिसरोजसु तात्पर्य०
धां । वयमपिसमासमदृशः । सर्वमाहात्म्यस्यवेदैरपिवक्तुमशक्यत्वादसमदृशः । वेदागम्यमाहात्म्यस्यापिवेदै १०।९४
॥८८॥ रेवगम्यत्वात्समदृशः । अतःकोन्योवक्तुंवेद । कोह्यस्मांस्त्वांचर्तेऽपेतजन्मलयःयतउदगाद्वुत्पत्तिमानेवऋषि
र्ब्रह्मा । प्राप्तपदाअप्राप्तपदाश्चदेवगणाः । त्वंवेत्थनापरस्तेस्वरूपंननित्यवाङ्नागभोगप्रियस्य । कुतोब्रह्माप्रा
प्तलोकाश्चदेवास्तथाप्राप्ताजनिमंतोयतोस्मादितिसंकृतिश्रुतिः । महिम्नःसर्वशोनुक्तेर्वेदाश्चासमदर्शिनः । त
स्यापिवेदगम्यत्वात्तथैवसमदर्शिनइतितंत्रभागवते ॥ ११ । २५ ॥ शास्त्रमपकृष्यप्रलयेशास्त्रस्यप्रवृत्त्यभावा
त् । असतःसूक्ष्मरूपात्सतःस्थूलरूपस्यपरमेश्वरपर्यंतंयथाक्रमंजन्ममृतिंचसर्वस्मात्परमात्मनिभेदंचविपणंफ
लापेक्षामृतेयेस्मरंति । तेषांध्वनिमुपविश । आरुवतोवायोःप्रसादात्तथास्मरंति । नासदासीन्नोसदासीत्तदा
नींनासीद्रजोनोव्योमापरोयत् । किमावरीवःकुहकस्यशर्मन्नंभःकिमासीद्गहनंगभीरमित्यादिश्रुतिः । सूक्ष्मा
णिमहदादीनिस्थूलान्यंडादिकानिच । उभयंत्वम्भिरापश्चनकिंचित्प्रलयेभवदितिप्रकाशसंहितायां । सर्ववे ॥८५२॥
दादिरूपेणप्राणस्यारुवतःसदा । प्रसादाद्येविजानंतिसूक्ष्मात्स्थूलजनिंक्रमात् । मृतिंचसर्वजीवादेरीशस्य

व्यतिरिक्तताँ । जानंतियेनिराकांक्षास्तेषांवाचिजनार्दनइतितंत्रभागवते ॥ १२ । २६ ॥ अबोधकृतात्रिगु
गुणबद्धता । यस्माज्जीवस्यापितस्मात्तदवबोधरसेत्वयिसानविद्यते । त्रिगुणात्मकंमनस्तवापिविद्यतइत्यस
तांपक्षः । मनुजानामादयोदेवास्त्रिगुणातीतत्वाद्भवतोभवानेवपरमानंदः । त्वदन्यत्सर्वंजीवजातमार्तमित्ये
वविमृशंति ।सत्वादिजंदेहमथोमनश्चसत्वादिबद्धंचवदंत्यसंतः । परंपुमांसंनसुरास्तुतैर्हिजीवाःसुदृष्टाःपरमार्त
रूपाइतिसूकरायणश्रुतिः ।त्रैगुण्यदेहेंद्रियकमासुराजानतेहरिं । त्रिगुणातीतमीशेशमतःपूर्णसुखंसुराः । जानं
तिगुणबद्धत्वाज्जीवानार्तांश्चकृत्स्नशः । अनार्तस्यप्रसादेनतेषामार्तिविनाशनमितिचैतन्यविवेके॥१३॥२७॥य
थाकनकस्यविविधकृतंकुंडलादिकंकनकंविनापरित्यक्तुंनशक्यतेतथास्वकृतंजगदनुप्रविष्टोभगवान्मूलरूपंवि
नापरित्यक्तुंनशक्यः।आत्मतयाएकरूपत्वात् । रसितंआत्मनाप्रकाशितंजगत्प्रविष्टस्तस्मात्सर्वगतोविष्णुरिति
ज्ञातव्यमित्यर्थः। इत्थंयेज्ञात्वापरिचरंतितवस्वरूपंतेऋतात्मकब्रह्मप्राप्तिविरुद्धत्वान्निर्ऋत्याख्यसंसारस्यशिरःस्फु
टंपदाक्रमंति । सर्वगंयेप्रपश्यंतिब्रह्मानंदमजाक्षरं। एकमेवाद्वयंनित्यंनिर्ऋतेस्तेशिरोगताइतिसौकरायणश्रुतिः।
यथैवकुंडलंत्यक्त्वानादातुंकनकांशकं । तस्यैवतदवस्थत्वात्केवलाभेदतःस्फुटं । एवंसुरासुरनरेष्वास्थितोभग

वान्हरिः । नैवभेदेनमंतव्योजीवभेदेतुसत्यपि । येतथाभिन्नमीशेशंपश्यंतिपरमर्षयः । ऋतप्राप्तिविरुद्धत्वा
त्संसारंनिर्ऋतेःशिरः । अगणय्यपदाक्रम्यवैष्णवंनिलयंययुरितिगारुडे ॥ १४ । २८ ॥ वयतिगाइवयःसुरा
दिकांस्तन्मनसोजगदपुनश्छुचयोनपरे । सएकईशःपरिपूर्णशक्तिर्बलिंहराइतरेस्युःसुराःसुखिनइत्यारुणिश्रु
तिः। विष्णुनादेवताबद्धाविष्णवेचबलिप्रदाः। विष्णुरासांपतिर्नित्यंनविष्णोर्बंधकःक्वचिदितिवामने ॥ १५ ॥
२९॥ स्थिरचरजातयोयेतेऽनिमित्तयुजःस्युः । भगवन्नियमादेवसंसारयुजःस्युः । विरहेमुक्तौ । यदिपरस्य
सकाशान्मुनिरेवेत्युदीक्षयेत्सपरः । विमुक्ताःसंतोयेनपरेणतस्यविमुक्तसतः । नान्यःपंथाअयनायविद्यतइ
तिश्रुतिः । मुक्तिस्तस्मादेवेत्यंगीकर्तव्यं । अतोबंधोपिततएवेत्यर्थः । सतांविमुक्तिदाद्विष्णोर्मुक्तिर्यद्यभ्यु
पेयते । बंधोपिततएवस्याद्यस्मादेकस्तयोःपतिरितिस्कांदे । आत्मानंमुक्तिदंविष्णुर्यदिपुंसउदीक्षयेत् । सुप्र
सन्नस्तदाबंधस्ततएवेतिसेत्स्यतीतिब्राह्मे । खंडाधीशाःसार्वभौमस्ययद्वद्ब्रह्मेशाद्याःकुर्वतेतेनुशास्तिं । त्वंमु
क्तिदोबंधदोतोमतोनस्त्वंज्ञानदोज्ञानदश्चासिविष्णवित्युदारशांडिल्यश्रुतिः ॥ १६ । ३० ॥ यस्यपरमस्यते
कश्चिदपरःस्वतंत्रोनास्ति । अनपरस्यप्राणोत्तमस्य । अत्रजीवसमुदाये । व्ययतःविशेषेणायतःसर्वज्ञस्य ।

यथाप्राणस्यनापरःस्वतंत्रस्तद्वत्प्राणःश्रीरन्योवात्वांविनास्वतंत्रोनास्ति । हेशून्यतुलसमानवर्जित । सर्वंसंदधतस्ते । यदिततःप्राणात्तनुभृतोजीवाध्रुवास्तर्ह्यपरिमिताःसंतिहेसर्वपूर्ण । एकमेवाद्धितीयं । एकंपरंज्योतिरनन्यमद्वयमित्यादिनियमोजीवानांशास्यतानेत्यत्रनहि । किंतुस्वगतभेदस्यईश्वरांतरस्यअस्वतंत्रस्यनिषेधे । अतोन्यदार्तं । नेहनानास्तिकिंचन । नतत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यतइत्यादितथाब्रुवतेच । तवस्वतंत्रोनापरोयद्धदत्रप्राणान्नान्यस्तुल्यशून्यस्यसंधिन् । प्राणाधीनाअमिताजीवसंघाःप्राणोवशेतेप्रकृतिश्चभूमन्निति महाशालीनश्रुतिः । स्वतंत्रोनापरःकश्चिद्धिष्णोःप्राणमृतेक्कचित् । यथाप्राणात्परोनास्तिस्वतंत्रोजगतिक्कचित् । तथाप्राणोरमाचैवनविष्णोःपृथगीश्वरौ । यद्युच्यंतेप्राणतंत्राबहवःपुरुषाइति । सत्यमेवह्यसंख्याताननियम्यनिषेधकाः। एकाद्धितीयश्रुतयःकिंत्वीशांतरवारकाः । तथास्वगतभेदस्यतदतंत्वनिषेधकाइतिब्रह्मांडे । स्वरूपमस्सरत्कृष्णएकंस्वास्मिन्नभेदतः । अतत्तंत्रस्यराहित्यादनन्यंसदृशोज्झितेः । अद्धयंनित्यनिर्वृत्याभावनिर्वृतिमीश्वरमितितंत्रभागवते । अधिकस्यसमस्यापिस्वतंत्रस्यचवर्जनात् । एकएवाद्धितीयोसौनशास्यजनवर्जनादितिकौर्मे ॥ १७ । ३१ ॥ अनंतमदुष्टतयानुजानताचार्येणसंततताद्भवात्परिमुच्यते ।

अबद्धश्चप्रकृतिपरेशौविनान्योनविद्यते । यतस्तयोरेवोद्भवोनघटते । ततस्तयोरजयोरसुभृतउद्भवंति। देशतः
कालतश्चयत्रपरमस्तत्रप्रकृतिर्यत्रप्रकृतिस्तत्रपरमइत्युभययुजोः । मुच्यतेतत्त्ववसंबुद्धादाचार्यात्पुरुषोभवात् ।
एतावेवस्वतोऽबद्धौपरमःप्रकृतिस्तथेतिकलापश्रुतिः । सम्यग्ज्ञानवदाचार्यान्मुच्यतेपुरुषोभवात् । द्वावेवनि
त्यमुक्तौतुप्रकृतिःपरमस्तथेतिवामने । देशतःकालतश्चैवसमव्याप्तावुभावजौ । ताभ्यामुभययोगाभ्यांजायंते
पुरुषाःपरइतिकौंठरव्यश्रुतिः ॥ १८ । ३२ ॥ हेततओतइमेविबुधनामार्थभूतागुणास्त्वयिनिलिल्युः । परमे
मृतार्णवेमधुन्यशेषरसाइव । अतःपूर्णगुणत्वाद्भवतोनृणांमध्येसुधियः । तवमाययात्वदिच्छयैव । त्वयिकुश
लंविधातुंप्रभवः। तत्रकुशलंभेदएव । सर्वस्मादन्योविशिष्टगुणःपरइतिदर्शनं। स्वगतयासुष्ठुन्यैरनवगतया । त
थात्वत्प्रसादादनुवर्तिनाकथंमुहुर्भवभयंभ्रुकुटीसृजति। योनःपिताजनितायोविधाताधामानिवेदभुवनानिवि
श्वा। योदेवानांनामधाएकएवतंसंप्रश्नंभुवनायंत्यन्याः। तआयजंतद्रविणंसमस्माऋषयःपूर्वेजरितारोनभूना।
असूर्तेसूर्तेरजसिनिषत्तेयेभूतानिसमकृण्वन्निमानिइत्यादिश्रुतिः। ब्रह्मेशेंद्रादिसन्नाम्नांयेर्थभूतागुणामताः। पू
र्तीशितृत्वद्रष्टृत्वप्रमुखास्तेहरेःसदा। अतस्तुसर्वनामासौसर्वकर्ताचकेशवइतिपाद्मे। आनंदत्वादनामासावुत्क्

ष्टत्वाद्गुनामकः । एतन्नामद्वयंविष्णोर्ज्ञात्वापापैःप्रमुच्यतइतिस्कांदे । अन्याविज्ञातयाविष्णोःशक्त्यैवकुशलं जनाः । कुर्वंतिकुशलेतूच्चंभेददर्शनमेवतु । पूर्णानंदादिसंपत्तिंविष्णोर्ज्ञात्वेतरेषुच । तदपेक्ष्यविप्रुण्मात्रत्व ज्ञानंतद्भेददर्शनं । अनाद्यनंतभेदोयंस्वभावःपरजीवयोः । स्वतोवापरतोवापिनकदाचित्प्रणश्यति । एवं ज्ञानवतांविष्णुर्बहुजन्मनिदास्यति । अनुवृत्तिर्यद्यनल्पासहिसर्वेश्वरःप्रभुरितिप्रमाणसंहितायां । यःपिता जनिताचैवकल्पकोनित्यपोषकः । प्रापकःसर्वदेवानांपदानांपुरुषोत्तमः । सर्वदेवाभिधावाच्योभूतभव्यभ वत्प्रभुः । विचार्यसर्ववेदैश्चब्रह्माद्याश्चयजंतिच । त्रिगुणात्मकस्यस्त्रष्टारस्तथापिनयजंतितं । यतःपूर्णेशश क्त्यैवतेषांयजनमिष्यते । अतःसर्वेश्वरोविष्णुरेकएवमहागुणइतिमहासंहितायां॥ १९।३३॥ भवच्चरणेषुसु जातस्थानाः। उत्तमयोग्यतायुक्ताःहृषीकाण्येवमहत्तुरगाः। वायुरेवोदात्तः । रथोपरिस्वीकरणादुदात्तःसा रथिर्मतइतिव्यासनिरुक्ते । जयोविष्णोश्चवायोश्चभक्त्यातत्प्रीतिसाधनं । जगदीशयोःकुतोह्येतोःसर्वशक्त्यो र्बलाज्जयइतिपवनविजये । तेषांतानिसाधनानिसुखस्यापिशांतिमतिपूर्णसुखेत्वयिनसंति । गुर्वभावात् । विभवेजीवन्मुक्तेगुरावुद्यतिउपदिशतिसर्वरसेपरमात्मनिश्चयतएव । यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ ।

॥९१॥ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनइतिश्वेताश्वतरश्रुतिः। देवाअपिसुयोगाद्ध्यायतंतःसर्वसाधनैः। पुत्रदा
रादिभिःसार्धंनाश्वसंतीहसंसृतौ । गुरोरनुग्रहमृतेसाधनंनहरेःप्रियं । गुरूपदेशात्तुपरंप्राप्नोत्येवनसंशयः ।
षण्णवत्यंगुलोयस्तुतालास्योदशतालकः। दशप्रादेशकःसप्तपादोहस्तचतुष्टयः। कलमत्रयांगुलश्चैववाग्मीसं
देहवर्जितः। वासुदेवैकशरणोगुरुरित्युच्यतेबुधैः। गुरुलक्षणसंपूर्णःसाक्षादेवचतुर्मुखः । ततःशेषेंद्रवींद्राद्याः
क्रमेणैवप्रकीर्तिताइतिगुरुविवेके। देवायोग्यतयाजाताविष्णुपादांबुजाश्रयाः । तथापिसाधनैस्तेषांतत्प्राप्ति
र्गुर्वनुग्रहादितितत्वोद्योगे ॥ २० । ३४ ॥ २१ । ३५ ॥ इतिलोकेपरिदृश्यमानप्रकारेणचरतांविजनेमो
क्षविषयेकःसुखयति । सुष्ठुनिरस्तभगेअतस्त्वाभेवसंतंज्ञात्वाभवतःपदांबुजंहृदानिविशंति । हरावसथमहं
कारंनकुर्वंति। ब्रह्माज्ञात्वेतिलोकप्रवृत्तिंप्रवर्ततांकोनुमोक्षंददाति । अतोब्रह्मोपासतेसाधुधीरानाहंभावस्तेषु
रुद्राधिवासइतिमहारवश्रुतिः। महाभाग्यंतुकैवल्यमज्ञानांकःप्रदास्यति । अतःसंतोविजानंतिहरिंतेत्वनहं
कृताइतिस्कांदे ॥ २२ । ३६ ॥ इदमप्यपालकं । ईश्वरवर्जितं । नमत्तोन्यईश्वरश्चेतनत्वादित्यादितर्कैर्वदं ॥८५५॥
तिचेत्। अथोइत्यनेनतदपिवचनंभगवत्प्रेरणयैवेत्युक्तं । तस्मादतोअथेत्येतद्धेत्वर्थंसमुदीरितमितिशब्दनि

र्णये। असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरमितिच। वेदोक्तोजीवव्यतिरिक्तेश्वरोनतर्कैरपनेतुंशक्यः। यतस्त
र्काव्यभिचारिणः। मृषैवक्वचित्तर्कः॥ इष्टसाधनादितर्कस्तुव्यभिचारी। शरीरसंमितआत्मेत्यादिदर्शनप
रिकल्पितस्तुमृषैव। ततोभयबुद्धीनांबुद्धिव्यवहितयेभवंति। नतुधीराणां। विकल्पःवेदविरुद्धकल्पना।
अंधपरंपरयैवान्वहमुषितः। यस्माद्वारत्यपिभ्रमतिबहुधावदति। बहूक्तिरन्यथाज्ञप्तिःपरिवृत्तिश्चकथ्यते।
भ्रमइत्येवविद्वद्भिस्तथाचंक्रमणंक्वचिदितिशब्दनिर्णये। उरुवृत्तिभिरूढजवाअनंतगुणाकरत्वाद्भगवतःबहुगुण
कर्माणिवक्तुंवेगवतीवेदवाक्। अतोवेदेपिबहुधावचनात्तदर्थनिर्णयाभावाद्विरुद्धकल्पनायुक्ताऽसुराणां। य
स्माद्गर्भस्थस्यजीवस्येश्वरत्वंनास्तिअतोनिधनानंतरंचनरकादिगमनान्नविद्यते। अनिमित्तकंभगवन्निमित्त
मेव। तस्यांतराभातिमृषात्वयिजीवे। नतुवस्तुतस्त्वंजीवः। एकरसेप्रधानसारे। नचजीवोवस्तुतःसर्वोत्त
मसारः। मृषैवतथामन्यंते। अतोभ्रांत्याद्रविणवानभिजन्मवानित्यादिविरुद्धकल्पनापथैरुपगीयते। यतो
भवानेवद्रविणवान्। यतश्चतपोदमाद्याअभिजन्मकारणभूतागुणाश्चभवतएव। अतोमिथ्यामनोविलासं
जीवेश्वरत्वंबुधाअवयंति। गुणाएवाभिजात्याख्यास्तद्वानेवाभिजातिमान्। अतोभिजात्यवान्विष्णुस्तदन्ये

तूपचारतइतिशब्दनिर्णये । येजीवमीशंप्रवदंतितर्कैस्तच्चेश्वरोवचनंसंदधाति ।नासीदादौमरणेनोभविष्यन्मृषाततोहीशितृत्वंस्वपेष्वितिविपरीतश्रुतिः । येजगत्प्रवदंत्यज्ञाजीवादन्येशवर्जितं । तेषामपितुतांवाचमीशएवददात्यजः । नचतर्कैर्भवेदीशोजीवोवेदविरोधतः । व्यभिचारिणोयतस्तर्काइष्टसाधनगाअपि । क्वचित्क्वचिन्मृषातर्काःकणादादिप्रदर्शिताः । तत्त्वनिर्णयभीरूणांव्यवधानकरास्ततः । नैवतुस्थिरबुद्धीनांकुर्युस्तेबुद्धिचालनं । पारंपर्येणचाज्ञानामुक्त्यालोकेषुविस्तृतं । पठ्यतेचाप्यहरहर्नतुविद्वन्मुखोद्गतं । अनंतगुणकर्मत्वादीशस्योक्तौसुवेगिता । वक्त्यभेदमिवाज्ञानांनाभेदंकुत्रचिच्छ्रुतिः । एकआत्माद्वयेत्यादिपदानामर्थनिर्णये । नवर्ततेश्रुतिर्यस्माद्गुणांतरकुतूहलात् । अथवामोहनार्थायसुरारीणामनर्हतः । कुत्रचिन्निर्णयवचःसुराणामर्थसिद्धये।नहीशितृत्वंगर्भस्थेनाप्यसौनिरयोपगे। मृषैवईश्वराभेदःसर्वोत्कर्षश्चजीवगः । धनवत्त्वंचकर्तृत्वंबलवत्त्वंचविष्णवि ।अतोजीवेश्वराभेदंमिथ्येतिकवयोविदुरितितंत्रभागवते। जीवस्यजगतश्चैवयदीशाभेदतोवचः।अतात्विकंजगच्चेतिविष्णवधीनत्ववाचकं। अभेदस्तुकुतस्तस्यपरमस्यावरेणतु। मिथ्यात्वंचकुतस्तस्यजगतोनित्यवर्तनादितिवाराहे ॥ २३ ।३७॥ २४ । ३८ ॥ श्रुतिषुतवानुगीतान्गुणान्जुषन्पुमानुदगादसा

त्संसारात्तवसरूपतांचभजति। तदनुगुणस्मरणमनुगुणांश्चजुषन्निति चशब्दःकर्मणिचेत्यस्मिन्नर्थे। यच्चायंपुमा
नात्तभगांत्वयापहृतभगांप्रातिस्विकींपूर्वोक्तांद्विविधांकष्टांप्रकृतिंजहाति । जिहातिहंतिचतदपित्वमेवजहा
सिजिहासिच।उतेतित्यागवधयोःसमुच्चयार्थे। जिहातिरावणंसंख्येराघवःपरमास्त्रविदितिस्कांदे। स्वातंत्र्या
त्प्रकृतित्यागकर्तानारायणःपरः।यद्यप्येषाजीवसंस्थाहंताचभगवान्प्रभुरितिगारुडे। महसिमहीयसेपूजयसि
पूज्यसेचात्मनैव।स्मरन्ब्रह्मगुणान्नित्यंमुक्तोब्रह्मसरूपतां।दुर्भगांप्रकृतिंत्यक्त्वाहत्वाचान्यांदुरन्वयां। यातितच्च
परेशानात्सहिपूज्योथपूजकः। तस्यैकस्यस्वतंत्रत्वात्सचानंतगुणोविभुरितिकौशिकश्रुतिः॥२५।२९॥अज्ञा
नामनवगतांतकादनधिरूढब्रह्मपदात्। सयथाकामोभवति। तत्क्रतुर्भवति। यत्क्रतुर्भवतितत्कर्मकुरुतेयत्कर्म
कुरुतेतदभिसंपद्यतइतितुकामयमानोयोकामोनिष्कामआप्तकामआत्मकामोनतस्यप्राणाउत्क्रामंतिब्रह्मैवस
न्ब्रह्माप्येतीतिश्रुतिः। निषिद्धकामयुक्तानामसतांतुविशेषतः। दुर्ज्ञेयोभगवान्विष्णुर्हृदिस्थोस्मृतहारवत्। अ
कामत्वेनभजतांददात्यभयमंतकात्। पूर्णानंदादितेश्वंतिपूर्णानंदादिकाःस्वतः। ब्रह्मणोब्रह्मसंपत्तिमतआह
श्रुतिःस्फुटं। नपरब्रह्मतावाप्तिर्नतेविष्णावितिश्रुतेः। परब्रह्ममताचैषांब्रह्मलोकात्परागतिः। नपरब्रह्मरूपत्वमे

 तमेवेतिचश्रुतेः । अन्येषांम्रियमाणानांप्राणाभागतएवतु । देवतास्वेकतांयांतिभागतोनुव्रजंतितं । ज्ञानिनां
मुच्यमानानांनैवयांतिस्वदेवताः । तेनैवसहसंयांतिततोनुत्क्रमणःश्रुतिरितिब्रह्मतर्के । देवाश्चऋषयश्चैवसुभ
 क्त्याकामिनोपितु । मुच्यंतेनियमादेवपश्यंतिचहरिंननेतिस्कांदे ॥ २६ । ४० ॥ परमेश्वरस्यावगमात्तदवगमा
श्रीः । तयाचगम्यत्वादर्थःपरमस्तेनबद्धत्वात्सिताश्रीर्गुणात्मिकाच । सगिरः । वाक्पूर्वकाणींद्रियाणिश्रियोवि
ष्णोश्चनानुकूल्येनययुः । अनुययुश्चहंसकुलगीतपरंपरया । यथातुषावृतानांतंडुलानांरजस्पृष्टिर्नास्तिएवंरजोरू
पान्मनुष्यान्नवांतिश्रुतयः । वयसासहमहताकालेनापि । अतस्त्वयिसफलंपतंतिनपतंतिचविधिनिषेधरूपेण
बंधनात्मिकाः । जानातिप्रकृतिर्विष्णुंज्ञेयोविष्णुस्तुनिर्गुणः । तावुभौनविजानंतिऋतेब्रह्मपरंपरामितिमहोप
निषदि । अन्येसर्वेश्रियाबद्धाःश्रीर्बद्धाविष्णुनैवतु । बंधश्चविष्णुतंत्रत्वंमुक्तानांचश्रियस्तथा । अमुक्तानांतुब
द्धत्वंजन्ममृत्यादिदुःखिता । हेयोबंधश्चसैवस्यान्नतुस्वोच्चवशेस्थितिः । गुणात्मिकाचसादेवीनिर्गुणःपुरुषो
त्तमः । सैवविष्णुंविजानातिज्ञेयोज्ञाताचकेशवः । नतावन्येविजानातिविनाहंसपरंपरां । तथापिनैवजानंतिमा
नुषाअसुरास्तथा । निष्फलैवासुरेतस्माच्छ्रुतिर्बंधायकेवला । निषेधविध्युत्क्रमणात्तमस्येवविनिक्षिपेत् । निष्फ

लासफलाचैवमानुषाणांतुमध्यतः । सफलैवतुदेवानांनियतंमुक्तिदायिनी । श्रीगरुडउवाच । केहंसाःकः परोहंसःकेचपारावतागणाः । केचतित्तिरयस्तत्रकेशुकाःकेचवायसाः । श्रीभगवानुवाच । परोहंसोहमेवैकोहंसाब्रह्माणएवतु । पारावतादेवतास्तुमुनयस्तित्तिराःस्मृताः । मानुषास्तुशुकाःप्रोक्ताआसुराश्चैववायसाः । प्राप्यंप्राप्तंयतोनित्यंपूर्णंसर्वोत्तमंमया । अतःपरमहंसोहंमदनंतरमेवतु । यतःप्राप्तमिवाशेषंसर्वजीवोत्तमंशुभं । अतोब्रह्मपदेयोग्याजीवाहंसाःप्रकीर्तिताः । तेषांपरंपराप्राप्तंयैर्ज्ञानंनियमेनतु । तेमुच्यंतेनैवचान्येगुरुर्ब्रह्मायतोनृणां । दैवतंत्वहमेवैकोमामविस्वानमुच्यते । परंप्रतियतोनीचाब्रह्मणःसर्वदेवताः । पारावतास्ततःप्रोक्तास्तैस्तीर्णासंसृतिर्यतः । तित्तिरामुनयस्तस्मात्कासुखत्वात्तुमानुषाः । शुकाइतिसमुद्दिष्टावयोमात्रसुखत्वतः । वयसोंतेतुदुःखित्वादसुरावायसाःस्मृताः । एवंपंचविधाजीवाःषष्ठोहंपरमेश्वरः । नमत्समोधिकोवापिकश्चिदस्तिद्विजोत्तमेतिगारुडे ॥ २७ । ४१ ॥ व्योम्नायनमहात्मभिःब्रह्माश्रयेपूत्तमैः ॥ कथाःकथयतीशस्यव्यासस्यांतेसनारदः । स्तुत्यर्थंतस्यदेवस्यज्ञापनायनतुक्वचित् । पूर्णज्ञानामृतस्यास्यनतुज्ञप्तिःपराद्भवेत् ॥ ऋषिरूपीयतोविष्णुःस्वयमेवजनैःश्रुतइतिब्राह्मे । ऋषिणाऋषिरूपेण ॥ इतिश्रीमद्भागवतदशमस्क

न्धतात्पर्येश्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेचतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ दशमस्कंधःसंपूर्णः ॥
श्रीवेदव्यासायनमः ॥ [६]आत्मनोभजनेबुद्धिमुत्पाद्यफलदाःसुराः । उत्तमानांजनानांतुनिकृष्टानांविपर्ययः ।
शुभाशुभफलानांतुकर्मणांविबुधाःसदा । प्रवर्तकायथायोग्यमृषयःकरुणाःसदा । सुखमिच्छंतिभूतानांप्रायो
दुःखासहानृणां । तथापितेभ्यःप्रवरादेवाएवहरेःप्रियाइत्युद्दामसंहितायां ॥ [३]आत्मनोदेहगेहादिद्वयशब्देन
भण्यते । अविद्यमानंजीवस्यप्रतिभातितदीयवत् । जाग्रद्वत्तुयथास्वप्नःप्रतिभातिमनोरथः । विद्यमानवदे
वैतद्देहादीशवशेस्थितं । विभातिस्ववशत्वेनसैषासंसृतिरुच्यते । तस्मात्तद्विषयंत्यक्त्वामनोविष्णौनिवेश
येदितिहरिवंशेषु ॥ [४०]केचिदुन्मादवद्भक्ताबाह्यलिंगप्रदर्शकाः । केचिदांतरभक्ताःस्युःकेचिच्चैवोभयात्मकाः ।
मुखप्रसादाद्धार्द्याच्चभक्तिर्ज्ञेयानचान्यतइतिवाराहे ॥ [४१]सैर्वंहरेर्वशत्वेनशरीरंतस्यभण्यते । अनन्याधिपति
त्वाच्चतदनन्यमुदीर्यते । नचाप्यभेदोजगताविष्णोःपूर्णगुणस्यत्वितिहरिवंशेषु ॥ [४२]पूर्णत्वादात्मशब्दोक्तःक
श्चित्सर्वनरोत्तमः । सोपिनारायणोनान्यःसचसर्वेषुसंस्थितः । तद्वशाइतरेसर्वेश्रीब्रह्मेशपुरःसराः । सएव
तुस्वभक्तेषुस्थित्वानुग्रहकारकः । अज्ञेष्वज्ञानयंताचद्विषत्सुद्वेषकारकः । तत्प्रेरितास्तदन्येतुप्रियद्वेषादिका

रिणः । अतस्तत्प्रेरणादेवप्रेमाद्यामममजज्ञिरे । इतिपश्यतियोबुध्द्यासतुभागवतोत्तमः ॥ [४६]सर्वाधिकंपृथग्विष्णुं
क्षीरसागरवासिनं । ज्ञात्वातत्रप्रेमयुक्तस्तद्भक्तेषुचमैत्रयुक् । कृपावांश्चतदज्ञेषुतद्द्वेषिणामुपेक्षकः । तद्वशत्वंन
जानातिसर्वस्यजगतोपितु । तमाहुर्मध्यमंभक्त[४७]मर्चायामेवसंस्थितं । विष्णुंज्ञात्वातदन्यत्रनैवजानातियःपु
मान् । तारतम्यंचतद्भक्तेर्नजानातिकथंचन । अवजानंश्चतद्भक्तानात्मनोभक्तिदर्पितः । उपेक्षकोपिवातेषु
नस्मरेदथवापितान् । मानुषेषुयथाकश्चित्किंचिदुच्चःप्रदृश्यते । एवमेवोच्चतांविष्णोरल्पांपश्यतिचान्यतः ।
तेतुभक्ताधमाःप्रोक्ताःस्वर्गादिफलभागिनः । तैर्विघ्निताअधोयांतितद्भक्तानामुपेक्षकाः । कुर्युर्विष्णावपिद्वेषं
देवादेवावमानिनः । पूजिताविष्णुभक्तिंचनावज्ञेयास्ततःसुराः । उपेक्षकेषुदेवानांभक्तिनाशंस्वयंहरिः । क
रोतितेनविभ्रष्टाःसंसरंतिपुनःपुनः । अधोवायांतिविद्वेषात्पूज्यादेवास्ततःसदा । यस्तान्द्वेष्टिसतंद्वेष्टियस्तान
नुसचानुतं । ऐकात्म्यमागतंविद्धिदेवैस्तद्भक्तिपूरितैः । उपेक्षकस्तुदेवानांयदैवनिरयोपगः । तदातुकिमुव
क्तव्यमुपेक्षायांजनार्दने । विष्णोरुपेक्षकंसर्वेविद्विषंत्यधिकंसुराः । पतत्यवश्यंतमसिहरिणातैश्चपातितः । भुं
क्तेस्वर्गफलंनित्यंनिरयंनैवगच्छति । विष्णोस्तुमध्यमोभक्तोजायतेमानुषेषुच । अस्मरन्देवतायस्तुभजतेपुरुषो

त्तमं । योग्यःसंस्मरतेदेवानयोग्योद्वेष्टिकेशवं । यस्तूत्तमोभागवतःसमुक्तिंपरमांव्रजेत् । विष्णुनासर्वदेवैश्च
मोदतेसहनित्यदइतिच ॥ विष्णो[४८]र्मायांविष्णिवच्छाधीनां । विष्णोरिच्छानुसार्यैतज्ज्ञात्वायोग्यंनचाधिकं । हृ
ष्यतिद्वेष्टिवायस्तुसवैभागवतोत्तमइतिच । सतांवृद्धिकरोधर्मस्त्वसतांह्रासकारकः । अयंतुनिश्चितोधर्मो
ह्यधर्मोन्योविनिश्चितः । हर्षःसत्सुतथासत्सुधर्मोधर्मविपर्ययः । तेषांवृद्धौतथाहानौसर्वज्ञेयमशेषतः । एतदर्थं
चधर्माणांमर्यादावैदिकादिका । मूलधर्मविरुद्धातुसानग्राह्याकथंचनेतिच ॥ देहेंद्रियैं[४९]प्राणधियांत्रिधै
वत्वभिमानिनः । तत्रोत्तमादेवतास्ताःसर्वदोषविवर्जिताः । गुणैःसर्वैःसुसंपन्नाविरिंचादुत्तरोत्तरं । मध्यमा
गुणदोषेताअसुराअवमामताः । तेसर्वेदोषसंयुक्ताआचित्तादुत्तरोत्तरं । तेभ्योन्योमानुषोजीवस्ताभ्यांदेवासु
रावपि । जीवाभिमानिनश्चैवत्रिविधाःसंप्रकीर्तिताः । जीवमान्युत्तमोब्रह्मामध्यमःस्वयमेवतु । अधमःक
लिरुद्दिष्टस्तत्रमध्यमनीचयोः । मृतिजन्मक्षुधादुःखप्रभृत्यखिलमेवतु । नोत्तमस्यतुजीवस्यदेहादेश्चकथंच
न । जन्मादिकृतदुःखंतुदेहमान्यसुरस्यह । सुप्त्याद्यप्ययजंदुःखमसुरेंद्रियमानिनः । क्षुन्निमित्तंतुयद्दुःखंप्रा
णमान्यसुरस्यतत् । भयतर्षादिजंदुःखंमनोमान्यसुरस्यच । केवलंत्वांतरंदुःखंबुद्धिमान्यसुरस्यतत् । नीचो

सीतितुयद्दुःखमहंमान्यसुरस्यतत् । अतीतादिस्मृतेर्दुःखंचित्तमान्यसुरस्यच । जीवमान्यसुरस्यस्यात्सर्वंत
त्समुदायतः । एवमेवसुखंदेवेषूभयंमध्यमेषुच । असुराणामधर्मस्यवृद्ध्यासुखमपीष्यते । देवानांनैवकेना
पिदुःखंप्रीतिस्तुधर्मतः । अधर्मोपिप्रीतयेस्यादसुराणामधोगतेः । देवानांपुण्यपापाभ्यांसुखमेवोत्तरोत्तरं ।
तेषांदुःखादिकंकिंचिदसुरावेशतोभवेत् । प्राणस्यनासुरावेशआखणाश्मसमोहिसः । संपूर्णानुग्रहाद्विष्णोः
प्राणःपूर्णगुणोमतः । असुराणांसुखाद्याश्चदेवावेशादुदीरिताः । स्वतस्तुनिर्गुणाःसर्वेसर्वदोषात्मकामताः।
विविच्यैवंजगत्सर्वंस्वात्मानंचपृथक्स्थितं । सर्वतश्चपृथक्संतंविष्णुंसर्वोत्तमोत्तमं । जानंतियेभागवतास्तउ
क्ताउत्तमोत्तमाइतिब्रह्मतर्के । देहेंद्रिययोर्जन्माप्ययौ ॥ चित्तेविद्यमाने । स्वात्मनिकेवलात्मभावेमोक्षेच ।
यस्यजीवपरयोरभेदोनास्ति । नक्वापिजीवंविष्णुत्वेसंसृतौमोक्षएवच । यःपश्यतिसुरादींश्चयथोत्कर्षंप्रपश्य
ति । ससर्वभूतसमदृग्विष्णुंसर्वोत्तमंस्मरन्निितिहरिवंशेषु । नैवंत्वयानुमंतव्यंद्रष्टोजीवोमयेतिह । सर्वभूतगु
णैर्युक्तंदेवंत्वंज्ञातुमर्हसीतिचमोक्षधर्मेषु । नैवंत्वयानुमंतव्यंजीवात्माहमितिक्वचित् । सर्वैर्गुणैःसुसंपन्नंदेवंमां
ज्ञातुमर्हसीतिचवाराहे ॥ ॥ इतिएकादशतात्पर्येद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

भागव० आत्मप्रसिद्धयेभूतानांभगवज्ज्ञानार्थं ॥ एवंगुणान्भुंजानोभगवान् । तंसृष्टंमन्यमानोजीवइहसज्जते । शरी तात्पर्य
रेदोषहानेनगुणभोक्तारमीश्वरं । शरीरस्थतयाजीवंमन्यमानःपतत्यधः । तत्सृष्टाहिसदाजीवादेहादेर्जनिम ११।३
॥९६॥ त्त्वतः । नित्यानंदैकदेहोसौविष्णुस्तत्कैकतानयोरितिच ॥ आभूतसंप्लवाज्जन्मजीवेशत्वंविजानतः । ततः
पतत्यधोयस्माडुत्थानंनैवतुक्वचिदितिच ॥ कालाख्यःकलनाद्विष्णुर्व्यक्तमव्यक्तगंनयन्नितिच ॥ अव्यक्तंवि
शतीत्युक्त्वातस्यविस्तारोवारिणाहृतगंधेत्यादि । संक्षेपविस्तराभ्यांतुकथयंतिमनीषिणः । बहुवारस्मृतेस्तस्य
फलबाहुल्यकारणादितिशब्दनिर्णये ॥ नभआत्मनिलीयतइत्युक्तेंद्रियाणीत्याद्यपिविस्ताराय । आत्मनिबु
द्धौ ॥ त्रिवर्णावरणाडुक्तात्त्रिगुणानांहरेर्मतिः । गुणात्मकत्वात्प्रकृतिस्त्रिवर्णेतिप्रकीर्त्यते । तत्रतुप्रकृतिस्तार्या
तारिकातुहरेर्मतिः । उभयंविष्णुमायोक्तंज्ञातव्यमुभयंतथेतिच । बहूनांसहनिर्देशएकयाभिधयैवतु । तयैवा
भिधयातेषांपरामृश्यैकमुच्यते । तामेतामांतरींरीतिंविदुःशब्दविदोजनाइतिच ॥ मंडलवर्तिनःयुद्धरंगस्थाः ॥
देवाःसजायामुच्यंतेमानुषाउभयात्मकाः । विजायाएवयोगेशातेषांयायैवयोग्यता । तथातथैवमुच्यंतेनान्य ॥८६०॥
थातुकथंचनेतिसंदृश्ये ॥ संतेस्तुत्रिविधाःप्रोक्ताउत्तमामध्यमाधमाः । उत्तमादेवतास्तत्रऋष्याद्यामध्यमाम

ताः । अधमामानुषोत्कृष्टास्तेचापित्रिविधामताः । तत्राधमेषुयेषांतुसंगोविघ्नायवैभवेत् । तेषामुत्तमसंगस्य तेषांसंगंपरित्यजेत् । आदौतुतेषामपिचसंगउत्तमसंगतेः । साधनत्वान्नतुत्याज्योयदित्यक्तुंनशक्यते । तदा तेपितथानेयायथाविघ्नोनवैभवेत् । तदुच्चसंगतेःक्वापितदादोषोनजायते । प्रयोजनायतेषांतुसंगःसर्वात्मने ष्यते । सर्वथाचैवदेवेषुसंगोमुनिगणेषुच । भाव्योहितंविनानैवपुरुषार्थःक्वचिद्भवेत् । विशेषतःस्वोत्तमेषुवि नासंगंनमुच्यते । स्वनीचेषुतुदेवेषुविनासंगंनपूर्यते । तस्मात्सत्सूत्तमेष्वेषुसंगःकार्योविशेषतः । अनाद्यनंत कालेषुनचहाप्यःकथंचन । सतांतदुत्तमेशेशेकिमुविष्णौपरात्परइतिगारुडे । बह्वपेक्षोहिजिज्ञासुरतोदेहादि वृत्तये । किंचित्सत्स्वपिसंगीस्यादशक्येसतिवर्तने । कृतकृत्यस्त्यजेत्संगंसदागुरुसुरादिषु । संगीस्यान्नहित त्संगंविनातुसुखभाग्भवेत् । तस्मादनाद्यनंतैवसक्तिर्गुरुसुरादिषु । अन्यत्रकृत्यापेक्षास्यादितिसंगविनिर्णय इतिभविष्यत्पर्वणि ॥ श्रद्धाभागवतेतंत्रेवेदेभारतपंचमे । विष्णोरव्यवधानेनवक्तृत्वात्सर्वथाभवेत् । कला विद्यास्वनिंदाचव्यवधानेनकेशवे । प्रवेशाद्यतिभिःकार्याह्यन्यथानरकंव्रजेत् । श्रन्नामास्तिक्यबुद्धिःस्यात्सा चैवद्विविधामता । अत्रोक्तमस्तीत्येकात्रममात्रास्तिप्रयोजनं । इत्यन्यातत्रपूर्वातुयतेःकार्याकलास्वपि । द्वि

तीयानतुकर्तव्यापंचरात्रविरोधिषु । सदैवनिंदासर्वैश्चब्रह्मादिस्थावरांतकैः । सम्यक्कार्यातद्धिनाचतमोयांति
विनिश्चयात् । कुर्वंत्येवसुरास्तत्रतदन्येषांतमोभवेत् । पंचरात्रंचवेदाश्चमूलरामायणंतथा । पुराणंभागवतंचै
वभारतंचविभिद्यते । एतेष्वपियथाविष्णोराधिक्यप्रतिपादनं । तद्भक्तानांचक्रमशःसएवार्थोनचापरः । अ
न्यथादृश्यमानंतुमोहायैवविनिर्दिशेत् । तस्मात्सर्वेषुशास्त्रेषुविष्णोराधिक्यमेवतु । क्रमेणचतदीयानांप्रति
पाद्यंनचापरमितिब्रह्मांडे । अंधंतमःप्रविशंतियेऽविद्यामुपासते । ततोभूयइवतेतमोयउविद्यायांरताइतिच
गृहिणोप्यल्पबोधस्यनकलासुप्रयोजनं । आवर्तयेद्वेदतंत्रंमुख्योक्तोहरिरत्रहीतिहरिवंशेषु ॥ [३५]कृष्णात्मनाथे।
षुमनुष्येष्वपिसौहृदंकिमुदेवेषुमहत्सुदेवादिषु ॥ [३६]अहेतुःस्वस्यहेतुरन्योनास्ति । बहिःप्रलयेमुक्तौच ॥ [३७]ब्रह्मा
द्यायंनजानंतिकरणाद्यभिमानिनः । जानंत्यनुग्रहाच्चास्यप्रधानाग्नेर्यथार्चिषः । अग्निपुत्रानमस्तस्मैयमाह
श्रीश्चतत्स्फुटं । वेदरूपापरंदेवंवैलक्षण्यात्समस्ततः । आनंदोनेदृशानंदइत्युक्तेलोकतःपरं । प्रतिभातिनचा
भातियथावद्दर्शनंविनेतिब्रह्मतर्के । बोधकःपरमेश्वरः । ईदृशानंदोनभवतीतिनिषेधवचनार्थएवनसिध्यति
विलक्षणानंदाभावइत्यर्थतःसिद्धिः ॥ [३८]त्रिर्गुणात्मकंप्रधानंचरजःसत्वंतमस्तथा । प्राणोमहानहंकारोजीवास्त

दभिमानिनः । ज्ञानात्मकानींद्रियाणितथाकर्मात्मकानिच । शब्दाद्यर्थाःसुखंदुःखमितिप्रोक्तंद्विधाफलं । ए
तत्सर्वंहरेरूपमित्याहुर्ज्ञानदुर्बलाः । सएवबहुशक्तित्वाद्भातिचैषांतथातथा । एवंकारणकार्याख्यंसमस्तं
हरिमेवतु । केचित्पश्यंतिचव्यस्तंकेचिदाहुरपंडिताः । एवंकारणकार्येभ्यःपरमानंदरूपिणं । अज्ञाना
द्बहुधाप्राहुरेकंसंतंसुदुर्जनाः । रूप्यत्वात्तद्वशत्वाच्चतद्रूपंचैतदीर्यते । नतुतस्यस्वरूपत्वान्निर्दोषानंदरूपिणः ।
कथंजडाजडैक्यंस्यात्कुतःपूर्णाल्पमोदयोः । पूर्णाल्पज्ञानयोश्चैवपूर्णशक्त्यल्पशक्तयोः । निर्दुःखदुःखान्वित
योःस्वतंत्रपरतंत्रयोः । अतःसर्वगुणैर्युक्तंसर्वदोषविवर्जितं । अन्याभेदेनविज्ञायतमएवप्रपद्यते । निष्कृष्टंस
र्वतोविष्णुंसर्वतश्चविलक्षणं । ज्ञात्वापूर्णगुणंयांतिमुक्तिंनास्त्यत्रसंशयइतितंत्रभागवते ॥ [३९]अहंहिजीवसंज्ञोवैम
यिजीवःसनातनः । मैवंत्वयानुमंतव्यंदृष्टोजीवोमयेतिह । अहंश्रेयोविधास्यामियथाधीकारमीश्वरइतिमोक्ष
धर्मेषु । यथेंद्रियगतःप्राणस्तेषांशक्त्याविकल्प्यते । दृष्टिदःश्रुतिदश्चेतिमतिदोज्ञानदस्तथा । इत्यादिभेदतोवा
च्यएकएवमहाबलः । दृष्ट्यादिशक्तिस्तस्यैवततोनान्यस्यकस्यचित् । एवंसद्रूपकंब्रह्मतत्तच्छक्त्याविकल्प्यते ।
एकमेवमहाशक्तिप्राणस्यापिबलप्रदमितिहरिवंशेषु ॥ [४०]पेशोजरायुरुद्दिष्टःसुवर्णंपेशउच्यते । मृद्पिंडश्चपे

 शंस्यात्क्वचिद्भद्रमपीष्यतइत्यभिधानं । अवनिस्थितेषुस्वेदजेषु । भूस्वेदेनहिप्रायोजायंते । तदाकूटस्थेपरमा
त्मन्यासजीवः । यंपरमात्मानमृतेसुप्स्यन्नुस्मृतिरेवन । देहाद्देहांतरगतौप्रविशेत्प्राणमेवतु । जीवःप्राणःपरा
 त्मानमेवंसुप्तावपिस्फुटं । तदन्यादेवताःसर्वाःप्राणस्यैववशेस्थिताः । ईषच्चसुप्तवद्यांतिनैवमानुषजीववत् ॥
स्वर्गस्थानांनतुस्वापःप्रायोदेहेपिनाज्ञता । मृतिसुप्तिप्रबोधादेर्नियंताहरिरेकराट् । तमृतेनैवचावस्थानावस्था
वान्नचस्मृतिः । ततस्तुदेवदेवेशःप्राणःप्राणेश्वरोहरिः । नहरेरीशितात्वन्यःसहिसर्वाधिकोमतइतिहरिवंशेषु ॥
[४४] जैानंतोपिहिदुर्ज्ञेयःप्रश्नोयंज्ञानिनामपि । इतिवेदयितुंब्रह्मपुत्रानोचुर्निमेःपुरइतितंत्रभागवते । ईश्वरात्मत्वा
त् । ईश्वरविषयत्वात् ॥ [४६] अज्ञःसन्नाचरन् । विकर्मणामृत्योर्मृत्युमुपैति । सएवेश्वरार्पितंकुर्वाणःसिद्धिंलभते ॥
[४६।४७] अज्ञात्वाकुर्वतःकर्मस्खलनात्पापकारणं । तदेवार्पयतोविष्णोर्नैवपापायतद्भवेत् । मनोदोषविहीनस्यनतुदो
षवतःक्वचित् । सत्सुकेशवपूर्वेषुक्रमशोभक्तिहीनता । असद्भक्तिस्तथास्नेहोबहुमानमथापिवा । स्वोत्तमानां
प्रियत्यागादात्मप्रियचिकीर्षया । अधिकेष्वेवनीचोच्चभक्तिव्यत्यासएववा । स्वोत्तमस्यात्मनश्चैवसमस्नेहोथवा
भवेत् । कार्येषुबहुमानेवास्वात्मनःसमतापिवा । आधिक्येकिमुवक्तव्यमात्मनःशक्तिहापनं । शक्तस्याशक्त

वत्कर्ममनोदोषाइतीरिताइतिकर्मतंत्रे ॥ [४९।५०]अव्यग्रत्वेनाचार्यंलब्ध्वा । परीक्ष्यैवगुरुःशिष्यंशिष्योपिगुरुमाव्रजेत् ।
अन्यथानरकायैवप्रायश्चित्तंगुरोस्तथेतिच ॥ [५१]द्रव्यलिंगंशिलाद्यंस्यादात्मलिंगंमनोमयं । अथवास्थंडिलेचैव
विष्णोर्लिंगंप्रकीर्तितमितिच ॥ [५२]तन्मयंतत्प्रधानं । विष्णोर्भृत्योहमित्येवसदास्याद्भगवन्मयः । नैवाहंवि
ष्णुरस्मीतिविष्णुःसर्वेश्वरोह्यजइतिच । स्वादानात्स्वात्मनोव्याप्त्याविष्णुःस्वात्मेतिकथ्यते । नतुजीवस्वरूप
त्वात्सहिजीवेश्वरःप्रभुरितिशब्दनिर्णये ॥ ॥ इतिएकादशतात्पर्येतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
[३]विष्णोस्तुपुरुषाख्यानित्रीणिरूपाण्यतोविदुः । प्रथमंमहतःस्रष्टृद्वितीयंत्वंडसंस्थितं । तृतीयंदेहिनांदेहेता
निज्ञात्वाविमुच्यतइतिमाहात्म्ये ॥ [४]यत्काये ॥ [५]ब्रह्मणिस्थोसृजद्विष्णुःस्थित्वारुद्रेत्वभक्षयत् । पृथक्स्थित्वाज
गत्पातितद्ब्रह्माद्याह्वयोहरिरितिब्राह्मे । रजसातमसाचब्रह्मरुद्रदेहसृष्टेः । रागक्रोधकारणत्वाच्च ॥ [६]स्वविषय
ज्ञानरूपःप्रभावरूपश्च ॥ [७]ज्ञानरूपानपिसुरान्विनाप्राणंक्वचित्परे । आविशंतिह्यतस्तेषामज्ञानादिनतुस्वतइ
तिदेवतत्त्वे । अथैनमेवमाप्नोद्योयंमध्यमःप्राणः । एवमेतादेवताःपाप्मनाविद्धाःतंहासुराऋत्वाविदध्वंसुर्यथा
श्मानमाखणमृत्वाविध्वंसतैवंहैवविध्वंसमानाविष्वंचोविनेशुः ॥ [१०]सांवाएषादेवतैतासांदेवतानांपाप्मानंमृत्यु

मपहत्याथैनांमृत्युमत्यवहतसायदामृत्युमत्यमुच्यतसोऽग्निरभवदित्यादिश्रुतिश्च । स्वभागंबलिंददतोविघ्नमूर्ध्नियदिभवान्पदंधत्ते । तर्हिनान्यस्यबलिः ॥ [१७]कुमारनामातुहरिर्ब्रह्मचारिवपुःस्वयं । सनत्कुमारायपरंप्रोवाचजगदीश्वरइतिस्कांदे । विष्णोःसनत्कुमाराख्याच्छुश्रुवुर्ज्ञानमुत्तमं । सनत्कुमारप्रमुखायोगेशाःपरमेश्वराइतिप्रकाशसंहितायां ॥ [१९]सुपर्णाऋषयोव्यासंनाथमानाययुःसदा । ध्वांतंनिवारयास्माकंमुमुग्धीतिचवादिनइतिव्यासतंत्रे । स्मरणात्तुनृसिंहस्यशक्रोमुक्तोबृहद्धधात् । हिरण्यकहृताश्चापितथैवाप्सरसांगणाइतिभयभंजने ॥ [२०]उपेंद्ररूपीभगवान्प्रतिमन्वंतरंप्रभुः । असुरान्हंतिनियतंश्राद्धदेवेचवामनइतिवामने ॥ ॥ इति एकादशतात्पर्येचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

येतुविष्णुमवज्ञायश्रियमेवह्युपासते । उपेक्ष्यवाहरिंतेतुभूत्वायाज्याःपतंत्यधइतिप्रवृत्तिसंहितायां ॥ [११]व्यवायामिषमद्यानिहरेःपूजार्थमेवतु । वामदेव्योनामयज्ञोव्यवायोहरिपूजनं । पितृयज्ञोदेवयज्ञोमांसेनहरिपूजनं । व्यवाययज्ञेमद्यंतुसोमात्मकतयेष्यते । क्षत्रियादेर्नविप्राणांविप्रोदोषेणलिप्यते । अरागतःप्रवृत्तिःस्याद्रागोदोषस्यकारणं । घ्राणभक्षोथवायज्ञेदैवेसर्वस्यचेष्यते । पैष्टमद्यस्यमाध्व्यादिक्षत्रियस्यनदुष्यति । दैवेरत्यैवचप्री

तिर्विष्णोःपुत्रात्तुमानुषे । तस्माद्विहितमात्रेषुरागंमुक्त्वायथाविधि । समाहितोहरिंस्मृत्वावर्तन्याजीहरेर्भवे
दितिक्रियाविधाने । यज्ञान्विहायनचोदना ॥ [१३]यज्ञेष्वालंभनंप्रोक्तंदेवतोद्देशतःपशोः । हिंसानामतदन्यत्र
तस्मात्तांनाचरेद्बुधः । यतोयज्ञेमृताऊर्ध्वंयांतिदैवेचपैतृके । अतोलाभादालभनंस्वर्गस्यनतुमारणमितिच ॥
[१५]स्वौत्मानंस्वस्मिन्नाप्तंच । आप्तत्वादात्मशब्दोक्तंस्वस्मिन्नपिपरेषुच । जीवादन्यंनपश्यंतिश्रुत्वैवंविद्विषंति
च । एतांस्त्वमासुरान्विद्धिलक्षणैःपुरुषाधमानितिहरिवंशेषु ॥ [३५]ध्रुवंतयैवमुच्येतयांमूर्तिंप्रदिशेद्गुरुः । शिष्या
णांयोग्यताभिज्ञोविघ्नहानिस्तुतद्युगे । अवतीर्णहरेर्मूर्त्यातत्पूर्वयुगजेनच । नृसिंहमूर्त्याचतथायांचान्यांप्रदि
शेद्गुरुरितिस्वाभाव्ये ॥ [४२]सर्वात्मनाहरेर्भक्तादेवेशाएवकेवलं । देवास्तुसर्वथाभक्ताभक्ताएवेतरेस्मृताः । हरिभ
क्त्याधिकेष्वेवकिंकरश्चाप्यृणीतथा । हरिभक्तोनेतरेषांवासुदेवव्यपाश्रयात् । द्विधैवस्वोत्तमर्णानिदातव्यानी
तराणिच । दातव्येभ्योविमुच्येतनेतरेभ्यःकथंचन । कथंदेवाद्यनुपकृतोभक्तोमोक्षेपिवर्तयेत् । बिंबत्वात्तद
धीनंहिस्वरूपंसर्वशोयतइतिजीवनिर्णये ॥ [४३]उदकैश्चनमस्कारैःस्तुतिभिर्मनसातथा । यतिभिश्चापिसंपूज्या
देवामोक्षमियासुभिः । मध्येविष्णुमनुस्मृत्यनान्यथातुकथंचनेतिसमयाचारे । प्राधान्येनहरिर्ध्येयस्तत्संबंधा

त्सुरादयः । ध्येयानान्यत्क्वचिद्ध्यायेद्धरावनुपयोगियदितिहरिसंहितायां ॥ पौंड्र्[४१]कादिषुदैत्येषुसुरांशाःसं
तिसर्वशः । बहुमानफलंविष्णोस्तेयांत्यादायसद्गतिं । विद्वेषस्यफलंयत्तुतदादायासुरास्तमः । यांत्यतोनै
वविद्वेषोविष्णोःकार्यःकथंचनेत्यंशविवेके ॥ ॥ इतिएकादशतात्पर्येपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
र्यःप्रकाशरूपः ॥ [१३]अस्पर्धिनीस्पर्धिनीवश्रीरास्तेवनमालया । नहिस्पर्धादयोदोषाःसंविद्रूपांस्पृशंतितामि
तिवामने ॥ [१४]तनुभृदायुषिसंबद्धःअश्रेतितनुभृदायुषिरज्यमानाः । ब्रह्मणासंपरित्यक्तोमृतइत्युच्यतेनरइति
भारते ॥ [१५]कालमात्रःकालनिर्माताज्ञाताच । सृष्टिलयाद्यर्थं । नित्यत्वेनच । अव्यक्तस्यापिस्रष्टृत्वात्कालएवं
भूतःतस्मादप्युत्तमस्त्वं । कालाज्जीवात्तथाऽव्यक्तान्महतश्चोत्तमोयतः । उत्तमःपुरुषस्तस्माद्भगवान्विष्णुर
च्युतइतिच ॥ [१६]नारायणाख्यःपरमःशेतेलक्ष्म्यान्वितोलये । सएवपुरुषाख्यंतुद्वितीयंरूपमात्मनः । कृत्वार
मायांपुरुषनामानंतुचतुर्मुखं।प्रधानाख्यांचगायत्रींससर्जपुरुषात्मकः। चतुर्मुखःसपुरुषोमहत्तत्त्वाभिधंपुनः।
प्रधाननाम्न्यांगायत्र्यांससर्जात्मानमेवतु । श्रद्धाभिधांचगायत्रींताभ्यांशेषोन्वजायतेत्यादिसृष्टिविक्षेपे ॥
ये[१७]न्येज्ञानिनःस्वतःपरिहृतान्विषयान्बिभ्यति ॥ [१८]सर्वंबिभ्रतस्तव ॥ [१९]वत्सराणांशतंचैवक्रतूनांपंचविंश

कं। अवतीर्णस्यकृष्णस्ययदाप्रागात्तदाहरिं । स्वस्थानगमनापेक्षीब्रह्मातुष्टावसामरः ॥ [२७]संवत्सरद्वयंचैवप
श्चात्स्थित्वाजनार्दनः । अभिषेदेपरंस्थानंचातुर्मास्याधिकंपुनरितिभविष्यत्पुराणे ॥ [३१]संतामपिकलौप्राप्तेवि
कारोमनसोभवेत् । तस्माद्यदूंश्चसंजह्रेनैतेस्युःपापिनास्त्विति। पुनर्लोकविवृद्ध्यर्थमौत्तरेयादिकान्हरिः । आ
विश्यरक्षामकरोज्जगतःपुरुषोत्तमः । स्वात्मनःसहयानेनपुरुषार्थोधिकोभवेत् । इत्यनुग्रहबुद्ध्याचसंजह्रेस्वकु
लंविभुरितिच ॥ [४४]आत्मनोत्तमतांब्रूयुरुत्तमाअपिसर्वशः । कदाचिदेवस्वगुणान्स्निग्धेष्वेवहिसाधवइतिना
रदीये ॥ ॥ इतिएकादशतात्पर्येषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ [८]विद्धिमायांमनोमयीं। मन्मनःप्रधानप्रकृतिनिर्मितां।
प्रकृतिःसापरामह्यंरोदसीलोकधारिणी । ऋतासत्यामराजय्यालोकानामात्मसंज्ञितेतिमोक्षधर्मेषु ॥ [१०]स्वर्गा
द्याश्चगुणाःसर्वेदोषाःसर्वेतथैवच । आत्मनःकर्तृताभ्रांत्याजायंतेनात्रसंशयः । परमात्मानमेवैकंकर्तारंवेत्ति
यःपुमान् । समुच्यतेस्मात्संसारात्परमात्मानमेतिचेतिभारते । इदंमयाक्रियतइदंमयानक्रियतइदंविपरीतं
क्रियतइतिबुद्धिभेदोरजस्तमोगुणनिमित्तोभ्रमः । सर्वंहिपरमेश्वरःकरोति । आत्मशब्दोदितोब्रह्मापरमात्मा
भिधोह्यहं । सर्वंब्रह्मणिवीक्षेतमयिब्रह्माणमेवचेतिकालसंहितायां ॥ [१]आत्मभूतःआत्मवद्भूतः । आत्मौपम्ये

 नसर्वत्रसमंपश्यतियोर्ज्जुनेतिवचनात् ॥ [९।११।१२]कर्तृत्वमात्मनोयस्माज्ज्ञाननिष्ठोनमन्यते । अतःकुर्वन्नपिसदादोषबु
द्ध्यानर्निंदितं । गुणबुद्ध्यानविहितंकिंत्वीशप्रेरितोस्म्यहं । सएवचमयिस्थित्वानिंद्यानिंद्येकरोत्यजः । नमे
 दोषोनचगुणःकर्तृत्वाभावतःस्फुटं । स्वतंत्रत्वान्नचेशस्ययेऽज्ञास्तेषुभवेदपि । इतिमत्वानिवर्तेतनिंद्यात्कुर्या
द्गुणानपीतिबोद्धव्ये । अनित्यामेगुणानस्युर्दोषानैवकथंचन । इतिमत्वाशुभंकुर्यान्निवर्तेदशुभादपि । ज्ञा
नीत्वकर्तृतामानादीशकर्तृत्वनिश्चयात् । किंतुपूर्णगुणायैवनतुदोषापनुत्तये । नचाल्पगुणसिद्ध्यर्थंबालवत्कृत
निश्चयइतिवैशारद्ये । वैलक्षण्याद्धरेर्भिन्नंतत्तंत्रत्वात्तदात्मकं । इतिविश्वंप्रपश्यंतिज्ञाननिष्ठाहरेःप्रियाइतिसा
र्वज्ञे ॥ [१]योगोदेवादिषुतेनन्यस्तइतियोगविन्यासः । ज्ञानंतुयोगशब्दोक्तंयुज्यतेनेनयत्सुखं । क्वचिद्योगउ
पायःस्यात्क्वचिच्चित्तनिरोधनमितिदत्तात्रेययोगे । अत्रज्ञानमुपायश्च ॥ अँभगवत्स्वरूपत्वात्तनुभृत्त्वं । बहि
रर्थापेक्षयैवचतेषांमोहः । परमसुखसाधनादन्योर्थोबहिरर्थः । अशरीरःसदाविष्णुःपूर्णानंदत्वतःसदा । इच्छा
चक्रीडयैवास्यनफलाययतोविभोः । अतोबाह्यार्थकामोपिनिष्कामइतिकथ्यते । ब्रह्मानिरभिमानित्वाच्छरीर्य
प्यशरीरवान् । नित्यानंदोपयोग्यन्यकामस्योज्झिततिःसदा । बहिरर्थविनिर्मुक्तस्तथापितनुधारणात् । अस्मृ

ढोमूदइतिवद्वुच्यतेचसरस्वती । रुद्राद्यास्तन्वभीमानाद्बहिरर्थयुजस्तथा । सर्वेषांब्रह्मपदवीयोग्यानांपूर्वमेव
तु । अभावस्त्वपरोक्षस्यमोहोज्ञानस्यभण्यते । ब्रह्मणस्त्वंशरूपेषुभारत्याज्ञानवर्जनं । ब्रह्मगायत्रिभावेतुनां
शावतरणंक्वचित् । शतजन्मसुपूर्वंतुज्ञानोदयउदीर्यते । आपरोक्ष्येणपारोक्ष्यात्पूर्णज्ञानंसदैवतु । शत
जन्मगतायाश्चआपरोक्षोज्झितिर्भवेत् । क्वचित्क्वचित्सरस्वत्यामंशावतरणेष्विति शक्तिविवेके । अशरी
रोवायुरभ्रंविद्युत्स्तनयित्नुरशरीराणिवाएतानीतिचश्रुतिः । श्रुतिभिस्तनितत्वात्तुस्तनयित्नुर्हरिःस्मृतः ।
अभ्रंभूतानिभरणाच्छ्रीर्वायुर्भरतःस्मृतः । विद्युत्तुभारतीप्रोक्ताएतएवाशरीरिणः । व्यत्यासेनापिनामस्यादेते
षांमहतांसदेत्यभयनिरुक्ते ॥ वि[१८]ष्णोर्वायोरनंतस्यत्रिभिरंशैर्नरःस्मृतः । सेंद्रैश्चतुर्भिःपार्थस्तुद्वाभ्यांतुबललक्ष्म
णावित्यंशविवेके ॥ [१९]लोकेतत्त्वेचविचक्षणाः । पारोक्ष्येणैवतत्त्वंतुलोकंचापिविदंतिये । तेपिसत्स्नेहानिर्मु
क्तास्तमोयांतिविनिश्चयात् । आपरोक्ष्यान्नचज्ञानंतेषामुत्पाद्यतेक्वचिदितिषाड्गुण्ये ॥ के[३०]वलात्मनःशरीरमा
त्रपरिग्रहस्य ॥ [३८]परार्थैकांतसंभवं । आत्मनोवृद्धिश्चपरार्थेति । सज्जनार्थेनुमन्येतऐहिकींवृद्धिमात्म
नः । पारत्रिकीमैहिकींचप्रीतयेगुरुदेवयोः । देवतानांचसर्वेषांस्वोत्तमानांचसर्वशइतिच ॥ [४२]जीवांतर्यामको

विष्णुरात्मनामासमीरितः । तस्यतुब्रह्मरूपत्वाद्वहिरंतस्तथैवच । पश्येदाकाशवद्व्याप्तिमसंगत्वंचनित्यशइति
तंत्रभागवते ॥ [४४]गुणान्जीवस्यचेष्टव्यान्सिद्धान्विष्णोर्गुणांस्तथा । तत्तद्दृष्ट्याविचिन्वीतपृथगेवसुधीःसदेति
लोकतत्त्वे । मधुनामसुखंविंद्यान्माधुर्यंसुखहेतुता । सुखेरतिर्वासंप्रोक्ताशब्दतत्त्वविचक्षणैरितिशब्दनिर्णये ॥
[४५]दूरंतएवभजनीयः । पराभवोधर्षणःस्यादवज्ञानमथापिवा । नतत्सत्सुसदाकुर्यात्सहशय्यासनंनचेतिषाड्गु
ण्ये ॥ जीव[४६।४७]स्यछिन्नतांशिक्षेत्प्रविष्टत्वंपरात्मनः । तत्तद्गुणविडंबंचवह्नेःसर्वमथापिवा । अल्पदारौयथाल्पोग्नि
रेवमल्पशरीरगः । दृश्यतेपरमात्मापिस्थूलःस्थूलशरीरगइतिवैभवे ॥ [४८]अवयव्यवयवानांचगुणानांगुणिनस्त
था । शक्तिशक्तिमतोश्चैवक्रियायास्तद्वतस्तथा । स्वरूपांशांशिनोश्चैवनित्याभेदोजनार्दने । जीवस्वरूपेषुत
थातथैवप्रकृतावपि । चिद्रूपायामतोनंशाअगुणाअक्रियाइति । हीनाअवयवैश्चेतिकथ्यंतेतेत्वभेदतः । पृथ
ग्गुणाद्यभावाच्चनित्यत्वादुभयोरपि । विष्णोरचिंत्यशक्तेश्चसर्वंसंभवतिध्रुवं । क्रियादेरपिनित्यत्वंव्यक्त्यव्य
क्तिविशेषणं । भावाभावविशेषेणव्यवहारश्चतादृशः । विशेषस्यविशिष्टस्याप्यभेदस्तद्वदेवतु । सर्वंचाचिंत्य
शक्तित्वाद्युज्यतेपरमेश्वरे । तच्छक्त्यैवतुजीवेषुचिद्रूपप्रकृतावपि । भेदाभेदौतदन्यत्रह्युभयोरपिदर्शनात् ।

कार्यकारणयोश्चापिनिमित्तंकारणंविनेतिब्रह्मतर्के । आत्मनिचैवंविचित्राश्चहि । सर्वोपेताचतद्दर्शनात् । सर्वधर्मोपपत्तेश्च । स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच । यत्रासप्तऋषीन्परएकमाहुरित्यादेश्च । विनादोषांच्छ्रुतम द्धावगम्यंतथास्मृतंपरमेसत्यरूपं । नैवासत्यंक्कचिदस्मिन्परेशेसर्वयुक्तंपूर्णशक्तेःसदैवेतिचविश्वंभरश्रुतिः । तस्मादेकस्मिन्नपिशरीरेभेदाभेदात्प्रभवाप्ययौयुज्येते । नचविरोधः । स्थूलसूक्ष्मवत् । आपेक्षिकमत्रापियु ज्यते ॥ बुंद्धिसंस्थस्त्वात्मभेदोव्यक्तस्थोजीवउच्यते । तेनैवसहसंस्थानात्परात्मास्थूलबुद्धिभिः । जीववल्ल क्ष्यतेविष्णुर्यथैवांबुस्थितार्कवत् । परमार्कःपारिमाण्याद्वर्तुलत्वादिनातथा । अर्कस्वरूपानभिज्ञैःशिरःपा दादिवर्जितः । अचेतनश्चकल्प्येतत्तेजोमात्रदर्शिभिः । सूर्यदेहादिभिन्नंहितेजोमंडलमेवतु । दृश्यतेस्थूल मतिभिरेवमेवजनार्दनइतिप्रभासके ॥ ॥ इत्येकादशतात्पर्येसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥

महतांवनिताकामःपतत्यंधेतमस्यलं । अन्यत्रनिरयंयातिदुःखवान्स्याद्विपर्ययइतिधर्मसंहितायां । मोहकार णभूतांतुमायेत्याहुर्मनीषिणः । अविद्यमानंमेत्युक्तंतज्ज्ञापयतियत्स्वयं । कुत्रचिज्ज्ञानरूपंसल्लाभरूपंचभण्य ते । मयंप्राचुर्यमुद्दिष्टंमायास्यात्प्रचुरेत्यपीतितंत्रनिरुक्ते । स्वतंत्रंपरमार्थाख्यंस्वतंत्रैकाहरेर्मतिः । सैवमाया

समुद्दिष्टामुख्यतस्तत्स्वरूपिका । मतिमन्मतिभेदोपिनविष्णोःक्वचिदिष्यते । पारमार्थेननास्त्येवतदन्यत्तद्व
शंयतः । अनाद्यनंतकालेषुविद्यमानमपिध्रुवं । अतोमायामयंप्राहुःसर्वंतद्वशगंयतइतिमायावैभवे। स्वाधी
नंसदितिप्रोक्तंपराधीनमसत्स्मृतं।अविद्यमानमेतस्माज्जगदाहुर्विपश्चितः। अनाद्यनंतकालेषुविद्यमानमपि
ध्रुवं । अस्वातंत्र्यात्तुनास्त्येवेत्येवंवाच्यंजगत्सदा । सदावृत्तेर्विद्यमानमितिब्रूयाद्यदिक्वचित् । तथापिनाश
वद्धीदंप्रवाहाद्यस्यनित्यता । अतोनिवर्त्यमित्याहुःप्रपंचोह्यस्तियद्यपि । विष्णोरिच्छावशत्वाच्चमायामात्र
मितिस्फुटं । परमार्थत्वेकमेवस्वातंत्र्याद्विष्णुमव्ययं । यदिकल्पयतीदंससएवविनिवर्तयेत् । विष्णुस्तस्मा
त्तद्वशत्वान्नास्तीतिद्वैतमुच्यते । स्वातंत्र्येणहरौज्ञातेपराधीनत्वनिश्चयात् । इत्याहुरुपदेष्टारआचार्यास्तत्त्ववे
दिनः ॥ यथैवराजन्विज्ञातेनान्योस्तीतिस्फुटंवचः । स्वातंत्र्यात्पारतंत्र्याच्चतद्भृत्यादिषुसत्स्वपि । यथैकछ
त्रवांश्चैवएकवीरइतीवच । तथैवसर्वप्राधान्याददद्वितीयोहरिःस्मृतः । एवंमुक्ताविजानंतिसायुज्यंप्रापितावि
भोः । अनंतकालंपश्यंतोजगदेतच्चराचरं । तस्यैतस्यह्यविज्ञानात्केवलभ्रांतिरूपकं । जगदुक्त्वातमोयांतिई
शितव्येशशापतइतिच । पुत्रामेयदिविद्यंतेमरिष्यंत्येवतेध्रुवं । यदिराज्यंकरोत्येषनश्यत्येतदसंशयमितिष्ट

तराष्ट्रवचनात् । प्रपंचोयदिविद्येतेत्यादि । यदिशब्दस्त्ववस्तुत्वेचास्वातंत्र्येचसंशये । अवस्तुशब्दश्चाशक्तेह्यल्प
शक्तौचकीर्त्यतइतिशब्दनिर्णये ॥ [३४] भगवद्भार्यतायोग्याःकाश्चिदप्सरसस्त्रियः । रमावेशात्कदाचित्स्युस्तास्वे
कापिंगलाऽभवत् । तदन्यासांमहान्दोषोभगवद्भर्तृतास्मृताविति स्वाभाव्ये॥इत्येकादशतात्पर्येऽष्टमोऽध्यायः॥
[१०] असज्जनैस्तुसंवासोनकर्तव्यःकथंचन । यावद्यावच्चबहुभिःसज्जनैःसतुमुक्तिदइतिषाड्गुण्ये ॥ [१२] बाह्यंमनोवि
लीनंस्यान्मुक्तौचिन्मात्रकंमनः । तेनैवानुभवेत्सर्वंस्वात्माभिन्नेनमुक्तिदइतिमुक्तितत्त्वे ॥ [१७।१८] कालंप्रकृतिजीवा
दौलयेऽसत्यप्रवर्तनात् । तन्निमित्तस्यकार्यस्यविष्णुरेकइतीर्यते । सहिकालादिकंसर्वंवर्तयत्यमितद्युतिरिति
तत्त्वलये । प्रकृतिश्चगुणाश्चैवशक्यत्वाच्छक्तयःस्मृताः । विष्णोःस्वरूपभूतातुशकनाच्छक्तिरुच्यतइतिशक्तिवि
वेके ॥ [२२] भयादपिहरिंभक्त्याचिंतयंस्तत्स्वरूपतां । पेशस्कारिवदायातिद्विषन्द्वेषसरूपतां । सुखरूपस्यहिद्वे
षोदुःखरूपइतीर्यते । तस्माद्दुःखंसदायातिद्वेषवान्पुरुषोत्तमे । नृसिंहद्वेषतोदुःखंरक्षोरूपेणरावणः । अगाच्च
रामविद्वेषाच्छिशुपालस्तथैवच । ततोभक्त्यापरंयातोद्वेषरूपस्त्वधोगतिं । तस्मात्सर्वगुणोद्रेकिविद्वेषात्सर्वदोष
वान् । भवेदितिसरूपत्वंद्वेषादेःपुरुषस्यहीतिभागवततंत्रे । तंयथायथोपासतेतदेवभवति । तंभूतिरिति

देवाउपासांचक्रिरेतेबभ्रूवुस्तस्माद्धाप्येतर्हिसुप्तोभ्रूर्भ्रूरित्येवप्रश्वसित्यभ्रूरित्यसुरास्तेहपराबभ्रूवुरित्यादिच ॥ [२३]सत्यप्यत्यल्पविद्वेषेभोजनंदास्यतीतितु । स्नेहबाहुल्यतःकीटःपेशस्कारिसमोभवेत् । द्वेषेसर्वात्मनानष्टेस्नेहे चैवविवर्धति । सरूपतातदैवस्यात्कीटस्यैवंहरेरपि । अत्यल्पोपिहरेर्द्वेषःस्नेहस्यानुदयंकरः । सोयंविशेषोना न्यस्यफलदाताचकेशवः । नहिपेशस्कृतःकिंचित्फलदातृत्वमिष्यते । स्वातंत्र्याद्विद्विषांचैवकेशवोनसुखप्र दइतिस्वातंत्र्यविवेके ॥ [२५]सत्वनिधनःसत्वंनिधीयतेस्मिन्परमेश्वरइति । सततमतिशयेनोच्चैरर्करूपइतिसत तात्युदर्कोभगवान् ॥ [२६]बीजार्थमारोहणादिकंकुर्वन्निति ॥ [३१]एकस्माच्चगुरोर्ज्ञानंजायतेनैवकस्यचित् । एकस्मा देवजायेतयोग्याद्ब्रह्मपदस्यतु । स्वयंचोपदिशेज्ज्ञानंवैरिंचिपदयोगिनि । अनुग्रहात्तेनचापिज्ञानंदत्वावि मुक्तिदः । ज्ञानंप्राप्यबहुभ्योपिनतेंमुक्तिश्चतुर्मुखात् । ज्ञानमप्राप्यतेषांतुज्ञानदोविष्णुरेवहीतिगुरुविवेके ॥

॥ इत्येकादशतात्पर्येनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

[१]बुद्धिगुणैःकामक्रोधादिभिरभेदोविफलः । वस्तुस्थितेरन्यथात्वंनानात्वमितिकीर्तितं । ज्ञानस्यैवतुनानात्वा न्नस्यात्कामाद्यहंमतिः । कामादिषुस्वधीस्थेषुकेवलंजीवसंस्थितिः । इतिबुद्धिरभेदःस्यात्सनकार्यःकथंचन ।

अदुष्टकामश्चिद्रूपोजीवाभिन्नःस्वरूपतः । दुष्टकामोमनोधर्मस्तस्माद्धेयःसदैवसइतिविवेके ॥ निष्का[९]मंज्ञा नपूर्वंतुनिवृत्तमिहचोच्यते । निवृत्तंसेवमानस्तुब्रह्माभ्येतिसनातनमितिभारते ॥ मा[१०]मेवनित्यंध्यायेद्योमदा त्मासप्रकीर्तितइतिच ॥ [११]अदेहधर्मवान्विष्णुर्देहधर्मवदीर्यते । जीवस्तदेहधर्मापिपरतोदेहधर्मवान् । स्वयंत्व नभिमानःसन्नज्ञानामेवदर्शयेत् । विष्णुर्जीवस्त्वभीमानीयावद्विष्णुपदंव्रजेदितिविष्णुसंहितायां । अवस्त्व शक्तमुद्दिष्टंशक्तंवस्त्विहभण्यते । तस्मादेकंपरंब्रह्मवस्तुशब्दोदितंसदेतिलक्षणे ॥ पि[१२]शाचवत्स्थितामायातूच्य तेजीवगासदा । दह्यंतेतद्गुणाःसर्वेसाचप्रातिस्विकीनरइतिवैभाव्ये। एतच्छब्देनदुःखादिरपरोक्षतयोच्यते । क्वचिद्विश्वंक्वचिद्ब्रह्मक्वचिन्निंद्यमुदीर्यतइतितंत्रनिरुक्ते । बाह्यांतःकरणाज्जन्यंज्ञानंनश्यतिमुक्तिगे । स्वरूप [१४।१५] ज्ञानतोभोगान्मुक्तौभुंक्तेयथेष्टतइतिमुक्तितत्त्वे ॥ देहापेक्षमनित्यत्वंजीवानांजननंतथा । स्वतस्तुजाश्चनि त्याश्चबहवःसुखरूपिणः । उत्तमाजीवसंघास्तुनीचावैनित्यदुःखिनइतिजीवतत्त्वे ॥ [१६]स्वाधिकानांवशत्वात्तुप रमंसुखमेवतु । तदन्येषांवशेयस्तुकिंसुखंतस्यभण्यतां । स्वाधिकानांवशत्वंचतेषुभक्तिमतःसुखं । तदन्येषां तुदुःखायतस्माद्भक्तोधिकोभवेदितिच ॥ वि[१७]दुषामपिदेहमानिनांयदानविद्यतेसुखंतदादुःखमूढानामहंकारि

णांचकिम्वित्यर्थः। पुनःशब्देप्रस्तुतार्थेतथाशब्दउदीर्यतइतिशाब्दे ॥ [19]येतुविद्वत्त्वेनप्रसिद्धाःप्राकृतानांतेप्य
द्धानविदुर्देहाभिमानिनश्चेत्। दुःखमूढाअधीराऽहंकारिणोविशेषतोप्यविद्यमानगुणाभिमानिनः॥ [32।33]यावत्स्या
द्गुणवैषम्यमित्यादियउपासीरंस्तेमुह्यंति ॥ [31]गुणसंयुक्तःकर्मफलानिभुङ्क्ते ॥ [34]असतिगुणव्यतिकरेकालादिना
मानंमामेवाहुरितिस्वसिद्धांतः। कालःसर्वगुणोद्रेकादाप्तत्वादात्मनामकः। आगमोवगतेरस्यलोकोज्ञान
स्वरूपतः। स्ववशत्वात्स्वभावोयंधारणाद्धर्मइत्यपि। उपासतेसदामुक्ताःपरानंदैकभागिनः। तदेतत्तत्त्वम
ज्ञात्वाप्राहुर्दुर्मतयःपरे। यावत्तुगुणवैषम्यंतावन्नानात्वमात्मनः। भेदबुद्धिस्तुयावत्स्यात्तावदीश्वरतंत्रता।
यावदीश्वरतंत्रत्वंतावत्तस्माद्भयंभवेत्। उपासतेयएवंतुनित्यशोकेपतंतिते। महातमस्यनानंदेतस्मान्नैवंवि
चिंतयेत्। तस्मान्नित्यंतुनानात्वंजीवानामीशतंत्रता। स्वाधिकानांवशत्वंचमुक्तावपिसदेष्यते। एवंज्ञात्वा
विमुच्यंतेपरानंदंव्रजंतिचइतितंत्रभागवते ॥ [35]देहीपरमात्मा। बध्यतेचेत्कथंबध्यते ॥ [36]नित्यमुक्तोनित्यब
द्धइत्येकजीववादिमतानुसारेणचोदयति। शिष्योपिपूर्वपक्षस्थस्तदेवात्ममतंब्रुवन्। नैवदुष्यत्यसत्येनस्थिर
त्वार्थंहितद्वचइतिविक्षेपे। नमेमोक्षोनबंधनं। एकस्यैवममांशस्यजीवस्यैवंमहामते। बंधोस्याविद्ययाना

दिर्विद्ययाचतथेतरत् । अथबद्धस्यमुक्तस्यवैलक्षण्यंवदामितइत्यादिपरिहारात् ॥ इत्येकादशतात्पर्येंद
शमः ॥ १० ॥ ॥ मेगुणतः । मद्धशसत्वादेः । अमायत्वान्निर्गुणोहंबंधमोक्षौनचापिमे । मदधीनस्यजी
वस्यबंधमोक्षौसदैवत्वितिस्वाभाव्ये ॥ स्वप्नोयमित्यविज्ञानात्स्वप्नेदुःखमुपाश्नुते । निजस्वरूपानुभवराहित्या
त्तद्धदेवतु । जाग्रद्दुःखमपिप्रोक्तंविष्णुतत्त्वंनपश्यतः । तस्मात्तदस्वभावत्वात्सदप्येतदवास्तवमितिलोकसं
हितायां ॥ विद्याविद्येममतनूप्रतिमावत्सदोदिते । सदातद्व्यतिरिक्तस्यनित्यज्ञानसुखात्मनः । मदिच्छावश
गेनित्यमविद्यानिर्मितागुणाः । सत्वाद्यामदधीनत्वादविद्यायानमेगुणाः । अविद्याचैवविद्याचगुणाःसत्वा
दिकाअपि । देहोत्पत्तिःसुखंदुःखंसर्वमेतन्मदिच्छया । अतोहंबंधमोक्षाभ्यांरहितोनित्यमेवतु । मुक्तशब्दो
दितोबंधराहित्यान्नविमोकतइतिकालसंहितायां । श्रीस्तुविद्यासमुद्दिष्टादुर्गाऽविद्याप्रकीर्तिता । तेत्वनादी
हरेरिच्छानियतेसर्वदैवत्वितिमायावैभवे ॥ भिन्नांशस्यैवजीवस्यबंधमोक्षौनमेक्वचित्। अभिन्नांशास्तुमत्स्या
द्यास्तेजसःकालवह्निवत् । जीवाभिन्नांशकास्तत्रतेजसःप्रतिबिंबवदितिवैलक्षण्ये ॥ मुक्तस्यतुनमेमोक्षोबंधा
भावात्कथंचन । मुक्तइत्यपिनामैतद्दीप्यतेसौदिवाकरः । इतिवद्बंधराहित्यान्नतुवृक्षादिदीप्तिवत् । कादाचि

त्कतयावाच्यंबंधाभावादमोक्षतः। जीवस्यबंधमोक्षस्तुमत्प्रसादात्कदाचनेतितत्त्वोदये। मुक्तस्यविष्णोः। नित्य
शुद्धबुद्धमुक्तसत्यसुखाद्वयप्रत्यगेकपूर्णइत्यतःपदान्वयादित्यादिवचनात्। बद्धोजीवः। बद्धाजीवाइमेसर्वे
पूर्वबंधसमन्वयात्। नित्यमुक्तत्वतोविष्णुर्मुक्तनामासदोदितः। अबद्धत्वादमोक्षोपिदीप्यतेसौरविर्यथेतिब्र
ह्मसंहितायां॥ अनत्तृत्वंहरेर्दुःखानत्तृत्वादुच्यतेसदा। विषयान्विनापिपूर्णत्वात्स्वरूपानंदभोगिनः। सुख
मत्त्येवहिसदासर्वत्रापिस्थितंविभुः। स्वादोरदनवध्यत्तिजीवोऽस्वाद्वपियत्सदा। अनारतंपारवश्यात्स्वाद्व
त्तीतिततःश्रुतिरितिभोगनिर्णये। अस्वादुस्वादुवद्ध्यत्तिजीवोनैवंजनार्दनः। अतोनात्तीतिवचनमश्नतो
पिसुखंसदेतिपरभोगे। साशनानशनत्वेननरदेवौयथोदितौ। अत्तिंविनाप्यदौर्बल्यात्तथानत्तिर्हरेर्भुजइति
स्वाभाव्ये। तदेवप्रोक्तंनिरन्नोपिबलेनभूयानिति। स्वयंत्वत्त्येवतथापिनादननिबंधनंतस्यबलमित्यर्थः। य
त्रासुपर्णाअमृतस्यभागमनिमेषंविदथाभिस्वरंति। इनोविश्वस्यभुवनस्यगोपाःसमाधीरःपाकमत्राविवेश।
यस्मिन्वृक्षेमध्वदःसुपर्णानिविशंतेसुवतेचाधिविश्वे। तस्येदाहुःपिप्पलंस्वाद्वग्रेतन्नोन्नशद्यःपितरंनवेदेत्यादि
वाक्यशेषात्। वृक्षेस्थित्वामध्वदःसुपर्णायस्मिन्नश्नंति। सुपर्णेनिविशंतेतदाधारत्वेनसुवतेच। तस्यैवसुपर्ण

स्यस्वादुपिप्पलंअन्यस्तुस्वादुवदश्नातिनस्वादु । यावत्पितरंपरमात्मानंनवेदेत्यर्थः । सुपर्णौद्वौशरीरस्थौजी
वश्चपरमस्तथा । पारवश्यादनाज्जीवस्तत्रात्तीतिश्रुतौश्रुतः । स्ववशेनादनाद्विष्णुर्नात्तीत्यत्रापिसंश्रुतः । स
एवहिशुभस्यात्ताजीवोत्तास्यैववेदनादितिकूर्मसंहितायां । सर्वंवाअत्तीतितददितेरदितित्वं । यस्यब्रह्मच
क्षत्रंचोभेभवतओदनः । अत्ताचराचरग्रहणात् । अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवचेत्यादेश्च । जीवोमुक्तो
पिनोजीवान्परमात्मानमेवच । वेत्तिसर्वात्मनाविष्णुर्वेत्त्येकःपुरुषोत्तमः । तस्यप्रसादतःकिंचिद्ब्रह्माद्याअपि
जानते । अन्यजीवानपेक्ष्यैकोजानातिचचतुर्मुखः । सामस्त्येनतदन्येतुलेशज्ञानाःक्रमात्स्मृताइतिविनिर्ण
ये । तान्यहंवेदसर्वाणिनत्वंवेत्थपरंतपेत्यादिच । अज्ञाजीवास्तुकथ्यंतेमुक्ताअप्यल्पवेदनात् । ज्ञइत्येवोच्यते
नित्यंसर्ववेत्तृत्वतोहरिरितिवैशेष्ये । अनाद्यविद्ययांधत्वंजीवस्ययदियोग्यता । प्रयत्नश्चानुकूलःस्यादंतवद्भ
वतिध्रुवं । नित्यमेवान्यथांधत्वमयोग्यामानुषादयः । बद्धत्वंसर्वजीवानांनियमान्नित्यमेवतु । बद्धत्वंविष्णव
धीनत्वमंधत्वंतददर्शनं । अतःक्वचिदनित्यत्वमंधतायाभविष्यति । मुक्तस्यापितुबद्धत्वमस्तियत्सहरेर्वशः ।
मुक्ताख्याद्दुःखमोक्षात्स्याद्बद्धाख्याहर्यधीनता । नित्यबद्धाअपिततोमुक्तादुःखविमोक्षतः । नित्यमुक्तस्त्वेक

एवहरिर्नारायणःप्रभुः । स्वतंत्रत्वात्स्वतंत्रत्वंतस्यैकस्यनचापरइतिमुक्तविवेके ॥ शतंसहस्राणिचतुर्दशेहप
रागतिर्जीवगणस्यदैत्य। आरोहणंतत्कृतमेवविद्धिस्थानंतथानिःसरणंचतेषां। कृष्णोमुक्तैरिज्यतेवीतमोहैः।
मुक्तानांपरमागतिरितिभारते । कलाःपंचदशत्यक्त्वाश्वेतद्वीपनिवासिनां । मुक्ताख्याविष्णवधीनास्तेस्वाधि
कानांवशेस्थिताः । नचास्मादधिकंकिंचित्सुखमस्तिहरिंविना । नित्यमुक्तःसएवैकःस्वतंत्रःसयतःसदेतिमा
हात्म्ये ॥ शरीरस्थोपिविद्वत्त्वान्नविष्णुर्बध्यतेक्वचित् । अविद्वत्त्वात्तुतत्रैवदेहेजीवस्तुबध्यते । स्वप्नदृग्वदिमे
जीवाहरिःस्वप्नोत्थितोयथा । सदातमोविहीनोपिज्ञापनार्थमुदीर्यतइतिविवेके । गुणैरपिगुणेषु । अप्रधानै
र्जीवैरप्रधानेषुविषयेषु । आत्मनोवशगैर्जीवैरात्मनोवशगेषुच । दुःखेषुगृह्यमाणेषुमनआदिभिरिंद्रियैः । अ
हंदुःखीतिनैवेशस्त्वहंकुर्यात्परःपुमान् । जीवगंत्वेवतद्दुःखंविष्णुःपश्यतिसर्वदा ।अतोनदुःखभाग्विष्णुःस्वातं
त्र्यात्पुरुषोत्तमः । पारतंत्र्यादहंदुःखीत्येवंजीवःप्रपश्यति । तस्मात्सदुःखभाग्युक्तोयावदीशःप्रसीदतीतिस्वा
तंत्र्ये ॥ गुणभाव्येनकर्मणागुणभूतःअस्वतंत्रोहमस्मिन्कर्मणीतिभावनीयेन । अस्वतंत्रःस्वतंत्रोस्मीत्येवंजी
वःप्रभावयन् । बध्यतेहीशकोपेनराजभावेनभृत्यवदितिच ॥ एवंविरक्तःशयने । एवमस्वातंत्र्येणनित्यबद्धो

पिएवमात्मनोःस्वातंत्र्यपारतंत्र्ययोर्विद्वान्जीवोप्यविद्वज्जीववन्नबध्यते । एवंविद्वानित्यन्वयः । नित्य बद्धोपिजीवोयआत्मनोनित्यबद्धतां । विष्णुनानित्यमुक्तत्वंतस्यवेत्तिसमुच्यते । तदधीनत्वबंधेतुविद्य मानेप्यदुःखभाक् । देहस्थोपिनदुःखीस्यादन्यवत्किमुमुक्तिगइतिप्राथम्ये । नानात्वमितिवैमिथ्याज्ञानंकुत्र चिदुच्यते । वस्तुयाथात्म्यतोन्यत्वाज्ज्ञानस्योज्झोविवक्षितइतिवाह्लभ्ये ॥ [१६]दोषश्चैवगुणश्चोभावीशतंत्रौनमेव शौ । इतिजानन्नदोषःस्याद्वर्जितोल्पगुणेनचेतिप्राथम्ये ॥ [१८]स्थितिशब्देननियमःक्वचिज्जीवनमुच्यते । उ त्थितत्वंक्वचिच्चैवक्वचिद्वतिविरोधितेतिशब्दनिर्णये ॥ [२०]दुग्धदोहांतुगांरक्षेत्क्षीरमात्रप्रयोजनः । यथातद्वद्धरेरन्य वाचोधारणमिष्यतइतिहरिवंशेषु ॥ [२१]अर्थादन्यथात्वेनमनसःपरिवर्तनंनानात्वभ्रमः । जीवस्येशत्वविज्ञानं जीवानामेकतातथा । ईशस्यबहुताज्ञानमीशस्यानीशतातथा । जगतोसत्यताज्ञानंनानात्वभ्रमउच्यतइति विवेके ॥ [२२]स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः । वसुदेवादिशरीरंस्वेच्छयायेनस्वीकृतमिति । नित्यानंदशरीरोपिवसुदेवा दिदेहगः । प्रदर्शयेज्जनिंस्वस्यनित्यंदेहविवर्जितः । वसुदेवादिदेहेषुप्रवेशस्तस्यभण्यते । देहोपादानमिति तुनह्यन्योदेहइष्यते । अन्याभिमतदेहेषुप्रविष्टःसर्वदाहरिः । नान्यानभिमतोदेहोविष्णोरस्तिकदाचन ।

अतोशरीरोभगवान्पुत्रताभिमतिस्तुया । वसुदेवादिकानांतुसैवमिथ्यामतिर्भवत् । अन्याहंभावयुग्देहए
वासौहरिरास्थितः । नतदन्येषुदेहेषुक्कचित्तस्यप्रवेशनं । ममपुत्रस्त्वयमितिभ्रमणाययदाहरेः । वसुदेवादि
देहेषुतन्नूपात्तिस्तुसागतिः । अनुपात्तशरीरस्यतन्नूपात्तिरितीष्यते । तद्देहंपितृदेहत्वेउपादत्तेयतोहरिरितिप्र
काशसंहितायां ॥ [३३] ज्ञात्वाज्ञात्वेतिवीप्सा । ज्ञात्वापिममामाहात्म्यंतत्रोत्सुकतयापुनः । विशेषाच्चविशेषेणज्ञा
त्वामामश्नुतेधिकमितिविज्ञाने ॥ [४४] सर्वदेवोत्तमोवायुरितिज्ञानान्नचापरं । प्रियमस्तिहरेःकिंचित्तथावायोर्ह
रेर्विदः । भारतीवायुलक्ष्मीणामात्मनश्चयथाक्रमं । आधिक्यज्ञानतोविष्णुःसर्वतःसंप्रसीदतीतिमाहात्म्ये ।
वायुर्भीमोभीमनादोमहौजाःसर्वेषांचप्राणिनांप्राणभूतः । अनावृत्तिर्देहिनांदेहपातेतस्माद्वायुर्देवदेवोविशि
ष्टइतिमोक्षधर्मेषु । तस्माद्वायुरेवव्यष्टिर्वायुःसमष्टिरथपुनर्मृत्युंजयतियएवंवेदेतिच । पंचभूतमनोबुद्धिरुद्रा
णांप्रतिदेहकं । बाह्यतश्चापिनेतृत्वाद्वायुर्व्यष्टिसमष्टिकइतिप्रभंजने ॥ [४५] स्वात्मनिस्थोहरिःपूज्यआत्मनामाश
नादिकैः । तत्संबंधादात्मशब्दोजीवेस्यादुपचारतइत्यात्मसंहितायां ॥ ॥ इत्येकादशतात्पर्येएका
दशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

[२]संगस्तुगुणसंप्रीतिर्गुणवत्त्वेऽतिनिश्चयात् । सचेद्धरौभवेत्तेनमुच्यतेनात्रसंशयः । अपरोक्षदृशेर्हेतुर्भवेत्सस्या द्यदिक्षमः । अन्यथासुखभागेवयद्दृशिर्मोक्षकारणमितिदर्शने ॥ ज्ञात्वापिहरिविद्वेषीतमोयातिनसंशयः । विशेषरूपस्याज्ञोपिगुणवत्त्वेऽतिनिश्चितः । गुणसंप्रीतिमान्नित्यंतंदृष्ट्वामुक्तिमेष्यति । अथवासुखभागेवस्या द्यावद्दर्शनोपगइतिव्यक्ते ॥ हरिसंगविहीनस्तुहरेर्दर्शनवानपि । नमुच्यतेखिलाज्ञोपितमोयातिचनिश्चया त् । गुणैरन्यैर्विहीनोपितद्भक्तेष्वपिचक्रमात् । संगवान्सुखभागेवस्याद्गुणैर्मुक्तिमेतिवा । स्वभक्तसंगहीनस्य व्युत्क्रमात्संगिनोपिवा । स्वसंगविघ्नकृद्विष्णुस्तत्सज्जेतैष्ुतत्रचेतिसत्संगे । गोपिकाद्यादिवंगत्वाहरिंज्ञात्वा यथातथं । परंपदंययुःपूर्वसंगादेवशुभोचिताइतिच । श्रोतव्यंचश्रुतंचैववक्तव्यंकार्यमेवच । निवर्त्यंचहरेःपू जेत्येवंकुर्यान्नचाक्रमात् । एवंकृत्वातुसंन्यासीसर्वोत्संगाद्धरौस्मृतः । अन्यथानैवसंन्यासीनिष्क्रियोपिशिला यथेतिकर्मविवेके । नाहंकर्तातुसर्वस्यकर्तैकोविष्णुरव्ययः । इतिवित्त्वातुसंन्यासीनान्यथेतिकथंचनेतिनिवृ त्ते । मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममोभूत्वायुध्यस्वविगतज्वरइतिच ॥ [१६]वैयौ मुख्यधियेत्युक्त्वाविशेषतोगोपिकाप्रशंसनात्संशयःशृण्वतइतिचोदयति ॥ [१७]गोपिकाअपिमामापुःकिमुवा

य्वाद्याइतिदर्शयितुंगोपिकाप्रशंसनं । सर्वैर्गुणैःसर्वोत्तमस्तुवायुरेव । सएवचहिरण्यगर्भइतिदर्शयितुमाह ।
यएषजीवोविवरप्रसूतिरित्यादि । विशेषेणवराणामहंकारादीनामपिप्रसूतिकर्ता । प्राणेनविष्णुनाघोषेणवे
दात्मिकयाप्रकृत्या । मनोमात्रादयश्चहिरण्यगर्भस्यदेव्याःपरमात्मनश्चव्यक्तिस्थानानीत्युक्तं । प्राणेनघोषेण
चसहविवरप्रसूतिर्मनोमयंरूपमुपैतीत्यादिना ॥ तत्रापिविशेषतोभगवतएवव्यक्तिस्थानमित्याह । यथान
लइत्यादिना ॥ [२०]विशेषेणश्लिष्टशक्तिः । अनपगतसामर्थ्यः । यथैकंकलमादिबीजंभूमावुप्तंबह्वंकुरंभवति ।
एवंपरमात्मानुगृहीतोब्रह्माहंकारादिषुबहुधाव्यक्तीभवति । सुपर्णशेषरुद्रादिप्रसूतिश्चचतुर्मुखः । सर्वजीवो
त्तमोजीवोगुणैर्ज्ञानसुखादिभिः । विष्णुभक्त्यादिभिःसर्वैर्नियमात्सर्वकालिकं । मुक्तावपिनसंदेहःसहिदेवे
नविष्णुना । प्राणप्राणेनजगतामीशेनरमयातथा । वेदात्मिकयाचसहितःसूक्ष्मःसन्मनसिस्थितः । वींद्रा
दीनांतुसर्वेषांमात्रावर्णःस्वरेषुच । स्थूलरूपीसदातिष्ठन्नेवंश्रोत्रादिखेषुच । सर्वेषांप्रेरकोह्येकोज्ञानानंदबलै
स्त्रिवृत् । नित्यशक्तिःसर्वगःसन्बहुधेवप्रतीयते । तस्मिन्नोतमिदंसर्वंपटेलक्षणतंतुवत् । सएववायुरुद्दिष्टोवायु
र्हिब्रह्मतामगात् । विशेषतोहरेर्व्यक्तिस्थानान्येतानिसर्वशः । मनआदीन्यहंकारोब्रह्मावेदात्मिकारमा । त्रि

गुणात्मिकाचसैवश्रीःसैवोक्तासंविदात्मिका । तस्याअपिनियंतैकोविष्णुःसर्वेश्वरेश्वरः । यथादारुषुसूक्ष्मः सन्मथितोग्निःसमिध्यते । तथावेदादिषुहरिर्मथितःसंप्रदृश्यते । व्यक्तिस्थानान्यथैतानिवेदादीनिहरेर्विदुरि तितंत्रभागवते । मनसिव्यक्ततांयामितस्माद्व्यक्तिर्हिमेमनइतिभारते ॥ [२१]यथैववस्त्रेदीर्घंचतिर्यक्चापिसुसंस्थि ता । तंतुभिःक्रियमाणेवपद्माद्याकारसंस्थितिः । यथाजीर्णानिवस्त्राणितंत्वाधाराणिवापुनः । कंथावयवभू तानितद्वदेतच्चतुर्मुखे । सोपितद्वद्धरौनित्यंसंस्थितःश्रीरपिस्फुटमितिप्रातिस्विके ॥ [२२]जगद्वृक्षस्यबीजेद्वेब्र ह्माचैवसरस्वती । मूलभूतानिकर्माणिमनोबुद्धिरहंकृतिः । नालत्वेनसमुद्दिष्टाःखमाद्याःस्कंधसंज्ञिताः । एकादशेंद्रियाण्येवशाखास्तुत्रिगुणास्त्वचः । प्रवृत्तंचनिवृत्तंचफलेअस्यप्रकीर्तिते । पुष्पमैहिकमुद्दिष्टंरसाःश ब्दादयस्तयोः । प्रवृत्ताश्चनिवृत्ताश्चपक्षिणस्तत्रसंस्थिताः । वृक्षस्यपृथिवीवच्छ्रीर्विष्णुराकाशवायुवत् । तस्या अपिसदाधारएवंज्ञात्वाविमुच्यतइतिनिवृत्ते ॥ [२४]प्रैकृतांतःकरणजंज्ञानमस्त्रंसृतिच्छिदं । तदेवतेनसंछेद्यंचि त्तंप्रकृतिसंभवं । तेनैवसहसंत्याज्यंनैवपूर्वंकथंचन । ज्ञानंप्रकृतिजंचापिमूलनाशेविनश्यति । ततःपरंस्वरू पणज्ञानेनैवजनार्दनं । वेत्तिमुक्तस्तथात्मानंजीवानन्यांश्चसर्वशइतिमाहात्म्ये ॥ बीजे[२२]भूतावपिह्यस्यब्रह्माचै

वसरस्वती । नरिष्यतोजगत्सृष्टौवटवृक्षादिबीजवत् । स्वकार्यतोमहांतौचगुणतोरूपतस्तथा । पृथिव्युदकव
त्तस्माद्बीजत्वंनतुबीजवत् । व्यंजकत्वान्नचाल्पत्वान्महाक्ष्मावद्रमास्मृता । अंडोमहाक्ष्मासंप्रोक्तस्ततः
पृथ्व्युदकंतथा । जायतेनित्यशस्तस्माद्भुक्तंभुक्तंनहीयते । तत्राप्युदकवद्ब्रह्मामृद्वच्चापिसरस्वती । ज
लाधारायतोमृच्चसर्वत्रापिव्यवस्थिता । अन्यथातुरजोभूतानीयतेवायुनाखिला । अथवासर्वनाशःस्याज्ज
लाधाराततःस्मृता । वटादिबीजवत्तस्यपुण्यापुण्यमुदीरितं । बाह्योदवच्चाग्निवच्चविष्णुरेवप्रकीर्तितइतिस
त्यसंहितायां । श्रियादेरप्ययनत्वाद्बाह्योदवत् । ब्रह्मादेरपिलयकर्तृत्वादग्निवत् ।आधारत्वात्सुखदत्वाच्चवा
युवत् । अवकाशप्रदत्वाद्व्योमवद्विष्णुः । व्रीह्यादिवत्तुमूलत्वंकर्मणांजगतःस्मृतं । उदवत्पृथिवीवच्चब्रह्मणोवा
चएवच । मूलभूवच्छ्रियश्चैवमूलभूरंडमुच्यते । बाह्योदाग्नीरखंवत्तुविष्णोर्बीजत्वमिष्यतइतिविश्वसंहितायां ।
देहेंद्रियमनोवाक्षुस्थितोभक्त्यादिसाधकः । सुपर्णशेषरुद्रादेरपिब्रह्माचतुर्मुखः । अतोभक्त्यादिकाःसर्वेगुणा
स्तस्यैवसर्वगाः । अतिरिक्ताश्चसंपूर्णाःसुपर्णादेःशताधिकाः । सुपर्णादिभिरज्ञातास्तदभीमानवर्जिताः । ब्रह्म
णस्तुपुनःसंतितेषांकर्ताजनार्दनः । तस्मात्सर्वाधिकोब्रह्मागुणैःसर्वैर्नसंशयः । वर्णस्थोवर्णनामासौस्वरस्थःस्वर

नामकः । मनस्थश्चमनोनामातन्नामाचक्षुरादिगः । तस्यसर्वाणिनामानिमुख्यतःकवयोविदुः । तत्स्थान
त्वादिंद्रियादेर्वर्णादेश्चोपचारतः । एवमस्योपचारेणविष्णोःसाक्षात्तुमुख्यतइतिशब्दनिर्णये । कृष्णप्रियाभ्यो
गोपीभ्योभक्तितोद्विगुणाधिकाः । महिष्योष्टौविनायास्ताःकथिताःकृष्णवल्लभाः । ताभ्यःसहस्रसमिताय
शोदानंदगेहिनी । ततोप्यभ्यधिकादेवीदेवकीभक्तितस्ततः । वसुदेवस्ततोजिष्णुस्ततोरामोमहाबलः । न
ततोभ्यधिकःकश्चिद्भक्त्यादौपुरुषोत्तमे । विनाब्रह्माणमीशेशंसहिसर्वाधिकःस्मृतइत्यंतर्यामिसंहितायां ।
पापद्वेषादिकादोषाअवराणांनसंशयः । भक्त्यादिगुणपूगस्तुपराणामाविरिंचतः । स्वातंत्र्यात्सर्वदेहेषुस्थि
तानामपिसर्वशः । स्पृश्यंतेनैवदोषैस्तेगुणदानैकतत्पराइतिविवेके । यद्वुकिंचेमाःप्रजाः । शोच्यंत्यमैवासां
तद्भवति । पुण्यमेवामुंगच्छति । नहवैदेवान्पापंगच्छतीतिच ॥ ॥ इतिएकादशतात्पर्येद्वादशः ॥ १२ ॥
धर्मात्पुनःसत्वोद्रेकः । सत्वोद्रिक्तयाबुद्ध्यापुनःसत्वोद्रेकात्पुनर्धर्मोद्रेकः ॥ वेदाँोवृत्तिज्ञानं । मुक्ताश्चाधीयते
वेदान्जडज्ञानबहिष्कृताः । स्वरूपभूतज्ञानेनपश्यंतःसर्वमंजसेतितात्त्विके ॥ प्रश्नोबीजमस्येतिप्रश्नबीजं
परिहारं । गुणानांचेतसश्चकर्मकारणमितिमन्वानःकर्मधीः । ब्रह्मापृष्टस्तुयोगींद्रैःसनकाद्यैर्मनोगतेः । कार

णंविषयेष्वद्धाकर्मेंतिप्रत्यपद्यत । हेतुरन्योपितत्रास्तीत्येवंजानन्नपिप्रभुः । विशेषतोमनस्तत्रनाधाज्ज्ञानन्ह
रेःप्रियं । स्वात्मनापरिहारोक्तिस्तदाह्यासीद्धरेःप्रिया । अतःसततप्रियंजानन्नाकरोत्तद्विचारणं । तमेवचिं
तयद्देवःप्रश्ननिर्णयकारणात् । भ्रमतीवमनःक्वापिब्रह्मणोविष्णुमायया । सर्वज्ञस्यापितत्रात्मावक्तुमिच्छेज्ज
नार्दनः । तज्ज्ञात्वाचिंतितंतस्यचिंतयत्यमुमेवतु । नस्वयंचिंतयत्यर्थंसहितद्भावविसदा । अन्येत्वज्ञानसं
युक्तामोहमीयुर्यथाक्रमं । तस्यमध्यंदिनेसूर्येक्षोभवत्क्षोभमात्रकं । नैवाज्ञानंयथासूर्येतमोनास्तिकदाचनेति
भावविवेके ॥ [२२]आत्मनोवस्तुनःपरमात्मवस्तुनएकत्वंयद्यंगीकृतं । तदाकथंप्रश्नोघटेत ॥ [२३]नहिपरमात्मनो
न्योब्रह्मणापूज्यःस्यादभिवदनादिना । तस्माद्ब्रह्मणोवंद्यःपरमात्मैवसचैकएवअतःकथंप्रश्नःपरिहारोवा । व
स्तुतःसमानेष्वहिरण्यगर्भावरत्वात्तद्वंद्यत्वाभावापेक्षया । तस्माद्ब्रह्मणोवंदनानंतरंविचारोनघटते । तस्मा
त्कोभवानितिवाचाप्रारब्धःप्रश्नोनिरर्थकः ॥ [२४]यस्मान्मनआदिभिर्गृह्यमाणमहंनभवाम्येव । स्वयमपिप्रसादा
त्कथंचिद्गृह्यतइत्यतआह । मत्तोन्यदिति । यन्मनआदिभिर्विचार्यमत्तोन्यत्वेनैवज्ञायते । तदहंनभवाम्ये
वेतिबुध्यध्वं । विचारितस्यापिपुनःसंशयकारणंपरिकल्प्यसंशयोनकर्तव्यः । अतःकोभवानितिनारब्धव्यः

गुणेष्वाविशतेचेतइत्येवप्रश्नआरब्धव्यः । नयुष्माकमपिप्रश्नोघटेतायंकथंचन । मामृतेनहिवंद्योस्तिविरिंचेः
क्वापिकश्चन । अभिवंदितपादंमांविरिंचेनकथंपुनः । पृच्छथान्येसमायस्मादवरत्वेचतुर्मुखात् । देवामनुष्याः
पितरोगंधर्वाअसुरास्तथा । इतिपंचात्मकंसर्वंब्रह्मणस्त्ववरंयतः । यन्मदन्यद्विचारेणगृह्यतेतन्नचास्म्यहं । इ
तिजानीध्वमद्वैवमत्प्रसादाद्धिमदृशिः । अन्यत्स्वभावतोदृश्यंममप्रेरणयैवतु । तस्माद्विवक्षितार्थेतुप्रश्नारं
भोनमद्गतइतितंत्रभागवते । इदंहिसर्वंभगवानिवेतरइतिच । प्रकृतेर्व्यतिरिक्तोयःपुरुषश्चेतिकथ्यते । तंवि
द्यात्परमात्मानंवासुदेवेतियंविदुरितिभारते । प्रकृतेःप्राकृताच्चैवव्यतिरिक्तंगुणाधिकं । येविदुःपरमात्मानंते
यांतिपरमंपदमितिच । नैतदिच्छंतिपुरुषमेकंकुरुकुलोद्वह । बहूनांपुरुषाणांहियथैकायोनिरुच्यते । तथातं
पुरुषंविश्वमाख्यास्यामिगुणाधिकमितिच ॥ [२५]मय्येवमनोयस्यसमदात्मातस्योभयंदेहे । दग्धमभवत् ॥ [२६]तत्स्व
रूपेतदुभयंत्यजेत् । मयिस्थिताश्चेतोगुणाश्चेति । विष्णुस्थाविषयाःसर्वेविष्णावेवमनोमम । इतिमय्यर्पयन्सर्वंत्य
जेत्तत्तन्नबाधतइतिसाम्ये ॥ [२८]गुणचेतसांत्यागएवबंधत्यागः ॥ [३०]भिन्नंस्यत्वेकभावेनतथैकस्यचभेदतः । ज्ञानं
नानार्थधीःप्रोक्तानानात्वादर्थतद्धियोरितिब्रह्मतर्के ॥ [३१]अभिदाकिंकृतैतेषांभावानांपरमेश्वरे । यतोसत्वमशक्त

त्वाद्भावानांतस्यशक्तता। ततःसत्वंसाधुभावःसत्वमित्युच्यतेबुधैः।साधुभावश्चशक्तस्यततोन्यासाधुताततः। अभेदेजगतोविष्णोर्यावाचोयेचहेतवः । स्वप्नजाग्रत्कल्पकवत्सर्वेतेभ्रमदर्शिताइतिशाश्वत्संहितायां ॥ [३२]दक्षिणाक्षिस्थितोविष्णुर्भुङ्क्तेर्थान्जाग्रदास्थितान् । कंठसंस्थस्तथास्वप्नान्जीवानंदंचसुप्तिगः । श्रुत्यन्वयात्स्मृतिभ्यश्चसएकःपरमेश्वरः। अस्वतंत्रस्यजीवस्यस्वतंत्रोजाग्रदादिदः । स्वयंस्वप्नादिहीनःसन्क्रीडतेपुरुषोत्तमइतितत्त्वे। स्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्यासुप्तःसुप्तानभिचाकशीतीत्यादिच ॥ [३४]जाग्रदादिषुपरमात्मभेदंविभ्रमंवीक्षेत। जाग्रदादिकरोदेवःपरमात्मैकएवतु । इतिवीक्ष्येतसततंमुच्यतेसंसृतेरतइतिप्रकाशसंहितायां। यदाविभ्रमोयमितिदृष्टस्तदैवविनष्टः। श्रुतियुक्तिभिर्विचारितेऽतिलोलः। क्षिप्रंविनश्यतीत्यर्थः। अलातस्यचक्राकारत्वभ्रमवत्। परमात्मभेदभ्रमः । त्रिगुणैस्तत्कार्यैःपापादिभिश्चबद्धःसन्नविज्ञानरूपंपरमात्मानंभ्रांत्याबहुधापश्यति। देहभेदेष्ववस्थासुप्रादुर्भावेषुचैकत्वं।ज्ञानानंदैकसद्रूपंभ्रांत्याभिन्नंप्रपश्यति।साचभ्रांतिर्विनश्येतयदाभ्रांतित्ववेदनं। अतिक्षिप्रंविनश्येच्चनस्थिरंदिग्भ्रमादिवत्। त्रिगुणैर्बद्धिताजीवाज्ञप्तिमात्रंजनार्दनं। पश्यंतिबहुधास्वप्नेयथैकंबहुधाक्वचित् । अभिन्नोपिविभिन्नेषुव्यवहारोयथाभवेत् । तथैवव्यवहारायशक्तत्वान्नैवदूषणं।

ईशस्यतुतदन्येषामपियच्छक्तिदायकइतिब्रह्मतर्के । अलातभ्रामकोयदानिवर्ततेतदैवभ्रमोनिवर्तते । तद्वद्य
दाभ्रमनिवृत्तिमिच्छतितदैवगुरूपसदनान्निवर्तयितुंशक्यः।अशक्योप्यपिशक्योप्यंविनिवर्तयितुंभ्रमः। ईश
स्थोगुरुसंपत्त्यायदिशुद्धमनाःपुमानितिसम्यग्ज्ञाने ॥ [३५]निपातमंधंतमःमोक्षमारभ्यतावत्पर्यंतंस्मृतिर्यस्माज्ज्ञा
निनोवर्ततेअतोमूढेषुअविद्याव्यवस्थितोभ्रमोयद्यपिसंदृश्यतेतेनतथापिभ्रमायनभवति । फलंहिनिपातंस्मर
ति। [३६]त्रिगुणसर्गकृतोविकल्पइत्युक्तंज्ञानिनोपिदेहवत्त्वेनत्रिगुणित्वाद्विकल्पोभवतीत्यतआह । देहंचनश्वरमि
ति ॥ [३७]आदरोभजनंभक्तिर्बहुमानंचसेवनं । पर्यायवाचकाःसर्वेस्मृतिस्तज्जन्मकर्मचेतिशब्दनिर्णये ॥ [४]पूर्ण
गुणरूपास्तुसंपूर्णगुणरूपकं । भजंतिपरमंब्रह्मदेवास्त्रिगुणवर्जितमितिकालसंहितायां ॥ ॥ इत्येकाद
शतात्पर्येत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥
रुद्रमिंद्रंकुमारंचविनैवान्याग्रजोमनुः । ब्रह्मपुत्रेष्वादिसृष्टावन्यथात्वंपुनर्जनेरितिस्कांदे । पूर्वसृष्टौपूर्वजायेत
धिकाःसर्वतोगुणैः । अनाद्यनंतकालेषुमुक्तावपियथाक्रममितिनिबंधे । अनेनपारंपर्येणकेषांचिदेवदेवादी
नां ॥ [११]मद्भक्तिवर्जितंश्रेयोयेमन्यंतेदुराशयाः । तेषामंतेतमोघोरमनंतंप्राप्यतेध्रुवमितिमान्यसंहितायां ॥ [१५]कृ

पानिमित्तायाप्रीतिर्नीचभक्तेषुसाधिका । आंतरेवतुयाप्रीतिःसातूच्चेषुयथाक्रमं । यथाकश्चित्स्वमात्मानंप्रि
यांपुत्रमथापिवा । अतिहायकृपायुक्तोभिक्षवेन्नंददात्यपि । कदाचिदेवनपुनःस्वात्मादेःसार्वकालिकं । यो
गक्षेमवहत्वंचनित्यंस्वात्मादिषुस्फुटं । एवमेवपरेशस्यभक्तेषुश्रियजादिष्वितिप्रियविवेके । यादवेभ्यश्चसर्वे
भ्यउद्धवोभगवत्प्रियः । उद्धवाच्चप्रियतमःप्रद्युम्नस्तुमहारथः । तस्मादपिप्रियतमोरामःकृष्णस्यसर्वदा । नैव
तस्मात्प्रियतमोविनैकंतुचतुर्मुखं । सर्वेभ्योपिप्रियतमाहरेःश्रीरेववल्लभा । नैवतस्याःप्रियतमोविनास्वात्मान
मेवत्वितियादवाध्यात्मे ॥ [१६]स्वांघ्रिरेणुभिस्तंशोधयामीत्यनुव्रजामि । अनुगच्छतिविष्णुस्तुस्वभक्तंतस्यशुद्ध
ये । तस्यांघ्रिरेणुभिर्वातनीतैरग्रेसरैःशुचिः । अग्रतोगमनेविष्णोःपदास्पृष्टंरजोभवेत् । अतःस्वभक्तंपूययेयेत्य
नुव्रजतिकेशवइतिसंख्याने ॥ [२४]चित्तैर्द्रवस्तथास्थैर्यंप्रसादोभक्तिलक्षणं । आधिक्येनतुतत्रापिस्थैर्यमेवविशेष
तः । दंभस्यचलभक्तेश्चयस्मादश्वादिकंभवेत् । दंभादिपरिहारार्थंनिगृह्णीयाच्चधीरधीः । अतआध्यात्मिकक्ले
शैराधिभूताधिदैविकैः । वाक्यैश्चवेदतंत्राद्यैरुपदेशैश्चतादृशैः । बलवच्छासनैर्वापियस्यभक्तिर्नचाल्यते । स
एवपरमोभक्तोविष्णोर्हृदयवल्लभइतिभक्तिविवेके ॥ [२९]केशवेत्वन्यथाबुद्धिःसैवस्त्रीसंप्रकीर्तिता । त्रिकालदुःख

दत्वेनपुंसासहनिवासनात् ॥ जुंष्टत्वाद्योषिदित्युक्तावननाद्वनितेतिच । प्रमादकरणत्वात्तुप्रमदेतिचगीयते । त्यजेत्तत्संगिनांसंगंबुभूषुःपुरुषःसदा । नताद्दशःक्वचिद्दोषःपुरुषस्यासुखावहः । क्षुद्रपापानिपापानिचोपपातकपातके । महापातकनामानिसुमहापातकान्यपि । तथास्वस्तिमहांतानिपातकानिविदोविदुः । पिपीलिकवधादीनिक्षुद्रपापोदितानिच । पापमस्थिमतांहत्याफलचौर्यादिरेववा । परदारादिकंचापिह्युपपातकसंज्ञितं । पातकंशूद्रहत्यादिब्रह्महत्यादिकंमहत । देवस्वहरणादीनिसुमहांतिविदोविदुः । देवावज्ञासतांचैवततोपिसुमहत्तरा । महन्महत्तरातस्यअवज्ञाकेशवेतुया । केशवस्यसमोस्तीतिकेशवोस्म्यहमित्यपि । ब्रह्माद्याःकेशवात्मानःश्रीर्वानिर्गुणइत्यपि । मुक्तस्यतद्भावमतिररूपत्वमतिस्तथा । त्रिगुणात्मकदेहोस्याप्यस्तीत्यपितुयामतिः । जन्ममृत्यादिबुद्धिर्वादुःखज्ञानादिसाधनं । तस्यापिपरतंत्रत्वविज्ञानंचतदुत्तमः । अस्तीतियामतिस्तस्यवशादन्यस्यकस्यचित् । अस्तीतिभावनेत्याद्याअवज्ञासंप्रकीर्तिताइतिधर्मविवेके । अवजानंतिमांमूढामानुषींतनुमाश्रितं । अपिचेत्सुदुराचारोभजतेमामनन्यभागित्यादिच । बाध्यमानोपिमद्भक्तइत्यादिच । परदारदृशिःप्रोक्ताक्षुद्रपातकसंज्ञिता । उपपातकंतद्गतिश्चवर्णबाह्येषुपातकं । महापातकसंज्ञंतुपि

त्रादेर्दारधर्षणं । दारदृष्टिःस्वोत्तमानांमानुषाणांस्वभावतः । सुमहापातकंप्रोक्तंतद्गतिःसुमहत्तरः । ऋषिदारेषुमनसोगतिरेवततोधिका । देवदाराभिकामानांसंगिसंगस्ततोधिकः । किमुविष्णोस्ततोयोषित्संगस्यव्यत्ययस्थितेः । नसमंपातकंक्वापिनहिस्वरूयभिगामिनः । अवज्ञातामाधवादेस्तस्मात्तंदूरतस्त्यजेत् । मानुषेषुतुदुःखित्वंक्षुद्रपापफलंस्मृतं । पापात्तुवर्णबाह्यत्वंतिर्यग्योनिगतिस्तथा । सहस्रवर्षनरकंक्षुद्रपातकजंफलं । उपपातकतश्चापिनरकंयुगमात्रकं । चतुर्युगावसानंतुपातकस्यफलंस्मृतं । महापातकजन्यंचकल्पावधिसमीरितं । सुमहापातकाच्चापियावद्ब्रह्मलयोभवेत् । तत्पराणांपातकानांफलमंधंतमःस्मृतं । अधोधोदुःखबहुलंविष्णुदाराभिमर्शनात् । वधादपिहिदारस्यधर्षणंकोपकारणं । तस्माद्देव्यःसदावंद्याअभिवन्नाभिकामतइतिधर्मतत्त्वे ॥ [३९]उपास्यप्राणतोनुज्ञांहृदिस्थात्प्राप्यसेवकः । अनुज्ञानंतरंमासाद्वशेप्राणोभविष्यति । प्रसादभाक्त्वंसंप्रोक्तंप्राणविष्ण्वोर्जयस्त्विति । नहिसर्वविजेतारौविजेयौकेनचित्क्वचित् । अपेक्षितंफलंयेनदीयतेतज्जितंत्विति । यथाजितावसुमतीयथामोक्षपदंजितमितिप्रभंजने ॥ [४३]व्योमेतिव्याप्तशब्दःस्याद्विशेषादोततायतइतिशब्दनिर्णये । व्योम्निधारयेत् ।सर्वांगेषुधारयेदित्यर्थः । तच्चधारणंत्यक्त्वास्वतएवमनसस्तत्रैवसमाहितत्वा

दन्यत्किमपिनचिंतयेत् । यावत्समग्रस्मरणमचलंकेशवेभवेत् । समग्रंचिंतयेत्तावद्यदातुविचलेत्ततः । प्रत्यं
गंधारणंकुर्यान्मनोयावत्समग्रगं । प्रत्यंगाभ्यासतोयावत्समग्रेसुस्थिरंमनः । तदापुनःसमग्रंतुधारयेद्यत्नतो
बुधः । यदातुधारणोत्साहंविनातत्राचलंमनः । तिष्ठेत्त्यक्तातमुद्योगंशंखचक्रांबुजांकिते । आरूढचेताःपर
मेश्रृंगाराद्येकधामनि । नैवान्यच्चिंतयेत्तस्मात्पूर्णानंदाच्चतुर्भुजात् । यतोन्यस्मरणेतस्मान्मनश्चलतिसुस्थिरं ।
धारणार्थप्रयत्नेनतस्मात्तदुभयंत्यजेत् । यावत्स्वारूढचेताःस्याद्विष्णोरूपेचतुर्भुजइतिध्यानयोगे ॥ [४५]परमात्मा
नंमांस्वदेहेपश्यंति । जीवंज्योतिर्मयिसंयुतंप्रपश्यंति । समाधियोगेसंपूर्णेहृदिपश्यंतिकेशवं । जीवंतत्प्रति
बिंबंचतेनैवसहसंस्थितं । तदाधारंतदंतस्थंतेनैवसदृशंतदा । आनंदज्ञानशक्त्याद्यैःसदातदवरंगुणैः । जीवन्मु
क्तौचमुक्तौवासततंतद्वशेस्थितमिति । स्वयंप्रकाशरूपत्वाज्जीवोपिज्योतिरुच्यतइतिचतत्त्वप्रतिपत्तौ ॥ [४६]द्रव्य
ज्ञानक्रियाविषयेभ्रमरूपंमनोलयंयाति ॥ इत्येकादशतात्पर्येचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ६९ ॥
[३]मय्येवप्राधान्येनसंतिअन्येषूपचारतइतिमत्प्रधानाः । सर्वाधिकाअणिमाद्याविष्णोर्नान्यस्यकस्यचित् । स्वा
भाविकाविरिंचस्यतत्प्रसादात्पराधिकाइतिस्वाभाव्ये । गुणभूतानामन्यासामपिसिद्धीनांताएवहेतवः । स्व

तस्तास्वेवाष्टस्वन्यासामंतर्भावात् । निःसीमाष्टगुणाभावात्सिद्धयोष्टादशस्मृताः । देवेभ्योन्यत्रदेवानांसिद्ध
योष्टैवसंमताइतिप्राकाश्ये ॥ [४।५]शक्तिप्रेरणमेवेशितृत्वंअसंगएववशित्वं । यादृशानंदकामःस्यात्तादृशानंदसं
भवः । भोगान्विनैवप्राकाम्यमणिमादेःपृथक्ततइतिच ॥ [६]अनूर्मिमत्त्वंप्राकाम्येंतर्भूतं । दूरश्रवणदर्शनंत्रि
कालज्ञत्वं । परचित्ताद्यभिज्ञताचप्रकाश्यांतर्भूतानि । मनोजवइत्यादिषट्कंप्राप्त्यंतर्भूतं । अन्यत्सर्वमीश
त्वांतर्भूतमपिपरमेशत्वाभावेपृथगित्यष्टादश । अग्न्यर्काम्बुविषादीनामित्यादिशब्दोक्ताः । शस्त्रास्त्रनखदंत
ताडनशापादिभिरप्रतिहतिःपृथगेवसिद्धिःसप्तदशी । अप्रतिहताआसमंताद्गतिर्यस्याआज्ञायाःसाऽप्रतिह
तागतिः । अद्वंद्वमप्रतिहतंत्रिकालज्ञत्वं । अग्न्यर्काम्बुविषाणांप्रतिस्तंभाश्चतस्रःसिद्धयः । दूरश्रवणदर्श
नेद्वेसिद्धी । गरिम्णःसैवहेतुःस्यान्महिमाहेतुधारणा । प्रायोष्टसिद्धिकथनेष्वथोनपृथगुच्यतइतिच । प्राप्ति
प्राकाश्ययोश्चापिधारणैकापिसंभवेत् । अतऐक्येनतामुक्त्वागरिमाणंपृथक्क्वचिदितिच । दूरश्रवणदर्शनेद्वे
सिद्धी । मूलभूतास्तुसिद्धीनांदेवानामष्टसिद्धयः । सर्वसिद्धिप्रधानास्तास्तज्ज्ञाअष्टादशस्मृताः । अष्टस्वंत
र्गतास्तास्तुतदपेक्षतयाल्पकाइतिच । कामरूपत्वस्याणिमादित्रयेप्यंतर्भावोष्टसिद्धिपक्षेअग्न्यर्कस्तंभएकैवसि

द्धिःअदाहत्वात् । अग्न्यादिप्रतिस्तंभस्यवशित्वेपि । अनूर्मिमत्त्वाद्यष्टादशपृथक्सिद्धिपक्षेग्न्यर्कस्तंभयोःपृथ
क्त्वं । तस्मिन्पक्षेतासांसकाशात्प्रधानाष्टौमत्प्रधानाइतिव्याख्या । अनूर्मिमत्त्वसिद्धिस्तुप्राकाम्यांतर्गताम
ता । दूरश्रुतिर्दूरदृष्टिस्त्रिकालज्ञत्वमेवच । परचित्ताद्यभिज्ञानंप्राकाश्यांतर्गतानिच । अणिमादित्रयांतश्च
कामरूपत्वमिष्यते । अग्न्यर्कांबुविषादीनांप्रतिस्तंभोवशित्वतः । मनोजवःकामरूपंपरकायप्रवेशनं । स्व
च्छंदमृत्युतादेवैःसहक्रीडेष्टसाधनं । प्राप्तावंतर्गतान्याहुराज्ञाप्रतिहतिस्तथा । अग्निस्तंभोरविस्तंभउदकस्तंभए
वच । विषस्तंभस्तथाशस्त्रशापादिस्तंभएवच । ईशत्वांतर्गतान्याहुरपराजयएवच । एवमष्टादशाष्टभ्योजायं
तेसिद्धयःक्रमात् । अष्टादशभ्यश्चान्यास्तुजायंतेसिद्धयोऽमिताः । अनूर्मिमत्त्वंदुःखस्याभावमात्रमुदाहृतं ।
यथेष्टानंदसंप्राप्तिःप्राकाम्यमितिकीर्त्यते । दुःखाभावोपिप्राकाम्येनेतरेसुखितेष्यते । प्राकाश्यंसर्ववेदादिज्ञान
मेवविदोविदुः । सहस्रयोजनांतेतुदूरदर्शनमिष्यते । दूरश्रवणमप्येवंतस्मिन्नेवयुगेस्थिते । वेदादिकंविनाप्रोक्तं
त्रिकालज्ञानिताबुधैः । शरीरस्थंविनादेहेपरचित्ताद्यभिज्ञता । अन्येंद्रियैर्दर्शनादियथासंकल्पवेगिता । प्रा
प्तिरित्युच्यतेसद्भिःस्वमनःसमवेगिता । मनोजवइतिप्रोक्तःपश्चाद्याकारतातथा । कामरूपत्वमुद्दिष्टंस्वदेहत्याग

तःपरे । परकायप्रवेशःस्याद्युगादर्वाक्कृतनास्मृता । स्वच्छंदमृत्युतादेवैःक्रीडाचेंद्रादिभिर्विना । यथासंकल्प
सिद्धिश्चाप्यन्नपानसुतादिषु । चक्षुर्दृश्येष्वणुत्वंतुअणिमासंप्रकीर्तिता । महिमाचापिसंप्रोक्तात्रिलोकांतर
पूरणा । चक्षुर्दृश्यैर्विवाह्यत्वंलघिमाचापिकीर्तिता । त्रिलोकसमभारस्तुगरिमाचापिकीर्तिता । पूर्वशक्तेःको
टिगुणशक्त्युद्रेकस्तथेशिता । भुविस्थैःप्राणिभिश्चोक्तकरणंचापिकीर्त्यते । आज्ञाऽप्रतिहतिर्ब्रह्मादर्वागस्त्रविबा
तनं । विनामहातपस्वींश्चशापाप्रतिहतिःस्मृता । अपराजयोमनुष्येभ्योवशित्वंचाप्यलोलता । दाहादिस
हनंचापिप्रतिस्तंभइतीर्यते । इतिषड्विंशतिःप्रोक्तागरिम्णासहसप्तवा । विंशतिश्चसुरेभ्योन्यद्देवेष्वष्टैवसिद्ध
यः । यतोनिःसीमकास्तेषांदेवानामष्टसिद्धयः । अतोष्टादशसिद्धीनांतदंतर्भावइष्यते । देवेर्ष्विंद्रेशवायुश्री
विष्णूनामुत्तरोत्तरं । सिद्धयःपरिपूर्णास्तुविष्णोरेकस्यनान्यगाइत्यैश्वर्ये । श्रुतेषुतुयथायोगंक्षिप्रग्रहणमेवतु ।
उक्तंप्राकाश्यमन्येषांदेवानामश्रुतेष्वपि । ऋषीणांमिश्रभावेनभासतेकिंचिदश्रुतं । विषयेभ्योधिकसुखव्य
क्तिःप्राकाम्यमेवतु । इतरेषांसुराणांतुनिःसीमानंदभोजनं । एवमेवतुनिःसीमादेवानामष्टसिद्धयः । उत्तरो
त्तरमत्रापियावद्विष्णुःसपूर्णश्रुगितिहरिवंशेषु । अग्न्यादिशक्तिसंस्तंभअग्न्यादिस्तंभइष्यतइतिकौर्मे । एक

स्मात्सिद्धयोविष्णोःस्थानभेदात्पृथग्विधाः। एकस्थानगताद्धास्युःसुस्थिरोपासनायदीतिभारते ॥ [१०]भूंतसू
क्ष्माणामात्मनिपरमाणुस्थितेणुरूपे। तन्मात्रावयवेसूक्ष्मेपरमाण्वभिधानके। प्रत्येकमणुरूपंतुविष्णुंध्यायन्न
णुर्भवेदितिकापिलेये। आकाशवत्सूक्ष्मतांयोव्यापित्वेनैवमन्यते। तन्मात्रव्यापिनंविष्णुंचिंतयन्सतथाभ
वेदितिच ॥ [११]महतिव्याप्ते। महत्तत्त्वस्यपृथगुक्तेः। अस्मात्स्थूलतांप्राप्नुवानीत्यपेक्षायांतस्मात्प्राप्नोति। त
तोन्यस्मादित्यपेक्षायांतस्मादितिपृथक्पृथक् ॥ [१२]परमाणुमयेभूतानांसकाशादतिशयेनाणुरूपे। कालसूक्ष्मा
णामात्मनि॥[१३]अहंतत्त्वस्थितेमयि॥[१४]सूत्रेस्थितेमयि।गृहेपीठइतिवत्। अव्यक्तजन्मनःअव्यक्तस्यापिकिंचित्स्थू
लत्वकर्तुः। तस्मादव्यक्तमुत्पन्नंत्रिगुणंद्विजसत्तमेतिमोक्षधर्मेषु। अजरादमरादमूर्तितःशाश्वततमसइतिच।
अव्यक्तस्याजन्मवतोविकारोजनिरुच्यतइतिहरिवंशेषु। मेसकाशान्विदते। परमेष्ठिप्रसादादन्येषांभवतीतिपा
रमेष्ठ्यं। सर्वगुणानांज्ञानमूलत्वाद्गुपलक्षणत्वेनप्राकाश्यंपारमेष्ठ्यमित्युक्तं। सर्वेगुणास्तुप्राणस्यपरमात्मप्रसा
दतः। प्राणविष्णवोःप्रसादेनभारत्याःसंप्रकीर्तिताः। प्रसादात्तुत्रयाणांवाप्यनंतादेःसदागुणाइतिमाहात्म्ये ॥
[१५]सर्वत्राधीश्वरत्वादौविद्यमानेपितत्रतत्रोक्ताधीश्वरत्वादिगुणविशिष्टत्वेनतत्रतत्रोपासनमितिविशेषः। तंय

भागव० थायथोपासतेतदेवभवतीतिचश्रुतेः । उपासतःसत्यइतिसत्यसंकल्पताभवेत् । ईशत्वमीश्वरइतिगुणंतंतंयथाह तात्पर्य०
रिमितिविशेषे ॥ शुद्धःश्वेतःसुखीश्वेतःश्वेतवर्णःक्वचिद्भवेदितिशब्दनिर्णये ॥ [१९]आकाशस्यात्मनितत्राकाश ११।१५
॥११७॥ उपलब्धानाआसमंतात्स्थितानांभूतानांवाचः । हंसोजीवःत्यागात्पूर्वशरीराणांनवानांसंचयेनच । जीवंहं
सइतिप्राहुस्तद्धेतुत्वाद्धरिंपरमितिभारते ॥ [२१]मनसिमनस्तत्त्वेवायुनासंयोज्यमनोनुदेहंमनस्तत्त्वेमद्धारणा ॥
[२२]गजादिरूपमाकांक्षन्गजादिस्थितमीश्वरं । ध्यायन्गजादिरूपःस्यात्[२३]परकायस्थितंहरिं । ध्यायन्विशेत्परेकाये
वायावंतर्गतःपुमान् । प्राणनामाहरिःप्रोक्तस्तस्मिन्वायुःसमाश्रितः । वायावंतर्गतोजीवोदेहाद्देहंप्रयास्यति ॥
[२४]षडाधारस्थितंविष्णुंध्यायन्नायुःक्षयंविना । यदिमृत्युमभीप्सेततथाप्राप्नोत्यसंशयं ॥ [२५]त्रिकालप्रेरकंविष्णुंध्यातुः
कालत्रयज्ञता ॥ [२१]अग्न्यादिषुहरिंध्यायन्तत्प्रतिस्तंभकोभवेदितिहरिसंहितायां । [२३]आत्मानंपरमात्मानंतत्रतत्रप
रकायेभावयेत् । तदावायौस्थितः । प्राणःपरमात्मातत्रगच्छतितमनुजीवोपिगच्छति । वायौभूतोवायुभूतः ॥
[२४]प्राणंपरेब्रह्मणिनीत्वा । प्राणस्थंप्राणनामानंबहिष्ठेब्रह्मनामके । विष्णुंविष्णावनुस्मृत्यविसृजेद्देहमंजसेतिप्रभंज ॥८८१॥
ने । अनेयस्यहरेर्नीतिस्तद्गतस्यहरेःस्मृतिः । नहिनेयःक्वचित्क्वापिकेनचित्स्ववशत्वतइतिच ॥ [२७]मंमभावना

मद्भावः । भावोमनश्चभक्तिश्चक्वचिदभ्यासयिष्यतइतिशब्दनिर्णये ॥ [३१] उपासनयाऽपरोक्ष्यंकृतवतः । पुनरु
पासनंकार्यकालेकुर्वतः । कार्यसिद्धिरित्यतोयोगधारणयापुनरित्युक्तं । [३२] उपास्यवायुंप्रथमंवायौसुष्ठ्वपरोक्षि
ते । अनुज्ञातस्ततस्तद्वंतत्रतत्रहरिंस्मरेत् । कृत्वापरोक्षंतंचापिकालेकालेस्मरेत्पुनः । अभीष्टकार्यसिद्धिःस्यात्त
स्यनास्त्यत्रसंशयः । अकामोयदिवायुंचध्यात्वादृष्ट्वाहरिंतथा । नकिंचित्कामयेत्पश्चात्सक्षिप्रंमुक्तिमेष्यति ॥
[३३] यदियोगैःफलंभुङ्क्तेपुनःकाममपास्यतु । तेनैवक्रमयोगेनवायुंदृष्ट्वाहरिंतथा । एष्टव्यामुक्तिपदवीनान्यथातु
कथंचन । पूर्वदृष्टिर्हिकामार्थेपश्चान्मोक्षार्थमिष्यते । येषांतुजन्मतःसिद्धिस्तेषांदोषोनविद्यतइतिनिवृत्ते ॥
[३४] यैर्यैःकैश्चित्कैश्चिदेवजन्मादिभिःयोगगतिंव्रजेत् । जन्मादिभिःकैश्चिदेवप्राप्यतेयोगजंफलं । योगेनसर्वं
प्राप्येतयोगेयत्नंततःकुर्वितिच । कश्चिदर्थेचयच्छब्दःप्रश्नार्थेचक्वचिद्भवेत् । क्वचित्परामर्शवाचीक्वचिदाक्षेपवा
चकइतितत्वनिरुक्ते ॥ ॥ इत्येकादशतात्पर्येपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ॥
सृष्टिस्थित्यादिहेतुत्वाद्भूतानिहरिरुच्यते । नतुभूतस्वरूपत्वात्सहिसर्वेश्वरेश्वरइतिवस्तुतत्त्वे ॥ [१०।११] स्वंस्वंजात्युत्त
मत्वंतुभवेद्यद्रूपसन्निधेः । विभूतिरूपंतत्प्रोक्तमिंदिरादिषुसंस्थितं । तथाबहिस्थितंरूपंविभूतीत्येवशब्दितं ।

सर्वसाधारणंरूपमंतर्यामीतिचोच्यते । यथाकृष्णात्मनादुष्टहंताव्यासात्मनासमः । असमोप्येकरूपोपिसाम
र्थ्यात्पुरुषोत्तमइतिच । ब्रह्मरुद्रेंद्रजीवेभ्यःपृथगेवव्यवस्थितं । विभूतिरूपंविष्णोस्तुतद्गश्रेष्ठ्यैककारणं । तदे
वब्रह्मरुद्रादिनामभिर्वाच्यमंजसा । तदेवदेवेष्विंद्रोस्मितथारुद्रेषुशंकरः । इत्यादिनोक्तंकृष्णेननेंद्राद्याजीवसं
चयाइतिगीताकल्पे । गतिर्ज्ञानं । प्रधानोज्ञानिनांब्रह्माज्ञानमानीहृदिस्थितः । सएवकालमानीतुसंहर्तॄणा
प्रभुःस्मृतइतिविभूतौ । आनंदानुभवस्तूमउत्कृष्टानुभवात्स्मृतः । तद्युक्तत्वंयथासौम्यंगुणानामधिकंहित
त् । भक्त्यादिगुणपूर्गोपिदुःखहेतुत्वभावनात् । निष्फलोभवतिह्यद्धाप्रीतस्यसफलोभवेत् । तस्मादानंदमा
नंतुगुणेषूत्कृष्टमुच्यते । तस्याभिमानीब्रह्मैकोभक्तिज्ञानादिकस्यच । श्रद्धाभिमानिनीदेवीतथैवतुसरस्वती ।
तदन्येषांगुणानांतुतदन्येविबुधाःस्मृताः । गुणानांतुप्रभुर्ब्रह्मातस्मादेकश्चतुर्मुखः । औत्पत्तिकगुणोनामशु
भप्राप्त्यैकयोग्यता । तस्याभिमानीप्राणस्तुसहिसर्वगुणाधिकइतिच । गुणिनांमध्येगुणिनिस्थितमौत्पत्ति
कगुणरूपंसूत्रमित्यर्थः । गुणिनांगुणयोग्यत्वंयत्सर्वगुणिषुस्थितं । वायुस्तदभिमान्येकःसर्वगुण्यधिकस्ततइ
तिप्रभंजने । रूपांतरत्वादेकस्यापिबहुस्थानेषुप्राधान्योक्तिर्नोविरुध्यते । गुणांतरोक्तेश्चरामःशस्त्रभृतांवृष्णी

नांवासुदेवइत्यादिवत् ॥ [१२] पदानिवाच्यानिछंदसां । स्वयूथानामथाधिक्येस्वजातीनामथापिवा । यत्कारणं विभूत्याख्यंविष्णोस्तद्रूपमुच्यतइतिप्राधान्ये । वर्णेशानिपदान्याहुःपादाश्चापितदीश्वराः । पादानामीश्वरा र्धर्चातदीशाऋचएवच । ऋचामधीशावर्गाश्चतेषांसूक्तमधीश्वरं । सूक्ताधीशास्तथाध्यायास्तदधीशास्तथा ष्टकाः । तदधीशास्तथाशाखावेदाश्चापितदीश्वराः । वेदानामीश्वरावाच्यावाच्यानामीश्वरोहरिः । नहरेरी श्वरःकश्चित्कदाचित्क्वापिविद्यतइतिच । पद्यंतइतिपदानिवाच्यानि । पदंपदसहस्रेणयश्चरन्नापराध्यतइतिव त् । पदंतुवाचकंप्रोक्तंक्वचिद्वाच्यमपीष्यतइतिशब्दनिर्णये ॥ [१३] सर्ववेदाभिमानिन्योदेव्योलक्ष्मीस्ततोधिका । वेदाभिमानिनीसाक्षात्साविष्णोर्दूरतःस्थिता । यज्ञाख्यासैवविष्णोस्तुयातूरस्थलमाश्रिता । हरिणारतियो गस्थादक्षिणाख्यापिसैवतु । उत्तरोत्तरतःसापिविशिष्टादक्षिणासुखे । एवंवेदाभिमानिभ्योदेवीभ्यःसर्वएव तु । तदर्थरूपाःपतयस्तस्यास्तस्यास्तथोत्तमाः । शच्याइंद्रस्ततश्चोमातस्यारुद्रस्ततस्तथा । भारतीप्राणएवा स्यास्ततःश्रीस्तद्वरोहरिरितिवैशिष्ये ॥ ऋतेरुद्रादिकानिंद्रःसर्वदेवाधिकःस्मृतः । ऋतेभीमंफाल्गुनश्चपाडवे भ्योवरस्तथा । तथाशुक्रःकवीशस्तुबृहस्पत्यादिकानृते । यमःसंयमतामीशःशंकरादीन्विनैवत्विितिगीताक

ल्पे ॥ [११]गार्हस्थ्यंचयतित्वंचदेवेष्वेकत्वमागतं । प्राधान्योक्तिर्यतित्वस्यगार्हस्थ्यस्यक्वचित्क्वचिदित्याश्रमवि
वेके ॥ [२२]वसिष्ठोभ्यधिकस्तेषुमानुषाणांपुरोधसामितित्रैकाल्ये ॥ जीवे[२४]शादिभेदवादीविकल्पः । ख्यातिवा
दिनांज्ञानवादिनां । जीवेशादिविशेषंयोयाथार्थ्येनप्रकल्पयेत् । कलिमारभ्यवाविष्णोराधिक्यादुत्तरोत्तरं ।
नियमेनैवकेनापिनहेयंसविकल्पकः । सर्वज्ञानिविशेषेभ्यःसज्ञानीसर्वथाधिकइतिविज्ञाने । भेददृष्ट्याभिमा
नेनेत्युक्तं । विद्यात्मनिभिदाबोधइतिचवक्ष्यति ॥ [२५]शतरूपावरास्त्रीणांपुंसामभ्यधिकोमनुः । तयोरप्यधिकौ
नित्यमिंद्राणींद्रौशुभैर्गुणैरितिवैशेष्ये ॥ [२९]ऐश्वर्यादिगुणैःषड्भिःसामग्र्यात्सर्वदेवताः । भगवच्छब्दवाच्या
श्चसाक्षात्तुभगवान्हरिः । निरपेक्षंतुसामग्र्यंतस्यसर्वाधिकंयतइतिच । अतोभगवतांदेवानां । सर्वभागवताधी
शउद्धवोभगवत्प्रियः । तस्मादभ्यधिकोजिष्णुःप्रियत्वेभक्तितोहरेः । तस्मादभ्यधिकोरामःकृष्णात्त्वभ्यधि
काततः । तस्याअभ्यधिकोभीमोनतुतत्सदृशःक्वचिदितिच । यत्किंचात्मनिकल्याणंसंभावयसिपाण्डवां ।
सहस्रगुणमप्येतत्त्वयिसंभावयाम्यहं । धर्मोज्ञानंतथामोक्षोयशःकीर्तिस्तथैवच । त्वय्यायत्तमिदंसर्वंलोकस्या
पिनसंशयइतिभारते ॥ [३२]विष्णोःश्रियोब्रह्मणश्चवायोःसंकर्षणस्यच । सुपर्णस्यचसंप्रोक्ताःप्रत्येकंनवमूर्तयः ।

पूज्याःसात्वततंत्रेषुतत्राद्यामूर्तयोहरेः। प्रधानास्ताहिसर्वासांमूर्तीनांहरिमूर्तयः । अभेदादेवमूर्तीनामेक
मूर्तिश्चसास्मृतेतिसहस्रावरणे । श्रियादिनवमूर्तीनांमध्येस्वकीयनवमूर्तिरहमित्यर्थः । स्वरूपतश्चगुणतो
नविशेषःकथंचन। विष्णोस्तुनवमूर्तीनांपूजाचनवधेष्यतइतिच । अतोस्वनवमूर्तीनामन्येभ्योन्यनवमूर्ती
नामपिप्राधान्यकारणंसन्निधानमात्मनस्तास्वप्यस्तीतिपुरेतिविशेषणं। प्रथमपूज्यास्ताइत्यर्थः । नारायणः
परंब्रह्मवासुदेवादिकास्तथा । नरसिंहवराहौचपरंज्योतिर्हरेर्नव । इंदिराचरमालक्ष्मीर्हिरण्यागगनातथा।
रक्तारक्ततराभूतिर्विभूतिश्चश्रियोनव। ब्रह्माचतुर्मुखोधाताविधाताविधिरेवच । कर्ताविरिंचोभूतेशःशतानं
दश्चतानव। धनंजयमृतेचैववायोस्तुनवमूर्तयः। शेषोनंतोनरश्चैवलक्ष्मणोबलएवच । संकर्षणोनीलवासा
जगद्रक्षोजलेशयः। सुपर्णोगरुडश्चैववैनतेयोमहाशनः । नववर्णःपंचवर्णःपन्नगाशोमृताकरः । तथैवसर्व
वेदात्मासुपर्णोनवधास्मृतइतिच॥ यँस्ययस्यस्वभावोयस्तत्तन्नामाहरिःपरः। नियामकःस्वभावस्यतत्तच्छब्दा
दिनामवान्। वैशेष्याख्याविभूतिश्चविभूतिश्चस्वभावजा। द्विधाविभूतिर्विज्ञेयाविष्णोस्तुपरमात्मनइतिच।स
त्वादिनामविष्णोस्तुसत्वादिस्थस्यकेवलं। जीवस्थस्यचतन्नामजीवादेरुपचारतइतिच॥ कैंालेनसर्वगुणात्मके

भागव० नमयाअसंख्यत्वात्तथानक्रियते । नाविज्ञानात् । अनंतमितिवेत्तीशस्त्वनंतंत्वंतवत्तथा । अनंतस्यहिसंख्या तात्पर्य०
नेनतुसर्वज्ञताभवेत् । अनंतमपिवेत्तीशःप्रत्येकंचविशेषतः । सर्वज्ञत्वान्नसंख्यानमसंख्यस्यकुतोहिसेतिच ॥ ११ । १७
॥१२०॥ [४१]यथावाचाभिधीयते । नामादिकंजीवादीनांतेसर्वेशब्दामनोविकाराः ॥ [४२]स्वतोमय्येवसर्वशब्दास्तस्मान्मय्येव
वाचंयच्छ । आत्मानंपरमात्मानंमय्येवलक्ष्यत्वेनयच्छ ॥ यो[४३]मयिनसंयच्छति । तस्यज्ञानंस्त्रवति ॥ [४४]वाङ्मनःप्रा
णबुद्ध्यादीन्नियच्छेत्केशवेपरे । सर्वशब्दाभिधेयत्वंतस्यज्ञात्वाविशेषतः । मुख्यवृत्त्याभिधेयत्वमन्येषांमनसोभ्र
मात् । तस्मात्तथाचिंतयतःस्त्रवेज्ज्ञानंयथातथं । तस्मान्मनोवचःप्राणान्माधवैकपरायणान् । कुर्यात्तद्धितपोग्रा
ह्यंमहाधर्मोत्तमश्चसइतिधर्मविवेके । यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मनि । ज्ञानमात्मनिमहतिनियच्छे
च्छांतआत्मनीतिच ॥ ॥ इतिएकादशतात्पर्येषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥ ॥
विनाप्रसादंविष्णोर्नधर्मंब्रह्माभिवक्ष्यति । तत्प्रसादेनवक्तुंतुब्रह्माशक्ष्यतिनापरइतिप्राधान्ये । कलाःप्राणा
द्याः । सप्राणमसृजतप्राणाच्छ्रद्धांखंवायुंज्योतिरापःपृथिवींद्रियंमनोन्नमन्नाद्वीर्यंतपोमंत्राःकर्मलोकेषुनामच ॥८८४॥
ताइमाःषोडशकलाःपुरुषायणाइतिश्रुतेः ॥ प्रतिमांवद्धरेरूपंतिर्यङ्नरसुरादयः । साक्षाद्रूपाणिमत्स्यादी

न्यभिन्नान्येवसर्वंदेतिच ॥ ५ ॥ इतिएकादशतात्पर्येसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ [२४] अँसंपूज्यन्यसिष्णूंस्तु
देवावैपातयंत्यधः । सुसंपूज्यन्यसिष्णूंस्तुदेवाएवानुजानते । अथवातद्यशोवृद्ध्यैविघ्नंतीवपुनःपुनः । तात्प
र्याद्विघ्नितोदेवैर्नोत्थातुंशक्नुयात्क्वचिदितिदेवहार्दे ॥ [२७] त्रिगुणाप्रकृतिर्मायातज्जत्वाद्विश्वमीदृशं । अनाद्यनं
तकालेषुमायेत्याहुर्विपश्चितः । अचेतनत्वान्नैवैतत्प्रयोजकतयास्मरेत् । चेतनत्वंस्वतंत्रत्वंसचैकोविष्णुरेवतु ।
आयस्तुफलमुद्दिष्टंप्रोक्तंमायेतिनिष्फलं । फलाल्पत्वात्तुमायैषासंप्रोक्तात्रिगुणादिका । महाफलप्रदत्वात्तुवि
ष्णुरायइतीरितइतिनिवृत्ते ॥ [३०] वेदैर्नसहवादोयोवेदवादइतीरितः । तर्केणवेदस्यान्यार्थकल्पनंतंविदोविदुः ।
तन्नकुर्यात्कदाचिच्चतत्कुर्वन्वेदहाभवेदितिच । योगसांख्यकणादाक्षपादावैहेतुवादिनः । पश्वीशशाक्तबुद्धा
द्यापाषंडाइतिकीर्तिताइतिच ॥ [३३] भूतानामेकएवात्ताथैकोभूतेषुसंततः । एकोभूतानिचादत्तेतस्मादेकात्मका
नित्विविभद्रमाने । घटादिषुमहाकाशोनिर्विशेषश्चसंततः । घटावयवरूपस्तुतथैवान्योघटानुगः । घटनाशे
प्यनाशःसन्मध्यमाकाशइष्यते । एकदेशाभिमानित्वादित्याकाशास्त्रयःस्मृताः । महाकाशोविघ्नराजोवि
घ्नास्तत्रतुमध्यमाः । क्षुद्रविघ्नास्तदितरएवमात्मात्रिधास्मृतः । महाखवत्परस्त्वात्माजीवामध्यखवत्स्मृताः ।

घटानुगखवत्प्रोक्ता असुरानित्यदुःखिनः । महाकाशवशाःसर्वेआकाशाइतरेस्मृताः । परमात्मवशेतद्वज्जीवाः
सर्वेपिसंस्थिताः । एवंविष्णवात्मकमिदंजगत्पश्येद्यतिःसदेतिविनिर्णये ॥ [३७]स्वभावतोधर्मपरोनविधेश्चकित
श्चरेत् । अल्पंफलंचचकितेस्वभावेफलमुत्तममितिच ॥ (विधि)[३८]विरुद्धत्वेनकल्पनंविकल्पः । निषिद्धंमन
साकल्प्यभीतोविहितमाचरेत् । अज्ञोज्ञस्यतुसंकल्पःस्वभावाद्विहितानुगः । शरीरधर्मिणःक्वापिनिषिद्धेपिम
नोव्रजेत् । तथापितस्यनानर्थोमोक्षेचैवान्यथाव्रजेदितिधर्मतत्त्वे ॥ [४]शुंश्रूषेत्सहितस्तावद्यावज्ज्ञानोदयोगुरुं ।
ततःपरंचशुश्रूषेद्यथातस्यप्रियंभवेदितिच ॥ ॥ इतिएकादशतात्पर्येअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥
त्रिगुणाप्रकृतिर्मायापश्येत्तन्मात्रकंजगत् । निर्मिमीतेजगत्सर्वमतोमायेतिसास्मृतेतिप्रभवे । इदंज्ञानंहरेः
पूजाहरेरेवोदितंसदा । हर्यधीनंचसर्वत्रेत्येवंन्यासोहरौस्मृतइतिच ॥ [१]अन्यस्थंनिर्मितंजीवेजन्मादिहरिणाय
तः । तस्मान्मायेतितत्प्राहुर्मायानिर्माणमुच्यते । नहिजीवस्यजन्मादिस्वतोनित्यस्यसंभवेत् । सृष्टेःप्राक्
प्रलयेचैवयतोजन्मादिनास्यहि । तस्मान्मध्येपिनास्यास्तिदेहादिस्थंतुविष्णुना । कर्मभिर्निर्मितंजीवेप्रलये
यन्नजीवगं । यन्नविद्येतहिलयेयन्नविद्येतमुक्तिगे । जीवस्यनस्वभावोसौप्रायेणेतिविनिश्चितइतिप्रकाशिका

यां । मायेत्युक्तंनिर्मितंतुयतोजन्मादिनिर्मितं । देहादिगंपरेशेनमायाजन्मादितेनत्विंतिप्रकृते । मांप्रतिव
द । तस्यदेहादेर्जन्मादयोस्यचिदानंदरूपस्यतवस्युःकिं । अस्वतंत्रत्वादवस्तुनोजगतःआद्यंतयोःयज्जीव
स्यास्तितदेतस्यस्वाभाविकं। संसारेपिअन्यदभिमाननिमित्तंप्रलयेविद्यमानस्यकथंजन्मादिस्यादितिभावः॥
तदानाशाद्देहादेस्तुयुज्यते । मुक्तिगमेवजीवस्यस्वाभाविकं । किमुलयेप्यविद्यमानंस्वतःस्यादित्यर्थः । आ
द्यंतयोरनुगमादाद्यंतरहितस्यतु । आद्यंतेभाविनोमध्येकथमन्यादृशंवपुरितिब्रह्मतर्के । अनित्यत्वात्तुदेहस्य
तस्यजन्मादिकंभवेत् । मुक्तिप्रलयसंबंधेकथंजीवेतदिष्यतइतिच । अनित्यस्यगुणामध्येभवेयुःस्वतएवतु । न
तुस्वतस्तुनित्यस्यकादाचित्कगुणैर्युतिरितिच ॥ ए[१५]तदेवचविज्ञानंतथापिनतथैव ॥ ज्ञा[१४]त्वातत्त्वानितेष्वीशं
सर्वतत्त्वेश्वरंप्रभुं । जानञ्ज्ञानीभवेत्स्वस्ययोग्यंज्ञानंविशेषतः । पूर्वोक्तएवयोजानन्सविज्ञानीभवत्युतेतिप्र
भासे । न[१६]ःतत्त्वानांमध्येयेनयद्यत्रस्थित्वाचस्युः । तदेवसत् । सत्वंस्वातंत्र्यमुद्दिष्टंतच्चकृष्णेनचापरे । अस्वा
तंत्र्यान्नचान्येषामसत्वंविद्धिभारतेतिभारते ॥ विक[१७]ल्पाद्धिरुद्धकल्पनात् ॥ ए[२७]कःप्रधानमुद्दिष्टोविष्णोःप्राधा
न्यदर्शनं । ऐकात्म्यदर्शनंप्रोक्तंसर्वज्ञानोत्तमंचतदितित्रैकाल्ये ॥ विषयेदोषै[१८]र्बुद्धिःसन्निंद्रियाणांवशेस्थितः॥

क्रृपणःसतुसंप्रोक्तोगुणबुद्धिर्विपर्ययइतिविवेके । पुरुषार्थमतिर्यस्यविषयेष्वेवदेहिनः । विपरीतःसविज्ञेयः
स्वात्मनोविपरीततइतिनिवृत्ते । वित्तासंतोषमात्राद्दरिद्रः । सर्वविषयसंगीविपरीतः ॥४५॥ ॥ इतिएका
 दतात्पर्येएकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥
स्वतःसर्वगुणात्मातुविष्णुरेकःसनातनः । अन्यत्सर्वंतत्प्रियत्वाद्गुणोदोषस्तथाप्रियं । एवंज्ञानवतांदृष्टिरज्ञः
सन्नावगच्छति । कालदेशविशेषेषुप्रीतिभेदमवेक्ष्यतु । अविज्ञानवतस्तस्यमर्यादावेदतःकृता । गुणदोषभि
दानास्तिभगवत्प्रियमंतरा । गुणदोषदृशेर्दोषोह्यन्यत्रभगवत्प्रियात् । गुणायद्दोषतामीयुर्दोषाश्चगुणतांक्वचि
त् । अतोदोषोनदोषःस्याद्गुणोपिगुणोभवेत् । भगवत्प्रीतिविज्ञानाद्गुणदोषभिदांयदि । पश्येत्तत्तुगुणायै
वविपर्यासंनकारयेत् । गुणदोषभिदाक्कापिस्वातंत्र्येणनहिक्वचिदितिब्रह्मनये । स्वतस्तुगुणदोषत्वदृशेर्भेदेन
वस्तुनां । दोषोथगुणएवस्याद्भगवत्प्रीतितोगुणः । दोषस्तुतद्वैपरीत्यादितिदृष्ट्वाभवेद्गुणः । कालदेशविशेषे
णप्रीत्यज्ञानाज्जगत्स्थितेः। मर्यादागुणदोषाणांकृतावेदेषुसर्वदेतिपरायणे । एतदेवोच्यते । स्वेस्वेधिकारेयानि
ष्ठासगुणःपरिकीर्तितः । विपर्ययस्तुदोषःस्यादुभयोरेषनिर्णयइतिच ॥ सँनकाद्याज्ञानयोगाभक्तियोगास्तुदेव

ताः । मानुषाःकर्मयोगास्तुत्रिधैतेयोगिनःस्मृताः । सर्वेषांसर्वयोगैश्चप्राप्यामुक्तिर्नसंशयः । तथापितुविशे
षेणससतेषांविधीयते ॥ [१]भगवद्गुणानुसारेणवेदार्थोनीयतेहियैः । भक्तियोगास्तुतेप्रोक्तास्तादृशाहिसुराःसदा ।
अंगानुसारिवेदार्थंज्ञात्वातदनुसारतः । भगवद्गुणायैर्नीयंतेतेप्रोक्ताज्ञानयोगिनः । कर्माणिशास्त्रतोज्ञात्वात
त्प्राधान्यानुसारतः । विज्ञातायैर्गुणाविष्णोर्ज्ञेयास्तेकर्मयोगिनः । भक्तिर्ज्ञानंचकिंचित्तुपश्चात्तेष्वपिजायते ।
तथापितेकर्मयोगाःकर्मपूर्वत्वकारणात् । भगवद्गुणानुरागित्वमधिकंभक्तियोगिनां । तस्मात्तेभ्यधिकाह्येषुदे
वाएवविशेषतः । ईषद्वैराग्यमल्पंतुपूर्वंदेवेषुजायते । पश्चाद्विरागोभ्यधिकोदेवानांनात्रसंशयः । ज्ञानाधि
क्यंतुदेवानांभक्त्याधिक्यंतथैवच । विरागोभ्यधिकस्तेषांसदैवसनकादिनां । ज्ञानाधिक्यान्मनुष्येभ्योभण्यं
तेज्ञानयोगिनः । नतुज्ञानाधिकास्तेवैदेवेभ्यस्तुकथंचन । देवानामपिकर्मित्वंविद्यतेयद्यपिस्फुटं । तथापि
प्रत्यवायित्वान्मनुष्याःकर्मयोगिनः । त्रियोगाभ्यधिकोब्रह्मासर्वेभ्यःपरमोविभुः । महायोगेश्वरेशेशस्तस्मा
द्ब्रह्माचतुर्मुखइतित्रियोगे ॥ [१]मार्गणवच्छरीरंतेपतति ॥ [२]स्वतोशुद्धानांकर्मणां । अनेनगुणदोषविधानेननि
यमःकृतः । स्वतोशुद्धत्वेपिकर्मणांविध्यनुसारेणानुष्ठानेगुणत्वमेवेत्यर्थः ॥ [३]हृदयग्रंथिःअंतःकरणाख्योबंधः ॥

[३२]मद्भक्तियुक्तस्यभक्त्यनुसारिज्ञानवैराग्येविनाऽन्यस्माज्ज्ञानाद्वैराग्याच्चनश्रेयोभवेत् रागिणोपिविमुच्यंतेदे
वानास्त्यत्रसंशयः । रागापनोदनार्थंचज्ञानंसाध्यंयतीश्वरैरितिच । स्मर्तव्याविषयेदोषायतिभिर्नतुदैवतैः ।
हरिरेवसदापूज्यइत्यर्थंदैवतैरपीतिच । वैराग्यार्थमपिविषयदोषादिज्ञानंसनकादीनांभाव्यंदेवानांतदपिभग
वद्भजनस्यैवसारतापरिज्ञानार्थमेवेत्यर्थः ॥ [३४]रागिणोपितेभक्तियोगिनोभक्तिफलत्वेनकिमपिनापेक्षंते ॥ [३६]यदि
दद्याद्भक्तियोगफलंमोक्षमपीश्वरः । भक्तियोगफलत्वेननतद्गृह्णीयुरेवते । कामिनोपिस्वयंकामान्भुंजते
नफलात्मना । तस्माद्विरागेप्यधिकादेवाएवहिताहशाइतिच ॥ [३८]उत्तमोभक्तियोगस्तुज्ञानयोगस्तुमध्यमः ।
अधमःकर्मयोगश्चब्रह्मैकोमुख्यभक्तिभाक् । ज्ञानमप्यधिकंतेषांनियतंभक्तियोगिनां । उदेतिभगवद्भक्त्यात
द्वन्नज्ञानयोगिनः । भक्त्यंशकंयतोज्ञानंज्ञानस्नेहात्मिकाचसा । तथापिज्ञानयोगित्वंमानुषज्ञानतोधिकं ।
भक्तियोगेततोयत्नःकार्योविद्वद्भिरंजसेतिच ॥ ॥ इतिएकादशतात्पर्येविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥
[३]विवेकेनैपुण्याधिक्यंभवतीतिविचिकित्सार्थंगुणदोषौविधीयेते । पंचभूतात्मकत्वेनसमतासर्ववस्तुषु । हरि
सन्निधिवैशेष्याद्विशेषश्चमहान्सदेतिवैशेष्ये ॥ [४]धातुःपरमेश्वरः । यद्यद्धरेःसन्निहितंतत्तच्छुद्धतरंमतं । स्वतः

शुचितमोविष्णुःसान्निध्यंचस्वभावतइतिच । एतेषांजीवानां ॥ [१४]नदीसमुद्रगिरयआश्रमाश्चवनानिच । नग
राणिचदिव्यानिशालग्रामादयस्तथा । तेषांसमीपगाश्चैवदेशायोजनमात्रतः । कर्मण्यास्तुसमाख्यातास्तद
न्येकीकटाःस्मृताः । तदन्येपितुयेदेशाःकृष्णसारोषिताःस्वतः । कर्मण्याएवतेज्ञेयायदिनाध्युषिताःखलैः ।
खलैरध्युषिताश्चापियदिसद्भिरधिष्ठिताः । कर्मण्याइतिविज्ञेयाविष्णुलिंगानियत्रचेतिस्कांदे ॥ [१५]आंतरःसन्नि
धिर्विष्णोर्बाह्यसन्निधिरेवच । द्विविधःसन्निधिःप्रोक्तःकृत्रिमोबाह्यउच्यते । स्वाभाविकस्त्वांतरःस्यात्प्रतिमा
जीवगोयथेतिच ॥ तद्विदां[१६]मेवनतिर्यगादीनां । वर्षाच्चतुर्दशादूर्ध्वंयेनविद्युःशुभाशुभं । तेषामज्ञानजोदो
षःसुमहान्कर्मजादपि । तिरश्चामिंद्रियासक्तेर्नदोषोऽज्ञानजोभवेत् । गुणोपिनैवकश्चित्स्याद्यतोज्ञानबहिष्कृ
ताइतिच । अतोमूर्खाणामदोषइति । न ॥ [१७]समानकर्माचरणे । आत्मयोग्यकर्माचरणे । पूर्वमपतितोयेनप
तति । प्रायश्चित्तत्वेनतत्सानकर्माचरणेपिनदोषः । तप्तसुरापानवद्देहत्यागिनः । तथाशयानःशूद्रोपिनपत
तिलशुनभक्षणादिभिःब्राह्मणादिपातकैः । औत्पत्तिकोयतस्तस्यतादृशगुणसंगः । अतःस्वायोग्यएवकर्म
णिपतति । त्रैवर्णिकाःसंचरंतोवेदकर्मप्रवर्तनात् । शयानःशूद्रउद्दिष्टोवेदकर्माप्रवर्तनात् । नतस्याभक्ष्यजो

दोषःशुश्रूषायांप्रवर्ततः । यथासुवर्णस्यमलंशुल्बंताम्रस्यनैवतत् । एवंविप्रादिदोषैस्तुनशूद्रोदोषितामियात्। मलंतुतस्यापिमलंयथैवंशूद्रजन्मनः । स्वधर्मप्रतिरूपस्यचरणंदोषदंमतमितिचसमाचारे । शूद्रस्यापिहरेर्दीक्षांप्रविष्टस्यतुविप्रवत् । अभक्ष्यादिकृतोदोषःसहिशूद्रोहिमुख्यतइतिविष्णुतंत्रे । सर्वतो[18]र्थ्यभिमानविमोकेन परमात्मसमर्पणमेवदोषहानिदमित्याह । यतोयतइत्यादिना । मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसेत्यादेश्च । दोषिणो[22]र्गुणवत्त्वेनश्रूयंतेविषयाःसदा । असतांसंगतेस्तेषुदोषाःश्रोतुंसुदुर्लभाः । अतोनित्यगुणध्यानात्तद्गुणेप्रीतिमान्भवेत् । अतस्तत्रभवेत्कामःकामिनंकलिराविशेत् । अधर्मज्ञानरूपेणकलिनाविष्टदेहिनः । सत्सुक्रोधोदुर्विषहस्ततस्तमसिपात्यते । अंधेतमसिमग्नस्यचेतनेंद्रियसंतता । सुखानुभवशक्तिर्यासाविनश्यतिसर्वदा । तदाशमूनभावेनशून्यइत्युच्यतेनरः । सर्वात्मनातुसंभ्रंशस्तस्यदुःखविवर्धनः । अमूर्च्छितस्यैवभवेन्मृत्यनंतरमेवच । दुःखाख्यविषयावेशान्नात्मनंपरमेवच । यथावद्वेत्तिपतितस्तमस्यंधेकदाचन । वृक्षवद्दृश्यतेनित्यंनिष्प्रयोजनजीवनः । नित्यदुःखपरीतायुर्दृतिवत्प्रश्वसित्यपीतितंत्रभागवते । स्वार्थस्यसुखस्यभ्रंशोविपरीतमतिशयेनजनयतीतिस्वार्थविभ्रंशः ॥ तस्मात्स्वर्गादिविषयेष्वपिनेच्छेत ॥ [23-25]फलस्यश्रुतिरेवेयंन

कामकुसुमश्रुतिः । स्वर्गादिकामनायुक्तस्त्वैहिकेष्वपिसज्जते । तत्रापिदेवकामेभ्योविशेषंचाभिवांछति । ततस्तमसिपातःस्यादतोवेदःकथंहितान् । काम्यत्वेनाभिचक्षीतसर्वंजानन्स्वयंसदेति । नःश्रेयोरोचनंअस्मत्सकाशाच्छ्रेयोमोक्षाख्यंतदेवरोचयतिफलश्रुतिः । कुसुमस्यानित्यतादिदोषज्ञानान्मोक्षस्यादोषत्वज्ञानाच्च । ईषदुत्तमस्यश्रोतुर्विवक्षया । बुधोवेदःकथंयुंज्यात् । अंतरालागतोपिस्वर्गएवंविधः । किमुसाक्षात्फलरूपोमोक्षइतिरोचकः । अनेकब्रह्मकालप्राप्यत्वान्मोक्षस्यतावंतंकालंतपएवकर्तुंनशक्यतइतिमंदाधिकारिणांस्वर्गादिष्वप्यभिरुचिर्भवतितान्प्रत्यंतेमोक्षएवभवति । अंतरालेप्येवंविधस्वर्गादिकंसुखंभवति । तस्माद्विहितंकर्मकर्तव्यमितिरोचयति । उत्तमानांतुयस्मादेतादृशमप्यनित्यत्वादिदोषवत्स्वर्गादिकंतस्मान्मोक्षफलएववेदइतिदर्शयति । नहिसर्वप्रमाणोत्तमोवेदोऽल्पफलेपर्यवसितः । मंदाधिकारिणांनित्यंतपसैवप्रतीक्षितुं । मोक्षोनशक्यतेऽधैर्यात्ततःस्वर्गादिकंवदेत् । स्वर्गादिष्वल्पफलतांज्ञापयित्वाविमोक्षदं । एवंवक्तुंतूत्तमानांनित्योवेदःप्रवर्तते । इक्षुदंडंददानीतियथाभैषज्यरोचनं । एवंमंदेषूत्तमेषुमोक्षमाहात्म्यमुच्यते । नह्यल्पफलभाग्वेदोवासुदेवैकसंश्रयइतिविचारे ॥ ॐयोग्यभार्यापुत्रादिकामिताऽनर्थसाधिनी । योग्यकामाद्धरेःप्रीतिरतोब्रह्माद

योमलाः । भार्यापुत्रादिसंयुक्तावासुदेवमुपासतइतिच ॥ एवं[२६]वेदस्यव्यवसितं । फलश्रुतिंकुसुमितां । फलं
मोक्षः । तद्विषायांश्रुतिंस्वर्गादिकुसुमविषयांवदंति ॥ नित्या[२७]नंदोहरेर्भक्तिज्ञानाद्याःस्वर्गशब्दिताः । पुत्रभा
र्यापशुवित्ताद्यंसर्वंमोक्षगतंफलं । उद्दिश्यस्वर्गकामस्ययजनंश्रुतिचोदितं । तदविज्ञायपुष्पाख्यमनित्यंस्वर्गमि
च्छवः । यजंतिमंदमतयोवेदवादपरायणाइतिचस्त्रीभिर्वायानैर्वेत्यादिच ॥ मोक्षा[२०]ख्यंफलमेवात्रस्वर्गादिवचनं
तुयत् । पुष्पस्वर्गादिवत्तस्यवचनंमंदरोचनमितिच । असुराणामयंस्वर्गशब्दःपुष्पात्मकंवदेत् । देवानांहरि
संप्राप्तिंवेदोविष्णुपरोयतइतिच ॥ [२७]स्वर्लोकंस्वाश्रयं ॥ कोऽ[२८]सावाश्रयःमांतेयेउक्थेनप्राणेनशास्याः । विष्णवभ
क्तान्सदावायुःशासयेत्तमसिक्षिपन् । विष्णुभक्तान्विमोक्षायप्रापयित्वासुखंनयेदितिच । पथएकःपीयाय
तस्करोयथाँएषवेदनिधीनामितिच । मेमताविज्ञानात्परोक्षविषयात्मकाः । परोक्षमंधंतमः । तद्विषयस्वरू
पाः । तद्गमनार्थस्वरूपाः । अंधंतमःपरोक्षंचपंचकष्टंतथोच्यतइतिसुव्यक्ते । तेषामासुराणांयदाहिंसायांका
मः । तदायज्ञएवनचोदना । यद्यदात्मनोहिंसितुमिष्टंतत्तद्विहितमितिप्रापयंतिकुतर्कैः । आसुरोऽविहितांहिं
सांविहितत्वेनवर्णयेत् । आसुरायाज्ञिकाःसर्वेनारायणपराङ्मुखाइतिच ॥ विष्णुंविहा[३२]ययेदेवान्पितॄन्भूते

शमेववा । साम्येनवाप्रजयंतितेज्ञेयाआसुरागणाइतिच । तामसेष्वेवरजःसत्वतमोनिष्ठाः । तामसेषुतुयेस
त्वानिरयप्रचुरास्तुते । ईषत्स्वर्गादिसंयुक्ताएवंनिष्ठाश्चतेस्मृताः । केवलंनिरयेनिष्ठायेतेतामसराजसाः । अंधे
तमसियेनिष्ठास्तेवैतामसतामसाः । एवंत्रिभेदयुक्तास्तुयाज्ञिकाविष्णुवर्जिताइतिहरिवंशेषु ॥ [३५]ब्रह्मत्वंपूर्णता
प्रोक्तातद्यस्यस्वतएवतु । सब्रह्मात्मासमुद्दिष्टोवासुदेवःसनातनइतिच ॥ [३६]प्राणेंद्रियमनोभिर्मीयते । मेयत्वा
न्मयउद्दिष्टोवेदःप्राणादिभिःसदेतिवाराहे । अंतोविनाशउद्दिष्टःपारःपरिमितिस्तथा । अनंतपारोवेदोयंता
भ्यांसरहितोयतइतिव्याससमृतौ ॥ [३७]भूम्नाब्रह्मणाअतिमहापरिपूर्णेन ॥ [३८-४०]आस्पर्शरूपिणाआस्पर्शोविष्णुस्तंरू
पयतिप्रकाशयतीत्यास्पर्शरूपिप्राणस्यमनः । आसमंतात्स्पर्शाभोगाअस्यैवेत्यास्पर्शः । भुङ्क्तेयदखिलान्स्प
र्शानास्पर्शोविष्णुरुच्यते । तस्यप्रकाशकंनित्यंनमस्येप्राणमेकलं । प्राणस्यैवमनोनित्यंवासुदेवंप्रकाशयेदि
तिवायुप्रोक्ते । मीयंतेऽनेनछंदांसिप्राणश्छंदोमयस्ततइतिच । त्रिमात्रमादितःकृत्वायावच्चानंतमात्रकाः ।
प्रणवास्तेविभेदेनह्यनंताःपरिकीर्तिताः । एकमात्रोत्तराःसर्वेवासुदेवाभिधायकाः । तेषांव्याख्यानरूपाहिस
र्वेवेदाःप्रकीर्तिताः । ॐकारव्यंजितास्तस्मात्सदोच्चार्याहरेःप्रियैरितिप्रणवमाहात्म्ये । गुह्यदर्शनभाषेचभाषा

चैवसमाधिका । तिस्रस्तुमूलभाषास्युरेकैकाचत्रिधापुनः । गुह्यदर्शनसंज्ञाचगुह्यगुह्यातथापरा । एवमादिक्र
मेणैवत्वेकाशीतिविभेदिताः । भाषास्तत्रचगुह्याचप्रसिद्धार्थेष्वनन्विता । गुह्यार्थतत्परैवांधोमणिमित्यादिका
॥१२६॥ चसा । दर्शनान्यवलंब्यैवपशुपत्यादिनांतुया । बहुश्रुतिविरुद्धंतुवदेत्सादर्शनात्मिका । अंतेनिषेधसंयुक्ता
भस्मस्नानादिकाचसा । यथाप्रदृश्यमानार्थासमाधिःसाप्रकीर्तिता । विष्णुःपरमइत्याद्यासाचविद्भिरीरिते
तिभाषाविवेके । भस्मस्नानविधानंतुश्रुत्युक्तंदर्शनानुगं । भस्मस्नानंततोग्राह्यंविधानंतुनृसिंहगमितिस्कांदे ।
गायत्र्याउष्णिकुचतुर्वर्णाधिकेत्यादिचतुरुत्तरैः । जगत्यंतानामेवचतुरुत्तरत्वनियमः ॥ छंदस्तुनवपादंयज्जग[41]
दित्युच्यतेबुधैरितिछंदोविधाने ॥ विविधरूपत्वेनकल्पनंविकल्पःचत्वारिवागित्यादि । तत्रवागित्यनुवादः ।[42-43]
विधिभागेहरेःपूजैवाभिधानेचतद्गुणाः । विकल्पेतद्बहुत्वंचाप्यपोहेतुतदप्रियं । उच्यतेसर्ववेदेषुतच्चवेदसएव
हीतिआगमतात्पर्ये । सुराहरेर्गुणाःप्रोक्तास्तेमेस्युरितिचिंतनं । सुरापानमितिप्रोक्तंतन्नकुर्यात्कथंचन । ब्रा
ह्मणोविष्णुरुद्दिष्टःसनास्तीत्यभिचिंतनं । ब्रह्महत्यासमुद्दिष्टातांनकुर्यात्कथंचन । इत्याद्यपोहवाक्यार्थाश्रित्यो ॥८९०॥
विष्णुर्बुधैर्जनैरित्यादिच । मदन्यःकश्चनकोपिनवेद ॥ अभिदश्वसएवअश्वअभिदातंअभिदांमामास्थायमा[44]

यामात्रंमदिच्छानिर्मितंशरीरादिकंअनूद्योपासनादिकंविधायमोक्षरूपेणतच्छरीरादिकंप्रतिषिध्यप्रशाम्य
ति। सर्वावताररूपेषुनिर्भेदत्वाददोषतः। अभिदाविष्णुरुद्दिष्टस्तमेवोक्तातदिच्छया। निर्मितंदैहिकंबंधंतस्यो
पासनएवतु। प्रतिषिध्यविमोक्षेतुस्वभावोपास्तिरूपतः। प्रतिशाम्यतिवेदोयंवासुदेवैकसंश्रयइतिच। अ
भिदामास्थायकोपिशब्दोमेतिवा॥ ॥ इतिएकादशतात्पर्येएकविंशोऽध्यायः॥ २१॥ ॥
मायांमदीयांमत्सामर्थ्यं। विष्णोःसामर्थ्यमालंब्यतत्त्वसंख्यांमुनीश्वराः। चक्रुर्हितदविज्ञायविवदंत्यल्पबुद्ध
यः। तत्रापिकारणंविष्णोःशक्तिर्यस्याविकारतः॥ अव्यक्तादेर्विकल्पोयंमनसःसंप्रजायते। विरुद्धकल्पनं
तच्चवासुदेवैकनिष्ठया। निरहंकारयानश्येद्विवादैकाश्रयंहितदितितंत्रभागवते॥ यासांसकाशादव्यक्तादि
व्यतिकराद्विकल्पोविरुद्धकल्पः। सहिविवादाश्रयः। तत्त्वसंख्याविवक्षाभेदेनबहुधाभवति॥ सर्वथाजीवा
दन्यःपरमेश्वरोंगीकर्तव्यः। जीवस्यस्वतएवज्ञानायोगात्॥ सचपुरुषरूपेणतत्स्थितोज्ञानमुत्पादयति। ईश्व
ररूपेणबहिःस्थितःफलंददाति। नचतयोःस्वरूपयोःकिंचिद्वैलक्षण्यं। तयोश्चान्यत्वकल्पनातत्स्वरूपादपग
मनप्रयोजनानर्थकारिणीत्यर्थः। ज्ञानस्वरूपस्यजीवस्यकथंज्ञानोत्पादनमित्यतोवक्ति। ज्ञानंचप्रकृतेर्गुणइ

भागव० ति । जन्यज्ञानंप्रकृतेर्गुणः । स्वरूपभूतज्ञानंतुसदाजीवस्यविष्णुना । नियतंप्राकृतंज्ञानंभक्त्यातेनैवदीयतइ तात्पर्य०
तिच ॥ [१२]जन्यज्ञानस्यप्राकृतत्वंसाधयति । प्रकृतेर्गुणसाम्येत्वित्यादिना ॥ [१३]अंतःस्थःपुरुषोनामज्ञानदःसर्व ११।२२
।।१२७।। देहिनां । बहिःस्थईश्वरोनामज्ञानादिफलदोहरिरितिमात्स्ये । पुरुषाख्योहृद्गतस्तुविष्णुर्जीवविबोधकः । फ
लदात्रातुबाह्येनयईशेनभिदांवदेत् । तथैवान्यस्वरूपेषुविष्णोर्योभेददर्शकः । येचजीवेश्वराभेदंपश्यंतोनर्थभा
गिनइतिब्राह्मे । कालोभगवान् ॥ नवै[१४]कादशपंचत्रीणीत्युक्तानिपुरुषःप्रकृतिरित्यादीनि ॥ [१६]उत्सर्गस्यद्विवि
धत्वात्पंचकद्वयं ॥ [१७]त्रीनितित्रिगुणानितिवक्तुंगुणप्रवृत्तिमाह । सर्गादावित्यादिना ॥ [१८]कार्यकारणभावाद
न्योन्यानुप्रवेशोयुक्तइतिवक्तुंसृष्ट्युक्तिः । सृज्यस्रष्टृस्वरूपत्वादन्योन्यानुप्रवेशिनः । तिष्ठंतितात्विकादेवावि
शेषप्राप्तिकारणादितिनैसर्गे ॥ [१४]अन्वेकमप्येष्वित्युक्तत्वात्पुरुषोहिरण्यगर्भः । यदापुरुषशब्देनविरिंचस्यैववा
च्यता । परस्यपृथगुक्त्यैवव्यक्तस्तत्रतुशंकरः । तदाहंकारशब्देनस्कंदस्यैववचोभवेदितिविवेके ॥ [१९]सत्वादीन्
गत्यादींश्चविनापरमात्मनासहषड्विंशतिः । महदहंकारौब्रह्मरुद्रौअंगीकृत्यस्कंदंविनापरमात्मनासहपंचविंश ।।८९१।।
तिः । विषयेंद्रियप्रकृतिदेवताःपरमात्मना । पंचविंशतितत्त्वानिसंख्यातानिविदोविदुरितिच । ज्ञानशब्दो

दितोब्रह्मातदाधारोहरिःस्मृतइतिच । ततोज्ञानंविनापरमात्मानमंगीकृत्यैवदेहेंद्रियाण्यसुश्चनवतत्त्वानि । स
र्वदेहाभिमानीतुदेहिनांतुदिवाकरः । इंद्रियात्मेंद्रएवैकःप्राणोनामप्रजापतिरितिच ॥ [२१]अवयविनोजन्मतैःख
लु ॥ [२२]भूतानिमात्राश्चपरस्तत्त्वैकादशकंस्मृतमितिच । भूतमात्रेत्यारंभात्तत्सिद्धेरेकादशानांपृथगनुक्तिः ॥
[२३]आत्मनासहैवमनउच्यते । आत्मनःसन्निधिस्थत्वान्मनसस्तुतदुक्तितः । उक्तोभवेत्परात्मापितत्त्वषोडशकंयदे
तिच । आत्मशब्देनचब्रह्मापरमात्माचोभावुच्येते । भूतेंद्रियाणिचमनोब्रह्माविष्णुस्तथैवच । एवंत्रयोदशैवा
हुस्तत्त्वानिमुनयोवराइतिच । आत्मेतिपरमात्माचविरिंचश्चापिकथ्यते । वायुर्मनश्चदेहश्चस्वयमित्यपिकुत्र
चिदितिप्रत्यये ॥ [२५]यद्यपिपरमात्माप्रकृतिश्चविलक्षणौतथापितयोर्वैलक्षण्यंनलक्ष्यते । अंतरंचभिदाचेतिवैल
क्षण्यंप्रकीर्तितमितिच । तद्वैलक्षण्यंकुतोनदृश्यतइतिप्रश्नाभिप्रायः ॥ [२६]अन्योन्याधारत्वमेवदृश्यते । नतुपर
मेश्वरस्यानन्याधारत्वेनप्रकृत्याधारत्वंमंदमतीनामित्यर्थः ॥ [२७]आधारःप्रकृतेर्विष्णुर्नाधारस्तुहरेःक्वचित् । तथा
प्यव्यक्तगोयद्दृश्यतेमंदचेतसामितिपाद्मे ॥ [२८]प्रकृतिःपुरुषश्चेत्येवअन्योन्यविलक्षणावेव । एषविकल्पः । वै
लक्षण्यादर्शनंविरुद्धकल्पनमेव । यस्माद्गुणव्यतिकरात्मकःसर्गोविकारनिमित्तःसचगुणव्यतिकरस्त्रिविधः।

 सत्वरजस्तमसामेकैकप्राधान्येनतत्रतमःप्रधानानामेवविरुद्धकल्पनंतस्मात्तमएवात्रकारणमित्यर्थः ॥ [२९]तैत्रा
पिप्रकृतिरेवकारणंईश्वरेच्छाच । विकाराज्जातत्वाद्वैकारिकइत्युच्यतेअहंकारस्त्रिविधोपि । वैकारिकोमहांश्चैव
 तथाऽहंकारएवच । तथैवसात्विकश्चांशोवैकारिकइतित्रिधेतिशब्दनिर्णये ॥ [३०]अध्यात्ममिंद्रियाणि । तैरेववि
परीतंज्ञानंजायते । अहंकारेविद्यमानेभ्रमोभवतिनान्यदा । सम्यग्ज्ञानंहरेःशक्त्यातन्मुक्तस्यविशेषतः । दे
वतानुग्रहोनित्योमुक्तस्यापिह्यपेक्षते । नित्यंतत्प्रतिबिंबत्वाज्जीवानामेवकृत्स्नशः । बाह्यज्ञानंचमुक्तस्यनजडा
हंकृतेःक्वचित् । किंतुस्वरूपशक्त्यैवदेवेभ्यश्चाभिजायतइतिब्रह्मतर्के । पश्यन्नपिजगत्सर्वंचिद्बलेनैवपश्यति ।
कुतोमुक्तस्यतुजडंचिद्रूपस्यव्यपेक्षतइतिच । एषामुपरमेमुक्तौ । चक्षुरितिपुनर्वचनमवधारणार्थं ॥ [३२]योसौ
भ्रमहेतुर्विकारःसगुणक्षोभकृतः । आत्मातुपरिज्ञानस्वरूपोनगुणक्षोभकृतः ॥ [३३]भिदौविपर्ययेणविद्यमानंनास्ति
अविद्यमानमस्तीतिविवादः । असदस्तिचसन्नास्तीत्येवंभेदाद्विवादनं । सदैवहरिपादाब्जविमुखानांप्रवर्ततइ
तिच ॥ [३४]विपर्ययाभिनिवेशेनउत्तरदेहाभिनिवेशेन । पूर्वदेहास्मरणंयत्तन्मृत्युः ॥ ईदृशंवर्तमानंआयएष्यत्सः
अतीतइतित्रैविध्यंभातिविज्ञायवस्तुनिविज्ञातेसतिदीर्घलोपः । अत्रातइतिवत् । क्षेप्रेदीर्घलोपइतिसूत्रात् ।

अयमेवात्मानात्मनोर्विशेषहेतुः । यथाप्रायोऽसज्जनोऽसज्जनमेवजनयतीतिपितृज्ञानात्पुत्रदौरात्म्यंज्ञायते । एवमनित्यत्वादनात्मत्वंदेहादेरित्यर्थः ॥ [४४]सोयमेवेतिमृषा । सचायमितितुज्ञानंनमृषायंसएवतु । इतिज्ञानं मृषैवस्याद्द्वे[४५]दौभेदौयतस्तनोः । अभेदएवजीवस्यनित्यंप्रत्येकशःपृथक् । दीपदेहनदीवारिफलादीनांपृथक् स्वतः । भेदाभेदौपरिज्ञेयौकार्यकारणयोरपि । गुणस्यगुणिनश्चैवजातिव्यक्त्योस्तथैवच । तथावयव्यवयव योःक्रियायास्तद्वतस्तथा । एवंजडेषुनियमश्चिद्रूपेष्वभिदैवत्विितिच । येधर्मानियमेनैवधर्मिणोनवियोगिनः । जडस्थाअप्यभिन्नास्तेभिन्नाभिन्नावियोगिनइतिच ॥ [४८]अभिज्ञाद्वयलक्षणौअभिमानमात्रौ ॥ [४९]तैरोर्बीजविका रदृष्टांतेनविद्वान्देहाभिमानंत्यक्त्वासंयमंयाति । परमात्मनश्चभेदंजानातिप्रकृत्यादेः । बीजाद्यवस्थासंयुक्ता वृक्षाद्दृष्टायथापृथक् । एवंविकारिणोविष्णुर्जीवश्चपृथगेवत्विितिच ॥ [५२]दुःखशोकादयःसर्वेज्ञेयाबुद्धिगुणाइति । सुखज्ञानेतुजीवस्यभक्तिःस्नेहस्तथैवच । विपर्ययेणासुराणांजीवबुद्धिगुणाइतीतिच । आत्मनोपिगुणाबुद्धि कृतबुद्धिगुणाइति । उच्यंतेसुखदुःखाद्याःपरमात्मकृतायथेतित्रैकाल्ये ॥ [५४]मृषावृथा । अल्पप्रयोजनंयत्तन्मृषे त्येवतदुच्यतइतिशब्दनिर्णये । आत्मनःस्वतएवदुःखाद्याःसुखादिवदितिमिथ्याबुद्धिरितिवा ॥ ॥ इति

एकादशतात्पर्येद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

[48]सात्विकमनोविवक्षयादेवशब्दः ॥ [49]तामसमनोविवक्षयाशत्रुशब्दः । एकस्थानाधिपत्येतुभिन्नानामपियुज्य
॥१२९॥ ते। अभेदेनपरामर्शःसादृश्येनापिवस्तुनोरितिप्रयोगे ॥ [48]तेद्वेब्रह्मणीकस्यमनोयातिवशंक्वचित् । श्रियं
सरस्वतींवापियातिवातत्प्रसादतइतिपाद्मे ॥ [49]उदासीनानांरिपुंसम्यग्ज्ञानवतांनरिपुत्वंशक्यतइत्यर्थः ॥
[50]अभिमानमात्रेणैवजीवस्यदेहेनसंबंधइतिमनोमात्रं । मनसानिर्माणमिति । अहमन्यइत्यपिदेहमात्रेमन्यं
ते। देहमात्मंस्वमात्मानंयःपरंचाभिपश्यति। अंधेतमसिमग्नस्यनोत्तारस्तस्यकुत्रचिदितिच ॥ [51]जैनशब्दःस्व
तोजीवेक्वचिद्देहेचवर्ततइतिप्रयोगे ॥ [52]अयोग्यक्रोधादेर्मनएवकारणं । अविकाराश्चतेदेवाविकाराइतिशब्दि
ताः। अभिमानाद्विकारस्यस्वतःशक्ताअपिध्रुवमितिच ॥ [53]नह्यात्मनःस्वभावादन्यद्भवति । यदिदृश्यतेत
थापिमृषास्यात्। सुखरूपंदुःखंनभवति। अतोमनएवतथादर्शयति। जीवस्यसुखरूपस्यनदुःखंक्वचिदिष्य
ते। अतोमनोभिमानेनदुःखीभवतिनान्यथेतिभारते ॥ [54]गृह्यमाणत्वाद्ग्रहोदेहः ॥ [55]अजडत्वेआत्मनः ॥ ॥८९३
[56]तदात्मनःकालाधीनस्य। स्वातंत्र्यमात्मशब्दोक्तंस्वरूपमपिकुत्रचिदितिविवेके । यथाग्नेर्हिमस्यचनैवदुःखं

तापनिमित्तंजडत्वात् । एवंजडत्वाद्देहस्यापिकालादिसंबंधेविद्यमानेपिनदुःखंयुक्तं । सदाकालादिसंबंधा
दुःखंदेहस्ययुज्यते । तथापिनैवदुःखीसजडत्वान्नियमेनतु । आत्मनःसुखरूपत्वान्नदुःखंयुज्यतेक्वचित् । त
स्मान्मनोभ्रमेणैवदुःखीजीवोनचान्यथा । सर्वेषांमनसोनेतामनोरूपस्त्रिलोचनः । तद्वशाःसर्वदेवाश्चतेनैव
सुखदुःखिनः । नियंतातस्यचप्राणस्ततोपिबलवत्तरः । तन्नियंताहरिःसाक्षात्परमानंदलक्षणइतितात्पर्ये ॥
आत्मनःमनसः ॥ ५९ ॥ भौमयोर्विकारयोःउभयमनसोःसतोर्दुःखंभवति । ग्रहस्यग्रहणरूपस्यमनसःसतएव ।
जडेमनसिसत्येव । तदात्मनोमनसःसतः । संसृतिरूपिणःआत्मनोजीवस्ययथातथानहिपरस्यअमनस्त्वा
दतोमनोऽन्वयव्यतिरेकइतिभावः ॥ ॥ इतिएकादशतात्पर्येत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
यथैवार्थस्तथाज्ञानंज्ञानार्थैक्यमुदाहृतं । तथाकृतयुगेप्रायस्तदन्येषुतुकस्यचिदितिब्रह्मतर्के ॥ फलंरूपयतीति
फलरूपः । ज्ञानार्थैक्येनसत्यंपश्चात्तद्विधासमभवत् । तच्छब्दार्थात्मकमुभयंबृहत्तरं ॥ ज्ञानाभिमानीपुरुषः
सब्रह्मासमुदाहृतः । अर्थाभिमानीप्रकृतिर्गायत्रीसाप्रकीर्तिता । तयोर्नियामकोविष्णुःश्रीश्चानुग्राहिकास्मृ
ता । वायुस्तुब्रह्मणःपुत्रःप्रकृतौसमजायत । त्रिगुणात्मासमुद्दिष्टःप्रायःसत्वात्मकस्तथा । गायत्रीचैवसावि

त्रीतथैवचसरस्वती । एवंत्रिरूपाप्रकृतिरेकासत्वादिभेदतः । तासुवीर्यंसमुत्सृष्टंब्रह्मणैकत्वमागतं । ससूत्रा त्मासमुद्दिष्टोवायुर्लोकप्रणायकः । तस्यापिसूत्रंभगवान्धारणाद्विष्णुरव्ययः । सूत्रपुत्रस्त्वहंकारःसरुद्रःस मुदाहृतः । सूत्रात्मनामहांश्चापिसहजातश्चतुर्मुखः । तस्यापिपुत्रोऽहंकारःसचानंतउदाहृतः । अनंताद पिरुद्रोऽभूद्ब्रह्मणश्चेतिसत्रिधा । वैकारिकोब्रह्मजस्तुतैजसोवायुजःस्मृतः । तामसोऽनंतजश्चैवसएकोगुणभे दतइतिप्राथम्ये ॥ चिँदचिद्यद्धशेसर्वंसरुद्रश्चिदचिन्मयइतिच ॥ चिँदांनंदशरीरस्तुप्रविष्टोंडेऽहरिःस्वयं । त न्नाभेर्भूतदेहोऽभूत्पद्मादपिचतुर्मुखः । चतुर्मुखस्तुसर्वांडव्याप्तदेहोमहातपाः । हरिस्तुसर्वव्याप्तोपिभूतदेहो नतुक्वचित् । नैवास्यप्राकृतोदेहःप्रादुर्भावेष्वपिक्वचिदितिनिवृत्ते ॥ [१४] महरादीनामपिभक्तियोगोऽपेक्षितएवआ धिक्येनापेक्षितत्वाद्भक्तियोगस्यमद्गतिरित्युक्तं । नैवविष्णावभक्तस्यमहर्लोकादिकागतिः । भक्त्युद्रेकात्क्रमा दूर्ध्वंयावद्विष्णुप्रवेशनं । एवंज्ञानंविनासापिमहर्लोकादिकागतिः । ज्ञानोद्रेकात्क्रमादूर्ध्वंयावद्विष्णुप्रवेशनं । नित्यशोभगवद्रूपस्यापरोक्ष्येणदर्शनं । मुहूर्तमात्रंज्ञानंस्यान्महाज्ञानंततोधिकं । ज्ञानेनब्रह्मलोकःस्यान्महा ज्ञानाद्धरेर्गतिः । सदैवाखंडितंज्ञानंतपइत्युच्यतेबुधैः । अपरोक्षदृशायुक्तंनित्यंषण्मात्रकालया । अपरोक्षदृशा

नित्यंएकमात्रायुजायुतं । योगनाम्नासमुद्दिष्टंध्यानंनित्यमखंडितं । तच्चतुर्भागयानित्यमपरोक्षदृशायुतं । पादयोगाख्यमुद्दिष्टंध्यानंनित्यमखंडितं । पादयोगान्महर्लोकोजनोलोकस्तुयोगतः । तपसस्तुतपोलोकः प्राप्यतेनान्यतःक्वचिदितिध्यानयोगे ॥ [१५]कौलात्मनाज्ञानाद्यात्मना ॥ [१७]प्रकृतेस्तुविकाराणांकोप्यंशोभेदइष्य ते । तथैवाकाशतोभेदःसोपिनाभेदवर्जितः । भेदाभेदमतःप्राहुरभेदंवातयोर्बुधाइतिविवेके ॥ [१८]पारमार्थिकस त्यत्वंस्वातंत्र्यमभिधीयते । तद्विष्णोरेवनान्यस्यतदन्येषांसदास्तितेतिच । यद्ब्रह्मोपादायपूर्वःप्रकृत्यादिरा दिरंतश्चयद्ब्रह्मणियस्मात्तस्माद्ब्रह्मपरमार्थसत्यं ॥ [१९]परःपुरुषोहिरण्यगर्भःकालोपिरूपांतरेणसएव । काला भिमानीब्रह्मातुकालइत्यभिशब्दितः । सर्वजीवाभिमानीसपरःपुरुषउच्यते । प्रकृतिर्नामतत्पत्नीप्रकृतेरभिमा निनी । साप्रसूतेजगत्सर्वंसूत्रमारभ्यसर्वशइतिच । आधारोव्यंजकश्चैवप्रसविताचकेशवः । कालप्रकृतिपुं सांचतन्मूलप्रकृतेरपि । आधारोव्यंजकश्चैवसर्वस्यापिनियामकइतिच ॥ [२०]यावत्स्थितिरस्तितावदुत्पत्तिरस्त्ये व । यावदीक्षणंयावत्प्रलयःस्यादितिभगवतःस्मरणं ॥ [२१]विशेषेणगुणोद्रेकाद्विशेषःपृथिवीस्मृतेतिप्रवृत्ते । पंच त्वानंतरमविशेषाय ॥ [२२]देव्यामोषधिमानिन्यांलीयतेऽन्नाभिमानिनीत्याक्विच ॥ [२५]विकारोरजत्वात्तुमहान्वैकारि

कउदाहृतः । ईशनादीश्वरश्चैवब्रह्माबृंहणतःस्मृतइतिच ॥ [३२] गायत्रीचैवसावित्रीतथैवचसरस्वती । एवंत्रिरू
पाप्रकृतिर्ब्रह्मपत्नीप्रकीर्तिता । महत्तत्त्वात्मकोब्रह्मातज्जत्वात्तत्रलीयते । गुणाधिकःपतिरपितस्याःसत्वादिभे
दतः । त्रिविधामूलरूपायांप्रकृत्यांसाप्रलीयते । प्रकृतिर्मूलरूपासाब्रह्मपत्नीजगन्मया । पुरुषाभिधेविरिंचे
तुसर्वस्मिन्कालसंज्ञिते । कालाभिधोविरिंचस्तुमहालक्ष्म्यांविलीयते । जीवमायेतियामाहुःसाचसत्वादिभे
दतः । त्रिविधैकत्वमापाद्यविष्णावेवविलीयते । हरेरत्यंतसामीप्यंलयोलक्ष्म्याःप्रकीर्तितः । पुरुषेणापिसामी
प्यंप्रकृतेर्लयउच्यते । ब्रह्माचप्रकृतिश्चैवमुक्तिगौविलयेयतः । अतस्तौभिन्नदेहौतुज्ञानमात्रौसमीपगावित्यादि
च ॥ ॥ इतिएकादशतात्पर्येचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ छ ॥
[१] राजसेपियदादुःखंतामसेकिमुतेतिततु । राजसेदुःखवचनंतामसेतिविवक्षयेतिप्रद्योते ॥ [२४] नैर्गुण्यंसाधनंयत्त
न्निर्गुणंपरिकीर्तितमितिच । यथाशास्त्रोक्तविज्ञानंकेवलंज्ञानमुच्यते । स्वदृष्टशास्त्रानुकूल्याददृष्टानांचभक्ति
तः । गुणानांतुहरौभावंविनिश्चित्यैतदाश्रयात् । यथाशास्त्रानुसंधानंज्ञानंतुहरिसंश्रयमितिच ॥ [२७] श्रुतशास्त्रा
नुसारेणयाश्रद्धापरमात्मनि । सासात्विकीतदन्यस्याप्यनुसारेणनिर्गुणा । अश्रुत्वापिप्रमाणंयोवासुदेवैकसं

श्रयः । सनिर्गुणोभागवतःसमुद्दिष्टोमनीषिभिरितिच ॥ [३०]परोक्षज्ञानमात्मोत्थमापरोक्ष्येणदर्शनं । विष्ण्वा
श्रयंसुखंनित्यंगमयेत्तत्प्रसादतः । नतुविष्णोःस्वरूपंतुसुखंकेनचिदाप्यते । तस्यैवविषयत्वात्तुतत्सुखंचेतिभ
ण्यते । परोक्षज्ञानगोयस्माद्विषयःस्वमनोगतः । अतआत्मोत्थमित्येवसुखमाहुर्विपश्चितइतिच ॥ [३१]दृष्टंश्रु
तंबुध्द्याद्दष्टंचानुपरंब्रह्मध्यायेत् ॥ [३४]सत्वाद्गुणाज्जातमपिव्यवधानंविनैवतु । मुक्तिदंनिर्गुणंप्रोक्तंव्यवधानेनसा
त्विकमितिब्राह्मे ॥ ॥ इतिएकादशतात्पर्येपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥
[२]वस्तुस्वतंत्रमुद्दिष्टमस्वतंत्रमवस्तुचेतिमाहात्म्ये ॥ [३५]भगवतोपिसतांमध्येप्रधानत्वात्संतोऽहमेवचेत्युक्तं । वि
ष्णोश्वसत्प्रधानत्वान्नसतांविद्यतेपरं । इत्याहुर्वेदविदुषःसहिसर्वेश्वरेश्वरइतिच ॥ ॥ इतिएकादशतात्पर्येष
ड्विंशोऽध्यायः ॥२६॥ ॥ [२२]जीवःकलायस्याःसाजीवकलाभगवन्मूर्तिः । हृदिस्थायाहरेर्मूर्तिर्जीवोयत्प्रतिबिं
बकः । यद्वशेवर्ततेजीवःसातुजीवकलास्मृता । शब्दैःसर्वात्मनानुक्तेर्नादांतस्थाचसामतेतिविवेके ॥ [२३]व्या
प्तोऽभूतश्चनित्यंयदात्मभूतोहरिस्ततः । जीवस्यतत्प्रधानत्वंतन्मयत्वमुदाहृतमितितंत्रभागवते । व्याप्तोपि
भगवान्विष्णुर्देहेसर्वगतत्वतः । भक्तस्यफलदोयस्माद्याप्तिकृत्तस्यतेनसइतिच ॥ [३०]स्वस्यविष्णुसूक्तेनधाम

सूक्तंसमुद्राद्दूर्मिरिति । नितरांरंजयेद्यस्मात्पावमानंतुमंडलं । विष्णुनीराजनंतस्माद्विद्वद्भिःसमुदाहृतमिति
च ॥ [४३]ममकर्माणिकीर्तयित्वाऽभितोनयन्सर्वेषांप्रकाशयन्मत्कथाःश्रावयन्नित्यभिनयपदार्थः ॥ [५१।५२]नैरपेक्ष्येण
भक्तियोगेनैवसाम्यमित्यर्थः । निर्दुःखत्वंहरेःसाम्यंनतादृशसुखात्मता । सर्वोत्तमःसदानंदःकथंकस्यकदा
प्यतइतिप्रवृत्ते । आधिपत्यंत्रिलोकस्ययोग्यानामिंद्रतास्मृता । अयोग्यानांत्रिलोकेपिपूज्यत्वंसमुदाहृतं ।
तद्भवेत्परयाभक्त्याविष्णोरालयकारिणः । ततोप्युद्रिक्तयाभक्त्याविष्णुंपूजयतःसदा । अवाप्यतेब्रह्मलोकस्त
तोद्रिक्तश्चमुच्यतइतिच ॥ ॥ इतिएकादशतात्पर्येसप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ छ ॥ ॥
[१]नप्रशंसेतनिंद्यांस्तुप्रशंस्यान्नैवनिंदयेत् । उभयंयःकरोत्येतदसत्यात्सपतत्यधः । यःप्रशंस्यान्नप्रशंसेन्निंद्योये
ननिंद्यते । सोपितद्वदधोयातियतोरिवद्दुदासकइतिसत्कारे । प्रकृत्यापुरुषेणचसहैकेनपरमात्मनाव्याप्तमे
कात्मकं । तथापश्यतएवयथार्थज्ञानंभवति ॥ [३]तैजसाहंकृतेर्जातइंद्रियग्रामकेपरात् । निद्रयावशमापन्नेजीवः
स्यान्नष्टचेतनः । अतोविष्णोर्वशेसर्वंतेनव्याप्तमितिस्मरेदितिच । निद्राचैवसुनिद्राचद्विधानिद्राप्रकीर्तिता ।
तत्रनिद्राभवेन्नित्यासुनिद्रामृतिकालगेतिपाद्मे । मनोमात्रस्वरूपत्वात्स्वप्नोमायेतिकथ्यतइतिच । तथाना

नार्थंदंमनएव । मनसाहिविषयाःप्रतीयंते ॥ ऐकंतुशुभमुद्दिष्टमशुभंद्वैतमुच्यते । पुंसोशुभस्यकिंभद्रंकि
मभद्रंविशेषतः । सर्वदाऽशुभरूपत्वाद्विशेषोत्यल्पएवहीतिभारते ॥ द्वैतस्याशुभस्यपुरुषस्यकियदल्पमेव
हिभद्रमभद्रंवास्वयोग्यादाधिक्येननभवतियन्नवतोपीत्यर्थः । अतस्तद्विषयेध्यातमुक्तंचशुभमनृतमेव । उ
च्यतेध्यायतेवापिकुनरंप्रतियच्छुभं । असत्यमेवभवतिस्वभावोसत्यमेवयदितिप्रद्योते ॥ स्वभावतोशुभस्या
शुभदेहादिकंनाशुभकारणंतर्हीत्यतआह । छायाप्रत्युदकाभासाइति । व्यपेक्ष्यजीवंदेहादिनिःशक्तत्वादव
स्त्वपि । पुनःशुभाशुभनृणांयच्छेदेवशुभाशुभं । छायानीहारकाभासानिःशक्ताअपिकार्यदाः । एवंशुभादि
देहादेर्भवेत्कार्यंशुभादिकमितिसुमते । नीहारःप्रत्युदंचैवधूम्रमित्यभिशब्द्यतइतिशब्दनिर्णये ॥ इदंविश्वंसृ
जतित्रातिहरतिचस्वयंस्वात्मनैवसृज्यतेत्रायतेह्रियतेच । दीपाद्दीपांतरंयद्वत्सृष्टिरीशस्यकीर्त्यते । एताव
त्कालमाशिष्येमानुषेष्वितिचिंतनं । विष्णोस्त्राणंसमुद्दिष्टंस्वस्यैवस्वेच्छयैवतु । दीपेदीपांतरस्येवह्यैकीभावश्च
संहृतिरितिच । पूर्णमदःपूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदुच्यते । पूर्णस्यपूर्णमादायापूर्णमेवावशिष्यतइतिच ॥ आ
त्मनःपरमेश्वरस्यतस्मादन्योभावोनास्ति । सृष्टिःस्थितिश्चसंहारोभावनंसमुदाहृतं । तद्यःकरोतिपुरुषःसभा

 वइतिकीर्त्यतइतिविवेके । अन्येनसृष्टिःस्थितिःसंहारइतित्रिविधामतिर्विद्वद्भिर्नैवनिरूपितानिर्मूलाप्रमाणव
र्जिता । अन्यस्मात्सृष्टिसंहारौस्थितिश्चपरमात्मनः । निरूपितानविद्वद्भिःप्रमाणाभावतोहरेरितिब्रह्मतर्के ॥
 [११]अन्यतःसृष्टिःस्थितिःसंहारइतित्रयंगुणमयंसत्वादिगुणाधीनं । गुणसंबंधयोग्यानामुत्पत्त्याद्याःस्युरन्यतः ।
सर्वदानिर्गुणस्यास्यसर्गाद्याःस्युःकुतोन्यतइतिच ॥ [१२]अंसमर्थमसत्प्रोक्तंसत्समर्थंप्रकीर्तितमितिच ॥ [१३]फलवा
न्मोक्षहेतुत्वान्नित्यानंदादपार्थकः । जीवात्मनस्तुसंसारःस्वप्नवच्चंचलत्वतइतितत्त्वविवेके ॥ [१४]संसृत्यभावस्यैव
फलरूपत्वान्निरर्थएवसंसारइत्यवधारयति । अर्थेपीति । उच्यतेनिष्फलत्वेनयदत्यल्पफलंभवेदितिच ॥ [१५]अं
तोफलवत्त्वावधारणार्थंचपुनर्वचनं ॥ [१६]अहंकारस्यसकाशाद्दृश्यंते । नात्मनःस्वतः । अहंकारात्तुसंसारोभवे
ज्जीवस्यनस्वतः । कुतश्चिदानंदतनोःस्वरूपेच्छायुतस्यसइतितंत्रभागवते ॥ [१७]देहेंद्रियप्राणमनसामभिमान
युक्तः । सूत्रंमहानित्याद्यधिकारनामभिर्युक्तः । प्रधानजीवोहिरण्यगर्भोप्याधावतिसंसारेकिमुतान्यइत्याश
यः । संसारयुग्योब्रह्मापिसर्वजीवेश्वरेश्वरः । विष्णवधीनःसदाज्ञानीकिमुतान्येल्पचित्तिनइतिसत्तत्त्वे ॥ [१८]अं
मूलंविष्णुमूलं । बहुरूपेणतेनैवरूप्यते । मनआदीनांविषयः ॥ [१९]केवलंस्वतंत्रं । आद्यंतयोर्यत्स्वतंत्रंतदेवम

ध्येपिस्वतंत्रं । परंब्रह्मज्ञानविवेकादिस्वरूपंपरिपूर्णगुणत्वात्कालः। अन्यतोविविक्तत्वाद्विवेकः। सर्वंनिगमय
तिप्रापयतीतिनिगमः । सर्वैरालोच्यत्वात्तपः । प्रतिप्रत्यक्षेषुस्थितत्वात्प्रत्यक्षं । आचार्यसंप्रदायसिद्धत्वा
दैतिह्यं । अनुमेयत्वादनुमानं ॥ हिरंण्यखचितत्वेनहिरण्यप्रधानंहिरण्मयं । शंखमंचकरथादिषुमध्येपि
केवलंप्राधान्येनव्यवहार्यमाणंतदेव । रथोपस्थेपरिष्कारात्पूर्वंदारुमयाद्रथात् । सुवर्णव्यवहारायमुख्यंरथपरि
ष्कृतं । मध्येचांतेरथोपस्थान्निष्कृष्यपृथगास्थितं । यद्वदेवंहरिःसाक्षाज्जगद्देहात्पृथक्स्थितः । पूर्वंजगतिसं
स्थश्चजगदंतेपृथक्स्थितः।सएवमुख्योजगतःस्वातंत्र्यात्परमेश्वरइतिब्रह्मतर्के । सुरपितृमनुजादिकल्पनादि
भिरित्याद्यंतर्याम्यपेक्षया । यथासुवर्णमकृतंक्रियतेकुंडलादिकं । पुनरेकीभवत्यद्धातद्वद्विष्णुरजोपिसन् ।
सुराद्यंतस्थितोभूत्वापुनरेकीभवेद्विभुरितिच । तत्तन्नियामकस्यैवनामसर्वंसुरादिकं । तत्संबंधाद्वुदीर्येतव्यव
हृत्यैसुरादिष्वितिशब्दनिर्णये । एकलंकेवलंचेतिस्वतंत्रमभिधीयते । स्वतंत्रस्तुहरिःसाक्षात्परिष्कृतहिरण्य
वदितिप्रवृत्ते । प्रत्येकंनतुदार्वादिस्वतंत्रंविक्रियागतं । महाफलंस्यात्स्वर्णंतुस्वतंत्रंविक्रियोपगं । तद्वत्स्वतं
त्रोभगवान्प्रवृत्तावन्यदन्यथेतिच ॥ [२१]मोक्षदंसंसारदंतमःप्रदंचेतित्रिपदस्थंविज्ञानं। तदिच्छायाःसत्वएतत्स

वंमस्ति । अन्यथानास्तीत्यन्वयव्यतिरेकौ । तदेवकेवलंसत्यमितिसर्वत्रसंबध्यते । स्वातंत्र्यमेवसत्यत्वंवि
ष्णोरन्यस्यसत्यता । प्रवाहतःसदाऽस्तित्वंपुंप्रकृत्योःसदाऽस्तितेतिवस्तुतत्त्वे ॥ [३२]मध्येचतत्केवलंनेतिसंबध्य
ते । तत्स्वातंत्र्येणनैवास्तियदुत्पत्तिविनाशवत् । स्वातंत्र्येणास्तितातस्ययत्सत्ताज्ञानदंसदेतिवैभवे ॥ [३३]जग
तोनास्तितासैवयापराधीनतासदा । अभावस्तुकुतस्तस्ययद्भिभातीहसर्वदेतिप्राकाश्ये । अविद्यमानताना
मजगतःपरतंत्रता । यथाशक्तस्तुपुत्रादिरसन्नित्युच्यतेजनैरितिविवेके । अतोब्रह्मणएवविभाति । द्विती
यंब्रह्मप्रकृतिः । आत्माजीवःप्रकृतींद्रियविषयजीवादिविचित्रंजगद्ब्रह्मतएवविभातीत्यर्थः ॥ [३४]वायुरेवस्वयं
प्राणस्तत्रस्थेचोदतेजसी । उदेनतेजसाचैवप्राणस्यहिकृतंवपुरितिप्रकाशिकायां । प्राणस्यवायुरूपस्यभूत
त्रयकृतंवपुः । ततोहिपार्थिवंनात्रखंचात्यल्पमुदाहृतमितिसंधारणे । सत्वंमूलबुद्धिः । अहंशृणोम्यहंस्पृ
शाम्यहंपश्यामीतिसर्वार्थेषुसमत्वादहंकारोऽर्थसाम्यं । नदेहोनेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यहमादयः । विष्णुश्चिदा
नंदतनुःसहिजीवाधिपःसदेतिसत्तत्त्वे ॥ [३६]भगवतोगुणदोषाभावेपिजीवस्यसंगोवर्जनीयएवमुक्तिपर्यंतं
समाहितेनजीवेनविक्षिप्तेवानतुक्कचित् । विशेषोविद्यतेविष्णोस्तथापितुसमाहिते । प्रीतोभवतिवैनित्यंसर्व

धर्मंकृतोपिचेतिपाद्मे ॥ [३२]आत्मस्थमतिःपरमात्मस्थमतिः । परमात्मनोऽन्यत्पारतंत्र्यादेः ॥ [३३]नानामानविरुद्धं
हिस्वातंत्र्यंजगतःसदा । स्वतंत्रोभगवान्विष्णुरेकएवनसंशयइतिच । वस्तुतयास्वतंत्रत्वेनविरुद्धंतथानम
न्यते । अस्त्येवस्वाप्नमखिलंवासनारूपमात्मनि । जाग्रदेतदितिज्ञानंयत्तदेवभ्रमात्मकं । तद्वज्जगदिदंसर्वं
विद्यमानंनसंशयः । स्वतंत्रमेतदितितुयज्ज्ञानंतद्भ्रमात्मकमितिच । उत्थितोनैवजाग्रत्त्वंक्कचित्स्वप्नस्यपश्य
ति । स्वातंत्र्यमेवंजगतोज्ञानवान्नैवपश्यतीतिविवेके ॥ [३४]भगवद्गुणविषयंतत्कर्मविषयंचेतिगुणकर्मचित्रं ।
आत्मनिपरमात्मविषयंएतन्नजानामीत्यप्यविविक्तं । अन्यैर्ज्ञातेपिवाज्ञातेनविशेषोहरेःक्कचित् । तेषामेववि
शेषःस्यादज्ञानापगमेनात्विितिच ॥ [३६]ज्ञानानंदाद्यभिन्नत्वादेकःसर्वोत्तमत्वतः । अद्वितीयोमहाविष्णुःपूर्णत्वा
त्पुरुषःस्मृतइतिच ॥ [३७]एतावानात्मसंमोहोयद्विरुद्धस्यकल्पनं । यत्परात्माश्रयाज्जीवान्निश्चयेननपश्यती
तितंत्रभागवते । अचलमितिक्रियाविशेषणं ॥ [३८]अयंव्यर्थवादोनभवतिकिंत्वर्थवादः । जगत्परमेश्वरंचद्वयं
विंदंतिज्ञानिनः । पंचभूतात्मकंविश्वंभ्रांतिसिद्धमपंडिताः । वदंतिपंडितास्त्वद्धाजगदाहुरबाधितं । प्रवा
हरूपेणसदाविष्णोरिच्छावशेस्थितमितिच ॥ ॥ इतिएकादशतात्पर्येअष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥

आत्मांतरात्मापरमात्मेतिमूर्तित्रयंहरेः । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनांसृष्ट्यादेश्चप्रवर्तकमितित्रैकाल्ये ॥ पृथक्स्वयमे
वसत्रेणबहुभिःसहवाममयात्रामहोत्सवंकुर्यात् ॥ [१३]सर्वभूतेष्वस्तिविष्णुरितिभावः[१४]सतांमतः ॥ [१५]अर्चनेसर्वभू
तानामादित्येतद्गतात्मनेतिच ॥ [१८]ब्रह्मणात्तमिदंसर्वंयत्किंचित्सचराचरं । इतिपश्येतयोविद्वान्सहिब्रह्मात्म
विन्मतइतिब्राह्मे ॥ [२१]नयादिर्दुर्नयःप्रोक्तोयन्नयंसोतिसर्वदेतिशब्दतत्त्वे ॥ [२२]एकदाज्ञातरूपेणयन्नतिष्ठतिसर्व
दा । चंचलत्वात्सत्यमपिह्यनृतंजगदुच्यतइतिच । सर्वदैकप्रकारत्वात्सत्यंब्रह्मसदोच्यतइतिच ॥ ॥ इति
एकादशतात्पर्येएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥२९॥ ॥[२]तनुमत्यजत् । अतिशयेनाहरत् । अजहरणइतिधातोः ।
भूलोकात्स्वर्गलोकंप्रत्यहरदित्यर्थः ॥ [३]कःसुखरूपः । अनुमानःकवीनांमानानुसारी ॥ त्रिंशोऽध्यायः ॥३०॥
[६]आग्नेय्याधारणयास्वतनुमदग्ध्वास्वकंधामाविशत् । आग्नेय्याऽन्येधारणयादग्ध्वादेहंपरंपदं । यांतिदेवाःस
मस्ताश्चतेषामन्यांतनुंहरिः । नृसिंहरूपीसर्वेषांभित्त्वाताभिरलंकृतः । नृत्यतेप्रलयेदेवःस्वयंकृष्णादिरूपवा
न् । अदग्ध्वैवतनुंयातिनित्यानंदस्वरूपतइतितंत्रभागवते ॥ [११]तनुभृद्वज्जननवदप्ययवच्चईहातनुभृज्जनना ॥८९९॥
प्ययेहग । प्रजापतिश्चरतिगर्भेंतःअजायमानोबहुधाविजायतइतिच । अजातोजातवद्विष्णुरमृतोमृतव

त्तथा । माययादर्शयेन्नित्यमज्ञानांमोहनायचेतिब्राह्मे ॥ [12]शेषितंवपुर्बलभद्रादीनां । जगतोमोहनार्थायभ
गवान्पुरुषोत्तमः । दर्शयेन्मानुषींचेष्टांतथामृतकवद्विभुः । प्रकाशयेददेहोपिमोहायचदुरात्मनां । मायया
मृतकंदेहंतदासृष्ट्वाप्रदर्शयेत् । कुतोहिमृतकंतस्यमृत्यभावात्परात्मनइतिच ॥ [20]अंभावंतर्दधेभैष्मीसत्यभामा
वनेतथा । नतुदेहवियोगोऽस्तितयोःशुद्धचिदात्मनोरितिच ॥ ॥ इतिश्रीभागवतैकादशस्कंधतात्पर्ये
श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेएकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ एकादशस्कंधःसंपूर्णः ॥
श्रीवेदव्यासायनमः ॥ [20]नैंयत्रवाचइत्यादिकालाख्यस्यब्रह्मणःस्वरूपं ॥ [23]जीवविष्णोरभेदश्चदेहयोगवियो
जने । विष्णोर्दुःखंव्रणित्वादिपराभावस्तथैवच । अस्वातंत्र्यंचवेदादावुक्तवद्भासतेविभोः । क्वचित्क्वचिद्विमो
हायदैत्यानांचदुरात्मनामितिब्रह्मांडे ॥ [25]प्रत्येकंविष्णुरूपाणांभ्रांतिमात्राभिदामता । जगतश्चैवविष्णोश्चस
त्योभेदःसदैवतु । यथाऽऽकाशघनौनित्यंभिन्नावेवपरस्परं । एवमीशोजगच्चैवभिन्नावेवपरस्परमितिच ॥
[27]अवयव्यवयवाभेदात्कोव्यंशोभेदईरितः । सोपिभेदोनचाभेदात्पृथगेवप्रवर्तते । अवयव्यवयवानांचकार्यका
रणवस्तुनां । एकएवनियंतासौहरिर्नारायणःपरइतिच ॥ [30]मंहाकाशोबहिस्थश्चघटाद्यंतस्थएवच । द्वेधासमु

दितोऽन्यौचद्वावाकाशौप्रकीर्तितौ । घटरूपस्तदन्यश्चमहाकाशात्परोलघुः । महाकाशवदेवात्रपरमात्मास
नातनः । घटांतस्थमहाकाशप्रतिमोंतर्गतोहरिः । घटस्थांतर्गताकाशोमहाकाशात्परोमतः । तद्वद्देवादयः
॥१३६॥ सर्वेजीवामुक्त्युपयोगिनः । तमोगाश्चैवयेसर्वेघटरूपखवन्नराइतितत्त्वसंहितायां ॥ ॥ इतिद्वादशस्कंध
तात्पर्येचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ [२३] स्वैसंतानोद्भवंकीर्त्यायोजयन्जनमेजयं । शक्तोप्यशक्तव
द्यष्टुरिंद्रआसीदुपेक्षकः । एवमेवऋषीणांचकीर्तिंयोजयताऽमुना । कृतोपेक्षामहेंद्रेणकिमुविष्णुःपरात्परः ।
तस्माद्विष्णोरशक्यंनभूतभव्यभवत्स्वपि । नचानिष्टैर्गुणैरेषपूर्णोनारायणःसदेतिवामने ॥ ॥ इतिद्वादशस्कंध
तात्पर्येपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ नित्यादोषस्वरूपायगुणपूर्णायसर्वदा । नारायणायहरयेनमःश्रेष्ठतमायमे
॥ १ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णयेद्वादशस्कंधःसमाप्तः ॥ ॥

॥ श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णयः समाप्तः ॥

॥ श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णयःसंपूर्णः ॥